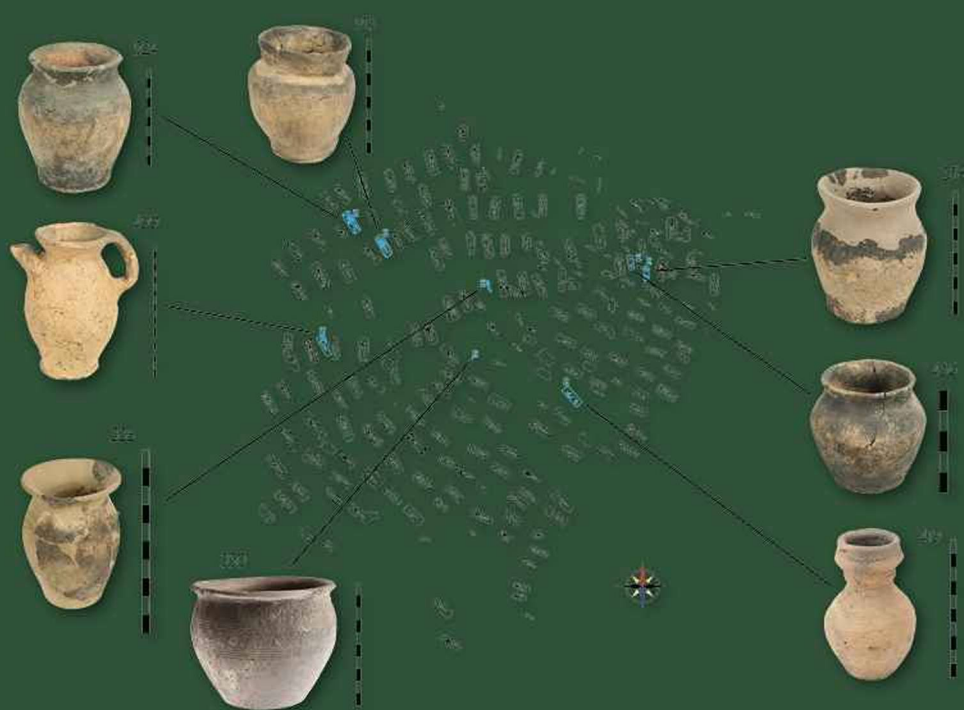

MONOGRÁFIÁK

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL 4.

AZ ALFÖLD A 9. SZÁZADBAN II.

SZEGED 2017

A KIADVÁNY AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-ÚNKP-16-3 KÓDSZÁMÚ
ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A konferencia szervezésében és megrendezésében nyújtott segítségükért köszönet illeti
az SZTE BTK Régészeti Tanszékének hallgatóit:

Berta Norbert
Bálint Andrea-Melinda
Grecmajer Tamás
Kovács Szabina
Majdán Mira
Mellár Balázs
Nagy Fanni
Szász Barbara
Sztankovánszki Tibor
Wolf Máté Márk

MONOGRÁFIÁK
A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL
Sorozatszerkesztő: Révész László

MONOGRAPHS
FROM THE ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF UNIVERSITY OF SZEGED
Edited by: László Révész

MONOGRÁFIÁK
A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL 4.

AZ ALFÖLD A 9. SZÁZADBAN II.

Válogatás „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból
(MTA SZAB Székház, Szeged)

Szerkesztette
Takács Melinda

SZEGED
2017

A kötet az
SZTE BTK Régészeti Tanszékének
kiadványa

Főszerkesztő
Révész László

Szerkesztette
Takács Melinda

A szerkesztésben közreműködött
Mészáros Boglárka – Pintér-Nagy Katalin

Idegen nyelvi lektor
Kulcsár Valéria

ISBN 978-963-306-555-6

© a szerzők 2017
© a szerkesztők 2017

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ [Révész László]	7
MADARAS LÁSZLÓ: Húsz év múltán. Eredmények és problémák az Alföld 9. századi történetének kutatásában	9
SZENTPÉTERI JÓZSEF: Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéről.	27
MÉSZÁROS BOGLÁRKA: Szempontok az Alföld legkésőbbi avar horizontjába sorolható lelőhelyek kritikai vizsgálatához.	53
CSIKY GERGELY: Fegyveresek a 9. századi Alföldön? Adatok a késő avar kori fegyvermelléklet-adás megszűnéséhez	73
BAJKAI ROZÁLIA – KOLOZSI BARBARA: Az abszolút kormeghatározás lehetőségei, avagy a 9. századi keltezés nehézségei egy debreceni lelőhely tükrében.	103
PINTÉR-NAGY KATALIN – WOLF MÁRIA: Újabb régészeti adatok a Bodroglöz 6. század végi–9. századi történetéhez. Előzetes jelentés Pácín–Szenna-domb lelőhelyről.	139
LUKÁCS NIKOLETTA: Egy különleges kemence nyomai Orosháza határában	165
SÁNDOR KLÁRA: A Kárpát-medencében kell-e keresnünk a székely írás előzményeit? . . .	181
FELFÖLDI SZABOLCS: Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében II.	209
BALOGH LÁSZLÓ: Megjegyzések a Kárpát-medence 9. század eleji történelméhez.	231
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A honfoglalás, a kónstantinói Turкия és az Ajtony-törzs.	249
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	265

ELŐSZÓ

Napjainkra már közhelynek számít az a kijelentés, hogy a 9. század a Kárpát-medence forrásokban egyik legszegényebb időszaka. Különösen érvényes mindez a Dunától keletre eső, legfőképpen pedig az ÉK-i területekre. Nem csodálkozhatunk ezért, ha a különböző kutatók a csekély és ellentmondásos, sőt olykor kifejezetten kétes értékű írott forrásokra, a nyelvészeti kutatások gyakran tág értelmezést megengedő hipotéziseire, s a régészeti leletek ugyancsak nagyon óvatosan kezelendő tanulságaira építkezve gyakran igencsak vitatható eredményekre jutnak. E konferencia 22 évvel ezelőtt rendezett elődjének előadásait felidézve szeretnék arra utalni, hogy a megoldatlan problémák száma azóta sem csökkent, sőt gyarapodott. Miközben a településkutatás – nem kis részben a nagyberuházásoknak köszönhetően, korábban elképzelhetetlen méretű felületek feltárása nyomán – öles léptekkel halad előre, az Alföld 9. századi temetőinek meghatározása egy helyben toporog. Látszólag feloldhatatlan ellentmondás, hogy miközben kollégáink 8–9., sőt 8–10. és 8–11. századi telepkeiről írnak és beszélnek előadásaikon, az azokat létesítő közösségek temetkezési helyeit nem találjuk. Ez az ellentmondás kétféleképpen magyarázható: vagy a települések kerámiaanyagának keltezése túlzottan ambiciózus (már ha két-háromszáz éves időhatárokat lehet annak nevezni), vagy a kései avar temetők utolsó periódusának datálása nem tartható. Magam az utóbbira gyanakszom. Áthidaló megoldásként felmerült ugyan, hogy a honfoglaló magyarok beköltözését kellene korábbra (a 860-as évekre) tenni, de ez az ötlet alighanem megmarad egy szellemes (és nem is annyira új) gondolat kísérletnek. Még ha így lenne is, marad egy kitöltetlen 30–60 éves időbeli rés, ráadásul a Kárpát-medence keleti szegletétől eltekintve másutt nem jelentene megoldást a problémára.

Továbbra is fennáll a nyelvészet és a történettudomány, valamint a régészet adatai közötti ellentmondás: míg az előbbi képviselői kisebb-nagyobb sűrűségben kitöltik a Kárpát-medence belső területeit szláv és bolgár helynevekkel, addig a régészeti leletekben e népeknek nyoma sincs. Nem tisztázott a morva etnogenezisben az avarok szerepe, Moráviának a Felvidék középső és keleti területein lakott szláv csoportokkal való kapcsolata. A kutatás szép és látványos eredményeket ért el a Karoling peremkultúra, s különösen annak moráviai és Zalavár környéki vizsgálatával, ezzel együtt viszont a korszak megközelítése egyoldalúan Zalavár-központúvá vált. A történeti forrásokból ismert abodritok és timocsánok régészeti hagyatéka ködbe vész, s nem tisztázott a térségben a bolgár jelenlét földrajzi kiterjedése sem. Visszakanyarodva az avarokhoz: szomszálalra való ítélsük lassanként szerencsére már egy tudománytörténeti lábjegyzetté válik, csakúgy, mint a frank, bolgár hadjáratok és a belső harcaik által történt kiirtásuk.

Komoly perspektívának tűnik azonban egy fontos, de nálunk igazából soha nem kutatott kérdés: mi történik egy néppel, annak anyagi és szellemi kultúrájával, ha a fölöttük uralmat gyakorló réteg elveszíti hatalmát, befolyását és szervezetségét? Ilyen szituációra az eurázsiai steppe bőséges példatárral szolgál. Érdemes lenne az elméleti, módszertani alapokat mielőbb tisztázni. Ennek irányába kívántunk tenni egy apró lépést e konferencia megszervezésével, melynek előadásai közül azokat, melyeket alkotóik írott formába öntöttek, tisztelettel ajánlom a korszak kutatói, s a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

Szeged, 2017. június 30.

Révész László
tanszékvezető, főszerkesztő

MADARAS LÁSZLÓ*

Húsz év múltán Eredmények és problémák az Alföld 9. századi történetének kutatásában¹

Konferencia szintjén közel két évtizeddel ezelőtt foglalkozott utoljára a szűkebb szakmai közösség a Nagy Magyar Alföld 9. századi történetével.² Az akkori kötetben a résztvevők saját kutatási területüknek megfelelően számoltak be az addig elért eredményekről. Már ekkor is tapasztalható volt bizonyos feszültség a történészek és egyes régészek között az ún. avar (helyesebben griffes-indás) népesség 9. századi továbbélését illetően. Ez a nézetkülönbség valójában nem csupán a tudományterületek között feszült, mert a régészek is többféle álláspontot alakítottak ki a kérdésben. Többen úgy foglaltak állást, hogy elképzelhetetlen az a helyzet, amely azt feltételezi, hogy az Alföld lakatlan vagy csupán nagyon gyéren lakott lett volna ebben az időszakban, míg mások mellett érveltek, hogy leletek híján nem bizonyítható a tömeges továbbélés az adott területen.

Szöke Béla Miklós álláspontját a következőképpen fogalmazta meg egy 1994-ben megjelent dolgozatában: *„Igen valószínű tehát, hogy az Alföldet ugyanaz az avar népesség lakta, mint a korábbi századokban. Viseletében, temetkezési szokásaiban – miként pl. Hortobágy-árkusi, Szeged környéki, vagy a tiszafüredi temetők (kiemelés tőlem M.L.) leletanyaga mutatja – kevés változás következhetett be. Ide már csak elvéve, ritka kivételként jutottak el azok az egyszerű ékszerek is, amelyek a Dunántúlon még általánosan elterjedtek. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az Alföldre visszatorzult avarság nemcsak politikailag szigetelődött el – vagy szigetelte el tudatosan magát – a környéken létrejött utódállamoktól, de a kulturális kapcsolatok terén is minimálisra csökkentette az érintkezéseket. Valószínű, hogy egy manciózus tipokronológiai elemzéssel az alföldi késő avar kori emlékegyéből is kiválaszthatóak lesznek majd azok a jellemzők, melyek az avar kor végi, 9. századi réteget meghatározzák.”³*

* Damjanich János Múzeum, madar@djm.hu

¹ Dolgozatom „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” című konferencián, 2014-ben Szegeden elhangzott előadásom átdolgozott és jegyzetekkel ellátott változata. Az előadás utáni hozzászólások során kifogás hangzott el a témaválasztásom miatt. Egyes Kollégák számára úgy tűnt, mintha csupán a mai magyarországi határok között tekinteném át a temetkezéseket. Valójában a határoknak nincs különösebb köze a vizsgálódásaimhoz. Annál is inkább, mert a 8. századi griffes-indás kultúra legsűrűbben lakott központi alföldi területeiről előkerült temetők leletanyagáról értekezem. Éppen ezért úgy vélem, hogy mindaz a változásrendszer, amely e területre jellemző, meghatározó lehetett a 9. századi griffes-indás továbbélés kérdésében is. Persze csak az Alföld központi területein. Mindezen túl megjegyzem, hogy a konferencián előadás hangzott el a Bánság, a Maros-völgy vagy a Dráva-Száva közének 9. századi hagyatékáról, illetve a Dunántúl különböző kistájairól is. Ebből a sorból nem lóg ki álláspontunk szerint az Alföld központi területe sem.

² LŐRINCZY et al. 1993.

³ SZÖKE 1994, 83.

Ezzel a gondolatsorral a Szerző igazából kijelölte a kutatás lehetséges irányainak egyikét, melyen azután később néhány kollégánk el is indult.

Szalontai Csaba ezt a kutatási irányt követve egy sor dolgozatában foglalkozott a griffes-índás kultúra legfiatalabb öntött övgarnitúráinak időrendjével.⁴ Dolgozataiban az övgarnitúrák karéjos vereteit, a lilimos övvereteket tartalmazó sírokat, valamint a Hohenberg-típusú övek, illetve szíjvégek Kárpát-medencei elterjedését vizsgálta. Mindhárom típusra külön-külön és együttesen is érvényes azon megállapítása, melyet a legutolsó, 2003-ban megjelent dolgozatában tett: „Abszolút időrendileg készítésüket a 8. század utolsó évtizedére tesszük, viseletük pedig a 9. század első harmadáig, illetve közepéig igazolható.”⁵ Ezt a megállapítást – kisebb időrendi pontosítások után – el lehet fogadni, ezek a tárgyak képezik a legfiatalabb rétegét az öntött garnitúráknak. Ebben a kérdésben a teljes mai magyar kutatás egyetért.⁶

Miképpen látja ezt a kérdést a korszak néhány vezető kutatója manapság? Kezdjük talán a már korábban idézett Szöke Béla Miklós álláspontjával: „Az avar kaganátus az érzékeny veszteségek ellenére szilárdan tartja magát. A kagán, bár 796-ban Pippin kezébe adja magát, azaz valamilyen formában „adóköteles” frank alattvalóvá válik, a Dunától keletre eső területen önálló hatalmi tényező marad, amit 805-től „régijogai” visszaállítására fejében megkeresztelve meg is erősít. Az avarság a frank fennhatóság alatt éppúgy megőrizheti és tovább folytathatja életét a megszokott formák között, mint ahogy a kisebb és nagyobb szláv törzsek, akik fejedelmek ugyanolyan módon függenek a frank uralkodótól, mint az avarokéi. Nem szól a forrás a kagán székhelyének áthelyezéséről, mint ahogy arról sem, hogy a Savaria és Carnuntum közé szorult avarság által feladott területek bármely más nép fennhatósága alá kerültek volna.”⁷ Igaz, az Alföldön előkerülő kerámiaegyüttesek kormeghatározó szerepéről már lényegesen óvatosabban nyilatkozik, mint ahogy azt korábban tette.⁸ Ezt a véleményt nem értékelhetjük másképpen, mint úgy, hogy nagyjából-egészében – persze kissé finomítva – fenntartja húsz évvel korábbi álláspontját.⁹

Lényegesen óvatosabban fogalmaz Révész László, aki a magyarság honfoglalásának oldala felől vizsgálja a kérdést. „A Kárpát-medencét korábban egy birodalomra ötvöző Avar Kaganátus Árpád és Kurszán magyarjainak megérkezése idején már közel száz esztenede összeomlott. A nagy kérdés, hogy az életben maradt avarok mennyien lehettek, illetve utódaik közül mennyien éltek meg a magyar honfoglalást. A kutatók válasza igen széles skálán mozognak: egyesek nagy tömegeik továbbélését feltételezik, mások szerint hirtelen sem maradt belőlük. A jelenleg rendelkezésre álló források birtokában ezt aligha tudjuk eldönteni.”¹⁰ Egy másik dolgozatában ugyanerről a kérdéskörrel ekképpen vélekedik: „Mások olyan temetőket igyekeztek kimutatni, melyeket csak a IX. században, vagy a X. századba is átnyúlóan használtak, ilyen azonban csak néhány akadt (Szarvas-Kákapusztá, Belpátfalva), s ezek egy részének IX. századra történő keltezését is megkérdőjelezte Madaras László. Ismét más kutatók a késő avar temetők szélső sávjának kései típusú vereteiből, illetve a szegényes

⁴ SZALONTAI 1991; SZALONTAI 1995; SZALONTAI 1996; SZALONTAI 2003.

⁵ SZALONTAI 2003, 400.

⁶ Legutóbb SZÖKE 2014b, 36.

⁷ SZÖKE 2014a, 21–23.

⁸ SZÖKE 2014a, 26–27; SZÖKE 2014b, 36.

⁹ SZÖKE 1993, 33–43.

¹⁰ RÉVÉSZ 2014, 34.

sírok nagy számából következtek azok IX. századi használatára. Egyre tarthatatlanabb tehát az a nézet, mely szerint az avar közösségek kivestek, szomjan pusztultak vagy halálra részegeskedték magukat legkésőbb a IX. század elejére, s miközben minden más csoport: a Zalavár környéki karoling peremkultúra népességének jelentős része, a Köttlach-kultúra közösségei, Moravia népessége, az északkelet-magyarországi térség és a szilágynagyfalusi csoport szlávjai, az erdélyi szlávok és a Marosvölgy bolgárjai mind át- és túléltek a magyar honfoglalást. Indokolt lenne e szempontból módszeresen elemezni a késő avar temetőket, s azok lezárultát nem a rutin vagy a hagyományok alapján kellene a VIII-IX. sz. fordulójára helyezni.”¹¹ Szinte szó szerint megismétli ezt az álláspontját a Szerző egy 2016-ban megjelent munkájában.¹² Nem véletlen Révész László óvatossága, hiszen a magyar honfoglalás kapcsán egyetlen forrás sem említi, hogy életmódjukhoz hasonló gazdálkodású vagy velük valamilyen „formában”, akár külsőségekben, akár nyelvükben hasonló népességet találtak volna a Kárpát-medencében. Mindemellett meg kell jegyeznünk Révész László fenti gondolataihoz azt is, hogy megítélésünk szerint módszertanilag kifogásolható az a gyakorlat, amely azt feltételezi, hogy ha a kései avar államiság megszűnte után egy-egy tájegységben ki lehet mutatni a népesség továbbélését, lett légyen az avar, szláv vagy bolgár, az automatikusan azt jelenti, hogy másutt is ez a gyakorlat érvényesül.

De nézzük meg, miképpen fogalmazza meg véleményét Olajos Teréz, a korszakkal foglalkozó legjelesebb történészek egyike: „Az írott forrásokból kiolvasható fentebb vázolt képet kiegészítik, azzal összhangban állnak az utóbbi évek régészeti eredményei. A IX. századi Karoling kultúra tárgyai révén szilárd kronológiai keretbe illeszthető dunántúli leletek között gyarapszik az a csoport, amely a helyben maradó és Árpádék honfoglalását megérő késő avar kori népességhez kapcsolható. Jelentősen megnőtt a késő avar leletanyag az Alföldön is, ahol a dunántúlihoz hasonló, biztos datálási kapaszkodóval nem rendelkezik a kutató. Különösen a Közép-Tisza vidéken és a Dél-Alföldön kerültek elő eddig nagy sűrűségben települések és temetők, amelyek alapján jelentős lélekszámú késő avarkori népességgel kell számolnunk. S ez már önmagában is kétségessé teszi azt a forrásértelmezést, miszerint Krum és bolgárjai az utolsó szálig kiirtották volna az Alföld avarkori lakosságát. Úgy tűnik, hogy elindult az újragondolása annak az axiómaszerű datálási rendnek is, amely éppen az írott források téves értelmezéséből kiindulva a VIII./IX. század fordulóját tekintette az avar történelem végének, az avar kor felső határának.”¹³ Ami a Dunántúlt, esetleg a horvátországi avarok 9. századi továbbélését illeti, egyetértünk a Szerzővel. Ám a Nagy Magyar Alföldre tett megállapításait illetően csak abban bízhatunk, hogy ellenkező álláspontunk egyértelművé válik dolgozatunk végére.

Legújabbán a történész Szabados György és a régész Szentpéteri József fogalmazta meg gondolatait a korszakkal kapcsolatban. Szabados György több munkában is foglalkozott az avar–magyar kapcsolatok kérdésével.¹⁴ Dolgozataiban sorra veszi azokat a történeti forrásokat, melyekben szó esik a 9. századi avar továbbélés helyszíneiről és esetleges időpontjairól. Alkalomadtán régészeti munkákra is hivatkozik (Tomka Péter, Szőke Béla Miklós és Szentpéteri József tanulmányaira). Dolgozatunkban mi csupán az Alföld központi területein

¹¹ RÉVÉSZ 2013, 183.

¹² RÉVÉSZ 2016, 65.

¹³ OLAJOS 2001, 165–166.

¹⁴ SZABADOS 2014; SZABADOS 2015; SZABADOS 2016.

esetlegesen továbbélő avarokkal kapcsolatos álláspontjának ismertetésére térünk ki. Hiszen mint azt már fentebb említettük, a Dunántúl nyugati felében a 9. században továbbélő avarság vagy pedig az esetleges horvát–avar együttélés kérdésében hasonlóan vélekedünk. A „kései avarság” (a régészeti terminológiát helyesen használva: griffes-indások) 9. századi alföldi jelenléte, illetve a magyar honfoglalásig történő továbbélésének kérdése már jóval összetettebb probléma. Különösen érdekes a Szabados György által adott Regino 889. évi forrásának értelmezése: *”A magyarok kétszeri megmozdulása tehát eltérő viselkedést tükröz. Amíg a pannonok és az avarok pusztáin csak élelmet gyűjtöttek, addig a karantánokat, a morvákat és a bolgárokat fegyveres támadásaik sújtották. Vagyis a Kárpát-medence avarok lakta törzsterületein – illetőleg a „pannónok” vélhetőleg dunántúli, de a térség szempontjából mindenképpen belső vidékén – nem mutathatók ki harci cselekmények, hanem csupán annak peremterületein, valamint attól délre. Etnikus szempontból kihegyezve ezt az összehasonlítást az látszik, hogy a karantánok, a morvák és a bolgárok iránti harcias magatartást a magyarok nem tanúsították az avarokkal szemben!*

Ennyi, amit az írott kútfőink elárulnak az „avar–magyar találkozó” háttéréről. A helyszín világosan látszik: a Kárpát-medence. Az időpont már elmosódottabbnak tűnik élénk: Igazából nem időpont, hanem egy több évtizedes folyamat a 9. század második felében.(...) Végül is a kapcsolat minőségét a legóvatosabb becsléssel szólva is úgy jellemezhetjük, hogy e két közösség között jóindulatú semlegesség (kiemelés tőlem M.L.) állt fenn; mindez elősegítette a Kárpát-medence magyar integrációját, az új közép-európai szteppebirodalom berendezkedését.”¹⁵

Itt egyértelműen az alföldi avarok és az Árpád magyarjai közötti viszonyról van szó. Ahhoz, hogy ez a kapcsolat egyáltalán kialakulhasson, a griffes-indásoknak ezen a területen is meg kellett érniük a magyar honfoglalást. Az írott forrásokban erre vonatkozatható konkrét adat nincsen, leszámítva Regino adatát a „*Pannoniorum et Avarorum solitudines*,” azaz a pannonok és avarok pusztáira vonatkozóan.¹⁶ Itt sem az avarok és Árpád magyarjainak valamiféle közös fellépéséről, esetleg kapcsolatáról kapunk információt, csupán annyit tudunk meg, hogy a magyarok a Kárpát-medencébe érkezésük első fázisában élelemszerzés céljából azt a területet kóborolják be, amelyet Regino így nevez. Azt, hogy az avaroknak nagy tömegekben meg kellett érniük ennek a „kóborlásnak” az időpontját, Olajos Teréz régészeti leletekkel nem támasztja alá. Szőke Béla Miklós régészeti bizonyítékai (lásd lentebb) pedig legalábbis vita tárgyai a szakmánkon belül.

Legújabbban Szentpéteri József tett kísérletet arra, hogy igazolja a jelentős számú avarság jelenlétét a Nagy Magyar Alföld központi területén. Tanulmányában több alkalommal is hivatkozik Szőke Béla Miklós kutatásainak eredményeire. Mivel tanulmányom célja nem az, hogy unos-untalan megismételjem a fentebb már többször idézett álláspontokat, Szentpéteri Józsefnek csak a végkövetkeztetését idézem: *”Jelenlegi ismereteink így összegezhetők e vonatkozásban: az eddigi megfigyelések hiányosságai, illetve az asszimilációt eleve kizáró szemlélet mellett is feltételezhető, de a rendelkezésre álló bizonyítási eljárásainkkal egyértelműen nem igazolható avar–magyar asszimiláció, a Kárpát-medencében talált lakosság és a betelepülő honfoglaló magyar népesség egymásba olvadása. Az elgondolkozathatóan*

¹⁵ SZABADOS 2015, 130–131.

¹⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 196–198; SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 231–233.

*kisszámú közös lelőhely önként adja a megoldás lehetőségét: amennyiben az avarság bizonyos hányada megélte a magyarok bejövetelét, akkor az feltételezhető, hogy a megváltozott hatalmi viszonyok nem tették szükségessé, hogy az új vezető réteg mindenhol a saját köreiből származó vezetőit ültessen a települések élére, akik aztán együtt temetkeztek volna a helyben talált lakossággal.*¹⁷ Ennél az egész logikai sornál azért merül fel hibalehetőség, mert több feltételezésre épül. Először is, ha valami csupán „feltételezhető”, de „még nem igazolható”, akkor nem lehet semmilyen következő lépés alapja. Igazolni kell az avar–magyar asszimilációt az Alföldön. Ha ez nem lehetséges, akkor főleges bármiféle magyarázatot hozzáfűzni, ebben az esetben például azt, hogy mit nem csinálnak Árpád magyarjai. Ebből a megfontolásból a dolgozat további felvetéseit sem tudjuk vizsgálni.

Megjegyezzük, hogy Szentpéteri József – megítélésünk szerint helyesen – dolgozatában sehol sem mondja ki azt, hogy az Alföldön melyik temető az, sőt egyáltalán van-e olyan temető, amelyben a temetkezések a 9. században folyamatosak, majd a honfoglalás korában is használatban vannak, akár mint avar, akár mint magyar temetkezési helyek. Éppen ezért nem tartjuk követendőnek azt a magatartást, amely dolgozatát valamiféle előremozdulásnak tekinti a korábbi véleményekhez képest, azaz úgy véli, hogy egy régészeti újragondolás eredményei jelennek meg tanulmányában. Ez annyira nincs így, hogy Szentpéteri József a publikációban maga jelöli ki azt a két „*kutatási irányt*”, amely a „*jelenleg megmerevedett álláspontokból való kilábalás*” lehetőségét adja.¹⁸

A fentiekből következik, hogy még mindig időszerű annak az alapkérdésnek a vizsgálata, hogy az Alföld központi területén – mely az Avar Birodalomnak is centruma volt – Árpád magyarjainak honfoglalását megélte-e jelentősebb tömegű griffes-indás népesség.

Mit is jelent ez az Alföld vonatkozásában? Kezdjük talán a Szalontai Csaba által készített néhány térkép bemutatásával és az ezekből adódó tanulságok levonásával. A térképeken a legfiatalabb griffes-indás öntött övgarnitúrák elterjedése tanulmányozható.

Az első térképen azok a lelőhelyek szerepelnek, ahonnan liliomos övveretek kerültek elő. A Kárpát-medence központi területein általánosan jelen van ez a tárgytypus, különösen sok lelőhely található a Körös–Maros vidékén. Ez feltehetőleg összefüggésben lehet a kutatás állapotával is.

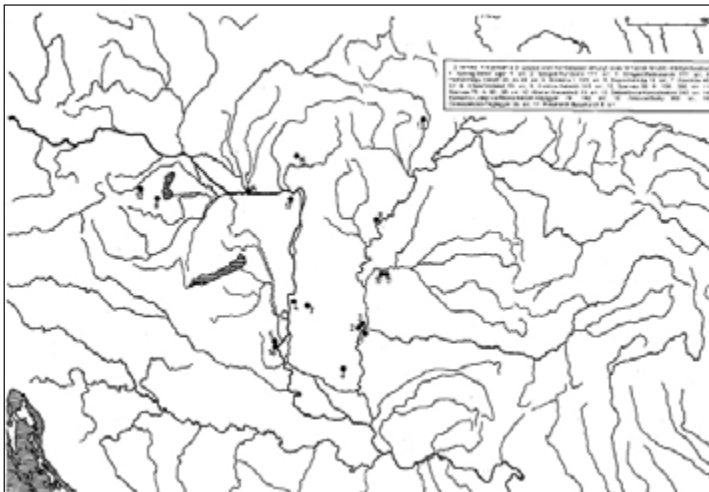
¹⁷ SZENTPÉTERI 2014, 47.

¹⁸ SZENTPÉTERI 2014, 48.

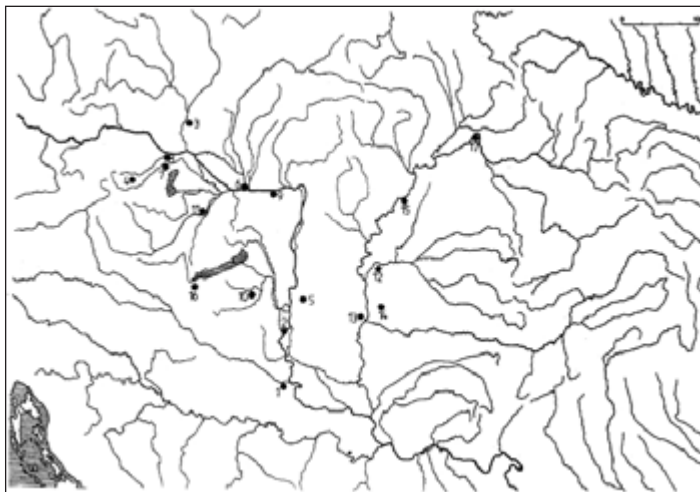
**1. térkép: A liliodíszes övveretek elterjedése a Kárpát-medencében
(SZALONTAI 1995, 142.)**

A második térképen – amely bizonyosan a 9. században elhunyt férfiak sírjait mutatja – már lényegesen kevesebb lelőhely szerepel. Megszámolva az egyes térképeken feltüntetett pontokat, a 41:10 aránypár adódott. Ez a nagyfokú (közel négyszeres) arányeltérés nagy valószínűséggel nem véletlen. Megítélésünk szerint ez, ha többet nem is, de annyit talán mindenképpen jelez, hogy a 8. században az ilyen típusú övet viselők közel négyszer annyian halhattak meg, mint a 9. században. Ennek a ténynek pedig valamiféle arányban kell állnia a területen élő népesség számával.

2. térkép: A biztosan a 9. század első harmadában elhunyt öves férfisírok területi elhelyezkedése (SZALONTAI 1995, 143.)

Ugyanilyen képet tár elénk a Hohenberg-típusú garnitúrák térképi ábrázolása. Mindössze hat található belőlük az Alföldön [3. térkép].¹⁹

3. térkép: A Hohenberg-Záhony típusú övveretek elterjedése a Kárpát-medencében
(SZALONTAI 1996, 160.)

1. A Szarvas–Kákapusztai jelenség

Kezdjük talán azzal, hogy megnézzük, szükség van-e húsz év elteltével a szarvas–kákapusztai temető²⁰ időrendjének újraértékelésére, hiszen a legutóbbi időkig elő-elő bukkan a sírmező 9. századi besorolása.²¹ Itt és most nem kívánjuk megismételni a több mint két évtizede leírt, de ma is fenntartott és vallott – ám kevesek által méltányolt – álláspontunkat.²² Egy általunk akkor nem kiemelten említett, de mára már fontossá vált megfigyelésünkre azonban szeretnénk ráirányítani a figyelmet. Mielőtt ezt megtennénk, idézzük Szalontai Csabát, aki a szarvas–kákapusztai temető értékelésének összefoglalásában a következő gondolatot fogalmazta meg: *„...jelen ismereteink nem teszik lehetővé, hogy nagyobb számú továbbélő lakossággal számoljunk az Alföldön. Ugyanakkor várható, hogy a lelőhelyek száma az elkövetkező időkben bővülni fog.”*²³

Mindez sajnos az elmúlt húsz évben nem következett be. Az utóbbi több mint két évtizedben ugyanis az Alföld központi területein mindössze egyetlen, Kákapusztához hasonló temető került elő. Történt mindez annak ellenére, hogy igen jelentős feltárások folytak ezen a tájon, hiszen az ún. „autópálya típusú” leletmentések igencsak érintettek minden megyét.

¹⁹ 3. térkép: SZALONTAI 1996, 160.

²⁰ SZABÓ 1966, 61–71.

²¹ Lásd SZENTPÉTERI 2014, 47.

²² MADARAS 1993, 24–26.

²³ SZALONTAI 1992, 329.

Nagyszámú és nagy felületű lelőhelyet lehetett megkutatni, és így szinte az összes régészeti korszakból kerültek elő jelentős mennyiségben települések és temetők. Az egyetlen korszak, amelyből mindössze egy, azaz egyetlen kis temetőt tudunk felmutatni, az a 9. század.²⁴

Külön problémát jelent a települések kerámiájának kérdésköre. A 2014-es konferencián több előadás is foglalkozott az Alföldön feltárt települések kerámiaanyagának vizsgálatával és időrendi besorolásának kérdésével. Nem egy alkalommal Szőke Béla Miklós nyomdokain haladva a telepeket a 9. században használták határozottan meg az ásatók. Úgy tűnik tehát, mintha telepeink, cserepeink már lennének, de akik használják őket, azok nincsenek.²⁵ Megjegyezzük, hogy a telepek kerámiájának keltezése jelenleg még komoly szakmai viták tárgya.²⁶

2. A Tiszafüred–Majoroshalom-jelenség

Napjainkban egyre többen hivatkoznak a tiszafüred–majoroshalmi temetőre.²⁷ Ennek valóban van egy 9. századi szakasza, melyhez – ha jól értelmezzük Garam Éva publikációját – az ún. 6. fázis sírjai tartoznak. Az 5. fázis még egyértelműen a 8. századhoz kötődik, de az is elképzelhető, hogy ennek egyes sírjait már a 9. század első harmadában ásták meg. A két fázis között gyakorlatilag nincs nagy különbség. A 6. fázishoz mindösszesen körülbelül 30 sír tartozik, azaz az összes temetkezés körülbelül 3%-a. Ez alig mondható tömeges továbbélésnek ismerve azt, hogy a feltárt sírok száma 1282, s ezek túlnyomó többsége 8. századi. Ráadásul azt is hozzá kell tennünk, hogy az előkerült leleteket – melyek már a részletes publikáció előtt is jól ismertek voltak a kutatók előtt – rendszeresen hivatkozták a kutatók korábban is.

Igen ám, de a tiszafüredi nagy temető 6. fázisához hasonló síregyüttesek sem igen találhatók tömegesen a Nagy Magyar Alföld központi területein, pedig itt nagyszámú griffes-indás

²⁴ Előadásom megtartása után, 2015 szeptembere és novembere között az M44-es főközlekedési út előzetes leletmentései során – milyen ironikus is a sors – a Szarvas–Kákapuszta nevű határrészen (M44 ERD 39. lelőhely: Szarvas, Szilas-tanya, 167. lelőhely) Gulyás Gyöngyi és Gallina Zsolt egy rendkívül szegény avar kori temető részletét tárták fel. Meghívásukra ellátogattam a feltárára. E sírmező rendkívüli módon hasonlított a Szabó János Győző által feltárt temetőhöz, mindössze annyiban különbözött tőle, hogy sem szarmata, sem honfoglaló sírok nem voltak benne. A temetkezési szokások viszont egyértelműen a griffes-indás kultúrára mutattak, a szegényes tárgyi anyag (elsősorban a gyöngyök és a fülbevalók) szintén erre az időszakra keltezhető. Ez a temető azonban éppúgy lehet 8. századi, mint ahogy 9. század eleji is. A problémát a terepen eldönteni nem tudtuk. A teljes módszeres feltárás, valamint egy átfogó elemzés ezt a kérdést is megválaszolja. Annak az okát, hogy Szarvas–Kákapuszta határreszen miért került elő két ilyen szegényes leletanyagú temető, és mi az egymáshoz való viszonyuk, összehasonlító vizsgálatok híján még nem tudjuk megmondani. Az adat felhasználásáért itt szeretnék köszönetet mondani az ásatás vezetőinek.

²⁵ Tanulmányom a temetkezésekre koncentrált, így nem foglalkozik a településekkel, illetve az azokon előkerült kerámiaanyaggal. Korábban már egy-egy dolgozatunkban jeleztük, hogy nem tudunk azonosulni Szőke Béla Miklós azon interpretációjával (legutóbb Szőke 2014a, 26–27.), amelyben bizonyos kerámiatípusok együttes jelenléte egyértelműen 9. századi településekre utalna (Madaras 1991, 227–316; Madaras 2012, 721–731). A saját alföldi ásatási megfigyeléseink alapján e kerámiatípusok a 8. századi griffes-indás települések jellegzetes leletei. Az elképzelhető, hogy a griffes-indás temetőkhöz hasonlóan a telepek élete is átnyúlik a 9. század első évtizedeire. Amennyiben álláspontunk igazolást nyer, úgy meglesznek a griffes-indás temetőkhöz tartozó falvak, és nem áll elő az a helyzet, hogy a 8. században csak temetők, a 9. században pedig csak települések vannak az Alföld központi területein.

²⁶ Szőke 2014b, 36.

²⁷ Garam 1995.

temetőnk van. Ráadásul, ha megnézzük ennek a fázisnak az övvereteit, akkor ugyanoda jutunk vissza, ahonnan elindultunk, azaz a Hohenberg-típusú, a karéjos és a sima öntött garnitúrák köréhez. Magyarán szólva mindig ugyanahhoz az ötven-hatvan, legfeljebb száz sírhoz. Abban alig van vita a kutatók között, hogy ezeknek a vereteknek egy része a 9. század első harmadában került sírba. A vita ott bontakozik ki – kimondva, vagy kimondatlanul –, hogy az ilyen garnitúrákat viselő emberek, illetve az a régészeti kultúra, amely jellemző rájuk, vajon a 9. század második és harmadik harmadában is megtalálható-e az Alföldön? Ha igen, akkor melyek azok a temetők, ahol ilyen sírok találhatóak, ha pedig nem, akkor hová lett az a népesség, amely a 8. század végéig oly sűrűn lakta a területet?

A feltett kérdés első felére a kutatás jelenlegi állása alapján magam azt a választ tartom elfogadhatónak, hogy a legkésőbbi avar fémművesség emlékeit a 9. század második felében az Alföldön régészeti eszközeinkkel már nem tudjuk kimutatni. Így ezen az alapon a népesség tömegeit sem. Ilyenkor szokott az az érv elhangozni, hogy a régészek nem képesek pontosan keltezni a leleteket. Ez még akár elképzelhető is lenne, de mindeztidáig a jelenlegi keltezés helyett senki sem tudott pontosabb időrendet felmutatni. Mai ismereteink szerint a griffes-indás kultúra 8. századi belső keltezése – amely szintén az övgarnitúrák tipológiáján, továbbá a női sírok különféle ékszereinek (gyöngyök, fülbevalók, boglárók stb.) kronológiai besorolásán alapul – nem képezi vita tárgyát a szakmán belül. Nagy vonalaiban stabilnak tűnik, beleértve az avar kori fémművesség legutolsó fázisának termékeit is. Az egyéb javaslatok pedig rendre elbuktak a tudományosság módszeres vizsgálatai nyomán még akkor is, ha újra és újra előbukkannak (például a kettős honfoglalás elmélete, Györffy György griffes-indás keltezése a 9–10. századra vagy legújabban a griffes-indás kultúra 3–4. századra való keltezése a sírokból előkerült római érmek alapján).²⁸

A fenti régészeti tényekből az következik, hogy jelen ismereteink szerint az Alföld központi területein annak a griffes-indás régészeti kultúrát hordozó népességnek a jelenléte, amely a 7. század végétől a teljes 8. századon keresztül, egészen a 9. század első évtizedéig jelentős számú temetőt és telepet hagyott maga után, a 9. század második felére, utolsó harmadára nem igazolható. Csupán halkan jegyezzük meg, ez a kép teljes összhangban van a történeti forrásokból ez idáig levont összes tanulsággal.

Ha nem a griffes-indások, akkor ki mások élhettek ezen a vidéken? Ennek a kérdésnek a feltevése után beleütközünk a bolgár és szláv leletanyag értékelésének kérdésébe a 9. század viszonylatában. Hiszen a történeti, nyelvészeti szakirodalomban e két nép jelenléte számos alkalommal felmerült korszakunkkal kapcsolatban. Anélkül, hogy részletesen elmélyülnék a megjelent munkák ismertetésében, mindössze három munkára kívánunk hivatkozni.

Szalontai Csaba e kérdéskörben 2000-ben megjelent tanulmányában mind a régészeti, mind a történeti, mind pedig a nyelvészeti adatok vizsgálatát feladatának tekintette. Ez a munka már nem a griffes-indás népesség 9. századi továbbéléséről szól, de áttételesen érinti azt is. A bolgárok alföldi jelenléte vagy jelen nem léte mindenesetre nagyon fontos kérdése a korszaknak. Megismerve a Szerző érveit azt kell mondanunk, hogy a régészeti leletek teljes hiánya, illetve a bolgárnak meghatározott kerámiaanyag bizonytalan volta miatt el kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy: *”...az Alföld területéről megbízható és a 9. századra keltezhető leletanyag nem áll rendelkezésünkre, vagyis régészetileg nem igazolható a*

²⁸ Ez utóbbihoz lásd M. LEZSÁK 2014, 159–164.

bolgárok jelenléte sem a 9. századi Alföldön, sem pedig a Dunától nyugatra.”²⁹ Egy 2001-ben megjelent tanulmányában a Szerző gyakorlatilag ugyanazzal az érvrendszerrel megismétli fenti véleményét.³⁰

Más megközelítéssel foglalkozik ugyanezen problémakörrel Katona-Kiss Attila. Anélkül, hogy dolgozatának régészeti, nyelvészeti és történeti kivonatát adnánk, csupán a végkövetkeztetését idéznénk: „*Ez azonban azt jelenti, hogy egyelőre a régészet nem tudja igazolni a krónikás hagyomány és a szlavisztika állításait, azaz a korszakban hatalmi tényezőt jelentő Bolgár Kánság olyan befolyását az Alföldre, amely nyomán itt állandó bolgár lakosság lett volna. Az alföldi bolgár szervezet néhány megerősített várból állhatott, azaz gyepűnek értékelhető. Szőke Béla Miklós még ennél is jelentéktelenebbnek tartja a bolgár befolyást az Alföldön. (...) Végezetül érdemes rámutatni: az alföldi bolgár jelenlét mibenlétének kérdését erősen árnyalja, hogy nem tudunk temetőikről, telepeikről a jelzett területen, szemben Dél-Erdéllyel*”³¹ Ez utóbbi mondat a kulcsa Katona-Kiss konklúziójának: ahol nincsenek sírok, nincsenek telepek, ott nincs népesség sem.

Igaz ez a megállapítás az Alföld hamvasztásos szláv sírjaira is. Tudatában vagyunk annak, hogy a következőkben átlépünk egy képzeletbeli határt, hiszen egy olyan szerzőre kell hivatkoznunk, akit legalábbis nem ildomos idézni a korszak kutatóinak berkeiben: Mak-kay János munkájára. Ő megtette ugyanis azt, amit más kutatók nem, azaz összeállította a hamvasztásos szláv lelőhelyek jegyzékét a Kárpát-medencében. Ebben a 7–9. század lelőhelyei találhatóak meg. 127 lelőhelyet ismertet több-kevesebb részletességgel.³² Anélkül, hogy egyetérténnék mindazzal a kiindulóponttal, céllal vagy módszertannal, mely okán ez az adattár létrejött, ebből a gyűjtésből egyértelműen kiderül: meg kell állapítanunk, hogy az Alföld központi területein a 6–9. században nagyszámú, szlávokhoz köthető temető nincsen. Jómagam közel négy évtizede próbálok legalább egy ilyen lelőhelyet azonosítani, sajnos sikertelenül. Ismételten csak igazolódni látszik az az alapelv, hogy ahol nincs népesség, ott nincs lelőhely sem.

Hova tűnhetett el a 8. század sűrű alföldi lakossága? Az első említendő esemény, Nagy Károly 791. évi hadjárata, látszólag nem tartozik szorosan a témához, mivel az Alföldet közvetlenül nem érinti, hiszen a birodalmi hadsereg legfeljebb a Rába vonaláig – talán a mai Győr környékéig – jutott el. A hadjárat hatására megindult belső válság azonban elvezetett a kagán és a jugurru 794-es polgárháborújához, amelynek következményeként Erik friauli herceg, és nem pedig a forrásokban soha többet fel nem bukkanó „szláv” Vonomyr, 795-ben lovas csapatával kirabolta az Alföld kellős közepén található kagáni székhelyet, majd a zsákmányt Aachenbe küldte Károlynak. Ez a belháború már igenis az avarok alföldi településterületét érintette. Ismerve az ilyen belháborúk forgatókönyvét, feltételezhetően nem csupán a fegyverforgató férfiak jó része veszett oda, de a lakosság sem úszhatta meg jelentős veszteségek nélkül. Ez az első jelentős népességvesztesége az alföldi területeknek.

A második Krum 803-as hadjáratának következménye. Amióta megjelent Olajos Teréz tollából *A IX. századi avar történelem forrásai* című munka, benne a *Suda-lexikon* kritikai kiadásával, pontosan tudjuk, hogy Krum csupán a maradék griffes-indás hadsereget

²⁹ SZALONTAI 2000, 285.

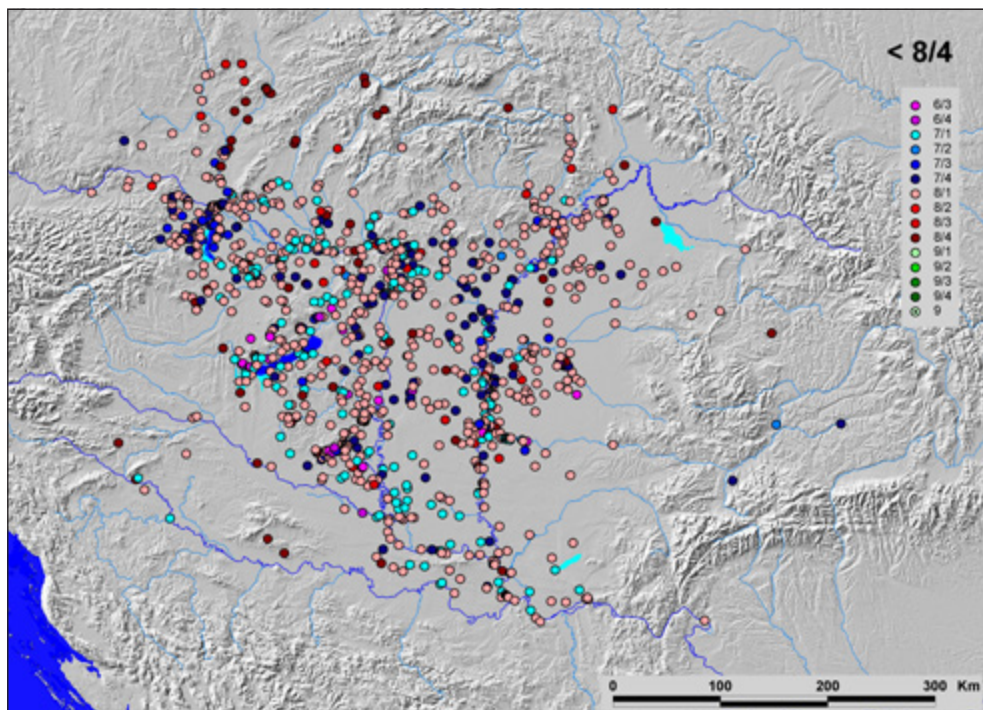
³⁰ SZALONTAI 2001, 115–118.

³¹ KATONA-KISS 2009, 41–42.

³² MAKKAY 2003, 55–79.

semmisítette meg, de nem irtotta ki mind egy szálig a megmaradt lakosságot. Tudomásunk szerint Szőke Béla Miklóson kívül – aki komoly fenntartásait hangoztatja Krum hadjáratát illetően – senki sem vitatja, hogy ennek a hadjáratnak is lehettek áldozatai a lakosság köréből, tehát újabb embervesztéssel számolhatunk. Ennek nagyságát pontosan nem tudjuk, de azt igen, hogy a hadjárat után jelentős avar ellenállás a frankokkal szemben az Alföldről kiindulva már nem volt tapasztalható.

S történt egy harmadik embervesztés is. Az új avar kagán valamikor 805 környékén bekéredzkedett népével a Frank Birodalomba, és valahol „*Sabaria et Carnuntum*” között telepítette le őket a császár. Az, hogy ők milyen státuszban éltek itt tovább, bennünket jelen esetben nem foglalkoztat, de a tény maga igen. Újabb népcsoport hagyta el az Alföldet. Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy a Pippin-féle hadjárat is járhatott áldozatokkal, illetve túsokkal – még akkor is, ha tudjuk, hogy őket később elengedték –, akkor az Alföld népességének drasztikus csökkenése már nem is annyira elképzelhetetlen [4–5. térkép].

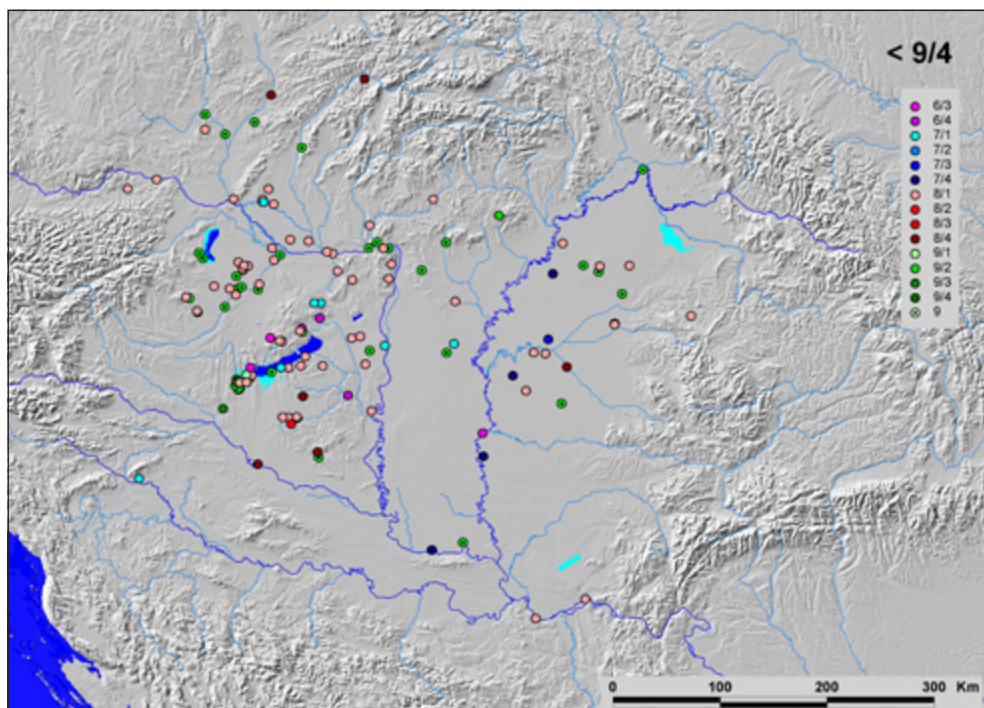

4. térkép: A Kárpát-medence avar kori lelőhelyei – visszatekintéssel.

A vizsgált időszak a 8. század 4. negyede

(SZENTPÉTERI 2006, 491.)

5. térkép: A Kárpát-medence avar kori lelőhelyei – visszatekintéssel.

A vizsgált időszak a 9. század 4. negyede

(SZENTPÉTERI 2006, 495.)

Dolgozatunk eme részében szükségessé válik egy módszertani kérdés feszegetése is. Amikor a szláv vagy bolgár hatalmi jelenlétet vizsgálják a régészek, akkor a megtalálható telep- vagy sírjelenségeket – tehát a leleteket – keresik. És ebben idáig szinte mindenki ugyanarra az eredményre jutott: nincsenek ilyen jelenségek, objektumok; tehát jelen ismereteink szerint a régészet sem a szlávokat, sem pedig a bolgárokat nem tudja érzékelni az Alföld központi területein. Ahol persze megtelepedtek, ott igen. Például a bolgárokat akár Erdélyben, akár a Maros völgyében vagy a szlávokat – hogy csak egy példát említsek – Kárpátalja síkvidéki területein.³³

Úgy tűnik, ez az alapelv a griffes-indásokra nem vonatkozik, legalábbis a 9. század második felében nem. Biztosan keltezhető leleteink ugyan nincsenek a század második felére, harmadik harmadára, de népességnek mindenképpen lennie kell. Ez pedig azért van, mert még a mai napig általánosan elfogadott és hangoztatott az a történeti és régészeti toposz, hogy az Alföld a 8. és 9. századi népsűrűségének ismeretében nem lehet a 9. században lakatlan, hiszen a Kárpát-medence egyéb területein a lakosság és az élet folyamatos. Mindemellett a régészetben belül is ellentét van a helyzet értelmezésénél. Ennek okát magam elsősorban a pontatlan fogalmazás és pontatlan időrend használatában látom. Ezen azt értem,

³³ Lásd RÉVÉSZ 2013, 183.

hogy nem mindig mondjuk meg pontosan, mely területről és a 9. század mely időszakáról is beszélünk. Mert ha mondjuk Kónstantinos Porphyrogenitos a horvát etnogenezis kapcsán avarokról beszél, s ezek az avarok jól megkülönböztethetőek a horvátoktól, akkor ezt így kell tudomásul venni, de azt is tudni kell, hogy hol és mikor élnek ezek a horvátok és avarok. Ugyanez vonatkozik a Dunántúlra is. Az, hogy a Nyugat-Dunántúlon a 9. században vannak griffes-indás temetők, aligha kétséges (lásd például Vörs). Az is igaz, hogy a Sopronkőhida-típusú temetőkben olyan tárgyak és temetkezési szokások vannak, melyek a korábbi griffes-indás kultúrát idézik, ez akkor és ott jelentheti az egykori avarság továbbélését és felolvasását a későbbi népességben.

Mindez nem keverendő össze az alföldi helyzettel. Itt Szádeczky-Kardoss Samu történeti munkái valószínűsítik a továbbélt avar népesség jelenlétét.³⁴ Igen ám, de ennek a népességnek az északkeleti vidékeken való jelenlétével több komoly gond is akad. Először is itt van a szekereken való nomadizálás, vándorlás, kóborlás fogalma. A griffes-indás kultúra a 8. században egy paraszt kultúra, melynek gazdálkodásában a földművelés az elsődleges. Természetesen jelen van az állattartás is, de ez már közel sem a korai avarok nomád állattartása. Kialakulnak a nagy temetők, a nagy állandó falvak. Meg kellene magyarázni, hogy ebből a gazdasági rendszerből miképpen lesz szekereken való nomadizálás, esetleg vándorló életmód. De ha még el is fogadjuk, hogy mindez megtörtént, akkor is kellene lennie egy népességnek, amely ezt az életformát választja. És ehhez a népességhez tartoznia kellene tárgyi kultúrának, viseleti tárgyoknak, gazdálkodási eszközöknek. Ha van ilyen népesség, akkor tagjainak – elnézést ezért a kifejezésért – valamikor meg kellett halniuk, s őket el kellett temetni. Ilyen temetőink, magányos sírjaink, kisebb sírsoportjaink azonban az Alföld törzsterületén nincsenek vagy legalábbis nagyon-nagyon gyéren fordulnak elő.

Ma tehát ugyanott tartunk, ahol korábban is.

Talán érdemes egy pillantást vetnünk egy másik szempontból kiinduló gondolatsorra is. Ez az Alföld közvetlen környezetének politikai állapotáról ad képet. A Dunától nyugatra eső terület a Frank Birodalom szerves része lett Pannonia néven, keleti határát a Duna vonala adta. Itt volt egykor a Római Birodalom keleti határa is, és közsímet, hogy Nagy Károly álmaiban az egykori Róma nagyságának feltámasztása minduntalan megjelent. Így azután az Alföld irányába nem is igen akart terjeszkedni a frank hatalom, éppen elég volt nekik az, hogy a potenciális ellenséget megsemmisítették, az egyház megkapta a maga birtokait, a pogányokat megkeresztelték vagy legalábbis megpróbálták megkeresztelni.

Erdély és a Duna–Száva vonalától délre fekvő vidékek, a Maros völgye lehetett a bolgárok által elfoglalt és lakott terület. Ezen vidékek megszállása régészetiileg is igazolható, de az alföldi területeké már nem.

A Kárpátok karéján kívül pedig ott találjuk az igencsak megerősödött, a bolgárokkal sokszor ellenséges viszonyt ápoló magyarokat. Azokat a magyarokat, akik 862-től több alkalommal is kalandoztak az Alföldön keresztül anélkül, hogy csapataik bármiféle komolyabb ellenállásba ütköztek volna.

Mindhárom hatalom bizonyosan tisztában volt a terület etnikai viszonyaival. Mindháromnak az volt az érdeke, hogy ezen a „senki földjén” ne alakuljon ki olyan politikai hatalom, amely erős, nagyszámú népességet foglal magában. Ne feledjük el, hogy a katonai

³⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 1993.

vereségek sorát elszenvedő magyarok 894–895-ben minden különösebb ellenállás nélkül foglalták el az Alföldet. Semmiféle forrás nem szól arról, hogy hozzájuk hasonló gazdasággal, életmóddal bíró csoportot találtak volna itt az Alföldön, fogadtak be maguk közé vagy éppen katonailag legyőzték őket.

Ezek a meglátások, gondolatok talán ismételten abba az irányba hatnak, hogy az Alföldre úgy tekintünk, mint amely terület a magyar honfoglalás idején egy nagyon gyéren lakott, politikailag nem igazán létező, nem megszervezett, gyepű szerepet betöltő terület volt. Ez persze nem egyszerű akkor, amikor pontosan tudjuk, hogy a „Griffes-indás Birodalom” egy jól szervezett, tekintélyes katonai erővel bíró, komoly népességet magába foglaló államalakulat volt a 8. században. Tudomásul kell vennünk a további kutatások folytatása során, hogy a 6. század közepe táján egységes politikai rendszerbe foglalt Kárpát-medence, amely egészen a 8. század végéig egy egységben kutatható, a 9. század közepére széttagozódott, s külön-külön kell vizsgálni az egyes tájak történetét, régészeti anyagát. Ugyanerre a következtetésre jutott Szentpéteri József is akkor, amikor az egyik lehetséges kutatási irányt a mikroelemzésekben határozta meg.³⁵ Magam ehhez hozzátenném a mikrorégiók, esetleg a néprajzi kistájak kutatásának előtérbe helyezésének fontosságát.

Az újabb, a Kárpát-medencét egyesítő hatalom kialakítása a honfoglaló magyarokra várt a 10. században. Ez azután nagyjából-egészéből ugyanazon a területen jön létre, ahol egykoron a griffes-indás államalakulat létezett.³⁶

IRODALOM

- GARAM 1995 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. [Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3.] Budapest 1995.
- KATONA-KISS 2009 = Katona-Kiss A.: A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében. *WMMÉ* 31 (2009), 37–48.
- M. LEZSÁK 2014 = M. Lezsák G.: Az avarok és a magyar őstörténet. In: *Mi a magyar? Sepsiszentgyörgy 2014*, 157–168.
- LÖRINCZY 1993 = *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993.
- MADARAS 1991 = Madaras L.: Az avar falu. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. [Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32.] Szolnok 1991, 227–316.
- MADARAS 1993 = Madaras L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 11–32.
- MADARAS 2012 = Madaras L.: Avar kori település Törökszentmiklós határában. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 721–731.
- MAKKAY 2003 = Makkay J.: *Magyarok, avarok, szlávok az ADAM alapján*. [Tractata minuscula 31.] Budapest 2003.

³⁵ SZENTPÉTERI 2014, 48.

³⁶ Jelen tanulmányom és a húsz évvel korábbi dolgozatom kiegészítik egymást, s együtt adják azt a képet, amelyet e korszakról gondolok. Kérem őket együtt kezelni, minden jó és esetlegesen hibás következtetésekkel együtt.

- OLAJOS 2001 = Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.
- RÉVÉSZ 2013 = Révész L.: Egy megoldatlan kérdéskör: Szempontok a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség kapcsolatának kutatásához. *Tisicum* 22 (2013), 179–188.
- RÉVÉSZ 2014 = Révész L.: *A magyar honfoglalás kora. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának katalógusa*. Budapest 2014.
- RÉVÉSZ 2016 = Révész L.: A honfoglalás és államalapítás kori temetők tanulságai. *Rubicon* 2016/7, 58–65.
- SZABADOS 2014 = Szabados Gy.: Identitásformák és hagyományok. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés 1*. Szerk.: Sudár B.–Szentpéteri J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. [MTA BTK MÖT Kiadványok 1.] Budapest 2014, 289–305.
- SZABADOS 2015 = Szabados Gy.: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Balogh Cs.–Petkes Zs.–Sudár B.–Zsidai Zs. Budapest–Kecskemét 2015, 121–141.
- SZABADOS 2016 = Szabados Gy.: Szabados György: Avarok eltűnőben, avagy a hasonulás három fokozatáról. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs T.–Takács M. Győr 2016, 671–686.
- SZABÓ 1966 = Szabó J. Gy.: Das Weiterleben des Spätawarentums auf dem Alföld im X. Jahrhundert. *MFME* 1964–1965/2 (1966), 61–71.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983 = Szádeczky-Kardoss S.: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: *Szegedi Bölcsészmuhely. A 80-as évek társadalomtudománya: Eredmények és perspektívák*. Szerk.: Róna-Tas A. Szeged 1983, 191–210.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993 = Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 227–236.
- SZALONTAI 1991 = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. (A késő avar karéjos övveretek). *MFME* 1984–1985/2 (1991), 463–482.
- SZALONTAI 1992 = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője. *JAMÉ* 30–32:1987–1989 (1992), 309–348.
- SZALONTAI 1995 = Szalontai Cs.: A késő avar kori liliomos övveretek. *SMK* 11 (1995), 127–143.
- SZALONTAI 1996 = Szalontai Cs.: „Hohenbergtől Záhonyig.” Egy késő avar kori överettípus vizsgálata. *Savaria Pars Archaeologica* 22/3:1992–1995 (1996), 145–162.
- SZALONTAI 2000 = Szalontai Cs.: Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. *MFME–StudArch* 6 (2000), 263–286.
- SZALONTAI 2001 = Szalontai Cs.: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Sz.–Sinkovics B. [MÖK 15.] Budapest 2001, 115–118.
- SZALONTAI 2003 = Szalontai Cs.: A székkutas-kápolnadülői avar kori temető öveinek elemzése. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. [MFME–MonArch 1.] Szeged 2003, 371–411.

- SZENTPÉTERI 2006 = Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1 (2006), 455–496.
- SZENTPÉTERI 2014 = Szentpéteri J.: Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B.–Szentpéteri J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. [MTA BTK MÓT Kiadványok 1.] Budapest 2014, 43–53.
- SZŐKE 1993 = Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 33–43.
- SZŐKE 1994 = Szőke B. M.: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 1.] Budapest 1994, 77–84.
- SZŐKE 2014a = Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának katalógusa*. Budapest 2014.
- SZŐKE 2014b = Szőke B. M.: A Kárpát-medence a Karoling korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar Őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B.–Szentpéteri J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. [MTA BTK MÓT Kiadványok 1.] Budapest 2014, 31–42.

Twenty Years Later Results and Problems in the Research of the 9th-century History of the Great Hungarian Plain

The largest scale review of the 9th century history of the Great Hungarian Plain was carried out more than twenty years ago (Szeged, 1993). In this paper we made an attempt to overview the results of the intervening decades, regarding to both the results of the historiography using written sources, as well as the actual conclusions of archaeology using relics. Thus, we considered the studies as basis, written by historians Samu Szádeczky-Kardoss, Terézia Olajos, György Szabados or by archaeologists Éva Garam, Attila Katona-Kiss, Gabriella M. Lezsák, János Makkay, László Révész, Csaba Szalontai, János Győző Szabó, Béla Miklós Szőke and József Szentpéteri.

We analysed the ‘Szarvas–Kákapusztá and Tiszafüred–Majoroshalom phenomena’, that are the fundamental syndromes of the research of that era. The analysis of these two sites, and the conclusions drawn from them have been present in the literature as irrefutable axioms up to now. According to the above mentioned historical and archaeological data, we have to count with the survival of the Avars, who lived there before in the central areas of the Great Hungarian Plain, i.e. high number of the Avars survived the Hungarian Conquest at the end of the century, and became part of the Hungarian ethnogenesis.

I had my reservations voiced earlier about that in my papers (MADARAS 1991, 1993, 2012), and, in my opinion, these reservations have been further strengthened. Significant presence of the Bulgarians and the Slavs in the Great Hungarian Plain in the 9th century cannot be archaeologically justified after the publication of the papers by Csaba Szalontai and Attila Katona-Kiss, neither burials nor settlements of these people can be found in this area. Unfortunately, the same can be said about the population characterized by objects of the griffin-tendril culture. The youngest graves of the griffin-tendril cemeteries are no older than the first decades of the 9th century as belt sets and women’s jewellery evidence.

In the last third of our paper we tried to give an answer to the question, how the situation could evolve that prior to the Hungarian Conquest of nearly half a century a political and ethnic vacuum arose.

We do not claim that this is the only solution, but we think that it is another possibility.

Térképlapok a 9. századi Kárpát-medencéről

Tanulmányomban¹ a régészeti és a történeti kutatásokra támaszkodó kartográfiának egy olyan sajátos vetületét vizsgálom, amely – szűkebb szakterületünkhöz, a népvándorláskori régészethez hasonlóan – bizonyos értelemben még ma is ingoványos területnek számít.

A három évvel ezelőtt szervezett konferencián² elhangzott előadásom után megjelent szakirodalom figyelembe vételével kibővített cikkemben azt tekintem át, hogy a 9. századi Kárpát-medence, s benne az Avar Kaganátus törzsterületét képező Alföld³ térképes ábrázolásainál milyen források állnak jelenleg rendelkezésünkre, ezeknél milyen forráskritikai eszközöket és módszereket alkalmazunk; s azzal a szubjektíven megítélhető kérdéssel is foglalkozom, hogy ki milyen szemlélettel, előfeltevéssel, rejtett vagy kevésbé titkolt szándékkal készítette el az adott időszakra és területre vonatkozó térképét.

Nem kevésbé fontos az általam a teljesség igénye nélkül válogatott, de a leginkább jellemzőnek gondolt illusztrációk recepciójának bemutatása, a szűkebb szakmai közönség vagy a szélesebb közvélemény által való értelmezése. Amikor ezeket a térképeket szemléljük, nem felejtkezhetünk meg arról a jelenségről, hogy a vizuális műfaj jellegéből adódóan ezek a képes ábrázolások az írott szövegnél általában eleve jóval több, de legalábbis merőben más jellegű információkat is tartalmaznak. Amint minden más alkotás esetén megfigyelhető, a térkép is már a publikálása pillanatától önálló életet kezd élni, így mindegyik, a témakört tanulmányozó kutatónak joga van akár a szerző szándékával homlokegyenest eltérő vélelményt formálnia róla, amennyiben azt megfelelő indokkal alá tudja támasztani.

1. Az avar korszakra vonatkozó első térképek és a közelmúlt jellegzetes példái

A korszak első térképes ábrázolásai⁴ a 18. század közepén keletkeztek: Tomka-Szászky Jánosnak, a pozsonyi evangélikus líceum rektorának a magyar térképtörténet szempontjából egyedülálló történelmi és közigazgatási atlaszából származnak. A vizsgált korszakot⁵ két térképlap is érintette. Az elsőhöz tartozó leírása szerint „*Avar-Hunnia, melyet Abariának és Avariának is mondanak... kilenc hagiára, avagy kerületre oszlott fel, s ezek közül mindnek*

* MTA BTK Történettudományi Intézet, szentpeteri.jozsef@btk.mta.hu

¹ A témakör előzményeit szűk negyed évszázaddal ezelőtt vizsgáltam először (SZENNA, 1994), ekkor a teljes avar korszakra vonatkozóan tekinttem át a régészeti és történeti források együttes figyelembevételével készült térképeket: SZENTPÉTERI 1995; SZENTPÉTERI 1996.

² A jelen tanulmányom alapjául szolgáló előadás *A 9. századi Kárpát-medence térképes ábrázolásai* címmel hangzott el 2014. május 23-án Szegeden, „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” című konferencián.

³ A 9. századi Alföld kutatásának szentelt első hazai konferencia (Szeged, 1992) eredményeit összegzi az ott elhangzott előadások alapján készült tanulmánykötet: LÖRINCZY 1993.

⁴ Az atlasz forráskritikai közlése: TOMKA-SZÁSZKY 2004.

⁵ E térképek avar kori vonatkozásainak vizsgálatáról legújabbban SZENTPÉTERI 2016a.

volt a közepén egy-egy hring („gyűrű”).” Az avar állam tagozódását Balbulus Notker Szent Gallen-i szerzetes, középkori krónikás Nagy Károly tetteit feldolgozó közlése (*Gesta Caroli Magni*) alapján dolgozta ki, mely a 9. század végén keletkezett, a benne megfigyelhető topográfia pedig nagyrészt az 1746-ban megjelent Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájából merítette [1. kép].⁶ A második lap⁷ Magna Moráviát ábrázolja [2. kép]. E kép hatása szinte napjainkig megfigyelhető; megtalálható például egy 1976-ban megjelent reprezentatív kiadványban, amely térségünket ’nagymorva szemmel’ mutatja be [3. kép]. Hasonló térszemlélettel közelíti meg a Kárpát-medence délkeleti részén, a Balkán felől terjeszkedő első Bolgár Birodalom 9. századi területi kiterjedését egy 1981-ben megjelent monumentális összefoglalás térképmelléklete [4. kép].⁸

2. A 8. század végi – 9. század eleji helyzetkép térképes forrásai

A következőkben áttekintem, milyen előzményekre támaszkodhatnak jelenleg a klasszikus 9. századi térképes elemzések. Rögvest megállapíthatjuk, hogy a ’tízkötetes’ *Magyarország története* sorozat 1984-ben publikált első kötetének előmunkálatai hoztak áttörést a régészeti jelenségek és az írott történeti források egymásra hangolása, összevetése tekintetében. Ez – egy jó generációval későbbi megítélés szempontjából – bizony vegyes érvelésnek tűnhet, de kutatástörténeti szempontból aligha kifogásolható: végül is minden további próbálkozás során – amint ez majd a később vizsgálandó térképek provinenciájának bemutatásakor szembetűnik – ezekre és csakis ezekre a kísérletekre támaszkodtak a térképszerkesztéssel próbálkozó avar koros szakemberek.

A figyelmes olvasó érdekes ellentmondást figyelhetett meg az Avar Kaganátus történetének régészeti leleteken nyugvó hármast (korai, középső és késői) korszakolást sujkoló szöveg és az ezt ’illusztrációként’ szolgáló térkép között. A magyarázat abban rejlik, hogy nem véletlenül nincs összhangban a kötet 25. térképe a szöveggel [5. kép].⁹ Bóna István ugyanis épp ez idő tájt lépett túl a saját maga által egy jó évtizeddel korábban kidolgozott és az általa és követői által megmerevített hármast korszakolás (korai, középső és késő avar korszak) szerinti felosztáson. Az 1956-os avar kori lelőhelykataszter¹⁰ ekkor formálódó folytatásának első eredményeit rögzítő kétszeres térképen csakis a korszak első (567–670/680) és második (670/680–805) feléből származó lelőhelyeket különítették el. Ezzel ugyan nyitva maradt az a kérdés, amely a 670 környékén a Kárpát-medencébe települt népesség, az ún. közép avar korszak régészeti kultúrájának hordozói és az őket mintegy emberöltővel később követő ún. késő avar kori griffes-indás kultúra közötti kapcsolatra vonatkozott – ennek kifejtése azonban nem tartozik e tanulmány szorosan vett témaköréhez. Ami azonban feltétlenül említésre érdemes: ezt a térképet szám szerinti azonosításra alkalmas lelőhelylista egészíti ki, s az erre való igény a továbbfejlesztett változatoknál már fel sem merülhetett. Ezek közül itt csupán a késő avar korszakot ábrázoló, készítésük sorrendjében egymást követő variációkat adom

⁶ A tanulmányban szereplő képeket lásd a mellékleteknél.

⁷ DEKAN 1976, illetve magyar nyelvű kiadása: DEKAN 1980.

⁸ ANGELOV 1981, 140–141.

⁹ BÓNA 1984a.

¹⁰ CSALLÁNY 1956.

közre – mégpedig színes kivitelben, hiszen a sokszor anyagi okokból kényszerű szürke (fekete-fehér) változatok közlésénél eleve információvesztéssel kell számolnunk.

A kiadási évszám feltüntetése nélkül (1996-ban) megjelent 'történelmi atlaszban'¹¹ közölt változat nemcsak – a régészeti leletanyaguk alapján – az átlagosnál jelentősebbnek tartott temetőket/településeket jelölte, hanem néhány regionális központnak gondolt, sőt egy, a kaganátus hatalmi központjának feltételezett lelőhelyet is ábrázol az avar törzsterületen belül, emellett a határmenti gyepűsáv (a feltételezett területi-politikai fennhatóság) jelölésével is megpróbálkozott [6. kép].

Az 1993-ban záródó adatgyűjtést egy évtizeddel később követte a 'második' ADAM ket-tős kötete,¹² melynek színes mellékletei közül a negyedik térkép a késő avar korszak összes akkor ismert lelőhelyét ábrázolja. Holl Balázs térinformatikus munkáját minősíti a karakteres domborzat háttérként való alkalmazása, mely településtörténet-változások nyomon követésére is alkalmas eszközt adott a népvándorláskoros szakemberek kezébe [7. kép].

Mindezeket az információkat egy következő fázisban kiegészítettük a lovasnomád nagyállattenyésztő alapoktól induló és ekkorra már bizonyosan letelepült, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó lakosság településhálózati infrastruktúrájának elemeivel: az ország gazdasági vérkeringését tükröző (római eredetű) úthálózat, valamint a szintén e korszaktól keltezhető sáncrendszer (Csörsz-árok)¹³ egyre jobban megismert nyomvonalának feltüntetésével.¹⁴ Ez az eljárás a keleti-délkeleti határörvidékek pontosítására alkalmas eszköznek bizonyult [8. kép].

Időközben kísérletet tettem arra, hogyan lehetne az avar korszak településtörténetét, belső időrendjét a korábbiaknál pontosabban, részletesebben ábrázolni.¹⁵ Itt csupán két térképszelvényt mutatok be azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kiderüljön, lehet-e tisztán statisztikai adatok segítségével minősíteni a datálási módszereinket. A kiválasztott időszak a 8. század végi negyed évszázad: az összes ismert avar kori lelőhely elterjedési térképét ilyen bontásban ábrázoltam, kizárólag a leletközlő keltezését vettem alapul. Azt hiszem, elég képszerűen sikerült bizonyítanom a keltezési gyakorlatunk elfogadhatatlan voltát: se nem logikus, se nem észszerű az a feltételezés, miszerint a nagy számú 8. század végi lelőhely (temető/település: 9. kép) közül csupán azok töredéke maradt volna fenn a 8–9. század fordulója után [10. kép]. El kell ismernünk végre: egyszerűen még nem vagyunk (nem voltunk 1993-ban) képesek a 9. századi leletanyagunkat helyesen keltezni. Sem az Avar Kaganátus egésze, sem (azóta már a pannoniai területek kivételével) a régiók tekintetében.

Tisztában vagyok vele, hogy minden adatbázis pontosan annyit ér, amilyen minőségű adatokkal feltöltik és karbantartják: éppen ezért feltétlenül szükség van a Kárpát-medencében tanulmányozható klasszikus avar kori és Karoling peremkulturaként jellemzett 9. századi régészeti leletanyag belső időrendjének revíziójára is. Ennek megoldásához jutnánk talán

¹¹ GLATZ 1996.

¹² SZENTPÉTERI 2002.

¹³ A római kori Barbarikumot körbehatároló, sőt a pannoniai térségben is felfedezett Csörsz-árokrendszer egyes elemeinek kutatástörténete Balás Vilmos, Patay Pál, Soproni Sándor és Garam Éva munkásságához fűződik, térinformatikai rögzítését legutóbb Holl Balázs végezte el, az átvett térkép forrása a korábbi szakirodalom felsorolásával: PATAY 2008.

¹⁴ SZENTPÉTERI 2016b.

¹⁵ SZENTPÉTERI 2006; SZENTPÉTERI 2008.

közelebb, ha egy megközelítőleg naprakész (esetünkben: évrakész) lelőhely-adatbázissal rendelkezünk:

„A 2003-ban elindított és több pályázatban is megfogalmazott »ADAM és Árpád« nevű program célja az avar kori és a fél évszázada napvilágot látott magyar vonatkozású lelőhelykataszter revíziója, kiegészítése, egységes lekérdezésű internetes adatbázisba rendezése, majd folyamatos karbantartása. Az adatbázis elsődleges feladata a Kárpát-medence 6–13. századi (avar kori, magyar honfoglalás kori és Árpád-kori) régészeti lelőhelyeinek egységes nyilvántartása, térinformatikai ábrázolása, az adatok összetett módon való kereshetővé tétele. A vizsgált korszak – azért, hogy a régészeti források lehetőség szerint összhangba kerüljenek az Árpád-kori történeti földrajz kutatásaival – elérheti az 1340-es éveket is. A készülő számítógépes adatbázis alapinformációinak egy lelőhelykataszter jellemzőit kell tartalmazniuk, de a keretrendszert úgy alakítjuk ki, hogy a későbbiekben egy részletes leletkataszter adataival is jól lehessen tölteni – ennek előkészítését szolgálja többek között egy Képes Szókincstár, egy illusztrált terminológiai és tipológiai vezérfonal elkészítése. A munkálatokat széles szakmai összefogás jellemzi. A programban résztvevő régészek és történészek intézményei: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, Történettudományi Intézete és Magyar Őstörténeti Témacsoportja; a Magyar Nemzeti Múzeum, az ELTE BTK Régészettudományi Intézete, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, valamint a teljes magyar és a vizsgált témakör szempontjából érintett külföldi múzeumi hálózat intézményrendszere. Az adatbázis fejlesztéséből a ma aktív generációk egész sora kiveszi a részét mind a hazai, mind a szomszédos országok szakemberei közül; ezen túl törekszünk egyetemi hallgatók bevonására is.”¹⁶

3. Az Avar Kaganátus és a Karoling Pannonia térképes ábrázolásai

Kitűnő szerzők tollából, magyar és angol nyelven kiadott reprezentatív kiadvány foglalta össze a magyar régészet legfontosabb eredményeit az ezredfordulón.¹⁷ Az egyes régészeti korszakokat letisztult képi eszközökkel jellemző elterjedési térképek lapozgatása közben talán fel sem tűnt senkinek, hogy hiányzik egy a 9. századi Kárpát-medencét bemutató térkép. Pedig már akkor jó másfél évtizede rendelkezésre állt az a stabil kiindulópont, amely az iskolateremtő professzor, Bóna István nevéhez fűződött. Az 1980-as évek elején ugyanis egyedül ő volt rá képes, hogy klasszikus műveltsége, szerteágazó régészeti és történelmi ismeretei birtokában papírra vesse a Karoling Pannonia térképes vázlatát. Ez a mellékletekkel gazdagon ellátott (eredetileg még pauszpapírokra átrajzolt) térkép azután minden későbbi szerkesztés megkerülhetetlen kiindulópontja lett [11. kép]. A határozott, jól követhető színes vonalakkal jelölt országhatárok, a történeti forrásokból kinyerhető helynévadatok, valamint a többszáz régészeti lelőhely adta a forrásbázist. Hogy a különböző tudományterületekhez tartozó pályatársak hogyan fogadták – többek között – ezt az úttörő vállalkozást, legyen példa egy alább közölt korabeli dokumentum.

¹⁶ A program ismertetése Szentpéteri József *A Kárpát-medence kora középkori (6–13. századi) lelőhelykatasztere* (Az „ADAM és Árpád” című adatbázis előkészületeiről) címmel elhangzott a Visegrádon rendezett Hadak útján XXII. konferencián 2012. október 5-én. Az ülészakról hamarosan megjelenő kötet szerkesztői: Gróf Péter és Merva Szabina. Idézi Kovács 2015, 992–993, 21–23. j.

¹⁷ VISY 2003a; VISY 2003b.

A Magyar Tudományos Akadémia által életre hívott Magyar Őstörténeti Munkaközösség 1985 tavaszán két egymást követő ülésén vitatta meg Bóna István *Az Avar Birodalom utolsó évtizedei és a IX. század* című előadását.¹⁸ Kutatótörténeti adalékként röviden idézem a jegyzőkönyv¹⁹ két, témakörében idevágó részletét, mely rávilágít a résztvevők által végzett interdiszciplináris műhelymunkára:

„Györffy György felveti a régészet alkalmasságának kérdését politikai alakulatok területi kiterjeszkedése meghatározásának vonatkozásában... A 8–9. században problémát jelent a határőrvidékek meghatározása, bizonytalan, hogy meddig terjedt egy-egy politikai hatósugár, így a későbbi Horvátország területén avar adóztatás vagy bolgár uralom az Alföld területén – ezekre jelenleg nyelvi jelekből még nem következtethetünk. Jelzi, hogy Bóna István 26. térképén (Magyarország története I. A 9. századi Kárpát-medence) korrigálandó az erdélyi bolgár fennhatóság határa: a Szamos–Maros vízválasztóig kellene jelölni, amely terület már magában foglalja a tordai sóbányát is. Bóna István szerint sem alkalmas önmagában a régészet a fenti feladat megoldására, például a történeti Gepidia határai háromszor is szerepelnek az írott forrásokban, s ez mégsem azonos a gepidák régészeti kimutatható településterületével. A horvátországi avar adóztatáshoz említi az ottani későavar övkészlet-leleteket: ezek avar temetők nélkül(!) is politikai fennhatóságról vallanak, a horvát viselkedés részeként vazallusviszony jelvényei. Elismeri Györffy György igazságát a tordai sóbányával kapcsolatban: a bolgár érdekszféra valóban a Szamos–Maros völgyig húzódnak, ettől északra más kultúrájú szláv népesség hagyatékát találjuk (kollektív kurgántemetkezés).”

„Váczy Péter azt állapítja meg az írott források szerint, hogy a magyar és az avar határvédelem, határvonal nagyjából azonos volt nyugaton. Ez utóbbiakra lehet következtetni a frank császári földadományozásokból egy-egy területfeladás utáni oklevél-anyagból. Bóna István az egyik legnehezebb feladatnak tartja a határmenti őrhelyek lokalizálását: ezek nem állandó falvak, ahol családostul élnének a katonák; erre utal az is, hogy a hadjáratokkor könnyen földadták a külső határmezsgyéket (Cumeoberg), de a telepeknél már harcra bocsájtottak.”²⁰

A történelmi atlaszban (1996) mindazonáltal lényegében ugyanez az alap térképvázlat (1. variáns) kapott háttér-domborzatot, és csak kisebb beavatkozások nyomait figyelhetjük meg a különböző (szláv) etnikumokhoz köthető övezetek határvonalainál (2. számú variáns) [12. kép]. A nagyközönségnek szóló, tudománynpszerűsítő lexikonban (1995) közölt változatnál (4. variáns) ehhez képest visszalépés történt abban az értelemben, hogy eltűnt a tájékozódást megkönnyítő domborzat [13. kép]. A sorrendben légből, 1996-ban publikált térkép (2. számú variáns) persze már évekkel korábban elkészült, hiszen a *Korai Magyar Történeti Lexikon*ban fekete-fehér vonalas rajzként (3. variáns) már 1994-ben közölték. Az egyetlen különbség itt az, hogy ezen húzódik a leginkább északon a Bolgár Birodalom határvonalára; s ettől kezdve ez lesz az általános tendencia [14. kép]. Annak a magyarázata, hogy rövid időn belül ennyiféle változat született, természetesen nem a szerzőpáros szándékán múlott.

¹⁸ Bóna István előadása és Szentpéteri József felkért hozzászólása 1985. április 25-én hangzott el, a részletes vitára az 1985. május 31-én tartott ülésen került sor, a jegyzőkönyvet a szerző készítette.

¹⁹ A Czeglédy Károly vezette vita során felszólalt Benkő Loránd, Bóna István, Györffy György, Somogyi Sándor, Szabó János Győző, Szentpéteri József, Tomka Péter, U. Kóhalmi Katalin, Váczy Péter és Vargyas Lajos.

²⁰ A Györffy György által szervezett négyrészes milicentenáriumi konferenciafolyam első állomásán Bóna István hasonló témakört érintő előadása hangzott el, írásos formája: BÓNA 1994.

Átérve az avar kor végi/Karoling-kori kutatások egy másik kritikus témakörére: már a kezdetektől kiemelt figyelmet kapott az a kérdés, hogy hol lehetett az a hely, ahol „*Kagán király a széket tartani szokta.*”²¹ A korszak hatalmi központjainak vizsgálata egyfajta „településszociológiai” eszköztár használatát igényli attól, aki indíttatást érez magában e látszólag egyszerűnek tűnő probléma megoldásához.

Szóke Béla Miklós 2013. június 13-án nyilvános ülésen megvédett akadémiai doktori disszertációjának szövege a Magyar Tudományos Akadémia honlapjáról volt letölthető.²² A kézirat 56. oldalának 341. jegyzetét (ez a szöveghely arra vonatkozik, hogy a kaganátus területén hol lehetett volna püspökség alapítására az egyház szempontjából alkalmas helyet találni) a Szerző szíves engedélyével szó szerint idézem: „*Elvileg ilyenek lehetnének az avar kaganátus közigazgatási központjai, a különféle avar méltóságok székhelyei, a hring(ek), régészetiileg azonban egyelőre egyetlen egyet sem ismerünk közülük, nem tudjuk, milyen a belső szerkezetük, erődítési rendszerük, méretük, stb.*”

A fenti megállapítás nem csak a disszertáció megvédésének idején (leadása két évvel korábban, 2011-ben volt), de három évvel később is (2014) érvényes volt, amikor egy a Magyar Nemzeti Múzeum kiállítási katalógusában – hosszú várakozás után végre – megjelent térképen kísérletet tett a *hring* lokalizálására [15. kép].²³ A térkép részletes magyarázatát az idézett disszertáció tartalmazza (29. oldal), ahol a kagáni központ 796. évi (másodszori) megközelítési útvonalát a történeti források gondos elemzésével és a római eredetű útvonalak figyelembe vételével a következőképpen rekonstruálja: „*Bár Pippin seregének útvonaláról nem szólnak a források, nagyon valószínű, hogy [...] Erich és/vagy Wonomy rablótámadásának útvonalán – Walter Pohl szerint a régi, római kori Száva-úton – halad a Dunáig, minden ellenállás nélkül. De akár a Száva mentén halad végig, az Emona/Ljubljana – Neviodunum/Drnovo – Siscia/Sisak – Sirmium/Mitrovica útvonalon, akár átkel Siscianál a Száván, és ott a Dráva–Száva közét diagonálisan átvágva Cibalae/Vinkovcénél éri el a Dunát, akár pedig Emona/Ljubljánából egyenesen Poetovio/Ptuj felé megy tovább, hogy aztán a Dráva déli, jobb partján jusson el Cibalae/Vinkovce és Sirmium/Mitrovica tájára, aligha ütközik ellenállásba.*” Lényeges eltérés a szakmai körökben eddig meggyökeresedett elképzelésekhez²⁴ képest, hogy Szóke – Csendes Péternek egy 1970-ben megjelent tanulmányában publikált feltevéséhez csatlakozva²⁵ – „*Regia Hunnorum Hring*” néven egy dél-bácskai hatalmi központot rögzít a Kárpát-medence 9. századát bemutató térképén.²⁶

Ehhez a véleményhez képest – egy munkahipotézis formájában – a számításba vehető régészeti, történeti és tájfldrajzi adatok mérlegelése után más érvek alapján vázolom a késő avar kori *hring* lokalizálásával kapcsolatos feltevésemet [16. kép]. Ennek első eleme az, hogy a közép és késő avar korszak (626–795/803) hatalmi központja a solti Tételhegyen

²¹ Az idézet forrása: BONFINI, Decades 1.9.165. vö. KULCSÁR 1995, 197.

²² SZÓKE 2011.

²³ SZÓKE 2014a, 10, 1. kép; SZÓKE 2014b, 10, Fig.1.

²⁴ Szóke Béla Miklós így ír erről a disszertációja 36. oldalán: „*Bóna István pedig a Duna-Tisza közére, „valószínűleg a Duna egykori nagy belső mellékága közelébe”, a mai Dunaújváros–Dunaölköd térségével szemben, a Duna bal partjára.*” Mint a szóban forgó kötet képszerkesztője, tudomásom szerint ekkor még Kunbáony földrajzi elhelyezkedése miatt vélekedett így Bóna István, míg életének utolsó éveiben már a solti Tételhegy mellett tette le a voksát. Lásd BÓNA 1984a, 333. és 26. térkép.

²⁵ CSENDES 1970, 106.

²⁶ Szóke elméletére időközben reagált MADARAS 2015, 75–77.

(névvariánsa: Tételhalom, Titel, latinul: *Titulus*; Bács-Kiskun megye) lehetett. A Kárpát-medence népvándorláskorának legutóbbi összefoglalásai – a Karoling-kori írott forrásokra támaszkodva – egyöntetűen a Duna–Tisza közére teszik az avar kagán székhelyét (*Regia Avarorum Hring*), ám máig nem lehet tudni sem a pontos helyét, sem azt, hogy mettől meddig szolgált a kaganátus hatalmi központjaként. Bóna István és e tanulmány szerzője által jegyzett, a 9. századi Kárpát-medence történeti viszonyait ábrázoló térképen, valamint Bóna István felesége, B. Horváth Jolán kezével 1998 januárjában készült rajzon rögzített feltevése szerint a Tételhegy alkalmas lehetett a Duna–Tisza közére lokalizálható avar uralmi központ, a *hring* helyszínének.

Hipotézisem másik eleme szerint Salanus bolgár dux székhelye, *castrum Tetel* lehetett az Avar Kaganátus utolsó központja. Anonymus az 1200-as évek elején írott regényes *Gesta Hungarorum*ában Salanus (Salan) vezér neve 35 alkalommal szerepel. Ő volt a honfoglaló magyarok vezérének, Árpád fejedelemnek a legnagyobb hatalmú ellenfele a Kárpát-medencében. Salanus birodalma a Duna–Tisza közén terült el, székhelye (*castrum Tetel*), amely minden vélemény szerint a mai bácskai Titellel azonosítható. Hogyan magyarázható a két azonos nevű (Tetel/Titel) település kialakulása? Miután 795-ben és 796-ban Nagy Károly képviselőtében két ízben is kirabolták az avar kagáni központot, a belharcokban egyébként is meggyengült hatalmú kagán vagy az utódja úgy dönthetett, hogy a bácskai Titel természet adta erősítésére teszi át a székhelyét. Ez a nagyméretű, a környezetéből szigetszerűen kiemelkedő hely több szempontból is jól védhető. Nem csak a Duna és Tisza folyók összefolyása teszi megközelíthetlenné keletről és délről, de a Duna–Tisza köze felől egy nagyobb és egy kisebb római sánc is védi. Ezzel egyidejűleg a bolgár fejedelmi családdal rokoni kapcsolatot ápoló avar fejedelem, s vele együtt a Dunától keletre, az avar pusztákon (*Avarorum Solitudo*) élő maradék népe is bolgár gyámság alá kerülhetett. Feltevésem szerint így esett elemeire az egykor Baján kagán által szilárdan kézben tartott avar állam: nyugaton (Pannoniában) a Karoling Birodalom részévé vált; az egykori Barbarikumban, a Dunától keletre pedig az egyre inkább megerősödő Bulgária vazallusává süllyedt. Erre fokozatosan, valamikor 796-ot követően vagy Krum kán 804-es Tisza-vidéki győztes hadjárata után kerülhetett sor.²⁷

Mindenesetre a Karoling-kori Pannoniáról legújabbán publikált térkép szerkesztői nem tették le voksukat egyik fent körvonalazott elmélet mellett sem: térképükön szinte 'versenysemleges módon' üresen maradt a Duna–Tisza közi „*Avarorum Solitudo*” helye [17. kép].

4. Térképek a magyar honfoglalás előtti Kárpát-medencéről

Az elmúlt években radikális változások zajlottak le a térképkészítés terén: a hagyományos kézi térképrajzolástól eljutottunk a számítógéppel támogatott térképszerkesztésig. Erre a területre is viharos gyorsasággal betört a digitális korszak, melynek technikai vívmányai, háttérben a nagyteljesítményű szoftver- és hardver-infrastruktúrával, szinte észrevétlenül a feledés homályába küldték a sokáig uralkodó pauszrajzokat. Ennek a folyamatnak néhány jellegzetes példáját mutatom be tanulmányom záró fejezetében.

²⁷ A pliszikai konferencián 2009. október 2-án elhangzott előadás szövege évekkel később jelent meg: SZENTPÉTERI 2013; SZENTPÉTERI 2015; mindkét helyen szürkeáryalatos ábrákkal.

Mielőtt erre sort kerítenék, röviden ki kell térnem arra a szakirodalomban ma még nem eléggé általános gyakorlatra, hozzáállásra, hogy a térképek szerkesztése ugyanolyan szellemi alkotás, mint bármilyen más szerzői jogot vonzó tevékenység. Ezért is törekedtem a képaláírásokban következetesen feltüntetni (gyakorta: kinyomozni) az eredeti térkép szerzőjének a nevét, a különböző publikált variánsokat, valamint pontosan megírni – ha lehetséges – a térkép rajzolójának vagy szerkesztőjének a nevét, esetleg munkahelyét. Így korrekten lehet hivatkozni minden egyes személyre, aki hozzájárult a térképek születéséhez.

A fájdalmasan korán elhunyt Raso Rasev (1943–2008) rövidre szabott élete során számos alapművet alkotott, ezek egyikében²⁸ sort kerített a dunai bolgár állam létrejöttének és fejlődésének monografikus összefoglalására. Többek között azt vizsgálta, miként és mi célból kerültek az ország északnyugati határvidékén, az ő szemszögükből a Déli-Kárpátokon túl elhelyezkedő erdélyi sóbányák a balkáni birodalom érdekszférájába [18. kép]. Térképe összehasonlítási alapul szolgál a balkáni régészet magyar szakértője, Takács Miklós számára,²⁹ aki a térség középkorkutatásában megnyilvánuló szakmán kívüli tendenciákkal is foglalkozik [19. kép].

Végezetül térjünk vissza a tanulmány bevezetőjében említett nagyformátumú (Magna Moráviát és az első Dunai Bolgár Birodalmat ábrázoló), alapvetően mégis tudománypolitikai indíttatású térképekhez, és nézzük meg, mire jutottunk az elmúlt fél évszázad alatt. Az eredmény biztatónak mondható,³⁰ bár a megoldandó problémák száma nem lett kevesebb. Jellemzően kisebb méretben, ám a korábbiaknál több professzionalizmust tükröző, sokféle forrásadatot, s nem ritkán a vitás kérdéseket sem leplező térképeket eredményezett az interdiszciplinaritásra törekvő szakmaiság [20–21. kép].

---

²⁸ RASEV 2008.

²⁹ TAKÁCS 2016a.

³⁰ LANGÓ 2016; TAKÁCS 2016b

MELLÉKLETEK

1. kép: Tomka-Szászky János: Az avar Nyugat-Hunnia, mely Pannoniában és Daciában terült el. Pozsony 1751
(TOMKA-SZÁSZKY 2004, 24, 8. térkép nyomán)

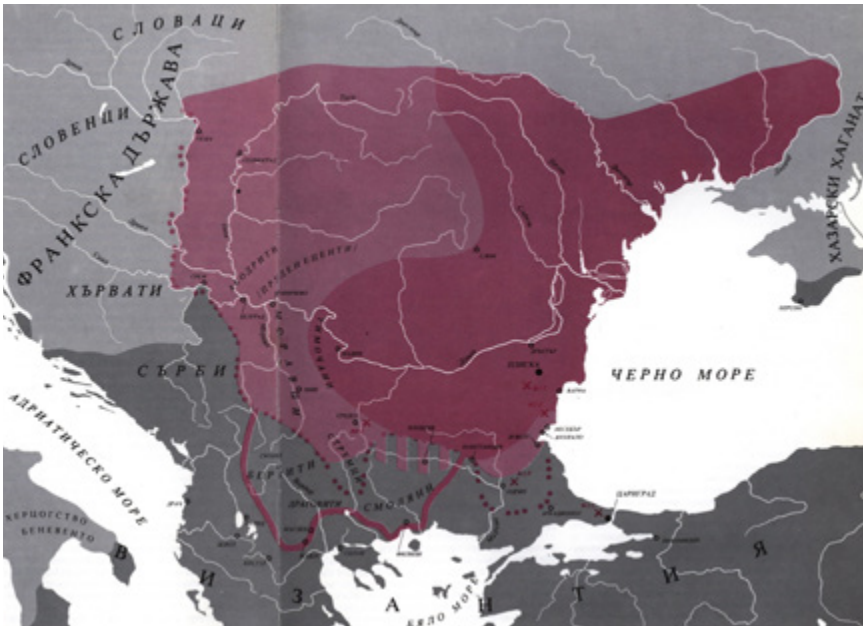

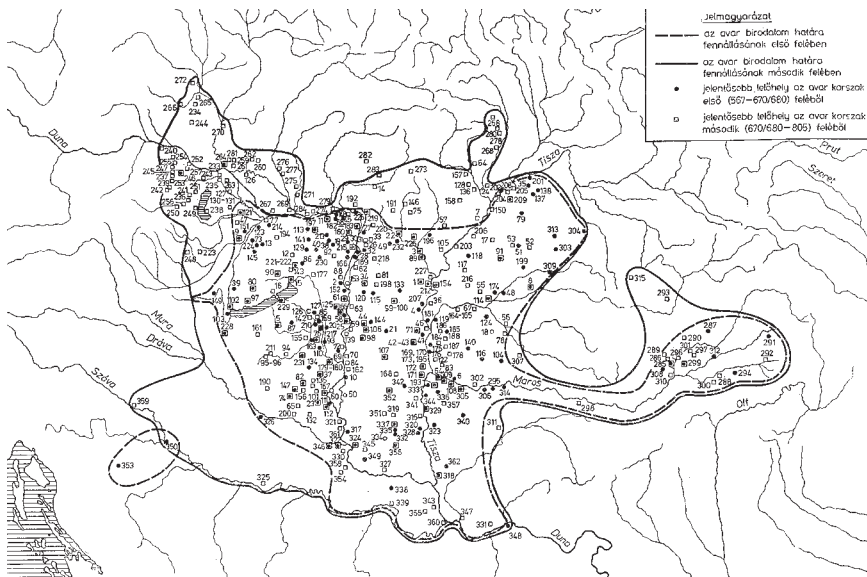
2. kép: Tomka-Szászky János: Nagy-Morvaországban Nyugat-Hunniában elterülő része. Pozsony 1751
(TOMKA-SZÁSZKY 2004, 25, 9. térkép nyomán)

3. kép: Ján Dekan: A Nagymorva Birodalom területi fejlődése az országegyesítéstől (kb. 830) Svatopluk haláláig (895)
(Jan Dekan vázlatára rajzolta Ivan J. Kovačević. DEKÁN 1976, 50–51. nyomán)

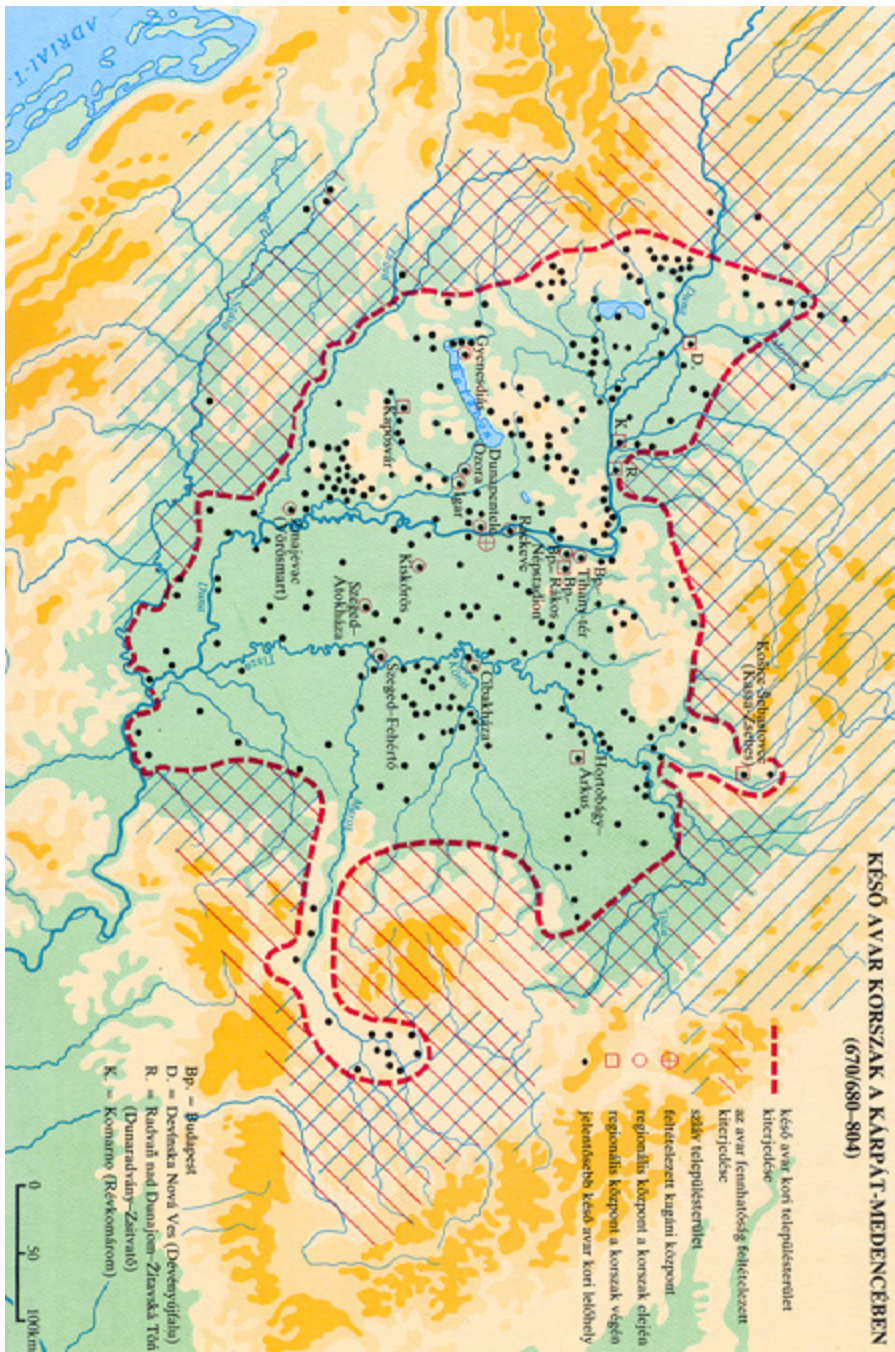

4. kép: Borislav Primov: Bulgária térképe a 9. század első felében
(ANGELOV 1981, 140–142. nyomán)

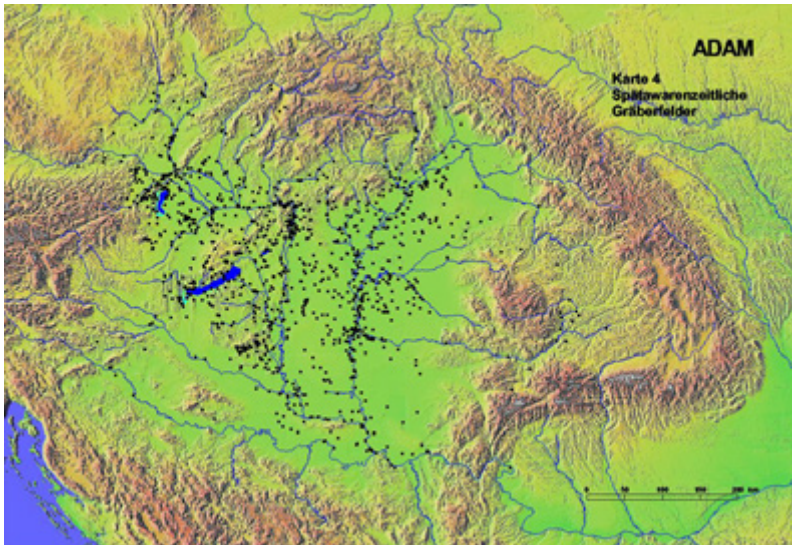

5. kép: Bóna István – Szentpéteri József: Az avar kor a Kárpát-medencében
(BÓNA–SZENTPÉTERI 1984, 25. térkép nyomán)

6. kép: Szentpéteri József: A késő avar korszak a Kárpát-medencében (670/680–804) (Szentpéteri József vázlatja alapján rajzolta Palovicsné Tihanyi Éva, MTA BTK Történettudományi Intézet. SZENTPÉTERI 1995b, GLATZ 1995, 33. nyomán)

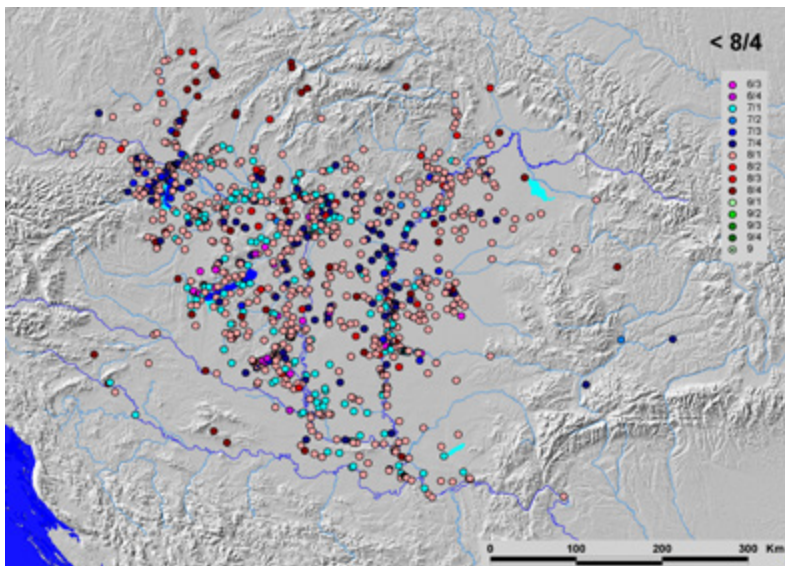

7. kép: Szentpéteri József: Késő avar kori temetők a Kárpát-medencében (Szentpéteri József adatbázisa alapján készítette Holl Balázs. SZENTPÉTERI 2002, Karte 4 nyomán)

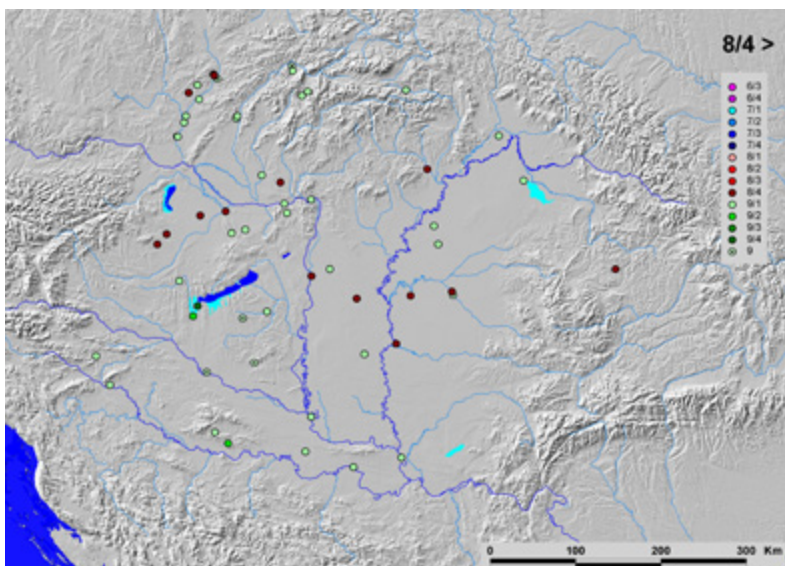

8. kép: Szentpéteri József: A késő avar korszak a Kárpát-medencében (670/680–804). (SZENTPÉTERI 1995b és Szentpéteri József terve alapján szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK Történettudományi Intézet. SUDÁR–PETKES 2016, 21. nyomán)

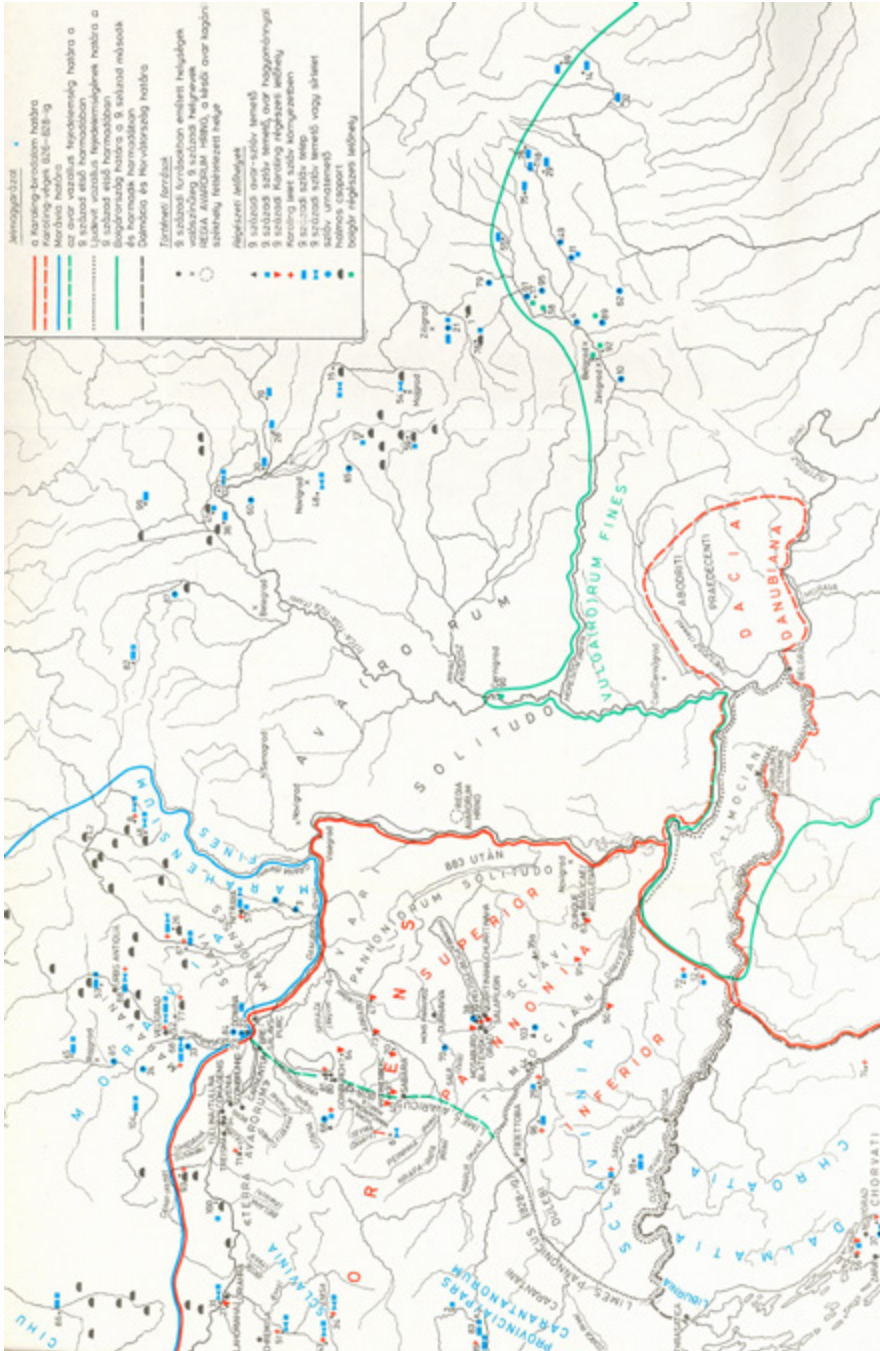

9. kép: Szentpéteri József: A Kárpát-medence avar kori lelőhelyei – visszatekintéssel
 A vizsgált időszak: a 8. század 4. negyede.
 (Szentpéteri József adatbázisa alapján készítette Holl Balázs.
 SZENTPÉTERI 2006, 491, 8/4a térkép nyomán)

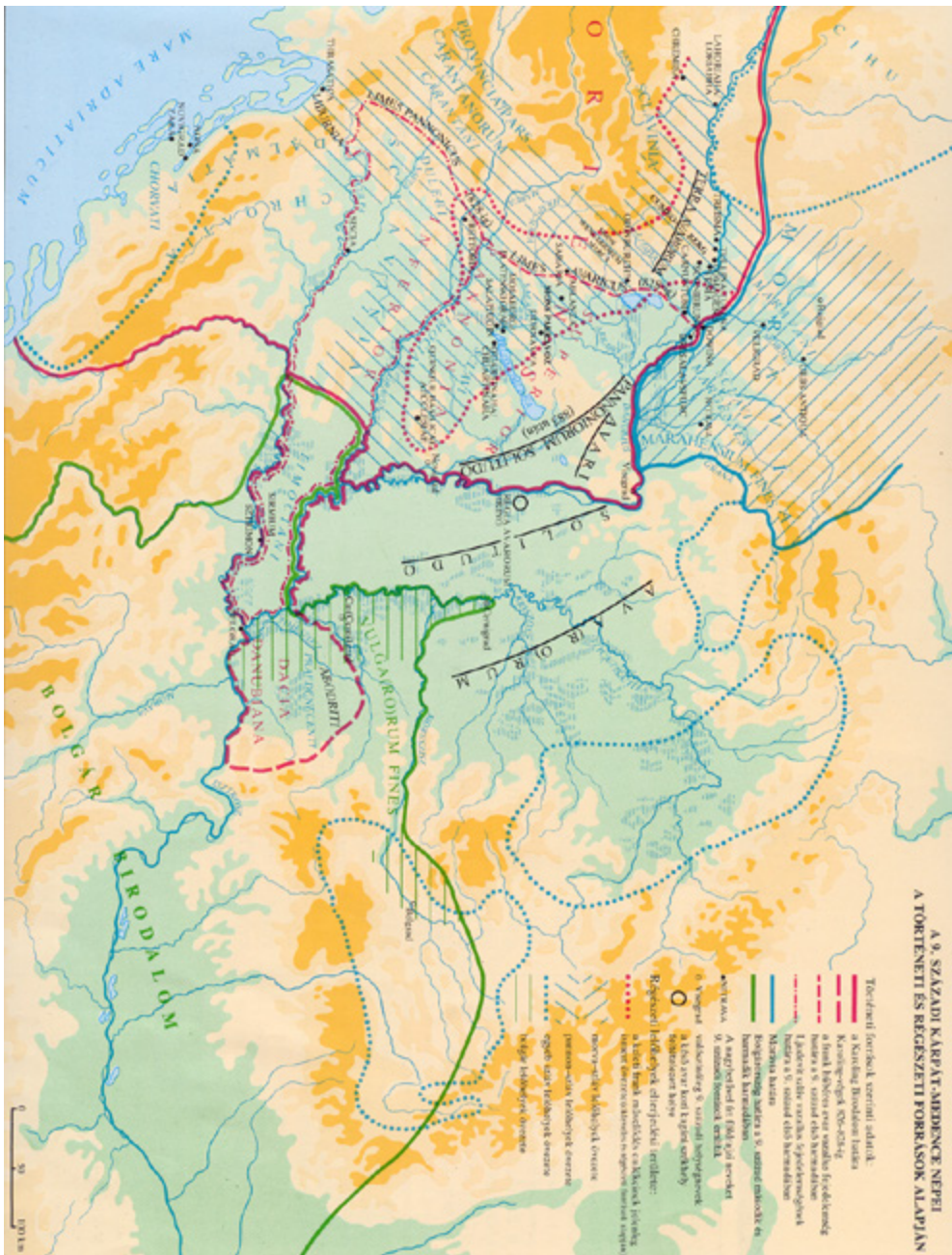

10. kép: Szentpéteri József. A Kárpát-medence avar kori lelőhelyei – előrepillantással
 A vizsgált időszak: a 8. század 4. negyede.
 (Szentpéteri József adatbázisa alapján készítette Holl Balázs.
 SZENTPÉTERI 2006, 491, 8/4b térkép nyomán)

11. kép: Bóna István: A 9. századi Kárpát-medence a történeti források és a régészeti lelőhelyek alapján (BÓNA 1984b, 26. térkép nyomán)

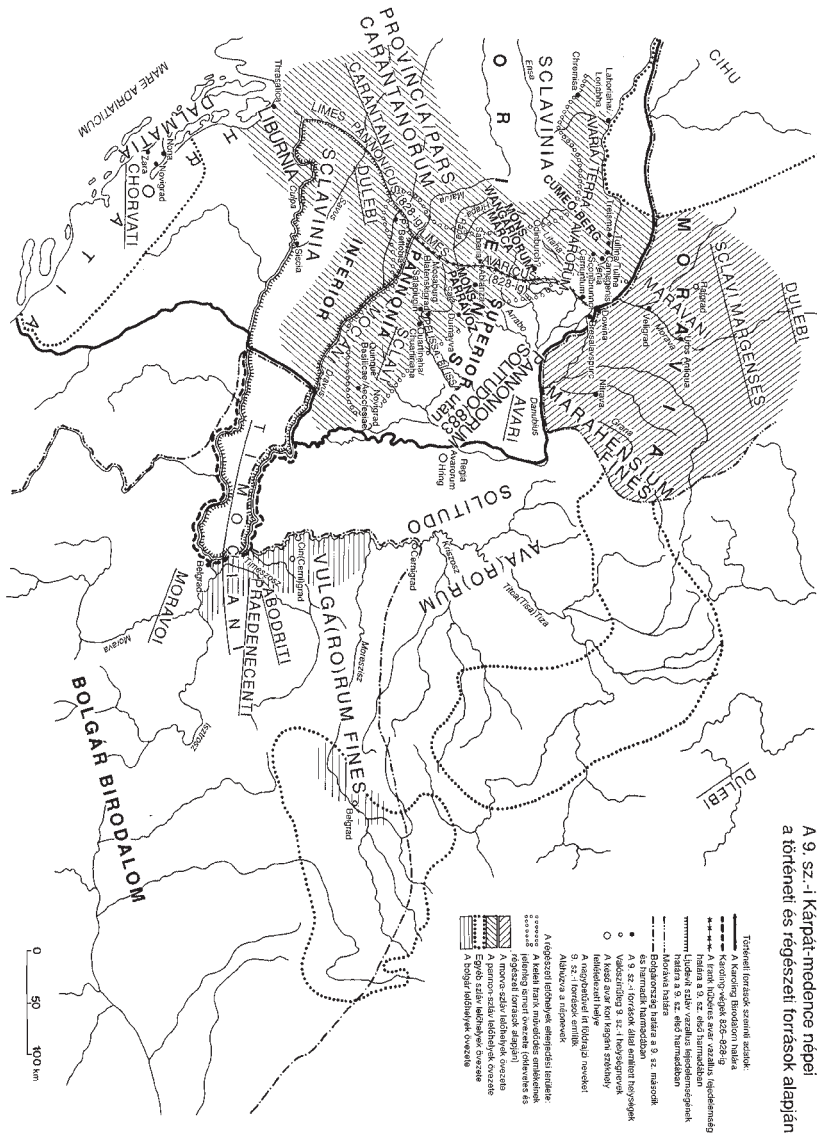

12. kép: Bóna István – Szentpéteri József: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján (Bóna István és Szentpéteri József vázlatára alapján rajzolta Palovicsné Tihanyi Éva, MTA BTK Történettudományi Intézet. BÓNA-SZENTPÉTERI 1996, 15. nyomán)

A 9. sz.-i Kárpát-medence népei a történelmi és régészeti források alapján

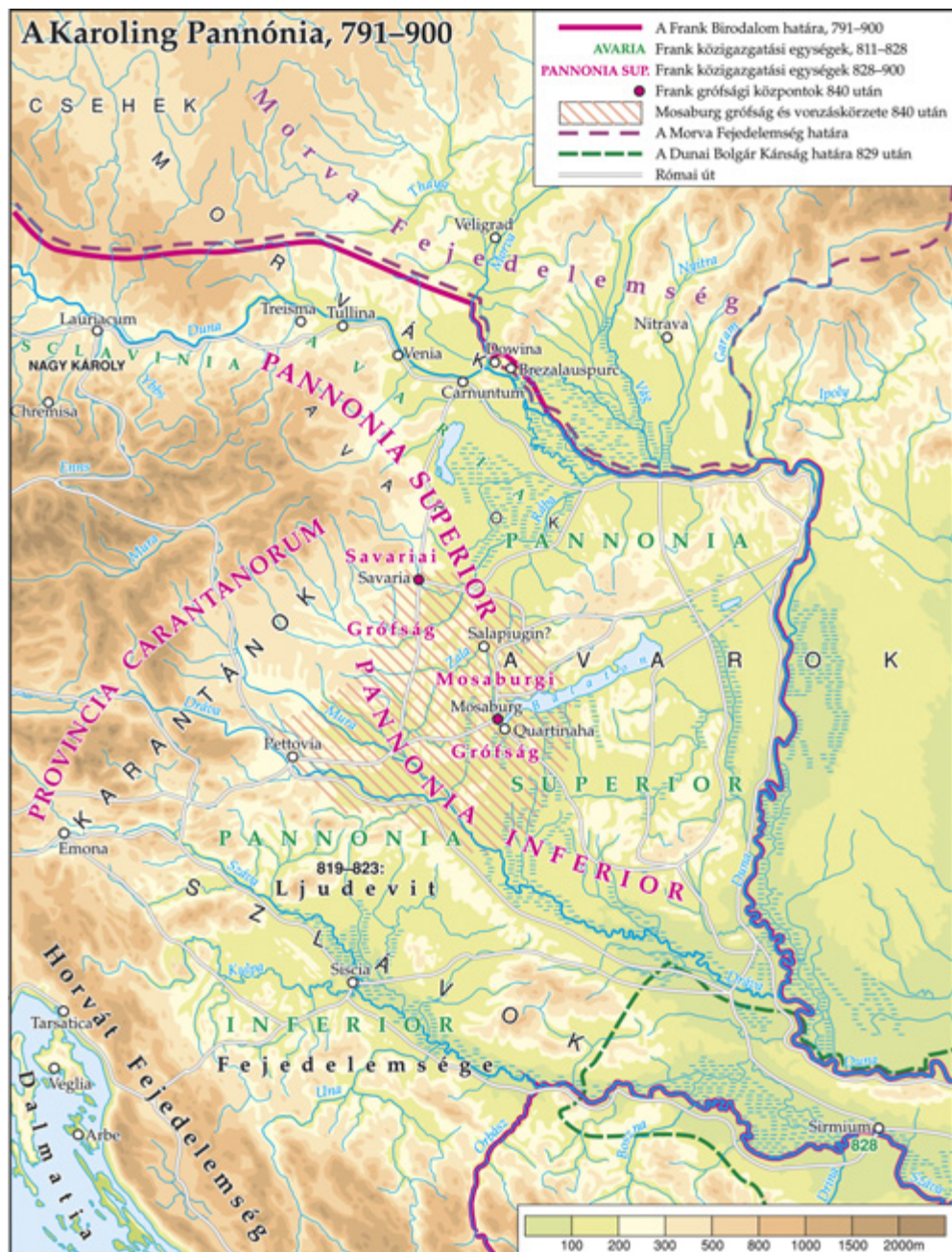
14. kép: Bóna István – Szentpéteri József: A 9. századi Kárpát-medence népei a történelmi és a régészeti források alapján (Készült BÓNA-SZENTPÉTERI 1996 alapján. KRISTÓ-ENGEL-MAKK 1994, 72. nyomán)

15. kép: Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 8–9. század fordulóján és a 9. század első évtizedeiben
(Szőke Béla Miklós terve alapján szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK Történettudományi Intézet. SzőKE 2014a, 10, 1. kép nyomán)

16. kép: Bóna István – Szentpéteri József: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján
(Bóna–SZENTPÉTERI 1996, SZENTPÉTERI 2013 és Szentpéteri József terve alapján szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK Történettudományi Intézet)

17. kép: Szőke Béla Miklós: A Karoling Pannónia, 791–900
(Szőke Béla Miklós terve alapján szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK
Történettudományi Intézet. SUDÁR–PETKES 2016, 36. nyomán)

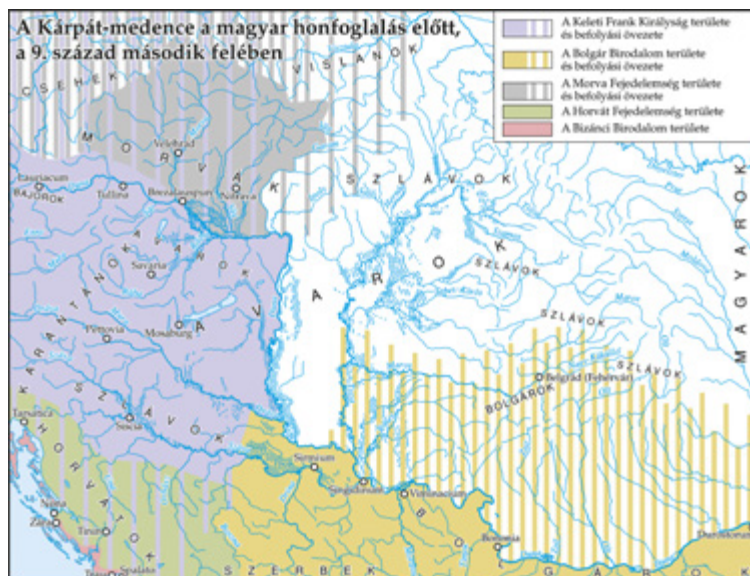
18. kép: Raso Rasev: A Dunai Bulgária területe kb. 665 és 864 között
(RASEV 2008, 456, IV. tábla nyomán)

19. kép: Takács Miklós: A bolgár uralom kiterjedése a Kárpát-medencében, 9. század
(TAKÁCS 2016a, 502, Fig. 1. alapján szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK
Történettudományi Intézet. SUDÁR–PETKES 2016, 62. nyomán)

20. kép: Sudár Balázs – Nagy Béla: A Morva Fejedelemség a 9. században
(Szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK Történettudományi Intézet.
SUDÁR–PETKES 2016, 52. nyomán)

21. kép: Nagy Béla: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előtt,
a 9. század második felében
(Szerkesztette Nagy Béla, MTA BTK Történettudományi Intézet.
SUDÁR–PETKES 2016, 74. nyomán)

IRODALOM

- ANGELOV 1981 = *История на България 2. Първа Българска Държава*. Ред.: Ангелов, Д. София 1981.
- BÓNA 1984a = Bóna I.: A nemzeti és törzsi társadalom története Magyarországon. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 117–180, 265–273, 1568–1578, 1586–1606.
- BÓNA 1984b = Bóna I.: A Kárpát-medence a IX. században. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 26. (térkép).
- BÓNA 1994 = Bóna I.: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel I.] Budapest 1994, 67–75.
- BÓNA–SZENTPÉTERI 1984 = Bóna I.–Szentpéteri J.: Az avar kor a Kárpát-medencében. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 25. (térkép).
- BÓNA–SZENTPÉTERI 1994 = Bóna I.–Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P.–Makk F. Budapest 1994, 72. (térkép)
- BÓNA–SZENTPÉTERI 1995a = Bóna I.–Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: *A magyarok krónikája*. Szerk.: Glatz F. Budapest 1995, 35. (térkép)
- BÓNA–SZENTPÉTERI 1995b = Bóna I.–Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. *Magyar Tudomány* 40/12 (1995), 1403. (térkép)
- BÓNA–SZENTPÉTERI 1996 = Bóna I.–Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: *A magyarok krónikája*. Szerk.: Glatz F. Budapest 1995, 15. (térkép)
- BONFINI 1995 = Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest 1995.
- CSALLÁNY 1956 = Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 1956.
- CSENDES 1970 = Csendes, P.: Zu den Awarenkriegen unter Karl dem Grossen. *Unsere Heimat (Niederösterreich)* 41 (1970), 93–107.
- DEKAN 1976 = Dekan, J.: *Moravia Magna. Großmähren – Epoche und Kunst*. Bratislava 1976.
- DEKAN 1980 = Dekan, J.: *Moravia Magna. A Nagymorva Birodalom – kora és művészete*. Bratislava 1980.
- GLATZ 1995 = *A magyarok krónikája*. Szerk.: Glatz F. Budapest 1995.
- KOVÁCS 2015 = Kovács L.: Kísérletek a Kárpát-medencei 10–11. századi magyar sír-, szórvány- és kincsletek teljességre törekvő kiadására: leletkataszter, korpusz. *Századok* 149/4 (2015), 989–1037.

- KRISTÓ–ENGEL–MAKK 1994 = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P.–Makk F. Budapest 1994.
- LANGÓ 2016 = Langó P.: A Morva Fejedelemség. In: *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk.: Sudár B.–Petkes Zs. [Magyar őstörténet 4.] Budapest 2016, 46–56.
- LŐRINCZY 1993 = *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993.
- MADARAS 2015 = Madaras L.: Hol is lehetett az avarok „Hring”-je? Where may the „Hring” of Avars have been?. In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Balogh Cs.–Petkes Zs.–Sudár B.–Zsida Zs. Budapest–Kecskemét 2015, 73–82.
- PATAY 2008 = Patay P.: Dunántúli hosszanti sáncok. *Transdanubische Längswälle. CommArchHung* 2008, 109–134.
- RASEV 2008 = Рашев, Р.: *Българската езическа култура VII–IX век*. София 2008.
- SUDÁR–PETKES 2016 = *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk.: Sudár B.–Petkes Zs. [Magyar őstörténet 4.] Budapest 2016.
- SZÉKELY–BARTHA 1984 = *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984.
- SZENTPÉTERI 1995a = Szentpéteri J.: A késő avar kor. Késő avar korszak a Kárpát-medencében (670/680–804). In: *A magyarok krónikája*. Szerk.: Glatz F. Budapest 1995, 33. (térkép)
- SZENTPÉTERI 1995b = Szentpéteri J.: Cartographia avarica. Térképészeti észrevételek ADAM-tól Bajánig: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 5. találkozájának előadásai: 1994. szeptember 27–29. Szenna*. Szerk.: Költő L. *SMK* 11 (1995), 239–254.
- SZENTPÉTERI 1996a = Szentpéteri J.: A kora avar kor. Kora avar korszak a Kárpát-medencében (567–630/670). In: Glatz F.: *Magyarország története térképeken elbeszélve I. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. [História könyvtár] Budapest, é. n. [1996]. 8. (térkép)
- SZENTPÉTERI 1996b = Szentpéteri J.: A késő avar kor. Késő avar korszak a Kárpát-medencében (670/680–804). In: Glatz F.: *Magyarország története térképeken elbeszélve I. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. [História Könyvtár] Budapest, é. n. [1996]. 9. (térkép)
- SZENTPÉTERI 1996c = Szentpéteri J.: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert: Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994*. Hrsg.: Bialeková, D.–Zábojník, J. Nitra 1996, 151–165.
- SZENTPÉTERI 2002 = *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. Hrsg.: Szentpéteri, J. [VAH 13/1–2.] Budapest 2002.
- SZENTPÉTERI 2006 = Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1 (2006), 455–496.
- SZENTPÉTERI 2008 = Szentpéteri, J.: Was die Verbreitungskarten erzählen... Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit. *Antaeus* 29–30 (2008), 325–346.
- SZENTPÉTERI 2013 = Szentpéteri J.: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. *Tisicum* 22:2013 (2014), 169–177.

- SZENTPÉTERI 2015 = Szentpéteri, J.: The hrings – Political centres of the Avar Khaganate. Центры власти Аварского Каганата – хринги. *Pliska–Preslav* 11 (2015), 313–323.
- SZENTPÉTERI 2016a = Szentpéteri J.: Az avar kagáni központok kutatástörténetének kezdetei: Tomka Szászky János *Hunnia Occ. Abarica* című térképlapja 1751-ből. Early research on the seat of the Avar Khaganate: A sheet from János Tomka Szászky's *Hunnia Occ. Abarica* map from 1751. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs T.–Takács M. Győr 2016, 701–720.
- SZENTPÉTERI 2016b = Szentpéteri J.: Avarok a 6–9. századi Kárpát-medencében. In: *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk.: Sudár B.–Petkes Zs. [Magyar őstörténet 4.] Budapest 2016, 19–25.
- SZÖKE 2011 = Szöke B. M.: *Pannónia a Karoling-korban*. Akadémiai doktori disszertáció. Kézirat. http://mta.hu/cikkek/folyamatban_levo_doktori_eljarasok. (Az utolsó letöltés ideje: 2013. június 19.)
- SZÖKE 2014a = Szöke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014.
- SZÖKE 2014b = Szöke, B. M.: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest 2014.
- TAKÁCS 2016a = Takács, M.: The Ninth-Century Carpathian Basin on the North-Western Edge of the First Bulgarian State. An Overview of Some Hypotheses and Remarks and Their Evaluation. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Eds.: Bollók, Á.–Csiky, G.–Vida, T. Budapest 2016, 501–517.
- TAKÁCS 2016b = Takács M.: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében. In: *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk.: Sudár B.–Petkes Zs. [Magyar őstörténet 4.] Budapest 2016, 62–65.
- TOMKA-SZÁSZKY 2004 = Tomka-Szászky J.: *Magyarország első történelmi atlasza. Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza, 1751. Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába (Introductio), 1781. A térképmagyarázatokat írta: Tóth G. Az Introductio szövegét fordította, a szöveghez tartozó jegyzeteket készítette és a bevezető tanulmányokat írta: Tóth G. –Török E.* Budapest 2004.
- VISY 2003a = *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003.
- VISY 2003b = *Hungarian Archaeology at The Turn of The Millennium*. Ed.: Visy Zs. Budapest 2003.

Maps of the Carpathian Basin in the 9th century

Discussed in this study are the 9th-century depictions of the Carpathian Basin and of the Hungarian Plain, the heartland of the Avar Khaganate: the types of sources we can turn to and the tools and techniques available for a critical review of the evidence when constructing traditional and digital maps. The first maps of the Avar period are represented by the pages showing the *hrings* of the Avars and Magna Moravia in János Tomka-Szászky's historical atlas from 1751 (Fig. 1–2); complementing these early sheets are two more recent maps reflecting a definite historical-political agenda (Fig. 3–4). The first genuine breakthrough in the collation of the late 8th-early 9th-century archaeological record with the written sources came with the preparatory work for the first volume of the series *History of Hungary*, published in 1984. The gazetteer of Avar sites (ADAM 2002) and the maps of the database based on this register clearly demonstrate that we need to re-think and revise our dating of this period (Fig. 5–10). István Bóna's map from 1984 became the main source of all later maps showing conditions in Pannonia during the Carolingian period, as well as the springboard for attempts to localise the *hring*, the centre of the Avar Khaganate. Presented here are the hypotheses proposed by Béla Miklós Szőke and the present author (Fig. 11–17). The latest maps on conditions in the Carpathian Basin before the Hungarian Conquest attest to the arrival of the digital period in cartography too, which, incidentally, raises copyright issues that are sometimes neglected in Hungarian scholarship. Digitally drawn maps of the Carpathian Basin are illustrated with maps depicting the Moravian and Bulgarian empires (Fig. 18–21).

Szemponatok az Alföld legkésőbbi avar horizontjába sorolható lelőhelyek kritikai vizsgálatához

A Kárpát-medence népvándorláskori történetének talán az egyik legnehezebben megválaszolható kérdése az avar továbbélés problematikája. Könyvtárnyi irodalom foglalkozott már azzal a kérdéssel, hogy az Avar Kaganátus lakosai vajon megérték-e a magyar honfoglalás időszakát.¹ A megoldás szempontjából nem elhanyagolható problémát jelenthet, hogy a legkésőbbi avar horizontba sorolható tárgyakat (melyek a kérdés szempontjából kiemelkedő fontossággal bírnak) mindeddig nem önmagukban vizsgálták és vizsgálják – minden egyéb, a kérdéskörhöz kapcsolódó problémától függetlenül –, hanem a 9. század teljes problémahalmazának függvényében, viszont ez magában hordozza a téves prekonceptiók, rossz válaszok lehetőségét is. A helyzetet persze nem könnyíti meg az sem, hogy az említett legkésőbbi avar lelethorizont összetételével, összefüggéseivel, illetve relatív kronológiájával kapcsolatban is rendkívül sok a bizonytalanság. Továbblépni azonban csak úgy lehetséges, ha a problémakör alapkérdéseire külön-külön kísérrelünk meg választ adni, tehát a legkésőbbi avar horizontba tartozó leletanyag pontos összetételét, belső összefüggéseit és relatív kronológiáját kell feltárnunk először ahhoz, hogy abszolút kronológiai eredményekre juthassunk. Csak ezeket a feladatokat elvégezve nyílhat lehetőségünk az avar továbbélés kérdésének/kérdéseinek megválaszolására.

Természetesen a legkésőbbi avar lelethorizont teljes körű feltérképezésére tett lépéseket számos irányból el lehetett volna kezdeni, de talán az egyik legkézenfekvőbb megoldásnak az eddig megismert – a szakirodalomban az avar kor legvégére datált – alföldi temetők leletanyagának kritikai vizsgálata tűnt.

Első lépésként a 2002-ben Szentpéteri József szerkesztésében megjelent *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa* című lelőhelykataszterben szereplő, 9. századra keltezett temetők felgyűjtését kezdtem meg. A kutatásom hat alföldi megyére, Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére koncentrált. A célom az volt, hogy e megyék legkésőbbi avar horizontba sorolt temetőinek leletanyagát átvizsgálva kísérletet tegyek az érintett temetők korhatározásának lehetőség szerinti pontosítására.

Munkámat számos tényező nehezítette: a lelőhelyeket ismertető publikációk gyakorta hiányosak, a múzeumi adatbázisokban található dokumentációk pedig nehezen értelmezhetők, emellett sajnos több temető anyaga közöletlen. A fenti tényezők miatt (is) jelen cikk

* SZTE BTK Régészeti Tanszék, meszaros.boglarka93@gmail.com

¹ Lásd BÓNA 1971, 1984, 1993; KÜRTI 1983; GARAM 1981; ENGEL 1990; MADARAS 1993; SZÖKE 1987, 1991.

csupán a megkezdett kutatásaim aktuális helyzetét tükrözi csupán, s így egyfajta kutatási jelentésnek számom azt.

1. A legkésőbbi avar korra keltezett lelőhelyek az ADAM-ban

A vizsgálataim kiindulópontjának tekintett, fent említett kataszterben (ADAM) a kutatásba bekapcsolódott régészek végül összesen 40 lelőhelyet² keltezték a 9. század első, második vagy harmadik negyedére [1. táblázat; 1. térkép].³ Ez azért különleges, mert a korábbi kronológiai tanulmányokból ez a keltezési mód nem vezethető le.⁴ Szentpéteri József a két-kötetes avar lelőhelykataszter készítése során az eltérő szemléletmódú leírások miatt a semleges negyed évszázados beosztást tartotta a legalkalmasabbnak. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a negyed évszázados szakaszokra bontott keltezési módszer problémáira is.⁵ Az ADAM-ban az alábbi alföldi lelőhelyeket sorolták a szerzők és a kötet szerkesztője a legkésőbbi avar horizontba: Almáskamarás–Homokbánya; Ártánd–Kapitány-dűlő, Róth-tanya; Ártánd–Kultúrház; Ásotthalom–Bilisics; Balmazújváros–Hortobágy–Árkus, Sós-hát; Balmazújváros–TSz tanyaközpont; Báránd–Hamvas-csatorna; Békés–Vizesbánom; Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő, Csernák-tanya; Debrecen–Gyakorlótér, honvédbarakok; Debrecen–Józsa-Alsójózsa, Kiskert u. 686; Debrecen–Józsa-Alsójózsa, Rózsás-dűlő; Debrecen–Tóóc-árok, Lóversenyter-rokanttelep; Dévaványa–Köleshalom, Szüts P. földje; Endrőd–Bacsa-Lapos, Szigetvári-tanya; Hódmezővásárhely–Tarjánvég; Karcag–Kövestelek; Kecskemét–Belváros; Kisvarsány–Körtélyes; Kunpeszér–Frigyes-major; Mátészalka; Mindszent–Bozó A. K. tanyája; Nagyléta–faluszéle; Nyírcsád–nyírlugosi út; Orosháza–Béke Tsz homokbánya; Szarvas–Rózsás-halom; Polgár–Folyás; Szarvas–Grexa-Téglagyár; Szeged–Kundomb; Szeged–Makkoserdő; Szeged–Öthalom; Szentés-Gógány, Eressor 35; Szentés-Hékéd, Felsőcsordajárás, Koba M. telke; Szentés-Nagyhegy; Székkutas–Kápolna-dűlő, homokbánya; Telekgerendás–Régi faluhely; Tiszafüred–Majoroshalom; Tiszaörs–Kilencshalom, homokbánya; Tiszaörvény; Záhony–vasútállomás.

E 40 lelőhely kiszűrését követően a következő lépés az volt, hogy a lehető legtöbb információt összegyűjtsem róluk. Így szakirodalmi és adattári adatgyűjtés mellett – néhány esetben – raktári kutatásokra is sor került. A munkálatok során azonban hamar kiderült, hogy az ADAM-ban a 9. századra keletezett lelőhelyekkel számos probléma adódik. Ezeket hosszasan lehetne sorolni, de mind közül a legfontosabb, hogy sok lelőhely esetében semmi sem bizonyítja a 9. századi korhatározást, vagy azért mert egyszerűen nincs elegendő információ az adott lelőhely leletanyagának keltezéséhez, vagy pusztán azért, mert sem az ott előkeült leletanyag, sem a megfigyelt temetkezési szokások, sem mindezek szélesebb kontextusa nem támogatja az említett datálást. Ezek után nyilvánvalóvá vált, hogy a 40 lelőhelyet tartalmazó lista jelentősen rövidíthető, így jelen tanulmányban azokat a lelőhelyeket mutatom be,

² A temető kifejezés ebben az esetben nem helytálló, ugyanis az alábbiakban kiderül, hogy nem minden lelőhely kapcsán beszélhetünk temetőről.

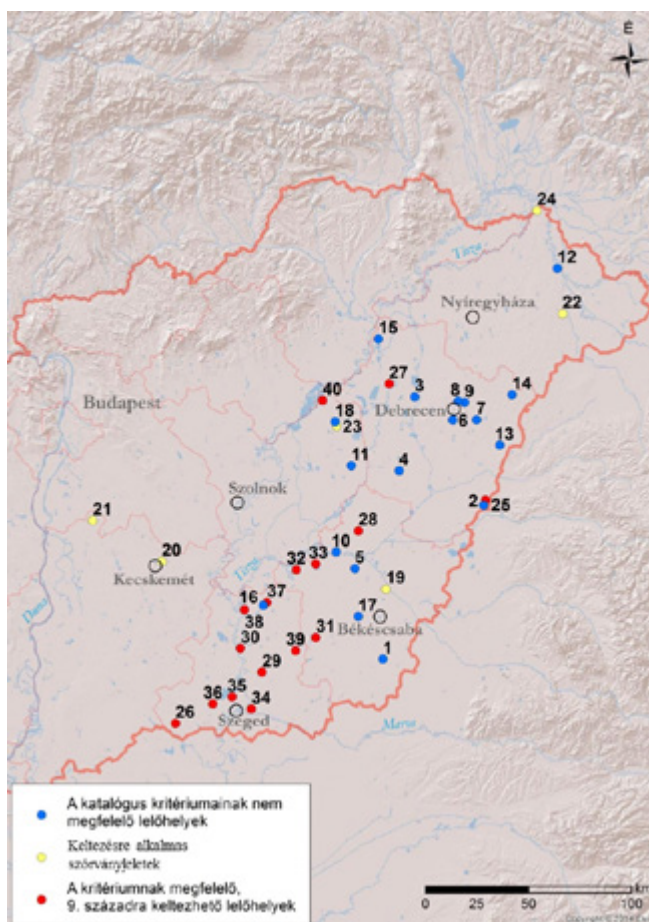
³ A táblázat színekkel: kék – nem bizonyítható 9. századi lelőhelyek; sárga – 9. századi szörványleletek; piros – 9. századi lelőhelyek.

⁴ A régészek a következő beosztás alapján használták a negyedszázados keltezést: teljes évszázad: 1–4. negyedszázad; az évszázad eleje: 1. negyedszázad; az évszázad közepe: 2–3. negyedszázad; az évszázad vége: 4. negyedszázad; az évszázad első fele: 1–2. negyedszázad; az évszázad második fele: 3–4. negyedszázad (SZENTPÉTERI 2006, 455).

⁵ Például egy-egy szörvány lelet, sír vagy kisebb temető esetében a tág időrendi határok gyakori használata.

amelyeknél nem bizonyítható a 9. századi keltezés. A következő lelőhelyeket ugyanis nagy valószínűség szerint ki kell emelni a 9. századra datálható lelőhelyek sorából:

	Leelőhely	Keltezés (ADAM)	Értékelés
1.	Almáskamarás–Homokbánya	9	hiányos információ
2.	Ártánd–Kapitány-dűlő, Róth-tanya	8–9	valós 9. sz.-i
3.	Ártánd–Kultúrház	9	telepjelenség
4.	Ásotthalom–Biliscs	8/4–9/1	valós 9. sz.-i
5.	Balmazújváros–Hortobágy–Árkus, Sóshát	7/4–9	valós 9. sz.-i
6.	Balmazújváros–TSz tanyaközpont	9	hiányos információ
7.	Báránd–Hamvas-csatorna	8–9	kérdéses, további kutatást igényel
8.	Békés–Vizesbánom	8/4–9	9. sz.-i szórvány
9.	Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő, Csernák-tanya	8–9	telepjelenség
10.	Debrecen–Gyakorlótér, honvédbarakkok	8–9	hiányos információ
11.	Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Kiskert u. 686	8–9	szegényes leletanyag
12.	Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Rózsás-dűlő	9/2–9/3	szegényes leletanyag
13.	Debrecen–Tócsó-árok, Lóversenyter-rokkanttelep	9	településjelenség
14.	Dévaványa–Köleshalom, Szüts P. földje	7/3–9	valós 9. sz.-i
15.	Endrőd–Bacsa-Lapos, Szigetvári-tanya	8–9	szegényes leletanyag
16.	Hódmezővásárhely–Tarjánvég	8–9/1	valós 9. sz.-i
17.	Karcag–Kövestelek	8/4–9/1	hiányos információ
18.	Kecskemét–Belváros	9	9. sz.-i szórvány
19.	Kisvarsány–Körtélyes	8–9	telepjelenség
20.	Kunpeszér–Frigyes-major	8/4–9/1	9. sz.-i szórvány
21.	Mátészalka	8/4–9/1	9. sz.-i szórvány
22.	Mindszent–Bozó A. K. tanyája	7/4–9/1	valós 9. sz.-i
23.	Nagyléta–faluszéle	9	hiányos információ
24.	Nyíracsad–nyírlugosi út	8–9	hiányos információ
25.	Orosháza–Béke Tsz homokbánya	8–9	valós 9. sz.-i
26.	Szarvas–Rózsás-halom	8–9	valós 9. sz.-i
27.	Polgár–Folyás	8–9/1	hiányos információ
28.	Szarvas–Grexa–Téglagyár	7/1–9/1	valós 9. sz.-i
29.	Szeged–Kundomb	6/3–9	valós 9. sz.-i
30.	Szeged–Makkoserdő	7/3–9/1	valós 9. sz.-i
31.	Szeged–Öthalom	7/3–9	valós 9. sz.-i
32.	Szentes–Gógány, Epressor 35.	7/4–9/1	nincs 9. sz.-i leletanyag
33.	Szentes–Hékéd, Felsőcsordajárás, Koba M. telke	7/4–9/1	valós 9. sz.-i
34.	Szentes–Nagyhegy	7/4–9/1	valós 9. sz.-i
35.	Székkutas–Kápolna-dűlő, homokbánya	7/4–9/1	valós 9. sz.-i
36.	Telekgerendás–Régi faluhely	8–9	hiányos információ
37.	Tiszafüred–Majoroshalom	7/3–9/1	valós 9. sz.-i
38.	Tiszaörs–Kilencshalom, homokbánya	8/4–9/1	szegényes leletanyag
39.	Tiszaörvény	8/4–9/1	9. sz.-i szórvány
40.	Záhony–vasútállomás	9	9. sz.-i szórvány

1. térkép: Az ADAM-ban található 9. századra keltezett lelőhelyek (a mai országhatáron belül)

1. Almáskamarás–Homokbánya; 2. Ártánd–Kültúrház; 3. Balmazújváros–TSz tanyaközpont;
4. Báránd–Hamvas-csatorna; 5. Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő; 6. Debrecen–Gyakorlótér;
7. Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Kiskert u. 686; 8. Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Rózsás-dűlő;
9. Endrőd–Bacsa-lapos; 10. Karcag–Kövestelek; 12. Kisvarsány–Körtélyes; 13. Nagyléta–faluszéle; 14. Nyíracsad–nyírlugosi út; 15. Polgár–Folyás; 16. Szentés–Gógány, Epressor 35;
17. Telekgerendás–Régi faluhely; 18. Tiszaörs–Kilenceshalom; 19. Békés–Vizesbánom;
20. Kecskemét–Belváros; 21. Kunpszér–Frigyes-major; 22. Mátészalka; 23. Tiszaörvény;
24. Záhony–vasútállomás; 25. Ártánd–Kapitány-dűlő; 26. Ásotthalom–Bilisics; 27. Balmazújváros–Hortobágy–Árkus; 28. Dévaványa–Köleshalom; 29. Hódmezővásárhely–Tarjánvég;
30. Mindszent–Bozó A. K. tanya; 31. Orosháza–Béke TSz homokbánya; 32. Szarvas–Rózsás-halom; 33. Szarvas–Grexa–Téglagyár; 34. Szeged–Kundomb; 35. Szeged–Makkoserdő;
36. Szeged–Öthalom; 37. Szentés–Felsőcsordajárás, Héked; 38. Szentés–Nagyhegy;
39. Székkutas–Kápolnadűlő; 40. Tiszafüred–Majoroshalom

Készítette: Pánya István, térinformatikus (KKJM)

1. Almáskamarás–Homokbányán⁶ 1959-ben egy avar kori településen egy Ny–K-i tájolású gyermeksír került elő, melynek mellékletei között szerepelt egy hullámdíszes edény, egy ólom karperec és egy csörgögomb. A leletmentés során további sírokat nem találtak.⁷ Medgyesi Pál a sírt a 9. századra keltezte, azonban a leletekről részletesebb leírás és kép nem készült, így véleményem szerint azok pontos datálása nem lehetséges. Medgyesi a leletet Békéscsabán nem találta, azonban Szegeden őriznek avar leleteket Almáskamarásról.⁸

2. Ártánd⁹ falu központi területén, a kultúrház lebontása során egy gödörház alapján egy avar orsógomb és kerámiatöredékek bukkantak elő, amelyeket M. Nepper Ibolya és Sz. Máthé Márta a 9. századra keltezték. Jelen esetben tehát a Kralovánszky Alán által 1955 és 1957 között végzett leletmentő ásatás során meghatározott késő avar kori temetőhöz tartozó falu egy pontját sikerült itt azonosítani.¹⁰ Az itt előkerült leletek nem alkalmasak a pontos korhatározásra.

3. Balmazújváros–TSz tanyaközpontban¹¹ (Vöröscsillag MTSz) egy É–D-i tájolású női csontvázról számol be Kralovánszky Alán 1958-ban, melynek lábához egy korongolatlan edényt helyeztek.¹² E területen korábban, 1956-ban már előkerült egy melléklet nélküli korhasztásos temetkezés is, de erről több adatot nem közölnek. Az ADAM-ban a 9. századra keltezték a női sírt, a Hajdú-Bihar megyei leletkataszterben azonban a 9–10. századra teszik azt.¹³ Úgy gondolom, hogy ennyi információ alapján aligha lehetne bevonni a kutatásba a sírokat.

4. A Báránd–Hamvas csatorna¹⁴ bal partján a meder kotrása után Tomka László kabai gátőr többek között embercsontokat és késő avar kori áttört vereteket szolgáltatott be a múzeumba. Előkerült egy öntött, áttört, indadíszes nagyszíjvég, egy öntött bronz kisszíjvég, kéttagú bronzveretek, amelyeknek felületét szárnyas griff ábrázolással díszítették, illetve egy öntött, áttört kisszíjvég, egy vaskés töredéke, egy egyoldalú, kerek veret, egy T alakú veret, téglalap alakú lemezes veretek, egy karikával ellátott vékony bronzlemezről készített veret¹⁵ és egy bronzfibula rugója [1. kép].¹⁶ Az áttört, kétoldalú kisszíjvég szélét gyöngyös keretezés veszi körül, azonban a készítési technikájáról nem esik szó, így nem derül ki, hogy esetleg a kisszíjvéget különálló darabokból állították-e össze. A tok részén egy ötka-rejós, szíromszerű gyöngyű dísz látható, amelynek elnagyolt változatai a záhonyi és a székutás–kápoldadűlői 2. sír tokrészén figyelhetők meg. Érdemes tehát hangsúlyozni, hogy a bárándi kisszíjvég némi hasonlóságot mutat a Hohenberg-Záhony-típusú nagyszíjvégekkel. Ez esetben a 9. századi keltezés valóban megengedett. A lelőköri körülmények ismerete nélkül

⁶ ADAM 2002, 21 (01–04–0010–01).

⁷ A résztvevő régészek Trogmayer Ottó és Köhegyi Mihály voltak, az antropológiai meghatározást Farkas Gyula végezte el (KÖHEGYI et al. 1960, 73).

⁸ Ezúton szeretném megköszönni Lajkó Orsolyának, a Móra Ferenc Múzeum régészének, hogy rendelkezésemre bocsátotta a munkámhoz szükséges leltárkönyveket. MFM, Régészeti Adattár, ltsz.: 220–76; 61.68.1–5.

⁹ ADAM 2002, 26 (01–09–0020–04).

¹⁰ M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978, 175.

¹¹ ADAM 2002, 42 (01–09–0050–03).

¹² KRALOVÁNSZKY 1958, 87.

¹³ KRALOVÁNSZKY 1965, 35.

¹⁴ ADAM 2002, 44 (01–09–0060–01).

¹⁵ Hasonló lelet a hódmezővásárhely–tarjánvégi temető anyagából ismert, a különbség, hogy a tárgyat bronzból öntötték (TJM ltsz.: 73.37.70.).

¹⁶ M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1982, 95–96.

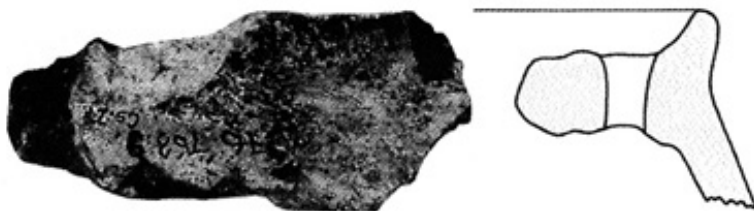

viszont nehéz a tárgyakat datálni, azonban a kisszíjvég nagyfokú hasonlósága miatt érdemes elgondolkodni a leletek 9. századra való keltezésén. Nyilvánvaló, hogy a leletek hajdan egy temetkezés leletanyagát képezték, de nem lehetünk benne biztosak, hogy azok egyetlen sírhoz vagy akár egyetlen lelőhelyhez tartoztak, így szükséges lenne további vizsgálatokat végezni a területen.

1. kép: Báránd–Hamvas-csatorna, szórványleletek (M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1982, 96.)

5. Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő, Csernák-tanyáról¹⁷ származó késő avar kori kerámiatöredéket raktáreltként jegyezték be a lelőhelykataszterbe. A határ északi részén egy alacsony É–D-i irányú dombhát partvonulatának oldalában kerültek elő az avar kori cserepek. A leírásból egyértelműen kiderül, hogy nem temetőre, hanem egy késő avar kori település nyomaira leltek. Ezt a következő kerámiatöredékek bizonyítják: egy szürke, korongolt, bekarcolt hullámvonallal díszített perem, vonalköteggel, hullámvonallal, széles árokkal ellátott oldalak, fenéktöredékek, és egy korongolatlan bográcsból¹⁸ származó fül, melynek függesztő része a perem alatt van kiképezve [2. kép].¹⁹ Így a csárdaszállási lelőhelyet is kihúzzhatjuk a temetők sorából.

2. kép: Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő, korongolatlan bogrács füle
(MRT 10 (1998), Taf. 120. 1.)

6. Debrecen–Gyakorlótér, honvédbarakkok²⁰ lelőhelyen először 1899-ben Péter Gábor végzett ásást, Nyulascsapszéken, a löversenytér és a Sestakert között, a honvédlaktanya mellett. Az ekkor feltárt népvándorláskori síroknak tűnő temetkezésekről Zoltai Lajos számolt be.²¹ Az ásást a későbbiekben Zoltai folytatta és 12 sír kibontását végezte el.²² Egy kis kiterjedésű temetőről van szó, amelyben a talált tárgyak száma összesen 11. A leletek a következők: vas- és bronzcsatok, kések, bronzkarperecek.²³ Az ADAM-ból 16 nyújtott testtartású temetkezéstről értesülünk, amelyeket Mesterházy Károly a 8–9. századra keltezett. A lelőhelyről temetőterképet, a tárgyakról képeket nem közöltek, így az információk hiánya és a szegényes melléklet nem elegendő ahhoz, hogy a temetőt a 9. századra keltezzük.

¹⁷ ADAM 2002, 97 (01–04–0120–11).

¹⁸ Az utóbbi évtizedekben a kutatás középpontjába kerültek a telepanyagokból származó kézzel formált cserépbográcsok és sütőharangok. Szöke Béla Miklós ezeket a tárgytypusokat a bekarcolt és bepecsételt díszű edényekkel, a hullám- és vonalköteggel díszített kézikorongolt kerámiával egyetemben a 8. század végének–9. század elejének jellegzetes együtteseként tartja számon (SZÖKE 1980, 188–195). Ezzel szemben Madaras László úgy véli, hogy a törökszentmiklósi határban előkerülő települést e tárgyak meglétével is a 8. század első felében lakhatták. Ugyanis a területen előkerült korongolt kerámiatöredékek – igaz, jelen esetben csupán két edényről van szó – a 8. századi korongolt fazekakkal mutatnak rokonságot (MADARAS 2012, 729). Takács Miklós eleinte három folszerű elterjedési körzettel számolt, melynek egyik gócpontja a tiszántúli területek középső része volt, Békés megyei súlyponttal (TAKÁCS 1986, 92). Azóta kiderült, hogy kézzel formált bográcsokkal szinte a Tiszántúl egész területén számolhatunk (TAKÁCS–VADAY 2012, 758).

¹⁹ A kerámianyag egy része az Árpád-korhoz is tartozhatna, de a korongolt bográcsok hiánya miatt avar településként azonosították a lelőhelyet (MRT 10, 386–387).

²⁰ ADAM 2002, 106 (01–09–0180–15).

²¹ ZOLTAI 1907, 28.

²² ZOLTAI 1908, 26.

²³ ZOLTAI 1909, 21.

7. Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Kiskert u. 686.²⁴ lelőhelyet 9 sír leletanyaga alapján keltezték a 8–9. századra. A feltárást 1930-ban Sőregi János múzeumőr végezte el. A leletanyag öt vascsatból (két téglalap, egy ovális és két trapéz alakú), két vaskésből, néhány vastörmelékből, kerámiatöredékből és négy disznócsontból áll [3. kép]. Véleményem szerint ilyen csekély mennyiségű adat alapján a lelőhelyet keltezni nem lehet, mivel a feltártság mértékéről sincs információ.²⁵

3. kép: Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Kiskert u. 686. lelőhelyről származó kerámiatöredék (MESTERHÁZY 1975, 111, I. tábla 2.)

8. Debrecen–Józsa–Alsójózsa, Rózsás-dűlő²⁶ lelőhelyen lévő temető esetében már az eredeti publikáció alapján sem világos, hogy hány sír feltárára került sor.²⁷ Az 1974. március 11-én induló leletmentés alkalmával 23 temetkezés feltárást és sírleírását végezte el M. Nepper Ibolya és Sz. Máthé Márta, azonban az 1978-ban megjelent publikációjukban – amely egy leletkataszter – hol 23, hol 25 sírről tesznek említést.²⁸ Az ADAM-ban egy a 9. század második–harmadik negyedére keltezett, 26 síros temetőt említenek,²⁹ azonban ennek oka az lehet, hogy a tévesen meghatározott 25 sírhoz adták hozzá a már két évvel korábban előkerülő csontvázas sírt.³⁰ A sírok mindegyike nyújtott testhelyzetű, melyeknek tájolása általában DNy–ÉK, de 9 alkalommal előfordul Ny–K-i irányítás is. A temetkezések közül hatnak volt melléklete: az 1. női sírba egy sima, nyitott végű bronzkarperecpárt; a 3. női sírba egy, a szájüregbe helyezett bronzkarikát; a 13. férfi sírba egy vaskést; a 15. férfi sírba egy bronzkarika töredékét, egy bronzcsatot, egy átfúrt ércdarabot (?) és egy karéjos,

²⁴ A DVMK 27. számában olvashatunk a 9 sír feltárájáról és azok leletanyagáról, azonban az ADAM-ban DNy–ÉK-i tájolású temetkezésekről írnak, amire a megjelölt tanulmányban nincs utalás. Továbbá a periodikát helytelenül DDMK-ként jelölik (ADAM 2002, 107; 01–09–0180–09).

²⁵ ECSI–SŐREGI 1932, 23–24.

²⁶ ADAM 2002, 107 (01–09–0180–07).

²⁷ M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978, 188–189.

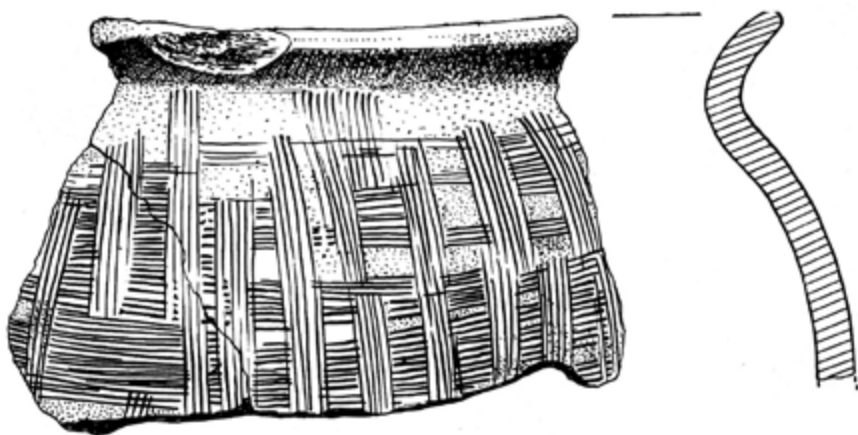
²⁸ M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978, 189.

²⁹ ADAM 2002, 107.

³⁰ M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978, 188.

zöldesfehér üveggyöngyöt; a 23. sírba pedig egy széles szájú, szűk nyakú, szürkésfekete korongolt csuprot helyeztek.³¹ A keltezés alapját a 23. sírból származó, lábhoz tett edény adta, ugyanis azt a késő avar kor-kora Árpád-kor leletanyagához sorolták.³² M. Nepper Ibo-lya *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei* című monográfiájában tisztázza a lelőhelyet és a leletmentés során előkerült 23 sírt az Árpád-kor elejére keltezte, ezt támasztják alá a közelben fekvő, 10–11. századnak meghatározott település nyomai is.³³ A leírtak alapján a temető a továbbiakban nem tekinthető 9. századnak, továbbá új néven – Debrecen–Józsa, Clara Zetkin u. 17–19. – kell számon tartanunk.

9. Debrecen–Tóció-árok, Lóversenytér-rokkanttelepről³⁴ egy barnászvörös, nagyméretű fazék töredékéről számol be Mesterházy Károly.³⁵ A fazék alig kihajló, lekerekített, vékonyodó peremmel rendelkezik. Jól átégetett, kvarckavicsszemekkel soványított agyagból készült, vastag falú korongolt edény. Vállától lefelé, néhol már közvetlenül a perem alatt saktáblaszerűen seprős, karcolt díszítéssel látták el [4. kép].³⁶

4. kép: Debrecen–Tóció-árokrol előkerült fazéktöredék
(MESTERHÁZY 1975, 149, 8. kép 1.)

Sajnos a töredékről készült rajzon nem jelölik a méretarányt és a leírás sem tartalmazza a töredék méreteit, így nem lehet alátámasztani, hogy sírkerámiáról lenne szó. A kerámiatöredékről nem derül ki, hogy telep vagy temető anyagát képezte, azonban Mesterházy említi, hogy a leletkataszterben bemutatott lelőhelyek anyaga csak néhány esetben származott ásatásból, s a többi szinte teljes egészében szórványnak tekinthető. Az általa készített gyűjtés célja az, hogy a régészeti leletek segítségével megrajzolja Hajdú-Bihar megye területének 9–13. századi településtörténetét.³⁷ Nem gondolom, hogy egy kerámiadarab alapján lehetne keltezni a lelőhelyet, így az itt előkerült töredéket nem tekintem korhatározó darabnak,

³¹ M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978, 189–190.

³² M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978, 189.

³³ M. NEPPER 2002, 29–36.

³⁴ ADAM 2002, 108 (01–09–0180–13).

³⁵ MESTERHÁZY 1975, 104.

³⁶ MESTERHÁZY 1975, 104.

³⁷ MESTERHÁZY 1975, 101.

továbbá a lelőhelyet az ADAM-ban a 9. századi temetők/sírok/szórványok közé sorolták, azonban a szóban forgó tárgyról nem derül ki, hogy temetőhöz vagy telephez tartozott.

10. Endrőd–Bacsa-Lapos, Szigetvári tanya³⁸ lelőhelyet Medgyesi Pál a 8–9. századra keltezte. Erdélyi István leírásából tudjuk, hogy 1983-ban gödörásás közben két csontvázat bolygattak meg, majd az ezt követő leletmentés alkalmával három sír feltárását végezték el, amelyeket a késő avar korra keltezték.³⁹ Az ásatás folytatásáról ismét Erdélyi tudósít, ekkor már a kibontott sírok száma elérte a húszat. Többnyire szegényes mellékletű temetkezések voltak, említésre méltónak egy férfisírban talált, bronzból öntött, laposindás övgarnitúrát talált. Fontos, hogy egy 11. századi, félig földbe mélyített ház szuperpozícióban állt a két sírral, s a ház kemencéjének szájánál egy sütőharangot találtak. Az előkerült síroktól és háztól É-ra elenyésző mennyiségű 8–9. századi településnyom mutatkozott.⁴⁰ 1988-ban folytatták tovább a már megkezdett temetőfeltárást, melynek köszönhetően 12 sírt bontottak ki, s így a temető három oldalát sikerült behatárolni. A leletanyagról mindössze annyi tudható, hogy szegényes, viszont Erdélyi megjegyzi, hogy az embertani anyag igen érdekes képet mutat. A temetőrészletet ekkor már a 8. század végére, esetleg a 9. század elejére keltezi.⁴¹ A lelőhelyről szóló utolsó jelentést az 1992-es *Régészeti Füzetek*ben olvashatjuk, ekkor mindössze egy gyermeksír került elő.⁴² A temető kiterjedését minden oldalról sikerült meghatározni, viszont temetőterkép nélkül a sírok elhelyezkedéséről annyi információ áll rendelkezésünkre, hogy ritkás sorokba rendeződtek. Az avar temető környékén keskeny árkot, tűzhelyet figyeltek meg, amit Erdélyi István az Árpád-korra datált.⁴³ A lelőhely leletanyaga közöletlen, így a szegényes mellékletű sírok tárgyai ismeretlenek. A tárgyak és a temetőterkép ismerete nélkül nem veszem számításba a lelőhelyet a továbbiakban vizsgálandó anyagok közé, azonban érdemes megjegyezni, hogy a területen 8–9. századra keltezett településnyomokra⁴⁴ akadtak.

11. Karcag–Kövestelek⁴⁵ közöletlen lelőhelyről egy orsógombot, egy üvegyöngyöt és egy aranyozott üvegyöngyöt ismerünk. Az aranyfóliás üvegyöngyöket – formától függetlenül – Pásztor Adrien a székkutas–kápolnadűlői temető gyöngyanyagát vizsgálva a 8. század első felétől a 9. század első harmadáig keltezte.⁴⁶ A Debrecent elkerülő autópálya építése során a Tóció-patak nyugati partján egy avar település feltárására került sor, amelytől délre a falu temetőjét is megtalálták (elemzésüket lásd jelen kötetben). A temetőben háromtagú, aranyfóliás gyöngyök is napvilágra kerültek, melyekről megjegyzzik, hogy az Alföldön a 9. század első harmadának végén jelennek meg. Kolozsi Barbara és Szabó László megfigyelései alapján a késő avar kor utolsó időszakának e gyöngy típusai a temetők legkésőbbi, a szélein megásott női sírokból kerülnek elő.⁴⁷ Madaras László a Jász-Nagykun-Szolnok megyei avar kori lelőhelykataszterében a karcagi lelőhelyet a 8. század második felére keltezte,⁴⁸

³⁸ ADAM 2002, 128 (01–04–0200–04).

³⁹ ERDÉLYI 1987, 65.

⁴⁰ ERDÉLYI 1988, 51–52.

⁴¹ ERDÉLYI 1992, 47.

⁴² A Gyomaendrőd–Endrőd 157. lelőhely, Szigetvári-tanya ez esetben hibásan 57. lelőhelyként került említésre.

⁴³ ERDÉLYI 1992, 47.

⁴⁴ A megállapítást adatok nélkül alátámasztani nem lehet, viszont a redukált mellékletadás a kutatásban meghonosított és kedvelté vált jelenségről, azaz egy elszegényedett népesség képeről árukkodhat.

⁴⁵ ADAM 2002, 184 (01–16–0240–05).

⁴⁶ PÁSZTOR 2003, 342.

⁴⁷ KOLOZSI–SZABÓ 2012, 105.

⁴⁸ MADARAS 1995, 87.

ezzel szemben az ADAM-ban Lőrinczy Gábor már a 8. század utolsó negyedére–9. század első negyedére határozta meg. A tárgyak előkerülésének körülményei ismeretlenek és képek híján a leletek részletesebb elemzése sem készíthető el. Madaras úgy véli, hogy az általa összegyűjtött, 8. századra keltezhető 54 lelőhely közül alig néhány közösség élhette túl a 8. század végének, 9. század elejének nagy „világégését.”⁴⁹ Megjegyzem, hogy jelen esetben a karcag–kövestelki 3 leleten kívül egyéb adatunk nincs a lelőhelyről, így az messzemenő következtetések levonására alkalmatlan. Madaras megemlíti, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megye avar kori lelőhelyeinek felmérése, adatainak leírása az ADAM részeként készült el,⁵⁰ azonban a két helyen megjelenő keltezés mégsem egyezik.

12. Kisvarsány–Körtélyes⁵¹ lelőhelyre az M3-as autópálya nyomvonalának terepbejárása során figyeltek fel. A leletmentés során 9 objektumot tártak fel, a gödrök többsége Árpád-kori volt. Az egyetlen ház kerámiaanyaga engedte a 8–9. századi keltezést,⁵² tehát nem temetőt, hanem települést sikerült azonosítani a lelőhelyen, emiatt a lelőhelyet nem veszem tekintetbe témám szempontjából.

13. Nagyléta–faluszéle⁵³ lelőhelyének 1949-ben előkerült edényét Kralovánszky Alán a 9–10. századra keltezte a Hajdú-Bihar megyei, 1944–1961 között lezajló régészeti kutatásokat bemutató kataszterben.⁵⁴ Mesterházy Károly a Hajdú-Bihar megyei 9–13. századi településtörténetéhez adatokat szolgáló régészeti leletek között említi a nagylétai feketésbarna edényt, amely kihajló peremmel, karcolt hullámvonaldísszel rendelkezik. Jellegéből adódóan sírkerámiának véli.⁵⁵ Tekintve, hogy több adattal nem rendelkezünk a tárgyról, nem látom indokoltnak adatbázisunk bővítését e lelőhellyel.

14. Nyíracsaád–nyírlugosi út⁵⁶ lelőhely a község É-i szélénél helyezkedik el. Az 1960-as években olajtározó épült a területen, melynek során sírokat bolygattak meg. A hitelesítő ásatásra – amelyet Fodor István és Mesterházy Károly végzett el – 1976-ban nyílt alkalom, amikor 17 késő avar kori, többnyire rablott sírt tártak fel. A sírok leletanyaga között szerepelt övveret, szíjvég és edény, továbbá a rendelkezésünkre álló információkból kiderül, hogy egy lovassírt is kibontottak.⁵⁷ A leletanyagról leírást, képet nem közöltek. Az ADAM-ban Mesterházy Károly a lelőhelyet a 8–9. századra keltezte, azonban a tárgyak pontos leírása nélkül ezeket alátámasztani nem tudom.

15. Polgár–Folyás lelőhelyről⁵⁸ az ADAM-ban egy a 8–9. századra keltezett késő avar kori, szögletes peremű, feketeesszürke, kisméretű fazék szerepel, melynek felületét hullámvonal- és egyenes vonalkötegekkel díszítettek [5. kép]. A lelőhelyre Mesterházy Károly a Polgár–Folyás megnevezést használta és leírta, hogy a tárgy a folyási iskola igazgatójának ajándéka.⁵⁹ A fazék előkerülésének körülményei ismeretlenek, így nem tudni, hogy egykor

⁴⁹ MADARAS 1995, 103.

⁵⁰ MADARAS 1995, 81.

⁵¹ ADAM 2002, 201 (01–15–0780–01).

⁵² ISTVÁNOVITS 1996, 66.

⁵³ ADAM 2002, 256 (01–09–0540–01).

⁵⁴ KRALOVÁNSZKY 1965, 41.

⁵⁵ MESTERHÁZY 1975, 109.

⁵⁶ ADAM 2002, 267 (01–09–0570–01).

⁵⁷ FODOR 1977, 35.

⁵⁸ ADAM 2002, 292 (01–09–0620–02).

⁵⁹ MESTERHÁZY 1975, 110.

település vagy temető leletanyaga volt-e, emiatt mi sem tudjuk a 9. századra keltezett sírleletek közé számítani.

5. kép: Polgár–Folyásról származó kisméretű fazék rajza és képe
(MESTERHÁZY 1975, 140. XXX. tábla; 164, 23. kép 1.)

16. Szentés–Gógány, Epressor 35⁶⁰ lelőhelyen az 1936-ban feltárt szarmata temető két sírja (4. és 5. sír) bizonyult avar korinak, majd az 1940-ben folytatott ásatáson újabb nyolc griffes-indás, D–É-i tájolású sír kibontására került sor (1–8. sír).⁶¹ Az ADAM-ban Liska András és Madaras László a 7. század utolsó negyedétől a 9. század első negyedéig keltezte a temetőt, továbbá helytelenül Csallány Dezső ásatásvezető neve alatt szerepeltetik, azonban az 1936-os és az 1940-es ásatást is Csallány Gábor végezte. Továbbá a lelőhelyről készült helyszínrajzon mindössze nyolc sírt jelöltek, s ezek közül 5 sír tájolása volt Ny–K-i, kettő D–É-i és egy pedig É–D-i.⁶²

Az 1936-os ásatás alkalmával tehát egy szarmata temetőt tártak fel, melynek két sírját avar korinak határozták meg. Az egyik a 4. sír, amelyben egy vaskés, egy csiholó és egy kovakő került elő,⁶³ illetve a másik, az 5. sírban fekvő egyént melléklet nélkül temettek el. Nem látom megalapozottnak a két sír többtől való elkülönítését, hiszen a dokumentáció alapján nem derül ki a tájolásuk, de az sem, hogy ezek miben tértek el a szarmata síroktól.⁶⁴ A következő nyolc sír már az 1940-es feltárás alkalmával került elő. Az 1. sírban fekvő férfi melléklete mindössze egy téglalap alakú vascsat volt, ami a csigolyák és a medence környékén helyezkedett el.⁶⁵ A 2. sír leletanyagát egy bronz indadiszés övcsat, két lyukvédő, négy

⁶⁰ ADAM 2002, 353 (01–06–0590–23).

⁶¹ KKJM, Régészeti Adattár. Szentés–Gógány–Epressor, ltsz.: 142–84. A 4. és 5. sírszámot kétszer adták ki, mivel az 1940-es ásatás alkalmával újakezdték a számozást.

⁶² A temetőterkép az 1940-es ásatás során kibontott sírokról készült. KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142–84/1.

⁶³ A leletanyag nem érhető el a Koszta József Múzeumban.

⁶⁴ A 1936-os ásatás 4. sírja és az 1940-es 1. sírja ugyanazt az adattári számot kapta. KKJM, Régészeti Adattár. Szentés–Gógány–Epressor, ltsz.: 142–84/2–3.

⁶⁵ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142–84/3; 55.58.1.

mellékszívvert, egy indadíszes kisszívvég, hat csüngőtágos veret, két vascsat és egy vaskés képezte.⁶⁶ A 3. sírban (a mellékletek alapján egy nő csontváza lehetett) bronz karperec, vas karperec, körökkel díszített orsógomb, díszítetlen kisszívvég, vascsat és csont tűtartó található.⁶⁷ A 4. sírban mindössze egy nagyméretű, téglalap alakú vascsatot bontottak ki.⁶⁸ A 6. sírban elhelyezett halott mellékletét egy vaskés, egy kovakő, egy vastörédék és egy bronzfoglat adta.⁶⁹ A 7. sírban a fej környékén egy római érme és a jobb kulcscsont felett két dinnyemag alakú gyöngy került elő [6. kép 1].⁷⁰

6. kép: A szentes–epressori temető 7. sírjának és a székkutas–kápolnadűlői temető 120. sírjának dinnyemag alakú gyöngyei
(KKJM, ltsz.: 55.58.34–35; PÁSZTOR 2003, 369, 5. kép 35.5.)

Az 5. és a 8. sír melléklet nélküli volt.⁷¹ Véleményem szerint 10 sírt ilyen tág időintervallumra (azaz a 7. század utolsó negyedétől a 9. század első negyedéig) keltezni nem lehetséges, mivel 150 éven át nem használhatta a temetőt egy ilyen kis közösség. A dokumentációból nem derül ki, hogy a lelőhelyen lehetnek-e még további sírok, tehát a feltárt-ság mértékéről sincs információnk. A 7. sírban előkerülő zömök testű dinnyemag alakú gyöngyök párhuzamait a székkutas–kápolnadűlői temető 120. sírjában találtam meg, melynek színe szintén szürkésfekete [6. kép 2]. Pásztor Adrien a székkutasi temető 120. sírját gyöngyei alapján a 8. század első felére keltezte,⁷² ez alapján, illetve a további leletek ismeretében nem tartom indokoltnak a lelőhely 9. századra való keltezését. Érdemes lenne a területen további kutatásokat végezni.

⁶⁶ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142-84/4; 55.58.2–21.

⁶⁷ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142-84/5; 55.58.22–27.

⁶⁸ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142-84/6; 55.58.28.

⁶⁹ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142-84/8; 55.58.29–32.

⁷⁰ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142-84/9; 55.58.33–35.

⁷¹ KKJM, Régészeti Adattár, ltsz.: 142-84/7, 10.

⁷² PÁSZTOR 2003, 340.

17. Telekgerendás–Régi faluhely⁷³ lelőhelyet Medgyesi Pál egy ónozott felületű bronzcsat alapján – melynek egybe öntött karikája letört – a 8–9. századra keltezte. A csattesten egy hátranéző sörényes ló látható. Medgyesi Pál a tárgyat (MMM, ltsz.: 80.98.1.) és a leltárkönyvben szereplő leírást sem találta.⁷⁴ Mivel a leletről a szükségű leírásán kívül nem tudunk semmit, keltezését nem lehet alátámasztani.

18. Tiszaörs–Kilenceshalom, homokbánya⁷⁵ lelőhelyen homokbányászás közben csontvázakra akadtak. A leletmentés alkalmával 4 sírt tártak fel, amelyek szegényes melléklettel rendelkeztek. A leletanyag a következő: kézi korongon készült, hullámvonalakkal díszített edény, két kis vaskolomp és néhány sima hajkarika. A sírokat Madaras László a 8. század utolsó évtizedeire–9. század első évtizedeire keltezte,⁷⁶ ez megegyezik az ADAM-ban szereplő adatokkal is. További adat nincs a sírok leletanyagáról és képeket sem közöltek, így részletesebb elemzésre nem alkalmas.

Összesen tehát 18 esetben nem sikerült bizonyítani a 9. századra való keltezést, melynek oka természetesen akár a gyakorta hiányos dokumentáció is lehet [2. térkép]. Több esetben az is kiderült, hogy a lelőhely nem temetőt, hanem telepet takart,⁷⁷ illetve olykor annyira kevés információ alapján keltezték őket a 9. századra, ami erősen megkérdőjelezi az adott lelőhely pontos datálását. Több esetben csak a szegényes leletanyagra hivatkoznak a szerzők. Ez ugyancsak ingoványos talajra helyezi az adott lelőhelyek korhatározását. Ez pedig párosítva a temetők csekély sírszámával – ahol még a teljes feltártságban sem lehetünk biztosak – elhamarkodott ítéletnek tűnik. A rostán tehát 22 lelőhely maradt fönt.

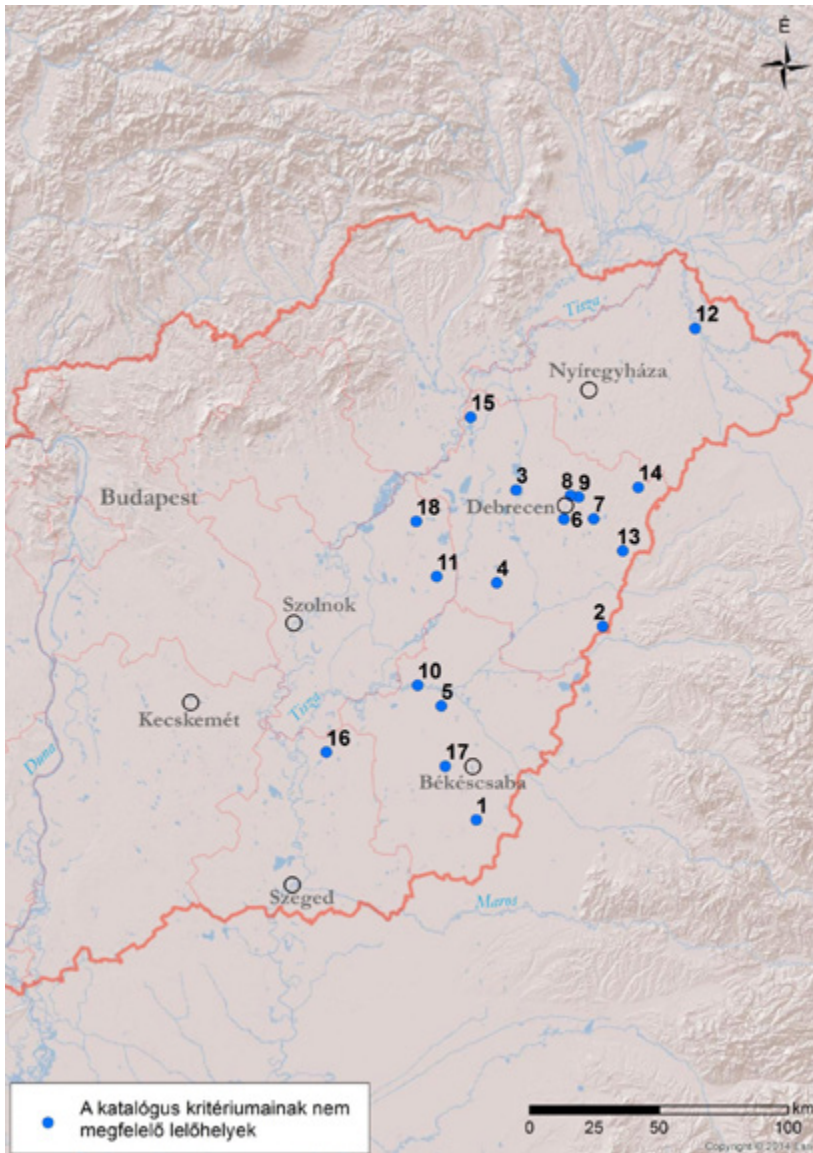
⁷³ ADAM 2002, 375 (01–04–0730–01).

⁷⁴ Továbbá az ADAM-ban szereplő leírással az sem egyezik, hogy Medgyesi egy bronz övveretet említ (MEDGYESI 1991, 117).

⁷⁵ ADAM 2002, 383 (01–16–0620–01).

⁷⁶ MADARAS 1995, 97.

⁷⁷ Természetesen itt azokkal a lelőhelyekkel adódott probléma, amelyek az ADAM I. kötetében találhatóak, azaz a temetők, sírok, szórványok és raktárleletek lelőhelykatasztere között, hiszen a II. kötet tartalmazza a telepeket.

2. térkép: A 9. századra nem keltezhető lelőhelyek (a mai országhatáron belül)

1. Almáskamarás–Homokbánya; 2. Ártánd–Kultúrház; 3. Balmazújváros–TSz tanyaközpont;
4. Báránd–Hamvas-csatorna; 5. Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő; 6. Debrecen–Gyakorlótér;
7. Debrecen–Józsa-Alsójózsa, Kiskert u. 686; 8. Debrecen–Józsa-Alsójózsa, Rózsás-dűlő;
9. Endrőd–Bacsa-lapos; 10. Karcag–Kövestelek; 12. Kisvarsány–Körtélyes; 13. Nagyléta–faluszéle; 14. Nyíraczád–nyírlugosi út; 15. Polgár–Folyás; 16. Szentés–Gógány, Eressor 35;
17. Telekgerendás–Régi faluhely; 18. Tiszaörs–Kilencshalom

Készítette: Pányi István, térinformatikus (KKJM)

2. Következtetések

A kutatásaink kiindulópontjának tekintett ADAM-ban szereplő és a 9. századra keltezett alföldi lelőhelyek közül már egy gyors elemzés is legalább 18 olyan lelőhelyet detektált, melyek esetében a 9. századi datálás erősen megkérdőjelezhető. A publikációk gyakorta hiányosak és nem szolgáltatnak elegendő információt a tárgyakról, illetve a leírások is nehezen értelmezhetők. A 18 lelőhelyből 5 esetében⁷⁸ kiderült, hogy valójában telepnyagról van szó, amelyeket olykor egy-egy hullámvonalköteggel díszített kerámia alapján határoztak meg 9. századinak. A rossz vagy éppen „nagyvonalú” korhatározás mellett előfordulnak ártatlan tévedések is. De ez a közel 50%-os adat mindenképp elgondolkodtató, hiszen az ADAM adatbázisára épített térképes és más elemzések alapjai kérdőjeleződnek meg. Ez az adat pedig jól mutatja, hogy az ADAM-ban szereplő lelőhelyek revíziójára égető szükség van. A fent említett kérdések megoldásában nem várhatunk érdemi előrelépést mindaddig, amíg nem tisztázzuk a valóban rendelkezésünkre álló adatok számát, jellegét, minőségét, s ha nem teremtünk tiszta képet a felhasználható adatbázisunk határait, lehetőségeit illetően. Az egyik jövőbeli célunk tehát a lehető legtisztább kutatási alaphelyzet megteremtése. Csak ennek révén tehetünk lépéseket a legkésőbbi avar lelethorizont meghatározására.

IRODALOM

- ADAM 2002 = *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. [VAH 13/1–2.] Budapest 2002.
- BÓNA 1971 = Bóna, I.: Ein vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969). *ActaArchHung* 23 (1971), 265–336.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 265–373.
- BÓNA 1994 = Bóna I.: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 1.] Budapest 1994, 67–75.
- ECSEDI–SÖREGI 1932 = Ecsedi I.–Sőregi J.: Jelentés Debrecen szabad királyi város Déri Múzeumának 1931. évi működéséről és állapotáról. *DVMK* 27 (1932), 20–26.
- ENGEL 1990 = Engel P.: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. [Magyarok Európában 1.] Budapest 1990.
- ERDÉLYI 1987 = Erdélyi I.: Gyomaendrő-Endrőd 157. lelőhely, Szigetvári tanya. *RégFüz* I:40 (1987), 65.
- ERDÉLYI 1988 = Erdélyi I.: Gyomaendrőd-Endrőd 157. lelőhely, Szigetvári tanya. *RégFüz* I:41 (1988), 47.

⁷⁸ Településről származó leletek: Ártánd–Kultúrház, Csárdaszállás–Temetőhalom-dűlő, Debrecen–Tóció-árok, Kisvársány–Körtélyes, Nagyléta–faluszéle.

- ERDÉLYI 1992 = Erdélyi I.: Gyomaendrőd-Endrőd 57. lelőhely, Szigetvári tanya. *RégFüz* I:44 (1992), 47.
- FODOR 1977 = Fodor I.: Nyíracsad. *RégFüz* I. 30 (1977), 35.
- GARAM 1981 = Garam É.: A böcsi későavarkori lelet és köre. *ArchÉrt* 108 (1981), 34–51.
- ISTVÁNOVITS 1996 = Istvánovits E.: Kisvarsány-Körtélyes. *RégFüz* I. 47 (1996), 66.
- KOLOZSI–SZABÓ 2012 = Kolozsi B.–Szabó L.: Avar falu a Hortobágy határán. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. [Tempora Obscura 3.] Szerk.: Liska A.–Szatmári I. Békéscsaba 2012.
- KÖHEGYI et al. 1960 = Köhegy M.–Farkas Gy.–Trogmayer O.: Almáskamarás-Homokbánya. *RégFüz* I. 13 (1960), 73.
- KRALOVÁNSZKY 1958 = Kralovánszky, A.: Archäologische Forschungen im Jahre 1956. *ArchÉrt* 85/1 (1958), 79–95.
- KRALOVÁNSZKY 1965 = Kralovánszky A.: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961 (Leletkataszter). *DMÉ* 1962–1964 (1965), 31–45.
- KÜRTI 1983a = Kürti B.: Az avarok kora. IX. század. In: *Szeged története I.* Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 162–208.
- KÜRTI 1983b = Kürti B.: A helyi lakosság tárgyi hagyatéka. In: *Szeged története I.* Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 232–238.
- MADARAS 1993 = Madaras L.: Az alföldi avarság továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 11–32.
- M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1978 = M. Nepper I.–Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1972–1976. (Leletkataszter). *DMÉ* 1977 (1978), 175–194.
- M. NEPPER–SZ. MÁTHÉ 1982 = M. Nepper I.–Sz. Máthé M.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1977–1980 (Leletkataszter). *DMÉ* 1980 (1982), 95–115.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I. Szerk.: K. Bende I. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Budapest–Debrecen 2002.
- MADARAS 1995 = Madaras L.: Avar kori lelőhelyek Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: *Tanulmányok és közlemények*. Szerk.: Ujváry Z. Debrecen–Szolnok 1995, 81–107.
- MADARAS 2012 = Madaras L.: Avar kori település Törökszentmiklós határában. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Ed.: Vida T. Budapest 2012, 721–731.
- MEDGYESI 1991 = Medgyesi P.: Római és népvándorlaskor. Az avarok kora. In: *Békéscsaba története I.* Szerk.: Jankovich D.–Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 107–118.
- MESTERHÁZY 1975 = Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez II. *DMÉ* 1974 (1975), 211–266.
- MRT 10 = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: *Békés megye régészeti topográfija. Békés és Békéscsaba környéke*. [Magyarország Régészeti Topográfija 10.] Budapest 1998.
- PÁSZTOR 2003 = Pásztor A.: A székkutas-kápolnadülői avar kori temető gyöngyleletei. In: *A Székkutas-Kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 1.] Szeged 2003, 331–370.

- SZENTPÉTERI 2006 = Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1 (2006), 455–496.
- SZŐKE 1980 = Szőke, B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *ActaArchHung* 32 (1980), 181–203.
- SZŐKE 1987 = Szőke B.: Kora középkori tanulmányok II. A Kárpát-medence 9–10. századi régészeti kutatásának vázlatja és fő kérdései. *ZGy* 26 (1987), 47–64.
- SZŐKE 1991 = Szőke, B. M.: Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn. (Avarok és szlávok délnyugat-magyarországi történetéhez.) [Chronologische Fragen des 7–10. Jahrhunderts. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreich II.] *ZM* 3 (1991), 9–17.
- TAKÁCS 1986 = Takács, M.: *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. [VAH 1.] Budapest 1986.
- TAKÁCS–VADAY 2012 = Takács M.–Vaday A.: A Kompolt-Kistéri-tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Ed.: Vida T. Budapest 2012, 743–769.
- ZOLTAI 1907 = Zoltai L.: Jelentés a Debreczeni Városi Múzeum 1906. évi régészeti ásatásairól. *MKÉ* 1 (1907), 26–39.
- ZOLTAI 1908 = Zoltai L.: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1907. évi állapotáról. *DVMK* 1 (1908), 19–36.
- ZOLTAI 1909 = Zoltai L.: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1908. évi állapotáról. *DVMK* 2 (1909), 18–35.

BOGLÁRKA MÉSZÁROS

Some Aspects on the Critical Study of the Sites Classified as the Latest Avarian Horizon of the Great Hungarian Plain

One of the favourite and also of most difficult problems in the archaeology of the Carpathian Basin – profoundly dealt with by the scholarship – is the survival of the Avars in the period of Hungarian Conquest. Archaeologists examine objects classified as the latest Avarian horizon not in itself, but in the context of complete group of problems of the 9th century. Unfortunately, this approach presents a risk of pre-concepts. In addition, we frequently face uncertainties, because there are many inaccuracies in the relative and absolute chronology of the latest Avarian find horizon. In my opinion, we should give separate answers to the basic questions of the problem, that is to say, one should focus on the precise composition of the find material and its internal relationship. After fulfilling these tasks, we'll be able to answer the question of the Avarian survival. In order to completely outline the latest find horizon, I start my research with the critical examination of the find material coming from the latest Avarian cemeteries of the Great Hungarian Plain. In the present study, I deal only with the sites included into the ADAM (Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa) as ones belonging to the 9th century, the dating of which is not relevant any more.

Fegyverek a 9. századi Alföldön? Adatok a késő avar kori fegyvermelléklet-adás megszűnéséhez

1. A fegyvermelléklet értelmezése a kora középkori régészetben

A férfisírokban talált fegyverek értelmezése sokat változott az utóbbi évtizedekben. A fegyveres sírokat a német régészetben eleinte elsősorban társadalmi és jogi szempontból vizsgálták: az elhunytak a korai germán törvénykönyvek (*Volksrechte*)¹ emberölésért járó bírságaiából (*Wergeld*)² kiolvasható jogállására (nemes, szabad, fêlszabad, szolga)³ következtettek a mellékelt fegyverek számából, típusaiból és kombinációiból.⁴ A délnémet területektől eltérően a Kárpát-medence népvándorlás korában a társadalom szerkezetéről hasonló részletességű forrás nem ismert, így a fegyvermelléklet és a veretes öv viseletének jogi értelmezése a németországinál ritkább,⁵ a társadalmi értelmezés a „vezető és közép réteg” valamint a „köznép” értelmezési keretei között maradt,⁶ míg a fegyvermellékletes sírokat általában harcosokként azonosították.⁷

A jogállások azonosításának kritikája után Heiko Steuer nyomán elsősorban a társadalmi kérdések és a harcmódor vizsgálatai kerültek előtérbe.⁸ Steuer hangsúlyozta, hogy a sírmel-

* MTA BTK Régészeti Intézet, csiky.gergely@btk.mta.hu

¹ Számos germán gentilis királyság törvénykönyve ismert: keleti (*Edictum Theoderici*) és nyugati gótok (*Codex Euricianus*, *Lex Visigothorum*), burgundok (*Lex Burgundiorum*), frankok (*Lex Salica*, *Lex Ribuaria*), langobardok (*Edictum Rothari*), alemannok (*Pactus legis Alemannorum*, *Lex Alemannorum*), bajorok (*Lex Baiuvariorum*). Újabb összefoglalásuk: DILCHER–DISTLER 2006; alkalmazásukról a fegyveres sírok értelmezésében: STEUER 1968, 28–29; STEUER 1982, 309–329. E forráscsoport felhasználásának legnagyobb problémája, hogy a délnémet területeken legtöbbször frank kezdeményezésre a 8. században íródtak, így használatuk az 5–7. századi viszonyokra anakronisztikus.

² A *Wergeld* gyilkosságért vagy egyéb károkozásért (állatállomány elhajtása vagy megölése) a károsult családjának fizetendő kompenzáció.

³ STEUER 1968, 34–39.

⁴ Az 1960-as évekig Németországban az összes társadalmi értelmezés a különböző fegyverkombinációk és a jogállások azonosításán alapult. Bár Heiko Steuer 1968-ban a módszert megkérdőjelezte (STEUER 1968), az a továbbiakban is használatban maradt, amint azt Steuer ábrája (STEUER 1982, 311, Abb. 88.) is mutatja. A kérdés kutatástörténetéről részletesen: STEUER 1968, 40–56; STEUER 1982, 309–312.

⁵ A veretes öv a teljes jogállású szabad férfiak jelképe. Az avar kori „nemességről”, lásd BÓNA 1984, 334: „a késő avar kori nemesség (*nobilitas*).”

⁶ Ez a hármas felosztás elsősorban a honfoglalás kor kutatásából indult ki, de az avar kor régészetére is hatott.

⁷ BÓNA (1984, 335) a késő avar települési terület nagyszámú fegyveres és lovas sírral jellemezhető temetőit így értelmezte: „A késői avar birodalom «hivatásos» katonai elemét sejthetjük bennük, akik felszerelésüket, lovaikat örök személyi tulajdonként a központi hatalomtól kapták – ezért volt módjuk magukkal vinni a sírba.” A Dráva–Száva köze hasonló temetőit pedig „katonai telepekként” azonosította (BÓNA 1984, 335).

⁸ STEUER 1968; STEUER 1970; STEUER 1982.

lékletek alapján közvetve csak a halott vagyoni helyzetére, s ez által társadalmi helyzetére lehet következtetni, de a jogállására nem.⁹ A szerző megállapításai szerint a sírba helyezett fegyverek kombinációját nem pusztán a halott társadalmi helyzete, hanem az adott korszakra jellemző fegyverzet és harcmodor is befolyásolták.¹⁰

Az 1980-as években a német kutatásra addig kevés hatást gyakorló angolszász kultúrantropológiai megközelítésű régészet hatására¹¹ a kutatás hangsúlya a kultusz és a temetkezési szokások felé tolódott, s így a fegyvermelléklet szimbolikus értelmezése egyre inkább előtérbe került. Ez a folyamat gyakorlatilag párhuzamosan zajlott az angolszász újrégészet (*New Archaeology*) kritikájával és a posztprocesszuális iskola befolyásának növekedésével, amely szerint minden emberi tevékenység szimbólumokban fejeződik ki, amelyek egyéntől és kontextustól függően változnak, vagyis a régészeti kontextus figyelmes vizsgálatával a leletek és leletösszefüggések jelentése megfejthető.¹²

E szemlélet hatására a kutatási kérdések is megváltoztak: nem a halott rangja vagy státusza a legfontosabb, hanem az, hogy ki mellé temetnek el fegyvereket és miért. E látszólag egyszerű kérdés ugyanakkor több faktort is vizsgál, mint az elhunyt neme, életkora, anyagi helyzete, a társadalmi rétegződésben elfoglalt helye, a horizontális társadalmi csoportokban elfoglalt helye, etnikai és vallási hovatartozása, amelyek csak a régészeti és antropológiai adatok együttes elemzésével válaszolhatók meg.¹³ A kérdésfeltevés e szintje magában foglalja azt is, hogy a fegyverekkel eltemetett egyének nem feltétlenül harcosok, aminek több esetben az egyén fizikai állapota¹⁴ vagy életkora is ellentmond.¹⁵ Ez a szemléletváltás azt is eredményezte, hogy egyes (akár különböző temetőkhöz tartozó) sírok fegyverkombinációjának összehasonlítása helyett az egyes temetők elemzése nagyobb szerepet kaptak.

2. Az avar kori fegyvermellékletek általános jellemzői

A sírokban talált fegyvereket tudatosan elhelyezett sírmellékletnek tekinthetjük, így a sírokban talált fegyverek típusa, száma és elhelyezése közvetlenül a temetési szertartás szimbolizmusára utal.¹⁶ Egyes fegyverek (például egy díszes kés vagy tör) a viselet részeként kerülhettek sírba, de a leggyakrabban ezeket a halott mellé helyezték: a

⁹ STEUER 1968, 30; STEUER 1982, 494.

¹⁰ STEUER 1968, STEUER 1970.

¹¹ Az angol-amerikai sírégészet elméleteit H. HÄRKE (1989, 185–194.) mutatta be a német szakmának, a kommunikáció igényét hangsúlyozva.

¹² Az irányzat elindítója Ian Hodder *Symbols in Action* (HODDER 1982) című könyve volt, amely már címében is utal e fogalmi váltásra. A folyamat a régészetben a kulturális antropológia és közvetetten a szociológia hatására indult meg. Az előbbiben a strukturalista irányzat, az utóbbiban elsősorban a szimbolikus interakcionista irányzat hatott rá.

¹³ HÄRKE 1992, 36–37.

¹⁴ Örökletes betegség (*spina bifida* vagy jobb alkar örökletes hiánya) miatt „harcképtelen” egyén is temetkezhetett fegyverrel (HÄRKE 1992, 208).

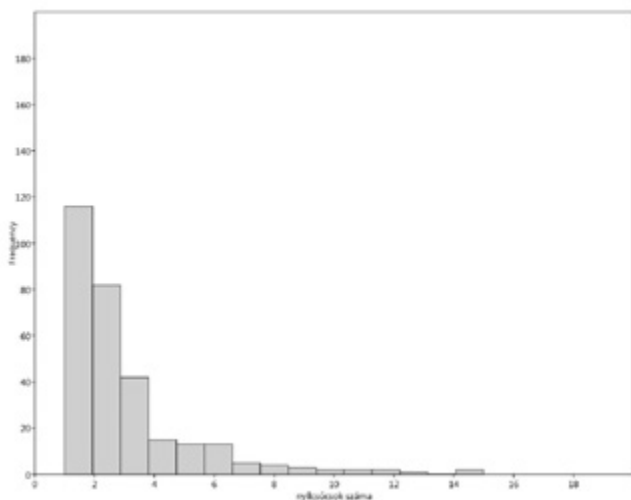
¹⁵ A korcsoportok és fegyverek megoszlása: római kori germánok: GEBÜHR 1975; GEBÜHR–KUNOW 1976; KUNST 1979; meroving kor: CHRISTLEIN 1966, 21–35; KOCH 1977, 177; AMENT 1981, 422; angolszász temetők: HÄRKE 1992, 182–190. Az első próbálkozások avar kori leletanyagon: CSIKY 2009, 258–265.

¹⁶ A szándékolt és funkcionális adatok különválasztásáról: HÄRKE 1993, 141–146; a sírleletek töredékes, hiányos, részleges, konceptuális és szelektív jellegéről: HÄRKE 1997, 19–27; a kulturálisan meghatározott deponálásról és leletképződési folyamatokról: SCHIFFER 1996, 47–99.

vágófegyverek (kardok, szablyák és saxok) és a tegezék az övről lecsatolva kerültek sírba,¹⁷ míg a szűrőfegyvereket (lándzsák) már leginkább a koporsón kívül, lovas sírok esetében pedig általában a ló mellé helyezték el.¹⁸

A fegyverek tehát a temetési szertartás során a temetést végző közösség (és részben talán az elhunyt) szándéka szerint kerültek sírba. A sírba tett fegyverek megrongálásának, használhatatlanná tételének több régészeti kultúrában is jó példái ismertek,¹⁹ de mindez az avaroknál egyelőre nem ismert, a sírokba legtöbbször egész és ép fegyvereket helyeztek el.²⁰ Kivételként csupán az íjászfelszerelést említhetjük, ahol a nyílcsúcsok legtöbbször kis számban kerültek a temetkezésbe [1. diagram].²¹ A rendelkezésünkre álló adatok alapján bizonyos, hogy nem az elhunyt teljes harci felszerelése került sírba (gondolhatunk itt a páncéllemezekre, lánclingfoszlányokra²² vagy nyílcsúcsokra).²³ Ezt a jelenséget a hitvilágon kívül tulajdon- és öröklési jogi viszonyok is okozhatták: az örökölhető fegyverek nyilván nem kerülnek sírba, s e szempontból lényeges, hogy az elhunyt személyes tulajdonában levő tárgyról vagy családi (esetleg nemzetségi) tulajdonról van-e szó.²⁴

1. diagram: A sírba helyezett nyílcsúcsok számának gyakorisági eloszlása

¹⁷ A vágófegyverek sírbeli pozíciójáról: CSIKY 2009, 181–182. A tegezék sírbeli pozíciójához lásd [1. táblázat].

¹⁸ A szűrőfegyverek sírbeli pozíciójáról: CSIKY 2009, 180–181.

¹⁹ A sírmellékletként használt tárgyak tudatos rongálása elsősorban Skandináviában volt jellemző: HÄRKE 2014, 3.

²⁰ Ez alól mindössze egy kivételt ismerek: Szegvár–Oromdülő 333. sírjából egy összehajtogatott kard került elő. Ez úton mondok köszönetet Lőrinczy Gábornak, hogy a temető leletanyagát tanulmányozhattam.

²¹ László Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy az avar sírokban talált nyílcsúcsok száma ellentétben van a Maurikios *Stratégikon*jában leírt 30–40 nyíllal megtöltött tegezettel (LÁSZLÓ 1955, 144). A legtöbb nyílcsúcs (27 db) a bócsai sírból került elő (GARAM 1993, 57.), míg a kunbányai sírban 25 nyílcsúcsot találtak (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 49). Az általam átnézett 14 avar temető 302 nyílcsúcsot tartalmazó sírjában a nyílcsúcsok maximális száma 15, de az esetek túlnyomó többségében csak 1–3 nyílcsúcs került egy sírba (alsó kvartilis: 1, felső kvartilis 3, míg 6-nál nagyobb esetszámok egyértelműen kiugró értéknek (*outlier*) számítanak). László Gyula elmélete (LÁSZLÓ 1955, 144–150.) a nyílcsúcsok számának társadalmi jelentőségéről nem bizonyítható egyértelműen.

²² CSALLÁNY 1972, 7–42.

²³ Lásd a 21. lábjegyzetet.

²⁴ STEUER 1982, 74–76; 446.

A fegyverek szándékolt sírba helyezése többféle kulturális okra vezethető vissza, amiben gazdasági, társadalmi és vallási szempontok keverednek. A fegyvermelléklet-adás gazdasági cselekmény, mivel egy megtermelt érték (ez esetben a fegyver) a földbe kerül, így eredeti funkciójából (harc) és a további gazdasági folyamatokból (zsákmányszerzés, csere és öröklés) kiesik. Gazdasági értelemben tehát a sírmellékletek elhelyezése pazarlás, az eltemetett tárgyaknak nélkülözhetőnek kell lenniük, ellenkező esetben akár sírrablással is helyre lehet állítani az eredeti egyensúlyt.²⁵

Az adományokat mellékelő temetkezési szokás társadalmi, mert az elhunyt idealizált helyét tükrözi a társadalomban. Idealizált, mert a temető nem a valós viszonyokat tükrözi, hanem azt a képet, amit a túlvilág felé a közösség tagjai mutatni kívánnak.²⁶ Az elhunyt társadalmi szerepe nem kizárólag vertikális értelemben a társadalmi rétegződésben betöltött pozícióját jelenti,²⁷ hanem az elhunyt tekintélyét és egyéb, horizontális társadalmi csoporthoz (például családhoz, nemzetséghez, foglalkozási vagy vallási csoporthoz)²⁸ való tartozását is kifejezheti. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az avar történelem forrásaiból hiányzik a társadalmi rétegek leírása, és a tisztségnevek pozíciójával és feladatkörével sem vagyunk tisztában,²⁹ így a pusztán régészeti leletanyagon alapuló rekonstrukciók hipotetikusak maradnak. A társadalmi szerepek világába beletartozik a manapság divatosan „gender studies”-ként nevezett nemi szerepek kutatása, a maskulinitást (férfiasságot) kifejező fegyver- és övvisolet-melléklet vizsgálata részben e kutatási irányzat témakörébe tartozik.³⁰

A fent felsoroltakon kívül talán a legfontosabb tényező a hitvilág, a közösség vallása, hiszen a temetés egyfajta átmeneti rítusként (*rite de passage*) értelmezhető, amelynek során az elhunyt az e világból a túlvilágba távozik, a közösség tagjai pedig elbúcsúznak tőle. Az ismeretlenbe távozás vagy akár a halott jelenléte félelmetes jelenség, így az apotropeikus szimbólumok használata magától értetődő a temetési szertartásokban; a vasból készült éles és hegyes tárgyak óvó-védő jelentőségét a magyar népvándorlás kori régészetben is felismerték,³¹ de hasonló szerepe lehet a *pars pro toto* elve alapján a páncéllemezek sírba

²⁵ Erre utal például, hogy az angolszászok esetében a fegyvermelléklet-adás éppen egy viszonylag békés időszakban érte el tetőpontját: HÄRKE 1992, 217–218. Az értékes tárgyak elpusztítását vagy eltemetését a kultúranropológiai irányultságú régészeti szakirodalomban gyakran az észak-amerikai indián *potlatch* szertartással hozták kapcsolatba, ez a magyarázati lehetőség elsősorban a kincsletekkel kapcsolatban merült fel: a martynovkai kincshorizonttal kapcsolatban: CURTA 2001, 222, 224; a kora középkori vasdepókkal kapcsolatban: CURTA 1998–1999, 15–62; CURTA 2011, 309; vö. HÄRKE 2014, 6. A fegyverek forgalmáról az angolszászoknál: HÄRKE 2000, 377–399. A szerző megállapításai szerint a cirkulációt egyes esetekben csak sírrablással lehetett fenntartani.

²⁶ LEACH (1964) szerint a rituálé kultúranropológiai megfigyelések alapján egy idealizált társadalmat tükröz, így nem a valós társadalmat mutatja. A temetési szertartás, és így a temetkezés régészeti nyoma emiatt nem csak a közösség passzív tükörképe, hanem aktívan formálta is az egykori társadalmakat (HÄRKE 1997, 24).

²⁷ Az újrégészet fogalmai szerint a temetkezés az eltemetett halála idején birtokolt társadalmi identitásainak „végösszegét” mutatja, amit a társadalmi személy (*social persona*) név alatt foglaltak össze: BINFORD 1971, 17.

²⁸ Lásd: STEUER 1982, 19; példákkal: STEUER 1982, 473–487, 494–496.

²⁹ Az avar társadalomról néhány tisztségneven (kagán, katun, jugurru) és a *logades/optimates* közelebbről nem meghatározott funkciójú rétegen kívül a történész is csak analógiák segítségével tudott közelebbit írni, ld. POHL 2002, 185–189.

³⁰ A fegyveres sírok, mint a hegemon maskulinitás (a férfiak dominanciáját fenntartó gyakorlat) kifejeződései: GILCHRIST 1999, 64–71, 92; GILCHRIST 2009, 236–252. Enyhébb megfogalmazás szerint a fegyveres sírok a maskulin reprezentáció eszközei: HALSALL 2003, 33–34; HALSALL 2010, 357–382.

³¹ A vasbabona magyar régészetben elterjedt fogalma Solymossy Sándor tanulmánya (SOLYMOSSY 1933) nyomán nyert teret. Először László Gyula idézte (LÁSZLÓ 1955, 134–144).

helyezésének is.³² A fegyvermelléklet vallásos aspektusához kapcsolódik a túlvilághit is, hiszen amennyiben a túlvilág az evilág idealizált tükörképe, a mindennapi életben használt tárgyakra is szükség lehet,³³ de egyes esetekben a túlvilág képe a fegyverek túlhangsúlyozását vagy épp elhanyagolását eredményezheti. Sajnos az ezzel kapcsolatos információknak is híján vagyunk.

A fegyvermelléklet-adás megszűnése és ezzel együtt a temetkezési szokások megváltozása a fent felsoroltakhoz hasonlóan sok tényezőtől függ. A fegyverek drágasága vagy egy aktuális éles harci helyzet éppen a fegyverek sírba tétele ellen szól,³⁴ míg egy új vallás felvétele vagy jelentősebb társadalmi átalakulások éppúgy tükröződhetnek a temetkezési szokások megváltozásában.³⁵

3. A fegyvermelléklet-adás felhagyásának lehetséges okai

Az avar történelem a 8–9. század fordulóján bővelkedett olyan eseményekben, amelyek a temetkezési szokások radikális megváltozását idézhetik elő. Nagy Károly 791. évi 52 napos hadjárata, majd friauli Erich, Voinimir és Pippin rablóhadjáratai (795, 796, 797), a kagán és a jugurrus „belharca” (795), a frankok elleni lázadás (799–803) és Krum bulgár kán hadjárata (803) nyilvánvalóan felforgatták a korábbi viszonyokat.³⁶ Az események a kagán központi hatalmának meggyengüléséhez, majd bukásához, a szeparatista törekvések felerősödéséhez, és a keresztény térítés megindulásához vezettek.³⁷ A politikai szempontok mellett jóval kevesebbet tudunk a társadalmi folyamatokról vagy a hitvilág változásáról. Gazdasági értelemben az avar kagáni kincstár kirablása nyilvánvalóan csak egy szűk kört érinthetett, míg a háborúk gazdasági hatásairól semmit sem tudunk.

A tanulmány az avar fegyvermelléklet-adás megszűnésének folyamatát (kronológiai és regionális szempontok, a változás lehetséges okai) vizsgálja. Fő kérdéseim a következők: Mikor szűnt meg a fegyverek sírba helyezése az avar közösségeknél? Egy eseményhorizontról vagy regionális egységek különböző időpontokban lezajlott szokásváltásáról beszélhetünk? Okozhatja-e a fegyverek sírba tételének felhagyását az izolált avar közösségek elszegényedése (gazdasági okok), a széthulló kaganátus társadalmának gyökeres átalakulása (a

³² Lásd a 24. jegyzetet. Emellett a páncélok funkciója is eleve védelmi szimbólumként való használatukra utalhat.

³³ Ezt jelenthetik az avar sírokban gyakran elhelyezett kések, tűzszerszámok és árák.

³⁴ Az angolszász példa azt mutatja, hogy éppen a 6. század eleji hosszú békeidőszakban helyezték a legtöbb fegyvert a sírokba (HÄRKE 1992, 218).

³⁵ Példa erre a mellékletadás megszűnése a 8. században a késői Meroving–korai Karoling-kori temetőkben, ahol nem a kereszténység terjedése, hanem a társadalmi átalakulás vezetett a temetkezési rítus átalakulásához, lásd SCHÜLKE 1997, 457–468; SCHÜLKE 1999, 77–106.

³⁶ A 8. század végi–9. századi eleji történeti eseményekről a teljesség igénye nélkül: VÁCZY 1974, 1041–1061; BÓNA 1984, 336–343; SZÓKE 2005, 233–244; SZÓKE 2014, 9–24.

³⁷ Legutóbbi összefoglalása: SZÓKE 2014, 9–24.

harcos ideológia³⁸ kisebb szerepe) vagy az avar településterület egyes részein a keresztény térítés következményének kell-e tartanunk ezt a váltást?

Témánk szempontjából a legfontosabb kérdés, hogy a politikai önállóság megszűnése önmagában indokolja-e a fegyvermelléklet-adás megszűnését? Ha az avar uralom alá kerülő gepidák példáját vesszük, a válasz egyértelmű nem. A tiszaroffi Mauricius-solidussal kezelt fegyveres sír egyértelműen egy kora avar korra keltezhető, szokásaiban a korábbi, gepida hagyományokat folytató férfi temetkezése.³⁹

Időben jóval közelebbi analógiaként érdemes a szász párhuzamokat is áttekinteni. Nagy Károly szászok ellen vezetett háborúi és Widukind szász felkelései 772 és 804 között részben az avar háborúkkal párhuzamosan zajlottak, és az avarokhoz hasonlóan keresztény térítéssel értek véget.⁴⁰ 782-ben a Lippspringe-ben tartott birodalmi gyűlésen elfogadott *Capitulatio de partibus Saxoniae*-ban megtiltották a halottak pogány módra való eltemetését és az emberáldozatot (*Totenfolge*),⁴¹ de az feltételezhetően a későbbiekben is szokásban maradt. A szász és fríz területeken a hamvasztásos rítus a késő meroving korig fennmaradt, és azt csak fokozatosan szorította ki a hantolásos temetkezés, a fegyvermelléklet pedig a Kleemann-féle I–III. fázis között (vagyis 770 körül) fokozatosan növekvő tendenciát mutatott, míg a sarkantyúmelléklet a tetőpontját csak a IV. fázisban (770–810) között, vagyis éppen a karoling–szász háborúk tetőpontján érte el.⁴² Fontos ugyanakkor utalni az abszolút kronológia bizonytalan voltára: újabban a fríz *sceatta* nevű ezüstérmekkel kapcsolatban felmerült, hogy a késő meroving kor relatív kronológiai szakaszai (*jungmerowingisch I–III.*) későbbre tolhatók.⁴³ Az említett kronológiai csúszás miatt hipotézisként még az is felvethető, hogy a 8. század második felére keltezhető fegyvermelléklet magas számát éppen a karoling terjeszkedés politikai feszültsége okozta.

A kereszténység terjedése sem okozza feltétlenül a fegyvermelléklet-adás megszűnését. Elég, ha a már bizonyosan keresztény vallású meroving királyságok fegyveres sírjaira gondolunk, ahol bőven van adatunk fegyveres sírok jelenlétére templomokban vagy azok mellett.⁴⁴ A frízöldi ezüstérmek (*sceatta*) alapján a késői meroving (*jungmerowingisch*) időszakban a fegyvermelléklet-adás egészen a 8. század közepéig használatban volt a Közép-Rajna-vidéken és csak az angol származású Szent Bonifác missziójához kapcsolódó egyházreform (a 742. április 21-i Concilium Germanicum, és 755. évi veri zsinat)

³⁸ A harcos ideológia (*Kriegerideologie* vagy *warrior ideology*) egy olyan eszmerendszer leírása, amely a társadalomban a fegyveres elit elsőségét hirdeti. Régészeti lenyomatával (fegyverek deponálása kincsletekben és sírokban, a lakomázókészlet kiemelt szerepe) a bronzkortól kezdve (CASTILLO–DEMARAIIS–EARLE 1996, 15–31; KRISTIANSEN 1999, 181; NELSON 2004, 136; KRISTIANSEN–LARSSON 2005, 226, 240; HOFMANN 2012, 18.) találkozunk, illetve különösen nagy szerepet kapott a népvándorlás korában a germán népeknél például Odin/Wotan kultuszával kapcsolatban. A fogalom használata a kora középkori régészetben: *Kriegerideologie*: STEUER 1987, 206; HÄRKE 1992, 51; *socially or perhaps ideologically based warrior status*: HÄRKE 1990, 43; *heroic ideology*: HÄRKE 1997, 119–127; *conquest ideology*: HÄRKE 2012, 108–115. A viking korban *warrior ideology*: STEINSLAND 2011a, 7; STEINSLAND 2011b, 37–38.

³⁹ http://www.mnm.hu/Upload/doc/mnm_sajtoanyag_tisaroff.pdf.

⁴⁰ LAMPEN 1999, 264–272; FRIED 2014, 153–164.

⁴¹ COSACK 2005, 426–428.

⁴² A fegyvermelléklet-adás szokásának időbeli változásairól: KLEEMANN 2002, 318–320. A sarkantyúmellékletéről: KLEEMANN 2002, 321–325, 319, Abb. 105/4. Kleemann fázisainak abszolút kronológiai időhatáraitól: KLEEMANN 2002, 294–295, Abb. 89.

⁴³ GRUNWALD 2007, 450–452.

⁴⁴ STEUER 1982, 393–400 (*Stiftergräber*); SCHÜLKE 1997, 457–468; SCHÜLKE 1999, 77–106.

változtatott e szokásokon.⁴⁵ A 9. századi karoling peremterületeken (Dalmácia, Morvaország, Zalavár környéke) az általános keresztény hit ellenére a fegyvermelléklet (feltehetően az elit reprezentációs igényei miatt) szintén fennmaradt.⁴⁶

4. A fegyvermelléklet-adás szokásának megszűnése a késő avar kori Alföldön

Az avar korban a fegyvermelléklet-adás folyamatosan csökkenő tendenciát mutat: jóval több fegyveres sírt ismerünk a korai időszakból és arányaiban többet a közép avar korból, mint a késő avar (8. század) időszakból.⁴⁷ Az avar korban nem jelölhető ki egy egységes időhorizont a fegyvermelléklet-adás megszűnésével kapcsolatban, egyes közösségeknél ez más-más időpontokban zajlott, és általában – de nem minden esetben – összefüggést mutat a veretes övviselés és a lovastemetkezés megszűnésének szokásával.⁴⁸ Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy e három különálló szokás megszűnése egy adott közösségnél sem feltétlenül azonos időpontban zajlott le.

Az alföldi avar fegyvermelléklet-adás megszűnésének vizsgálata előtt egy fontos kronológiai szempontot kell figyelembe vennünk: bár a késő avar kor relatív kronológiája elsősorban az övgarnitúrák szeriációja⁴⁹ és kisebb mértékben a nagy sírszámú temetők horizontálstratigráfiai elemzése alapján kidolgozott,⁵⁰ de érmék hiányában és a természet-tudományos vizsgálatok kis száma miatt az abszolút kronológia nem kellően tisztázott; a történeti datálások – miszerint az öntött övgarnitúrák készítésének végét frank és bolgár háborúk jelentenék – pedig módszertanilag nem megalapozottak.⁵¹ Mindez természetesen hatással van az általam alkalmazott kronológiára is, így míg a kezdőpont – a 8. század eleje – bizonyos, a késő avar kor második felének kronológiája tisztázatlan. Emiatt a késő avar kori övgarnitúrák szeriációján alapuló kronológiai beosztáson belül elsősorban a késő avar IV. (Zábojnik SS IV.) fázisnak van jelentősége.⁵²

Teljes gyűjtéssel a közelharc támadófegyverek két csoportjáról (szűrő- és vágófegyverek) rendelkezünk, ez alapján a 8. század második felében a közelharc támadófegyverek mellékelése már kivételesnek számított [lándzsacsúcsok elterjedése: 1. térkép; vágófegyverek elterjedése: 2. térkép]. Néhány szórványos adattal Mártély–Csanyi part (8. sír, kard),⁵³ Orosháza–Bónum-téglagyár (51. sír, kard)⁵⁴ és Kisköre–Halastó (23. sír, hosszú kés)⁵⁵ lelőhelyekről rendelkezünk ugyan, de ezek az adatok jelentősen nem módosítják a képet.

⁴⁵ GRUNWALD 2007, 451.

⁴⁶ Dalmácia: VINSKI 1983, 465–501; JELOVINA 1986; JURČEVIĆ 2011, 111–147; BILOGRIVIĆ 2011, 83–110; Morvaország: KLANICA 2005, 37–38; KOUŘIL 2005, 67–99; KOŠTA 2005, 157–191; Zala-völgy: SZÓKE 2011, 511–512, 525, 529; SZÓKE 2014, 103–104.

⁴⁷ CSIKY 2013, 74, I. t. 1.

⁴⁸ ZÁBOJNÍK 1995, 270–275.

⁴⁹ STADLER 1985; ZÁBOJNÍK 1991; SZALONTAI 1995, 127–143.

⁵⁰ Horizontálstratigráfiai módszerekkel vizsgált avar temetők: Alattyan (BÖHME 1965), Dévényújfalú (KELLER–BIERBRAUER 1965, 377–397.), Zsitvató (ZÁBOJNÍK 1985, 329–345.), Párkány (WIEDERMANN 1985, 347–378.), Sommerein (DAIM–LIPPERT 1984), Leobersdorf (DAIM 1987), Tiszafüred (GARAM 1995).

⁵¹ Megszűnik a nyersanyag-utánpótlás: SZÓKE 1994, 83; SZALONTAI 1992, 327–328; SZALONTAI 1995, 133.

⁵² ZÁBOJNÍK 1991, 241–242.

⁵³ HAMPEL 1892, 424; HAMPEL 1905, II. 111, III. 90.

⁵⁴ JUHÁSZ 1995, 24, Taf. III/1.

⁵⁵ GARAM 1979, 11–12. Taf. 7, Taf. 29/1.

A késő avar kori alföldi fegyvermelléklet-adási szokások vizsgálatokor nem teljes gyűjtésre, hanem négy nagy sírszámú, teljesen publikált, késő avar kori fegyveres sírral, illetve lehetőleg temetőtérréppel rendelkező temető fegyveres sírjait vizsgáljuk: 1. Csengele–Feketehalom, 2. Szeged–Fehértó A, 3. Tiszafüred–Majoros, 4. Jászapáti–Nagyállás út. A vizsgálat a temetők fegyveres sírjairól összeállított táblázatok alapján készült, amelyben az egyes fegyverfajták mellett a veretes öv, a lovas sír és a periodizáció szerepel, így lehetőségünk van a fegyverkombinációk, a fegyverek és övgarnitúra, valamint a fegyvermelléklet és a lovas sírok viszonyának elemzésére; a részletesebb belső kronológia pedig lehetővé teszi a diakronikus vizsgálatokat: a fegyvermellékletes sírok száma, a fegyverek száma és gyakorisága változásainak áttekintését.

A csengele–feketehalomi temető 109 sírjából mindössze 17 sírban (15,59 %, a 25 férfisír 68 %-a) találunk fegyvereket. A temető nagyjából 100 éves használati idejét tekintetbe véve a lelőhely egy nagyjából 30 fős közösség temetkezőhelye lehetett,⁵⁶ amelyből öt fő lehetett fegyveres. A temetőből mindössze három lovas sír ismert, amelyből csak az egyikben (93. sír) volt fegyver: egy lándzsa. A temető tíz övgarnitúras sírjából hat temetkezésben találunk fegyvereket is, ezek kivétel nélkül az íjászfelszerelés elemeit tartalmazták: reflexíj agancsmerevítései (három sírban: 10., 47. és 48. sírok), nyílcsúcsok (mind a hat sírban) és tegez csontdízítményei (két sírban: 10. és 59. sírok). A temető további tíz fegyvermellékletes sírjában sem veretes öv, sem lócsontváz nem került elő, e sírokba egy kivételével (nyílcsúcs és tegezmaradvány: 81. sír) csak nyílcsúcsokat (1–5 db) temettek el.

A temetőben három fegyveres férfisír datálható a kora avar kor második felére (630–650 k.), 11 fegyvermellékletes sír a közép avar korra (650–700 k.) és mindössze három sír a késő avar kor első generációjára (700–730 k.). Ennél későbbi fegyveres sír nem ismert. Az övgarnitúras sírok aránya a fegyveres sírokon belül csökkenő tendenciát mutat, a kora avar kori fegyveresek kétharmada (66,66 %) veretes övet is viselt, míg ez az arány a közép és a késő avar korban már egyharmadra csökkent (közép avar: 27,27 %, késő avar kor: 33,33 %). A temetőben tehát a 7. század második felére datálható fegyveres sírok dominanciája figyelhető meg.

sír-szám	lovas	lándzsa	íj-csont	nyíl-csúcs	tegez	övgarn.	korszak	irodalom
59				3	1	1	kora avar	TÖRÖK 1995, 215–216, Pl. 4.
93	1	1					kora avar	TÖRÖK 1995, 218, Pl. 5.
48			1	2		1	kora avar	TÖRÖK 1995, 215, Pl. 3.
2				3			közép avar	TÖRÖK 1995, 211, Pl. 1.
3				1		1	közép avar	TÖRÖK 1995, 211, Pl. 1.
10			1	1	1	1	közép avar	TÖRÖK 1995, 211, Pl. 1.
28				1			közép avar	TÖRÖK 1995, 213, Pl. 2.
60				1			közép avar	TÖRÖK 1995, 216, Pl. 4.
65				1		1	közép avar	TÖRÖK 1995, 216, Pl. 4.
91				1			közép avar	TÖRÖK 1995, 218, Pl. 6.
108				2			közép avar	TÖRÖK 1995, 219, Pl. 7.

⁵⁶ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

37				5			közép avar?	TÖRÖK 1995, 214, Pl. 2.
40				1			közép avar?	TÖRÖK 1995, 214, Pl. 3.
86				1			közép avar?	TÖRÖK 1995, 218, Pl. 5.
47			1	2		1	késő avar 1	TÖRÖK 1995, 214–215, Pl. 3.
81				1	1		késő avar 1	TÖRÖK 1995, 217, Pl. 5.
83				2			késő avar 1	TÖRÖK 1995, 217, Pl. 5.

1. táblázat: Fegyveres sírok Csengele–Feketehalom lelőhelyről

Szeged–Fehértó A temető 385 sírjából mindössze 28-ban (7,27 %) találtak fegyvermellékletet, ez a 96 férfisír egy harmada (29,16 %-a). Tekintetbe véve a temető nagyjából 150 éves használati idejét (620–770 k.: a kora avar kor és a késő avar 3. időszak is megtalálható) ez a lelőhely egy nagyjából 70–80 fős közösség temetkezési helye lehetett, amelyben az egy időben élt fegyveresek száma 5–7 fő.

A temetőben lovas sír egyáltalán nem került elő, a lelőhely 35 övgarnitúras sírjából mindössze 13 volt fegyvermellékletes, míg 15 fegyveres sírban nem találtak veretes övre utaló tárgyat. A fegyvermellékletes sírok többségében (17 sírban) csak egy fegyverfajta találtak. Három fegyverfajta (közelharc fegyver és íjászfelszerelés) együttes mellékelése csak három kora avar kori sírban volt megfigyelhető: kard+íj+nyíl: 26.⁵⁷ és 34.⁵⁸ sírok, balta+íj+nyíl: 247.⁵⁹ sír. A közép avar korban még előfordult három olyan sír, amelyben reflexíj csontmerezvítése és nyílcsúc egyaránt előkerült (41.,⁶⁰ 43.⁶¹ és 63.⁶² sírok), de a késő avar korból ilyen sírt már nem ismerünk. Az egy fegyverfajta tartalmazó sírok nagyobb részében (11 sírban) csak nyílcsúcsot (1–3 db) találtak. Három esetben csak vágófegyver, míg négy esetben csak balta volt e sírokban.

A fegyveres sírok kronológiai eloszlása csökkenő tendenciát mutat, 11 a kora avar korra, 13 sír a közép avar korra datálható, míg mindössze egy temetkezés keltezhető a késő avar időszakra.⁶³ Amint a fent leírtakból láthattuk, nem csak a fegyveres sírok száma csökkent, hanem a sírokba helyezett fegyverfajta száma és az övgarnitúras sírok aránya is (kora avar: 72,72 %, közép avar: 23 %).⁶⁴ A temetőben tehát a 7. századi fegyveres sírok dominanciája figyelhető meg.

⁵⁷ MADARAS 1995, 17, Pl. 5.

⁵⁸ MADARAS 1995, 18, Pl. 6.

⁵⁹ MADARAS 1995, 39, Pl. 26.

⁶⁰ MADARAS 1995, 19, Pl. 7.

⁶¹ MADARAS 1995, 19, Pl. 8.

⁶² MADARAS 1995, 21, Pl. 10.

⁶³ 159. sír (MADARAS 1995, 31, Pl. 20).

⁶⁴ A késő avar kort az egyetlen biztosan datálható sírral nem számolva.

sír- szám	vá- góf.	balta	íj- csont	nyíl- csúcs	páncél	övgarn.	korszak	irodalom
26	1		12	1		1	kora avar	MADARAS 1995, 17, Pl. 5.
34	1		1	3			kora avar	MADARAS 1995, 18, Pl. 6.
16	1					1	kora avar	MADARAS 1995, 16, Pl. 2.
167	1					1	kora avar	MADARAS 1995, 32, Pl. 19.
247		1	6	3		1	kora avar	MADARAS 1995, 39, Pl. 26.
3				3		1	kora avar	MADARAS 1995, 14, Pl. 1.
22				3		1	kora avar	MADARAS 1995, 16, Pl. 3.
24				1		1	kora avar	MADARAS 1995, 16–17, Pl. 5.
53				1		1	kora avar	MADARAS 1995, 20, Pl. 9.
256				2			kora avar	MADARAS 1995, 40, Pl. 28.
220						3	kora avar	MADARAS 1995, 37, Pl. 24.
41			13	2		1	közép avar	MADARAS 1995, 19, Pl. 7.
63			11	1		1	közép avar	MADARAS 1995, 21, Pl. 10.
235				1		1	közép avar	MADARAS 1995, 38, Pl. 25.
36				1			közép avar	MADARAS 1995, 18, Pl. 6.
38				1			közép avar	MADARAS 1995, 18, Pl. 6.
40		1					közép avar?	MADARAS 1995, 19, Pl. 6.
120		1					közép avar?	MADARAS 1995, 27, Pl. 17.
125		1					közép avar?	MADARAS 1995, 28, Pl. 17.
175		1					közép avar?	MADARAS 1995, 32, Pl. 21.
43			3	1			közép avar?	MADARAS 1995, 19, Pl. 8.
62				1			közép avar?	MADARAS 1995, 21, Pl. 11.
245				2			közép avar?	MADARAS 1995, 39, Pl. 27.
254				1			közép avar?	MADARAS 1995, 40, Pl. 27.
159	1					1	késő avar 2.	MADARAS 1995, 31, Pl. 20.

2. táblázat: Fegyveres sírok a Szeged–Fehértó A temetőből

Jászapáti–Nagyállás út temetőjének 415 avar kori sírjából 45 volt fegyveres (10,84 %), ami a temető 121 férfisírjának 37,2 %-a. A temetőben ló- és lovas sírok egyáltalán nem fordultak elő, a fegyveres férfisírok közül 23-ban (51,11 %) veretes övet is találtak. A temető fegyverei között az íjászfelszerelés elemein (összetett reflexíjak, tegezmaradványok és nyílcsúcsok) kívül csak vágófegyvereket találunk, a lándzsák és a balták teljesen hiányoznak a leletanyagból.

A fegyvermellékletes sírok kronológiai megoszlása egyenetlen, a kora avar korból 13 fegyveres sír ismert, a fegyveres sírok többsége (21 sír) a közép avar korra datálható, míg a késő avar korból mindössze három fegyvermellékletes sírt ismerünk. E temetkezések közül egy a késő avar kor elejéről, míg két sír a 8. század második feléből származik.

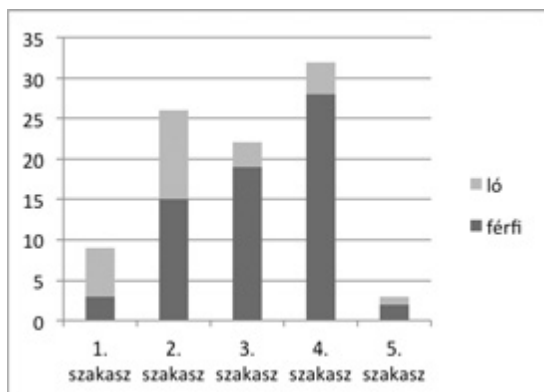
sír- szám	vá- góf.	íj- csont	tegez	nyíl- csúcs	övgar- nitúra	korszak	irodalom
402	1	1	1	3	1	kora avar	MADARAS 1994, 95, Taf. L.
412	1	1			1	kora avar	MADARAS 1994, 97, Taf. LI.
410	1			1	1	kora avar	MADARAS 1994, 96, Taf. L.
210		1		2		kora avar	MADARAS 1994, 61, Taf. XXXIII.
407				2		kora avar	MADARAS 1994, 96, Taf. L.
19		1	1	2	1	kora avar	MADARAS 1994, 19–20, Taf. III.
68		1	1	2	1	kora avar	MADARAS 1994, 29–30, Taf. X.
110		1	1	7	1	kora avar	MADARAS 1994, 39–40, Taf. XVI–XVII.
208		1	1	3	1	kora avar	MADARAS 1994, 60–61, Taf. XXXI–XXXII.
88		1		1	1	kora avar	MADARAS 1994, 35, Taf. XIV.
29		1		5		kora avar	MADARAS 1994, 21, Taf. V.
91		1		1		kora avar	MADARAS 1994, 36, Taf. XIV.
264	1	1	1	5	1	kora - közép	MADARAS 1994, 71, Taf. XXXVII.
28	1	1	1	5	1	közép avar	MADARAS 1994, 21, Taf. IV.
84	1	1	1	2	1	közép avar	MADARAS 1994, 33–34, Taf. XII–XIII.
76	1	1		2	1	közép avar	MADARAS 1994, 32, Taf. XI.
7	1	1			1	közép avar	MADARAS 1994, 17, Taf. I.
265		1	1	3	1	közép avar	MADARAS 1994, 71–72, Taf. XXXVIII–XXXIX.
368		1		1		közép avar	MADARAS 1994, 89, Taf. XLVI.
300			1	3	1	közép avar	MADARAS 1994, 78, Taf. XLI.
67				1	1	közép avar	MADARAS 1994, 29, Taf. IX.
166				1		közép avar	MADARAS 1994, 51, Taf. XXIII.
182		1	1	3	1	közép avar	MADARAS 1994, 54, Taf. XXV–XXVI.
82		1		1		közép avar	MADARAS 1994, 33, Taf. XI.
183		1		2		közép avar	MADARAS 1994, 55, Taf. XXVII.
27		1				közép avar	MADARAS 1994, 21, Taf. IV.
351		1				közép avar	MADARAS 1994, 86, Taf. XLV.
59				1	1	közép avar	MADARAS 1994, 28, Taf. VIII.
176				2	1	közép avar	MADARAS 1994, 53, Taf. XXV.
184				2	1	közép avar	MADARAS 1994, 55, Taf. XVIII.
1				1		közép avar	MADARAS 1994, 16, Taf. I.
319				1		közép avar	MADARAS 1994, 81, Taf. XLIII.
343				1		közép avar	MADARAS 1994, 85, Taf. XLIV.
221				1		közép avar?	MADARAS 1994, 63, Taf. XXXIV.
375				1	1	késő avar 1.	MADARAS 1994, 90–91, Taf. XLVIII.
205		1		2	1	késő avar 3.	MADARAS 1994, 60, Taf. XXX.
121				2	1	késő avar 4.	MADARAS 1994, 42, Taf. XIX.

284		1		1	?	MADARAS 1994, 75, Taf. XL.
388		1			?	MADARAS 1994, 92, Taf. XLVIII.
114				1	?	MADARAS 1994, 40, Taf. XVIII.
134				1	?	MADARAS 1994, 44, Taf. XX.
143				2	?	MADARAS 1994, 46, Taf. XXI.
326				1	?	MADARAS 1994, 82, Taf. XLIII.
327				1	?	MADARAS 1994, 82, Taf. XLIII.
341				1	?	MADARAS 1994, 85, Taf. XLIV.

3. táblázat: Fegyveres sírok Jászapáti–Nagyállás út temetőjében

A tiszafüred–majorosi temető 1299 sírjából mindössze 92 sírban (7,08 %) találtak fegyvereket, ebből 63 volt férfisír és 25 lósír, így a temető fegyveres férfisírjainak száma a 360 férfisír egyhatoda (17,5 %). A temető hosszú (mintegy 250 éves) használati idejét tekintve véve a lelőhely egy nagyjából 150 fős közösség temetkezési helye lehetett, amiből 8–9 fő lehetett a fegyveres férfi. Az előző temetőktől eltérően a tiszafüredi temető leggyakoribb fegyvermelléklete a lándzsa, míg az íjászfelszerelés kifejezetten alárendelt szerepet játszik: a temetőben egy íjmerevítés vagy tegezdzisz sem került elő, a nyílcsúcsok száma is rendkívül alacsony (mindössze két sírban: 594.⁶⁵ és 776.⁶⁶ sír).

A temető fegyvereinek kronológiai megoszlása egyenetlen: a korai időszakok nagyszámú fegyveres sírja után a 8. század második felére (5. szakasz) a fegyvermellékletes temetkezések száma rendkívül lecsökkent. Megváltozott ugyanakkor a fegyveres férfisírok és a fegyveres lósírok aránya is: míg az 1. fázisban még a fegyveres lósírok domináltak, a 2. fázistól kezdve ezek száma és aránya folyamatosan csökkent. A lósírokban elhelyezett fegyverek összetétele is megváltozott: az 1. fázisban kard és lándzsa, 2. fázisban elsősorban lándzsák és kisebb mértékben balták kerültek a lósírokba, míg a 3. fázistól kezdve a baltamelléklet dominál a lótemetkezésekben.

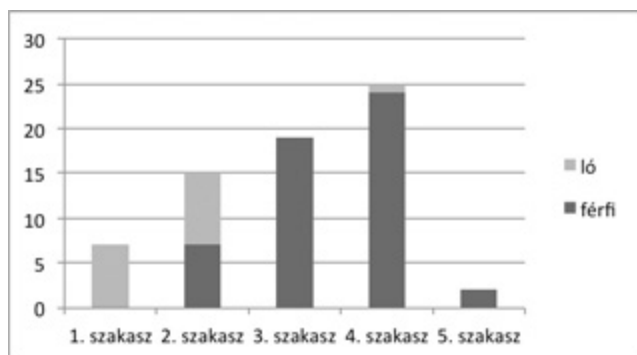
2. diagram: A fegyveres sírok kronológiai megoszlása a tiszafüredi temetőben

⁶⁵ GARAM 1995, 78, Taf. 105.

⁶⁶ GARAM 1995, 96, Abb. 38, Taf. 119.

Az itt leírt folyamattal párhuzamosan megváltozott a lándzsák sírba helyezésének szokása is: míg a kora avar korban a temető összes lándzsáját lósírokba helyezték, addig a közép avar kortól kezdve a lándzsákat egyre nagyobb mértékben a férfisírokba mellékeltek. A legtöbb lándzsás férfisírhoz ebben az időszakban is tartozott ló sír. A tiszafüredi temetőben tehát a fegyveres sírok kronológiai megoszlása és összetétele is jelentősen különbözött az eddiektől.

3. diagram: A lándzsamellékletes sírok kronológiai megoszlása a tiszafüredi temetőben

sír-szám	vágóf.	balta	lándzsa	nyílcsúcs	harci kék	övveret	ló	kor	irodalom
186	1		1		1	1	1	1. szakasz	GARAM 1995, 28–30, Abb. 11, Taf. 73, 174.
114b	1					1		1. szakasz	GARAM 1995, 21, Abb. 8, Taf. 67, 174.
257	1					1		1. szakasz	GARAM 1995, 37, Abb. 14, Taf. 78, 177.
685			1			1		1. szakasz	GARAM 1995, 86, Abb. 35, Taf. 112, 182.
112			1				1	1. szakasz	GARAM 1995, 20–21, Taf. 174.
231			1				1	1. szakasz	GARAM 1995, 36, Taf. 176.
350			1				1	1. szakasz	GARAM 1995, 49–50, Abb. 20, Taf. 16, 177.
395			1				1	1. szakasz	GARAM 1995, 54, Abb. 23, Taf. 178.
433			1				1	1. szakasz	GARAM 1995, 59, Abb. 24, Taf. 178.
379	1		1			1		2. szakasz	GARAM 1995, 52, Taf. 86, 177.
326	1				1	1		2. szakasz	GARAM 1995, 47, Abb. 19, Taf. 83, 177.
44	1					1		2. szakasz	GARAM 1995, 13, Abb. 5, Taf. 62, 173.
629	1					1		2. szakasz	GARAM 1995, 82, Abb. 33, Taf. 108, 183.

946	1					1	2. szakasz	GARAM 1995, 112, Abb. 45, Taf. 134, 186.
768	1						2. szakasz	GARAM 1995, 94, Taf. 118, 184.
420		1					2. szakasz	GARAM 1995, 57, Abb. 23, Taf. 89.
384		1				1	2. szakasz	GARAM 1995, 54, Abb. 22, Taf. 177.
528		1				1	2. szakasz	GARAM 1995, 71, Abb. 29, Taf. 180.
942		1				1	2. szakasz	GARAM 1995, 111–112, Taf. 186.
474			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 64, Taf. 94, 179.
536a			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 71, Taf. 100, 190.
757			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 94, Taf. 117, 174.
831			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 101, Taf. 125, 183.
937			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 111, Abb. 43, Taf. 133, 186.
783			1				2. szakasz	GARAM 1995, 96, Abb. 38, Taf. 120, 183.
183			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 28, Taf. 174.
207			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 32, Abb. 13, Taf. 175.
210			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 32, Taf. 175.
212			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 32, Taf. 175.
234			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 36, Abb. 14, Taf. 176.
365			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 50–52, Abb. 21, Taf. 177.
553			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 74, Taf. 180.
809			1			1	2. szakasz	GARAM 1995, 99, Taf. 184.
776				1		1	2. szakasz	GARAM 1995, 96, Abb. 38, Taf. 119.
169					1	1	2. szakasz	GARAM 1995, 26, Abb. 10, Taf. 71, 174.
435		1					3. szakasz	GARAM 1995, 59, Abb. 24, Taf. 178.
525		1					3. szakasz	GARAM 1995, 69–70, Abb. 29, Taf. 180.
635		1					3. szakasz	GARAM 1995, 82, Taf. 182.
352			1			1	3. szakasz	GARAM 1995, 50, Abb. 21, Taf. 85, 177.
451			1			1	3. szakasz	GARAM 1995, 60, Abb. 25, Taf. 92, 179.
456			1			1	3. szakasz	GARAM 1995, 60, Abb. 26, Taf. 92, 179.

577			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 76, Abb. 31, Taf. 104, 181.
630			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 82, Taf. 108, 182.
716			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 90, Abb. 37, Taf. 114, 183.
994			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 117, Abb. 46, Taf. 139, 187.
1069			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 125–126, Taf. 145, 187.
1159			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 137, Taf. 155.
1194			1		1	3. szakasz	GARAM 1995, 140–142, Taf. 158, 188.
313			1			3. szakasz	GARAM 1995, 44, Taf. 82, 177.
447			1			3. szakasz	GARAM 1995, 60, Taf. 91, 179.
452			1			3. szakasz	GARAM 1995, 60, Taf. 92.
663			1			3. szakasz	GARAM 1995, 85, Taf. 182.
706			1			3. szakasz	GARAM 1995, 90, Taf. 113, 182.
709			1			3. szakasz	GARAM 1995, 90, Taf. 114, 182.
721			1			3. szakasz	GARAM 1995, 91, Abb. 36, Taf. 115, 183.
950			1			3. szakasz	GARAM 1995, 112, Taf. 134, 186.
1009a			1			3. szakasz	GARAM 1995, 120, Abb. 48, Taf. 42, 187.
496	1		1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 65, Abb. 21, Taf. 97, 179.
685		1	1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 86, Abb. 35, Taf. 112, 182.
130		1				4. szakasz	GARAM 1995, 23, Taf. 69.
110		1			1	4. szakasz	GARAM 1995, 20, Abb. 7, Taf. 173.
502		1			1	4. szakasz	GARAM 1995, 68, Taf. 179.
503		1			1	4. szakasz	GARAM 1995, 68, Abb. 28, Taf. 179.
46			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 13, 16, Taf. 173.
113			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 21, Abb. 8, Taf. 66, 174.
175			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 28, Abb. 10, Taf. 72, 174.
199			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 30, 32, Abb. 12, Taf. 74, 175.
330			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 47, Abb. 20, Taf. 84, 177.
423			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 57, Abb. 24, Taf. 90, 178.

507			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 68, Abb. 28, Taf. 98, 180.
537			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 71–72, Abb. 30, Taf. 100, 190.
561			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 75, Taf. 102, 181.
592			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 78, Abb. 33, Taf. 105, 182.
638			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 82, Taf. 109, 182.
692			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 88, Abb. 35, Taf. 112, 182.
845			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 102, Taf. 126, 184.
902			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 108, Taf. 130, 185.
945			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 112, Taf. 134, 186.
968			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 114, Abb. 45, Taf. 136.
1003			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 118, Abb. 48, Taf. 140, 187.
1149			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 135, Abb. 55, Taf. 154, 190.
1197			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 142, Abb. 57, Taf. 159, 188.
159			1			4. szakasz	GARAM 1995, 26, Taf. 174.
171			1			4. szakasz	GARAM 1995, 26, Abb. 10, Taf. 72, 174.
272			1			4. szakasz	GARAM 1995, 396, Abb. 16, Taf. 79, 177.
40			1		1	4. szakasz	GARAM 1995, 13, Abb. 4, Taf. 173.
594				4		4. szakasz	GARAM 1995, 78, Taf. 105.
589					1 1	4. szakasz	GARAM 1995, 78, Taf. 105.
601					1	4. szakasz	GARAM 1995, 80, Taf. 106, 182.
1259	1					1 5. szakasz	GARAM 1995, 153, Abb. 62, Taf. 189.
1142			1		1	5. szakasz	GARAM 1995, 134–135, Taf. 153, 188.
1246			1		1	5. szakasz	GARAM 1995, 150, Abb. 62, Taf. 166, 189.

4. táblázat: Fegyveres sírok a tiszafüred–majorosi temetőben

A leírtakból és a táblázatokból látható, hogy az Alföld legnagyobb részén a fegyvermeléklet-adás már a 7. század végén vagy a 8. század első felében megszűnt. A 8. század folyamán a terület nagy részén a temetkezési rítusok területén a késő meroving korban megfigyelhető a nemessé válás folyamatát (*Nobilifizierungsprozess*) mutató különálló családi temetők

(*Separatfriedhof*)⁶⁷ helyett ruralizálódás figyelhető meg, amelynek során az övgarnitúrák, lovas és fegyveres sírok száma és aránya folyamatosan csökkent. Ennek egyik példája a hajdúböszörmény–Csikos tanyai temető, amelynek csupán az első sírjaiban helyeztek el fegyvert,⁶⁸ de több avar kori alföldi temetőből is csak 7. századi fegyveres sírok ismertek, mint Szeged–Kundomb⁶⁹ és Makkoserdő⁷⁰ esetében. Csengele–Feketehalom és Szeged–Fehértó A temetőiben pedig csak a 8. század elejére datálható sírokban találtak fegyvereket.⁷¹ Egyes lelőhelyeken, mint például Jászapáti–Nagyállás úton a késő avar kor második felében (SA III–IV.) redukált fegyvermelléklettel (néhány nyílcsúcs) találkozhatunk.⁷²

Természetesen a fenti szabály alól kivételek is akadnak az Alföldön: Tiszafüred–Majoros temetőjében a 8. század második felében (Garam 5. fázis, SS III.) még lándzsa, nyílcsúcs és vágófegyver-melléklettel is találkozunk, de a késő avar kor végső fázisából (Garam 6. fázis) már nincsenek ismert fegyveres sírok a temetőből.⁷³ A temető belső kronológiáját figyelembe véve a fegyveres sírok száma a 8. század első fele után rohamosan csökken.

5. A fegyvermelléklet szokásának felhagyása az avar korban

Az Alfölddel ellentétben ugyanakkor jelentős számú fegyveres sírról tudunk a Kárpát-medence Ny-i, ÉNy-i és ÉK-i peremén [lásd: 1–2. térkép]. E szempontból kiemelkednek a Hanság (Dunacsún,⁷⁴ Mosonszentjános⁷⁵), Komárom környéke (Hajógyár⁷⁶ és Gadóc⁷⁷), a Zala-völgye (Söjtör–Petőfi utca,⁷⁸ Zalakomár–Lesvári dűlő⁷⁹) és a Hernád-völgye (Kassa környéke: Kassa–Zsebes,⁸⁰ Kassamindszent⁸¹) lelőhelyei, ahol még a késő avar övgarnitúrák készítésének legutolsó, 4. fázisában (SS IV.) is kerültek fegyverek sírokba, sőt ezeken a területeken nem számolhatunk redukált vagy pusztán szimbolikus fegyvermelléklet-adással.

⁶⁷ BURZLER 2000.

⁶⁸ Publikálatlan, Váczi Gábor ásatása.

⁶⁹ SALAMON–SEBESTYÉN 1995, 55.

⁷⁰ SALAMON 1995, 162.

⁷¹ Csengele–Feketehalom 47., 81. és 83. sírok (TÖRÖK 1995, 214–215, Pl. 3; 217, Pl. 5.); Szeged–Fehértó A 159. sír (MADARAS 1995, 31, Pl. 20).

⁷² 205. (széles pajzs alakú laposinda-díszes övveretek) és 121. (keskeny pajzs alakú pikkelymintás övveret, áttört pikkelymintás nagy- és kisszíjvégek) sírok (MADARAS 1994, 60, Taf. XXX; 42, Taf. XIX.).

⁷³ GARAM 1995, 412, 416 (5. fázis); 420 (6. fázis).

⁷⁴ Vágófegyverek: 6. és 44. sírok (HAMPEL 1905, II. 142; III. 118; II. 147; III. Taf. 125).

⁷⁵ Szablya: 27. sír (FETTICH 1927, 166–168, V/2).

⁷⁶ Vágófegyverek: 267. és 274. sírok (TRUGLY 1987, 268, Abb. 8, Taf. XX/6; TRUGLY 1993, 213–214, Taf. L/4.), lándzsák: 85., 87. és 118. sírok (TRUGLY 1987, 271–272, Taf. XXVI/13; 272, Taf. XXX/5; TRUGLY 1993, 201, Taf. XXIV/5).

⁷⁷ Sax: 24. sír (ČILINSKÁ 1982, 361, Taf. XVII/1).

⁷⁸ Lándzsák: 16. és 24. sírok (SZÓKE 1994, 10. 2. tábla; SZÓKE 2002, 81, 6; SZÓKE 1994a, 10. 6. tábla)

⁷⁹ Saxok és egyenes, egyélű kardok: 26A., 89., 135., 144., 175., 210. és 505. sírok (SZÓKE 2002, 77. 9/a; 82, 11; 80, 14; 80, 13; SZÓKE–VÁNDOR 1982–83, 70–72; 1. kép; SZÓKE 2000, 494, Taf. 12).

⁸⁰ Szablyák: 230. és 254. sírok (BUDINSKÝ–KRIČKA–TOČÍK 1991, 49, Taf. XXXI/2, 6, 8; 55–56, Taf. XXXVI–XXXVIII.); lándzsák: 48., 80., 86., 96., 99., 225., 226., 238., 254., 292., 314., 321., 374., 411. és 417. sírok (BUDINSKÝ–KRIČKA–TOČÍK 1991, 14–15, Taf. II/1; 21–22, Taf. IX/6; 23–24, Taf. XI/48; 27, Taf. XIV/1; 27–28, Taf. XV/9; 47–48, Taf. XXX/11; 48, Taf. XXX/8; 52–53, Taf. XXXIV/1; 55–56, Taf. XXXVII/16; 60–61, Taf. XLI/32; 61, Taf. XLII/5; 63, Taf. XLIII/9; 64–65, Taf. XLIV/7; 72, Taf. XLVIII/2; 79, Taf. LIII/13; 80–81, Taf. LIV/3).

⁸¹ Szablya és sax: 24. és 42. sírok (PÁSTOR 1961, 378–379, 362, Obr. 153; PÁSTOR 1982, 307–308, Obr. 11/1).

A késő avar kor végére datálható fegyveres lelőhelyek ilyen Ny–ÉNy irányú szóródása a történeti adatok fényében még inkább figyelemre méltó, hiszen éppen ez volt az a terület, amely leginkább ki volt téve a terjeszkedő Karoling Birodalom fenyegetésének és újabb regionális központok kialakulásának. A szász párhuzam hasonló jelenséget mutat, az egykori szász településterületen a fegyveres sírok száma és aránya éppen a frank háborúk előestéjén és az alatt nőtt meg.

Ezzel szemben az Alföldön a fegyvermelléklet-adás lassú, fokozatos feladását figyelhetjük meg: e területen a késő avar kor második felében már csak elvétve, egy-egy közösségnél helyeztek fegyvert a sírokba. Annyi bizonyos, hogy szokás megszűnése e területen nem egy hirtelen sokkhatásra történt, a magyarázati lehetőségek közül figyelmen kívül hagyhatjuk a kereszténység terjedését is, hiszen e területről nem rendelkezünk az elhunytak keresztény vallására utaló leghalványabb nyomokkal sem. Az Alföld temetőiben a fegyverek sírba helyezésének szokása még a 7. század végén vagy 8. század elején megszűnt, így az Avar Kaganátusban lezajlott politikai változásokkal sem indokolhatjuk e rítus megváltozását. Sokkal valószínűbb, hogy a késő avar társadalomban bekövetkezett változások és a „harcos ideológia” fokozatos háttérbe szorulása okozta a szokás felhagyását, míg a kaganátus nyugati „végein” a támadások okozta sokk éppen a várttal ellentétes hatást váltott ki, és a fegyvermelléklet adásának fennmaradását okozta, majd a 9. század folyamán egy új típusú, karoling reprezentációt követő elit alakult ki.

A tanulmány nem lezárt kutatások eredményeit tárgyalja, sokkal inkább a kutatás lehetőségeire kívánja felhívni a figyelmet. Megbízhatóbb adatokat nagy sírszámú, közel teljesen feltárt temetők horizontálstratigráfiai, demográfiai vizsgálatával és a temetkezési szokások változásainak részletes elemzésével nyerhetünk, amelynek során az antropológia egyes módszereinek (demográfia, patológia) bevonása elengedhetetlen, különös tekintettel a fegyverek okozta traumás sérülések és életmód vizsgálatára. Fontos lenne az elsősorban az övgarnitúrák vizsgálatán alapuló kronológiai rendszer felülvizsgálata és természettudományos módszerekkel (C14) való kiegészítése, hitelesítése is, mert csak ilyen szisztematikus kutatások révén világítható meg a Kárpát-medence ezen „sötét korszaka”.

MELLÉKLETEK

ID	lelőhely	sír-szám	korszak	Irodalom
1	Dévényújfalú	842	késő avar 3.	Szlovák Nemzeti Múzeum
2	Kaposvár–Toponár	14	késő avar 3.	BÁRDOS 1978, 18, 52.
3	Kassa–Zsebes	48	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 14–15, Taf. II/1.
4	Kassa–Zsebes	80	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 21–22, Taf. IX/6.
5	Kassa–Zsebes	86	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 23–24, Taf. XI/48.
6	Kassa–Zsebes	96	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 27, Taf. XIV/1.
7	Kassa–Zsebes	99	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 27–28, Taf. XV/9.
8	Kassa–Zsebes	225	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 47–48, Taf. XXX/11.
9	Kassa–Zsebes	226	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 48, Taf. XXX/8.
10	Kassa–Zsebes	238	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 52–53, Taf. XXXIV/1.

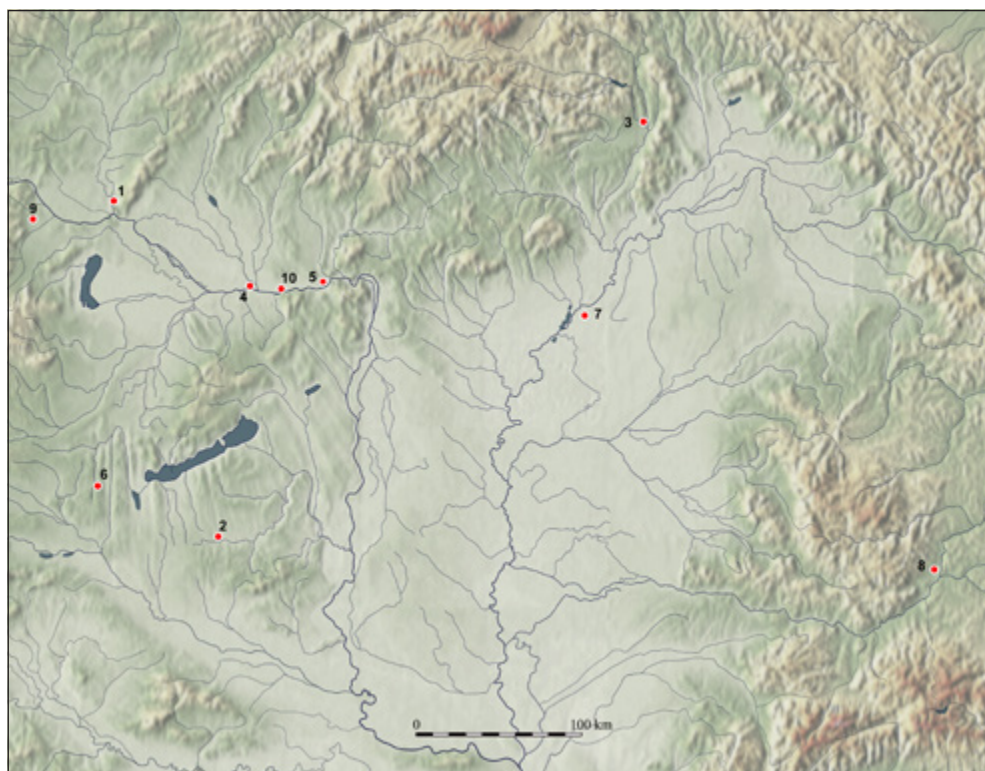
11	Kassa–Zsebes	254	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 55–56, Taf. XXXVII/16.
12	Kassa–Zsebes	292	késő avar 4.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 60-61, Taf. XLI/32.
13	Kassa–Zsebes	293	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 61, Taf. XLII/5.
14	Kassa–Zsebes	314	késő avar 4.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 63, Taf. XLIII/9.
15	Kassa–Zsebes	321	késő avar 4.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 64–65, Taf. XLIV/7.
16	Kassa–Zsebes	374	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 72, Taf. XLVIII/2.
17	Kassa–Zsebes	411	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 79, Taf. LIII/13.
18	Kassa–Zsebes	417	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 80–81, Taf. LIV/3.
19	Komárom–Hajógyár	85	késő avar 3.	TRUGLY 1987, 271–272, Taf. XXVI/13.
20	Komárom–Hajógyár	85	késő avar 3.	TRUGLY 1987, 271–272, Taf. XXVI/13.
21	Komárom–Hajógyár	87	késő avar 3.	TRUGLY 1987, 272, Taf. XXX/5.
22	Komárom–Hajógyár	118	késő avar 3.	TRUGLY 1993, 201, Taf. XXIV/5.
23	Párkány	5	késő avar 3.	TOČÍK 1968, 11, Taf. XV/31.
24	Sójtör–Petőfi utca	16	késő avar 3-4.	SZÓKE 1994, 10. 2. tábla; SZÓKE 2002, 81, 6.
25	Sójtör–Petőfi utca	24	késő avar 3-4.	SZÓKE 1994, 10. 6. tábla
26	Tiszafüred–Majoros	175	késő avar 3.	GARAM 1995, Abb. 10, 28, Taf. 174/1.
27	Tiszafüred–Majoros	1142	késő avar 3.	GARAM 1995, 134–135, Taf. 153, Taf. 188.
28	Tiszafüred–Majoros	1246	késő avar 3.	GARAM 1995, 150, Abb. 62, Taf. 166, Taf. 189/1.
29	Tövis/Teiuş	III	késő avar 3.	HOREDT 1958, 104, Fig. 17/13.
30	Vösendorf	32	késő avar 4.	SAUER 2007, 92.
31	Zsitvató	X	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA 1956, 16–20, Tab. XIX/21.

5. táblázat: A 8. század második felére datálható lándzsák a Kárpát-medencében

ID	lelőhely	sír-szám	korszak	Irodalom
1	Budapest–Rákos	19	késő avar 3.	NAGY 1998, I. 71–72, II. Taf. 60/13-15.
2	Dunacsún	6	késő avar 3.	HAMPEL 1905, II. 142; III. 118.
3	Dunacsún	44	késő avar 3.	HAMPEL 1905, II. 147; III. Taf. 125.
4	Dévényújfalú	524	késő avar 3.	EISNER 1952, 119–120, Obr. 71/1.
5	Dévényújfalú	842	késő avar 3.	EISNER 1952, 181–182, Obr. 89/1.
6	Kassa–Bárca	4	késő avar 3.	PÁSTOR 1954, 137, Tab. I/1.
7	Kassa–Zsebes	230	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 49, Taf. XXXI/2, 6, 8.
8	Kassa–Zsebes	254	késő avar 3.	BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČÍK 1991, 55–56, Taf. XXXVI–XXXVIII.
9	Kassamindszent	24	késő avar 3.	PÁSTOR 1961, 37–379, 362, Obr. 153.
10	Kassamindszent	42	késő avar 4.	PÁSTOR 1982, 307–308, Obr. 11/1.
11	Kisköre–Halastó	23	késő avar 3.	GARAM 1979, 11–12. Taf. 7, Taf. 29/1.
12	Komárom–Gadóc	24	késő avar 3.	ČILINSKÁ 1982, 361, Taf. XVII/1.
13	Komárom–Hajógyár	78	késő avar 4.	TRUGLY 1987, 268, Abb. 8, Taf. XX/6.
14	Komárom–Hajógyár	142	késő avar 4.	TRUGLY 1993, 213–214, Taf. L/4.
15	Kölked–Feketekapu B	199	késő avar 3.	KISS 2001, 86–87, Taf. 56/10.
16	Mártély–Csanyi part	8	késő avar 3.	HAMPEL 1892, 424; HAMPEL 1905, II. 111, III. 90.
17	Mezőtúr–Szatmári dűlő	14	késő avar 3.	ZALOTAY 1954, 78.
18	Mosonszentjános–Kavicsbánya	27	késő avar 3.	FETTICH 1927, 166–168, V/2.
19	Orosháza–Bónum-téglagyár	51	késő avar 3.	JUHÁSZ 1995, 24, Taf. III/1.
20	Üllő I. Disznójárás	44	késő avar 3.	HORVÁTH 1935, 14, XXII. 6. tábla

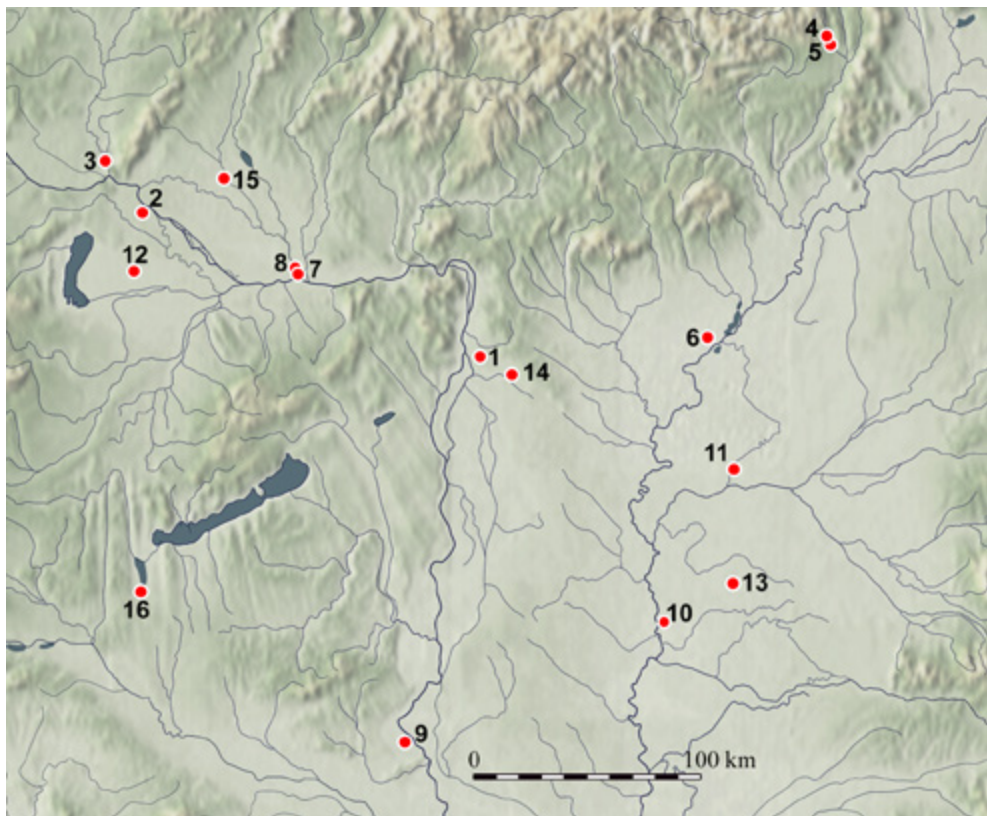
21	Vízkelet I. Homokdomb	2	késő avar 4.	ČILINSKÁ–TOČÍK 1978, 46; TOČÍK 1992, 912, Obr. 7; ZÁBOJNÍK 1995, Nr. 19.
22	Zalakovár–Lesvári dűlő	26A	késő avar 3-4.	SZŐKE 2002, 77, 9/a.
23	Zalakovár–Lesvári dűlő	89	késő avar 3-4.	SZŐKE 2002, 82, 11.
24	Zalakovár–Lesvári dűlő	135	késő avar 3-4.	SZŐKE 2002, 80, 14.
25	Zalakovár–Lesvári dűlő	144	késő avar 3-4.	SZŐKE–VÁNDOR 1982–83, 70–72, 1. kép; SZŐKE 2000, 494, Taf. 12.
26	Zalakovár–Lesvári dűlő	175	késő avar 3-4.	SZŐKE 2002, 80, 12.
27	Zalakovár–Lesvári dűlő	210	késő avar 3-4.	publikálatlan, Szőke B. M. ásatása
28	Zalakovár–Lesvári dűlő	505	késő avar 3-4.	SZŐKE 2002, 80, 13.

6. táblázat: A 8. század második felére datálható vágófényverek a Kárpát-medencében

1. térkép: A 8. század második felére keltezhető lándzsacsúcsok a Kárpát-medencében:

- 1. Dévényújfalú, 2. Kaposvár–Toponár, 3. Kassa–Zsebes, 4. Komárom–Hajógyár, 5. Párkány, 6. Söjtör–Petőfi utca, 7. Tiszafüred–Majoros, 8. Tövis, 9. Vösendorf, 10. Zsitvató**

2. térkép: A 8. század második felére keltezhető vágófegyverek a Kárpát-medencében:
 1. Budapest–Rákos, 2. Dunacsún, 3. Dévényújfalú, 4. Kassa–Bárca, 5. Kassa–Zsebes,
 6. Kisköre–Halastó, 7. Komárom–Gadóc, 8. Komárom–Hajógyár, 9. Kölked–Feketekapu,
 10. Mártély–Csanyi-part, 11. Mezőtúr–Szatmári-dűlő, 12. Mosonszentjános–Kavicsbánya,
 13. Orosháza–Bónum-téglagyár, 14. Üllő–Disznójárás, 15. Vízkelet–Homokdomb,
 16. Zalakomár–Lesvári dűlő

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970 = Acsádi, Gy.–Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- AMENT 1981 = Ament, H.: Ein archäologisches Nachwort (zur: Henke, W.–Nedder, K.-H.: Zur Anthropologie der fränkischen Bevölkerung von Rübenach. *Bonner Jahrbücher* 181: 1981, 395–419.) *Bonner Jahrbücher* 181 (1981), 420–424.
- BÁRDOS 1978 = Bárdos E.: Avar temető Kaposvár határában. *SMK* 3 (1978), 13–65.
- BILOGRIVIĆ 2011 = Bilogrivić, G.: O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj. *Starohrvatska Prosvjeta* 38 (2011), 83–110.
- BINFORD 1971 = Binford, L. R.: Mortuary Practices: Their study and their potential. In: *Approaches to the social dimensions of mortuary practices*. Ed.: Brown, J. A. *American Antiquity* 36. No. 3. Pt. 2. [Memoirs of the Society for American Archaeology 25.] Washington DC. 1971, 6–29.
- BÖHME 1965 = Böhme, H. W.: Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom. Szolnok. *Südostforschungen* 24 (1965), 11–65.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 203–273, 575–582.
- BUDINSKÝ–KRIČKA 1956 = Budinský–Krička, V.: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. *SLA* 4/1 (1956), 5–131.
- BUDINSKÝ–KRIČKA–TOČÍK 1991 = Budinský–Krička, V.–Točík, A.: *Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches*. Katalog. Nitra 1991.
- BURZLER 2000 = Burzler, A.: *Archäologische Beiträge zum Nobilifizierungsprozess in der jüngeren Merowingerzeit*. [Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Fundinventare und Ausgrabungsbefunde, Bd. 77.] Kallmünz 2000.
- CASTILLO–DEMARAIIS–EARLE 1996 = Castillo, L. J.–DeMarais, E.–Earle, T.: Ideology, Materialization and Power Strategies. *Current Anthropology* 37/1 (1996), 15–31.
- ČILINSKÁ 1982 = Čilinská, Z.: Dve pohrebiská z 8.–9. storočia v Komárne. *SLA* 30 (1982), 347–393.
- ČILINSKÁ–TOČÍK 1978 = Čilinská, Z.–Točík, A.: Čierny Brod, okres Galanta. *Významné slovenské náleziská na Slovensku*. Ed.: Chropovský, B. Bratislava 1978, 46.
- COSACK 2005 = Cosack, E.: Menschenopfer bei den Altsachsen? *ArchKorr* 35/3 (2005), 423–430.
- CSALLÁNY 1972 = Csallány D.: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében (1. rész). *JAMÉ* 12–14: 1969–1971 (1972), 7–44.
- CSIKY 2009 = Csiky G.: *Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia*. PhD dolgozat. Kézirat. ELTE BTK. Budapest 2009.
- CSIKY 2013 = Csiky G.: Az avar közelharci fegyverek története – Funkcionális megközelítés. *Dolg Új* sorozat 6–7:2011–2012 (2013), 71–92.
- CURTA 1998–1999 = Curta, F.: Iron and Potlatch; Early Medieval Hoards of Implements and Weapons in Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 10 (1998–1999), 15–62.

- CURTA 2001 = Curta, F.: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*. Cambridge 2001.
- CURTA 2011 = Curta, F.: New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.-9.10.2009, Břeclav, Tschechische Republik*. Ed.: Macháček, J.–Ungermann, Š. Bonn 2011, 251–276.
- DAIM 1987 = Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf NÖ*. [Studien zur Archäologie der Awaren 3/1.] Wien 1987.
- DAIM–LIPPERT 1984 = Daim, F.–Lippert, A.: *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ*. [Studien zur Archäologie der Awaren 1., Studien zur Ur- und Frühgeschichte des Donau- und Ostalpenraumes 2.] Wien 1984.
- DILCHER–DISTLER 2006 = Dilcher, G.–Distler, E.-M.: *Leges – Gentes – Regna. Zur Rolle der germanischen Rechtsgewohnheiten und lateinischen Schrifttradition bei der Ausbildung der frühmittelalterlichen Rechtskultur*. Berlin 2006.
- CHRISTLEIN 1966 = Christlein, R.: *Das alemannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu*. [Materialhefte zur bayrischen Vorgeschichte 25.] Kallmünz 1966.
- EISNER 1952 = Eisner, J.: *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*. Bratislava 1952.
- FETTICH 1927 = Fettich N.: Újabb fegyvertörténeti adatok a koraközépkori lovasnomádok magyarföldi hagyatékából. *OMRTÉ* 2 (1927), 166–171.
- FRIED 2014 = Fried, J.: *Karl der Grosse. Gewalt und Glaube. Eine Biographie*. München 2014.
- GARAM 1979 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. [FontArchHung] Budapest 1979.
- GARAM 1993 = Garam, É.: *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. [Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica I.] Budapest 1993.
- GARAM 1995 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. [Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3.] Budapest 1995.
- GEBÜHR 1975 = Gebühr, M.: Versuch einer statistischen Auswertung von Grabfunden der römischen Kaiserzeit am Beispiel der Gräberfelder von Hamfelde und Kemnitz. *Zeitschrift für Ostforschung* 24 (1975), 433–456.
- GEBÜHR–KUNOW 1976 = Gebühr, M.–Kunow, J.: Der Urnenfriedhof von Kemnitz, Kr. Potsdam-Land. *Zeitschrift für Archäologie* 10 (1976), 185–222.
- GILCHRIST 1999 = Gilchrist, R.: *Gender and Archaeology: Contesting the Past*. London 1999.
- GILCHRIST 2009 = Gilchrist, R.: Rethinking later medieval masculinity: the male body in death. In: *Mortuary Practices and Social Identities in the Middle Ages: Essays in Honour of Heinrich Härke*. Ed.: Sayer, D.–Williams, H. Exeter 2009, 236–252.
- GRUNWALD 2007 = Grunwald, L.: Friesische Sceattas als Schlüssel zur Lösung? Anmerkungen zur Chronologie der jüngeren Merowingerzeit im Mittelrheingebiet. *ArchKorr* 37/4 (2007), 447–456.
- HALSALL 2003 = Halsall, G.: *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900. Warfare and History*. London 2003.

- HALSALL 2010 = Halsall, G.: *Cemeteries and Society in Merovingian Gaul: selected studies in history and archaeology 1992–2009*. Leiden 2010.
- HAMPEL 1892 = Hampel J.: Népvándorlaskori temető Mártélyon Hódmezővásárhely határában. *ArchÉrt* 12 (1892), 413–426.
- HAMPEL 1905 = Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*, Braunschweig 1905.
- HÄRKE 1989 = Härke, H.: Die anglo-amerikanische Diskussion zur Gräberanalyse, *ArchKorr* 19 (1989), 185–194.
- HÄRKE 1990 = Härke, H.: 'Warrior Graves?' The background of the Anglo-Saxon weapon burial rite. *Past & Present* 126 (1990), 22–43.
- HÄRKE 1992 = Härke, H.: *Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts*. [Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 6.] Köln–Bonn 1992.
- HÄRKE 1993 = Härke, H.: Intentionale und funktionale Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methode der Gräberarchäologie. *ArchKorr* 23 (1993), 141–146.
- HÄRKE 1997 = Härke, H.: The Nature of Burial Data. In: *Burial and Society: the Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Ed.: Jensen, C. K.–Nielsen, K. H. Aarhus–Oxford–Oakville 1997, 19–27.
- HÄRKE 2000 = Härke, H.: The Circulation of Weapons in Anglo-Saxon Society. In: *Rituals of Power from Late Antiquity to the Early Middle Ages*. Ed.: Thews, F.–Nelson, J. L. [The Transformation of the Roman World 8.] Leiden–Boston–Cologne 2000, 377–399.
- HÄRKE 2012 = Härke, H.: Conquest ideology, ritual and material culture. In: *Image, Memory and Monumentality (Bradley Festschrift)* Ed.: Jones, A. M.–Pollard, J.–Allen, M. J.–Gardiner, J. [Prehistoric Society Research Paper 5.] Oxford–Oakville 2012, 108–115
- HÄRKE 2014 = Härke, H.: Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality* 19/1 (2014), 1–21.
- HODDER 1982 = Hodder, I.: *Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge 1982.
- HOFMANN 2011 = Hofmann, K. P.: Der Identität ihr Grab? Zur archäologischen Identitätsforschung anhand bronzezeitlicher Bestattungen des Elbe-Weser-Dreiecks. In: *Bronzezeitliche Identitäten und Objekte. Beiträge aus den Sitzungen der AG Bronzezeit auf der 80. Tagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Nürnberg 2010 und dem 7. Deutschen Archäologiekongress in Bremen 2011*. Hrsg.: Heske, I.–Horejs, B. Bonn 2012, 13–25.
- HOREDŤ 1958 = Horedt, K.: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. [Biblioteca Istorică VII.] Bukarest 1958.
- HORVÁTH 1935 = Horváth T.: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető*. [ArchHung 19.] Budapest 1935.
- JELOVINA 1986 = Jelovina, D.: *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*. Split 1986.
- JUHÁSZ 1995 = Juhász, I.: *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. [MAA 1.] Budapest 1995.
- JURČEVIĆ 2011 = Jurčević, A.: Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatska Kneževine. *Starohrvatska Prosvjeta* 38 (2011), 111–147.

- KELLER–BIERBRAUER 1965 = Keller, E.–Bierbrauer, V.: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves. *SLA* 12/2 (1965), 377–397.
- KISS 2001 = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked–Feketekapu B.* [MAA 6.] Budapest 2001.
- KLANICA 2005 = Klanica, Z.: Eliten auf Gräberfeldern altmährischer Zentren. In: *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.-26. 5. 2004.* Hrsg.: Kouřil, P. Brno 2005, 35–47.
- KLEEMANN 2002 = Kleemann, J.: *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde.* [Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 50.] Oldenburg 2002.
- KOCH 1977 = Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim.* [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A 13.] Berlin 1977.
- KOŠTA 2005 = Košta, J.: Kollektion frühmittelalterlicher Schwerter aus dem großmährischen Zentrum in Mikulčice, In: *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.-26. 5. 2004.* Hrsg.: Kouřil, P. Brno 2005, 157–191.
- KOUŘIL 2005 = Kouřil, P.: Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzens und Sporen des Typs Biskupija–Crkvina auf mährischen Nekropolen. In: *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.-26. 5. 2004.* Hrsg.: Kouřil, P. Brno 2005, 67–99.
- KRISTIANSEN 1999 = Kristiansen, K.: The Emergence of Warrior Aristocracies in Later European Prehistory and their Long-Term History. In: *Ancient Warfare. Archaeological Perspectives.* Ed.: Carman, J.–Harding, A. Sutton 1999, 175–189.
- KRISTIANSEN–LARSSON 2005 = Kristiansen, K.–Larsson, T. B.: *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations.* Cambridge 2005.
- KUNST 1978 = Kunst, M.: Arm und Reich – Jung und Alt. *Offa* 35 (1978), 86–109.
- LAMPEN 1999 = Lampen, A.: Sachsenkriege, sächsischer Widerstand und Kooperation. In: *799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn. Ausstellungskatalog. Band 1.* Hrsg.: Stiegemann, C.–Wemhoff, M. Mainz 1999, 264–272.
- LÁSZLÓ 1955 = László, Gy.: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. [ArchHung 34.] Budapest 1955.
- LEACH 1964 = Leach, E. R.: *Political systems of Highland Burma. A study of Kachin social structure.* London 1964.
- MADARAS 1994 = Madaras, L.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti.* [Das Awarische Corpus 2.] Debrecen–Budapest 1994.
- MADARAS 1995 = Madaras, L.: *The Szeged–Fehértó „A” and „B” Cemeteries.* [Das Awarische Corpus 3.] Debrecen–Budapest 1995.
- NAGY 1998 = Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II.* [MAA 2.] Budapest 1998.

- NELSON 2004 = Nelson, S. M.: *Gender in Archaeology: Analyzing Power and Prestige*. Plymouth 2004.
- PÁSTOR 1954 = Pástor, J.: Avarsko-slovanské pohrebište v Barci, okres Košice. *SLA* 2 (1954), 136–143.
- PÁSTOR 1961 = Pástor, J.: Pohrebisko vo Všeohsvätých. *AR* 13 (1961), 148–154, 375–385.
- PÁSTOR 1982 = Pástor, J.: Slovansko-avarské pohrebisko vo Valalíkoch, okr. Košice-vidiek. *HisCar* 13 (1982), 305–333.
- POHL 2002 = Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Europa, 567–822 n. Chr.* Wien 2002.
- SALAMON 1995 = Salamon, Á.: *The Szeged–Makkoserdő Cemetery*. [Das Awarische Corpus 4.] Debrecen–Budapest 1995, 109–207.
- SALAMON–SEBESTYÉN 1995 = Salamon, Á.–Cs. Sebestyén, K.: *The Szeged–Kundomb Cemetery*. [Das Awarische Corpus 4.] Debrecen–Budapest 1995, 8–109.
- SAUER 2007 = Sauer, F.: *Die archäologischen Grabungen auf der Trasse der SI – Fundstelle Vösendorf–Laxenburgstrasse*. Vösendorf 2007.
- SCHIFFER 1996 = Schiffer, M. B.: *Formation processes of the archaeological record*. Albuquerque 1996.
- SCHÜLKE 1997 = Schülke, A.: Zeugnisse der „Christianisierung“ im Grabbefund? Eine Forschungsgeschichte mit Ausblick. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 38 (1997), 457–468.
- SCHÜLKE 1999 = Schülke, A.: On Christianization and grave-finds. *European Journal of Archaeology* 2 (1999), 77–106.
- SOLYMOSSY 1933 = Solymossy S.: A vas babonás ereje. *Ethnographia* 44 (1933), 97–117.
- STADLER 1985 = Stadler, P.: *Seriation awarischer Gürtelgarnituren I–II*. Dissertation. Manuskript. Wien 1985.
- STEINSLAND 2011a = Steinsland, G.: Introduction. Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes. In: *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages. Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*. Ed.: Steinsland, G.–Sigurdsson, J. V.–Rikdal, J. E.–Beuermann, I. [The Northern World 52.] Leiden 2011, 1–14.
- STEINSLAND 2011b = Steinsland, G.: Origin Myths and Rulership. From the Viking Age Ruler to the Ruler of Medieval Historiography: Continuity, Transformations and Innovations. In: *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages. Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*. Ed.: Steinsland, G.–Sigurdsson, J. V.–Rikdal, J. E.–Beuermann, I. [The Northern World 52.] Leiden 2011, 15–67.
- STEUER 1968 = Steuer, H.: Zur Bewaffnung und Sozialstruktur der Merowingerzeit. Ein Beitrag zur Forschungsmethode. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 37 (1968), 18–87.
- STEUER 1970 = Steuer, H.: Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel- und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. *FMS* 4 (1970), 348–383.
- STEUER 1982 = Steuer, H.: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl., 3. Folge Nr. 128.] Göttingen 1982.

- STEUER 1987 = Steuer, H.: Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine Übersicht. *Studien zur Sachsenforschung* 6 (1987), 189–236.
- SZALONTAI 1992 = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője). *JAMÉ* 30–32:1987–1989 (1992), 309–348.
- SZALONTAI 1995 = Szalontai Cs.: A késő avar kori liliomos övveretek. In: *A népvándorlásokor Fiatal Kutatói 5. találkozásának előadásai*. Szerk.: Költő L. *SMK* 11 (1995), 127–143.
- SZÖKE 1994 = Szöke B. M.: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról Sok Szemmel 1.] Budapest 1994, 77–84.
- SZÖKE 2000 = Szöke, B. M.: Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. In: *Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*. Hrsg.: Bratož, R. Ljubljana 2000, 477–505.
- SZÖKE 2002 = Szöke B. M.: Avar kori központok a határ mentén. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása*. Katalógus. Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 2002, 65–87.
- SZÖKE 2005 = Szöke B. M.: Az avar – frank háborúk kezdete. *ZM* 14 (2005), 233–244.
- SZÖKE 2011 = Szöke, B. M.: Beziehungen zwischen Keszthely–Fenekpuszta und Mosaburg/Zalavár in der Karolingerzeit. In: *Keszthely–Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáská O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westfalen 2011, 509–540.
- SZÖKE 2014 = Szöke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának katalógusa*. Budapest 2014.
- SZÖKE–VÁNDOR 1982–1983 = Szöke B. M.–Vándor L.: 8–9. századi birituális temető Zala-komár határában. *ZM* 18 (1982–1983), 69–86.
- TOČÍK 1968 = Točík, A.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo*. [Archaeologica Slovaca – Catalogi II.] Bratislava 1968.
- TOČÍK 1992 = Točík, A.: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí. *Študijné Zvesti* 28 (1992), 5–250.
- TÓTH–HORVÁTH 1992 = H. Tóth, E.–Horváth, A.: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhangans*. Kecskemét 1992.
- TÖRÖK 1995 = Török, Gy.: *The Csengele–Feketehalom Cemetery*. [Das Awarische Corpus 4.] Debrecen–Budapest 1995, 208–274.
- TRUGLY 1987 = Trugly, A.: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno. *SLA* 35/2 (1987), 251–344.
- TRUGLY 1993 = Trugly, A.: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II. (1987–1989). *SLA* 41/2 (1993), 191–307.
- VÁCZY 1974 = Váczy P.: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974), 1041–1061.
- VINSKI 1983 = Vinski, Z.: Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. *JRGZM* 30 (1983), 465–501.
- WIEDERMANN 1986 = Wiedermann, E.: K historicko-chronologickým otázkam včasnostredovekej spoločnosti 7–8. stor. na Slovensku (Horizontálno-stratigrafická analýza pohrebiska v Šturove). *SLA* 33/2 (1986), 347–378.
- ZÁBOJNÍK 1985 = Zábojník, J.: Zur horizontalen Stratigraphie des Gräberfeldes in Radvaň nad Dunajom – Žitavská Tôň. *SLA* 33/2 (1985), 329–345.

- ZÁBOJNÍK 1991 = Zábójník, J.: Seriation von Gürtelgarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunaskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Red.: Čilinská, Z. Nitra 1991, 219–321.
- ZÁBOJNÍK 1995 = Zábójník, J.: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. *SLA* 43/2 (1995), 205–336.
- ZALOTAY 1954 = Zalotay E.: Mezőtúr–Szatmári dűlő (Szolnok m.). *ArchÉrt* 81 (1954), 78.

Warriors in the 9th-century Great Hungarian Plain? Considerations on the End of Weapon Burial Rite of the Late Avar Period

Although burials with weapons usually identified as warriors are well-spread during the Avar Age in the Carpathian Basin, the end of this burial rite has not yet been studied thoroughly. Weapon burials were usually studied in the framework of social analyses and fighting methods up until the 1980s, while afterwards symbolic interpretations of this burial rite became popular including the shift of questions towards physical anthropological, social, ethnic and religious factors of weapon deposition into burials.

The present paper intends to study the various reasons why Avars stopped depositing weapons into burials of male individuals during the Late Avar Period. In order to reveal the factors contributing to the end of this custom, the main characteristics of the weapon burial rite in the Avar Age Carpathian Basin are drafted with a special emphasis on the possible reasons why the deposition of weapons stopped after a while: 1. end of political independence, 2. Christianisation, 3. economic or 4. social factors. The example of the change in Saxon burial rite during the period of their wars with Charlemagne is used as an analogy for Avar weapon burials of the same period.

The end of weapon burial rite in the Great Hungarian Plain during the late 8th century is studied with the help of the author's data collection on polearms and edged weapons. Four largely excavated and fully published cemeteries with several graves from the region were chosen for illustrating the dynamism of weapon deposition into burials through various periods of the Avar Age. As a result, a continuous decline can be observed both in the number of weapon burials and the number of weapons deposited in each burial beginning from relatively large amounts during the Early and Middle Avar Periods (7th century) and ending with small number of graves with weapons by the 8th century. Weapon burial rite ended at various dates of the examined cemeteries, this custom was usually in correlation with the wearing of ornamented belts and horse burials showing similar tendencies. Weapon burials dated to the second half of the 8th century could be found only in two of the examined sites.

Looking at the distribution of weapon burials from late 8th century, an interesting phenomenon can be observed: most of these graves were found on the western and northwestern fringes of the Carpathian Basin which is probably explained by the enhanced stress caused by the expansion of the Carolingian Empire and the formation of secondary centres of power in that region.

Az abszolút kormeghatározás lehetőségei, avagy a 9. századi keltezés nehézségei egy debreceni lelőhely tükrében¹

„Minden tudás
egy objektívnek
egy szubjektívvel való
megegyezésen alapul.”

(Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling:
A transzcendentális idealizmus rendszere)

A Debrecen–Bellegelő, Bordás-tanya avar kori település- és temetőrészlete (M35–11. lh.) egyike Hajdú-Bihar megye legfontosabb avar kori lelőhelyeinek mind a feltárt terület nagysága, mind az objektumok száma és jellege tekintetében.² A két megjelent, rövid terjedelmű, előzetes eredményeket bemutató tanulmány már rávilágított a feltárt lelőhely kulcsfontosságú helyzetére a régióban.³ Jelen tanulmány szerzői a lelőhely régóta esedékes teljes feldolgozását tűzték ki célul, melynek első lépése a feltárt objektumok kronológiai helyzetének tisztázása. Ez egyrészt a szarmata és avar kori jelenségek elkülönítését jelenti, másrészt az avar koron belüli időrend kialakítását. A temető sírjaiban talált mellékletek egy része, a mellékletnélküliség és a gyakori szegényes mellékletadás miatt úgymond „közszájon forgott” a lelőhely 9. századi keltezése is. A hagyományos régészeti elemzést egy objektív, természet-tudományos kormeghatározó módszerrel akartuk kiegészíteni, így hívtuk segítségül a radio-karbon kormeghatározást: e módszertani megközelítés eredményeit ismertettük „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” című konferencián megtartott előadásunkban.

A mintavételi stratégia és az eredmények bemutatása előtt röviden szeretnénk ismertetni a lelőhelyet és kutatásunk aktuális állását.

* MTA BTK Régészeti Intézet, bajkai.rozalia@btk.mta.hu; Déri Múzeum, sargarozsa7@yahoo.com

¹ Készült „Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században” című OTKA-pályázat (OTKA NK 104533.) támogatásával.

² A 2000-es évekből négy olyan feltárást kell megemlíteni a megyéből, ahol nagy területen avar kori település és (egy eset kivételével) temető részlete is előkerült, ezek egyike a szóban forgó lelőhely. Berettyóújfalu–Nagy-Bócs-dűlőn 2004–2005-ben kb. 6,9 hektáron (DANI et al. 2006, 5–31; DANI–SZILÁGYI 2006, 7–28), Debrecen–Bellegelő, Bordás-tanyán 2003–2004-ben kb. 5 hektáron (KOLOZSI–SZABÓ 2005, 175–189; KOLOZSI–SZABÓ 2012, 93–117), Debrecen–Tóócó-part, Erdőalján 2008–2009-ben körülbelül 4 hektáron (HAJDÚ–NAGY 2010, 182–183), valamint Ebess–Zsong-völgy I. lelőhelyen 2003-ban körülbelül 3,6 hektárnyi területen (DANI 2004, 205–209) tártak fel avar kori jelenségeket.

³ KOLOZSI–SZABÓ 2005; KOLOZSI–SZABÓ 2012.

1. A lelőhely bemutatása

A lelőhely Debrecentől nyugatra, az M35. autópályának a 4. sz. főút és az Ondódra vezető út közötti szakaszán kb. félúton terül el; egy, a környezetéből 1–1,5 méterrel kiemelkedő, kb. 500–600 méter széles, É–D-i irányban húzódó magaslaton található [1. tábla]. A környező, egykor vízjárta területeket korábbi vízmosások is tagolják. Tőle K-re a legközelebbi folyóvíz a Tóció-patak, melynek egy tágabban értelmezhető magaspártja volt a terület.⁴

A lelőhelyet a Debrecent Ny-ról elkerülő M35. autópálya építése előtti megelőző feltárás során tárták fel a debreceni Déri Múzeum munkatársai, Kolozsi Barbara és Szabó László vezetésével. A munkálatok 2003 őszén és 2004 tavaszán folytak, melyek során összesen 50 600 m² területet tártak fel.⁵ A lelőhely három, egymás után elhelyezkedő, egymástól 10–20 méter távolságot tartó, különállóan nyitott szelvényből állt. A feltárást megelőző terepbejárás során 2002-ben a debreceni Déri Múzeum munkatársai (Hajdú Zsigmond, Dani János, Nagy Emese Gyöngyvér) mintegy 1100 méter hosszan azonosították a lelőhelyet, az autópálya nyomvonalának teljes szélességében (52 m). A terepbejárás során begyűjtött leletanyag Árpád-kori települést prognosztizált, a feltárások azonban egy késő avar kori (8–9. század) és egy szarmata kori (2–4. század) települést hoztak felszínre.⁶ A feltárt terület középső-déli szakaszán továbbá egy avar korra keltezhető, nagy kiterjedésű temető került elő, melynek nagy része (243 sír) a nyomvonalba esett. A lelőhelyen helyenként 1 m vastag humusztakarót szedtek le, máshol viszont már igen magasán jelentkeztek az objektumok (például szabadban levő kemencék), valamint a sírok egy része is. A lelőhely érdekessége a hatalmas feltárt terület mellett, hogy több, változatos irányú és mélységű árok szabdalja, melyek kronológiai besorolása nem mindig egyértelmű. A szarmata és avar kori településterület részben átfedi egymást, szuperpozíció mégis kevés esetben fordul elő.

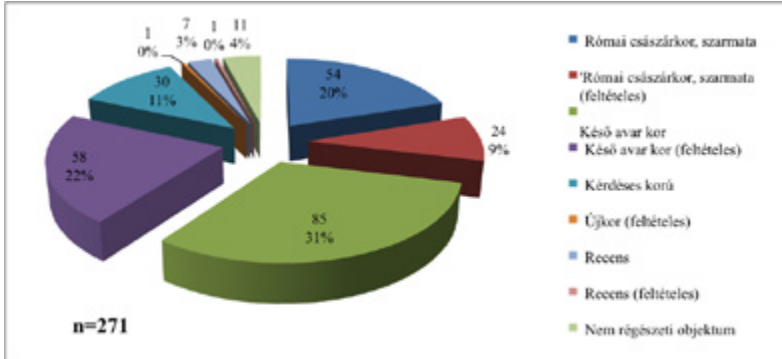
2. A telepjelenségekről

A településobjektumokat tekintve összesen 271 jelenséget dokumentáltak, mely 263 kiosztott objektumszámot jelentett [1. ábra]. Ezek közül 11 nem bizonyult régészeti korúnak, legalább hetet pedig recensnek határoztak meg. Egy árkot (123/546.), amely vágta az avar kori temető déli felének néhány sírját, a benne talált kerámia alapján újkorinak tarthatunk. 30 objektum kora egyelőre nem meghatározható: sem keltező értékű kerámiaanyagot nem tartalmaztak, sem településszerkezeti megfontolásokból nem tudtuk pontosítani a datálásukat. A régészetileg is értékelhető objektumok száma tehát 221, melyek több mint 2/3-a az avar kori településhez sorolható [2. ábra].

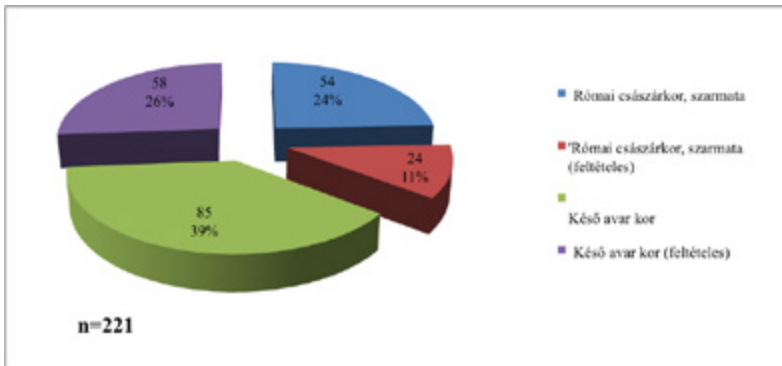
⁴ KOLOZSI–SZABÓ 2012, 93.

⁵ KOLOZSI–SZABÓ 2012, 93.

⁶ SZABÓ 2004, 202–203.

1. ábra: Az M35-11. sz. lelőhely telepobjektumainak korszakos megoszlása

2. ábra: Az M35-11. sz. lelőhely régészetiileg értékelhető objektumainak korszakos megoszlása

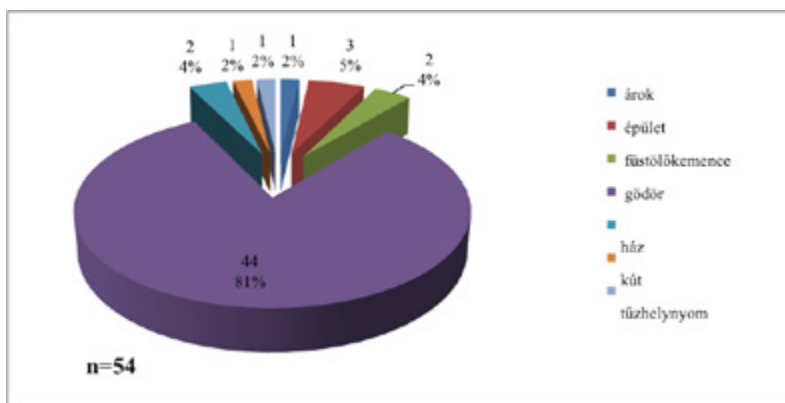
2.1. A telepjelenségek datálásának nehézségei

A szarmata kori településréteghez összesen 54, kerámiával is jól keltezhető objektum, valamint 24 feltételesen oda tartozó jelenség sorolható: 23 gödör és egy kút hovatartozása leletanyag hiányában csak feltételezhető. A szarmata települést jórészt gödrök alkották, ha a feltételesen erre a korszakra datáltakat is figyelembe vesszük, akkor összesen 68 darab [3. ábra]. Ez egy erősen gazdasági jellegű településképet tükröz, hiszen tűzhellyel ellátott ház kettő, egyéb oszlopszerkezetes épület pedig három volt. Természetesen nem lehet kizárni, hogy földfelszíni épületek szolgáltak lakóházként, ezek nyomai azonban nem kerültek elő.⁷ Szarmata kori megtelepedésnek a feltárt területen egyébként két helyen sikerült nyomára bukanni: egyrészt a középső részen, az avar kori temetőtől délre, másrészt a temetőtől északra,

⁷ A temetőtől 20–30 méterre D-re félkörívben koncentráltak a kerek gödrök, melyek talán valamilyen, a helyszínen már nem megfogható, felszíni épületet (?) vettek körbe.

az árkokkal tagolt terület és házakból álló csoportosulások között. Mindkét esetben egy vagy két épületből/házból, valamint több gödörből álló egységeket lehetett megfigyelni [2. tábla].

Az avar kori közösség ugyanazon a háton telepedett meg, mint a szarmata korban itt élők, részben átvágva a korábbi objektumokat, részben kikerülve azokat. Éppen ezért is okozott problémát az árkok keltezése, hiszen alig vagy nem is vágják a szarmata objektumokat.⁸ Két árok keltezése okozta a legnagyobb fejtörést: az egyik a temetőtől délre levő, ÉK–DNy-i irányú 122/545. sz. (=149/593.) árok, melynek betöltéséből az északi szakaszain szarmata kori kerámia került elő, délebbre viszont avar kori, szemcsés anyagú, lassúkorongolt kerámiaanyag jött elő. Az árok jórészt elkerüli a szarmata kori objektumokat, kivéve két gödrt, melyeket – metszetek hiányában csak feltételezhetően – átvágott [2. tábla]. Az egyik szarmata kori leletanyagot is tartalmazott (144/572.). Avar korra keltezhető objektum – a feltárt szakaszon mindenesetre – nem volt az árok közelében, így az árokból előkerült avar kori kerámiaanyagot az objektum avar kori keltezésével magyarázhatjuk. Ha ehhez hozzáesszük azt, hogy ugyanilyen kialakítású árokrendszer északabbra csak avar kori objektumokkal együtt került elő, akkor véleményünk szerint nincs kétség az árok avar kori keltezése felől. Még egy árok okozott bonyodalmat, mivel az is szinte teljesen kikerülte a szarmata kori jelenségeket [2. tábla]. A 46/102. árok szögletes területet határol le több ágával, betöltéséből szarmata és avar kori kerámia egyaránt előkerült. A 83/182. gödörrel való szuperpozíciója oldotta meg a kronológiai kérdést, melyből egyértelműen avar kori lassúkorongolt kerámiaanyag került elő, néhány nem meghatározható darab kíséretében. A stratigráfia alapján az árok metszete a gödrt, és így ennél későbbinek kell lennie. Az árkok betöltéséből előkerült szarmata kerámiatöredékeket tehát az avar kori település létesítésével egybekötött földmunkákkal magyarázhatjuk.

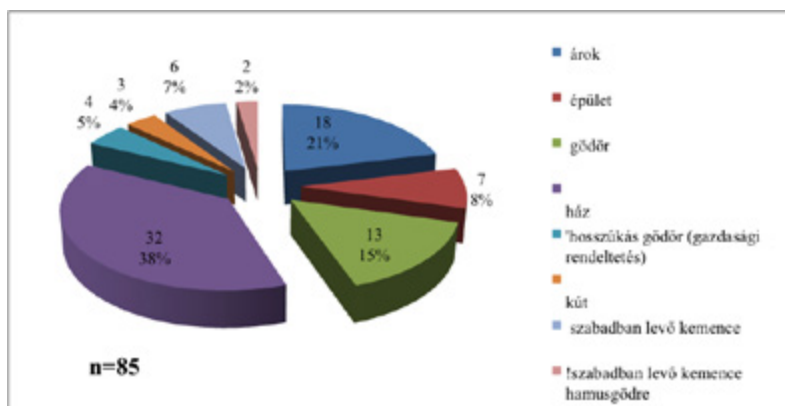
3. ábra: Az M35-11. sz. lelőhely szarmata kori objektumainak megoszlása objektumtípus szerint

⁸ Így van ez a temetőtől D-re feltárt szarmata kori objektumokkal, melyek helyenként látványosan kikerülnek a többtagú árokrendszerrel, melyet az északabbra levő avar kori árkok folytatásának tarthatunk.

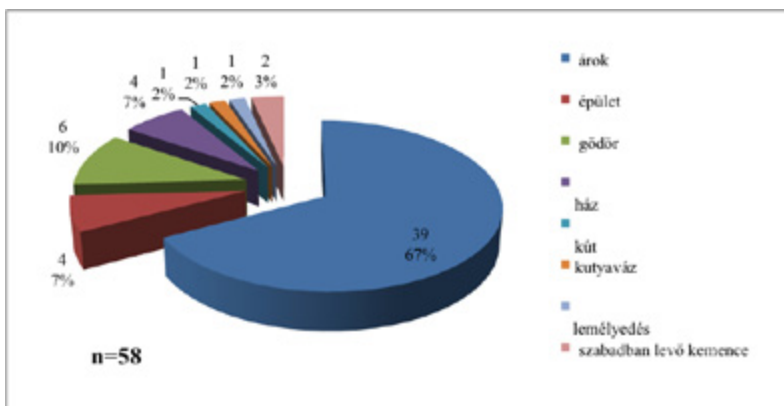
2.2. A késő avar kori település

Egyértelműen a késő avar korra 85 objektumot lehetett keltezni, ezek tartalmaztak datálható értékű kerámiaanyagot [4. ábra]. További 58 objektum feltételesen köthető a korszakhoz [5. ábra], mint például egy lemélyedésként dokumentált jelenség, amely az árkok találkozásánál jelentkezett. Minden bizonnyal lakófunkcióval bíró, tűzhellyel ellátott házakból 32 darab került napvilágra, hat épületben tűzhely nyomát nem találták, ezek funkciója kérdéses. Egy épületben kemence és két tűzhely is volt, rendeltetése nagy méretét és téglalap alaprajzát figyelembe véve kérdéses (59/137). Négy ház és négy épület semmilyen keltező értékű leletanyagot nem tartalmazott. Összesen 18 árkot lehet biztosan az avar korhoz kötni, emellett látványos mennyiségű, összesen 39 árok datálható feltételesen, településszerkezeti megfontolásokból erre a korszakra. A gödrök száma nem volt túl magas: 13 darab közelebből nem meghatározható funkciójú gödör került elő, míg 4 további gödör formára, kialakításra és betöltésre is egységes csoportot alkotott: hosszúkás, keskeny alaprajzú, mély kialakításúak, betöltésük paticsos-faszenes rétegekből állt és leletanyagban gazdagok voltak. Esetükben valamifajta gazdasági rendeltetést, ipari célú használatot feltételezhetünk: a betöltés alapján ideiglenes tüzelés/égetés folyhatott a gödrökben, át nem égett faluk bizonyítja, hogy tartós hő nem érte őket.⁹ Hat gödör csupán feltételesen sorolható a településhez. Az avar kori településen három kút került elő, illetve egyről leletanyag híján csak feltételezhetjük az idetartozását. Összesen hat szabadban álló kemence is napvilágra került, kettőnek a hamusgödörét is feltárták. Két szabadban levő kemence avar kori keltezése leletanyag híján kérdéses. Egy kutyaváz közvetlenül a 149. sz. árok fala mellett került elő, az állatot feltételezhetően az avar korban temették ide.

4. ábra: Az M35-11. sz. lelőhely avar kori objektumainak megoszlása objektumtípus szerint

⁹ A gödrök egy része azonban olyan keskeny falú, hogy valószínűtlennek tűnik, hogy azokban bármilyen gazdasági vagy ipari tevékenység folyhatott volna. Felvetődik a kérdés, hogy akkor milyen célja lehetett a (megásás szempontjából korántsem egyszerű) keskeny, mély, egyenes falú kialakításnak (lásd például 31/31. gödör). Hasonló kialakítású gödröket értelmezték földőlként (SZÓKE 1992a, 135), sertéshizlálólként (SKRIBA 2010, 230), esetleges műhelyként (SZÓKE 1992a, 135), építőanyag-depóként (SKRIBA 2010, 230), tárolóhelyként (TOMKA 1998, 48) és jégveremként is (DANI-SZILÁGYI 2006, 23). Az eltérő funkciómegjelölések csak azt bizonyítják, hogy mennyire kétséges e gödrök értelmezése, mindamellett a látszólagos hasonlóságuk egyáltalán nem jelenti azt, hogy egy közös funkciót kell keresni.

5. ábra: Az M35-11. sz. lelőhely feltételesen avar korra keltezhető objektumainak megoszlása objektumtípus szerint

A feltárt területen az avar kori megtelepedés több színhelyét, területi egységét lehet elkülöníteni. Az egyik mindenképpen a temető, ahová halottaikat temették – ez egy jól elkülönített, árkokkal határolt területen feküdt. Arról, hogy az árkok valóban a temetőt határolták-e körbe, nehéz nyilatkozni, azonban annyi bizonyos, hogy sem a sírok nem vágták az árkot, sem fordítva. A sírok és az árkok között néhol kevesebb, mint 0,5 m volt a távolság.

A települést tulajdonképpen több kisebb egységre lehet bontani aszerint, hogy milyen jelenségek milyen intenzíven jelentkeznek. Szembetűnő volt az árkok nagy száma, valamint a házak csoportosulása, illetve ezek különböző elrendeződése. Az objektumtípusok szerinti elemzésen túl szerettünk volna egy olyan rendszert kialakítani, amely lehetővé teszi a kisebb egységek vizsgálatát is, mind önmagukban, mind a teljes településképhez viszonyítva. Ezek részben a feltárásból adódó mesterséges határvonalak szülte egységek, részben viszont az első pillantásra is szembeötlő, különálló települési egységek.

Vizsgálatunkban A–E-ig jelölve 5 települési egységet határoltunk le [3. tábla]:

A terület

A település temetőtől délre eső részén található, egy több ágra tagolódó árokrendszer alkotja. Egyéb avar korra keltezhető telepjelenség itt nem került elő.

B terület

A temetőtől északra egy ovális alaprajzú, többágú árokrendszer helyezkedett el, mely egy régészeti jelenségektől mentes „üres” területet határolt. Bejáratát nem ismerjük.

C terület

A B területtől északra található településrész, ahol az árkok egy-egy objektumot közrefogó, négyzetes egységeket („telkeket”) határoltak le. Ezeknek néhol megvolt a bejárata, néhol a feltárási határa miatt nem ismertek.

D terület

A C területtől északra elhelyezkedő területi egység, ahol árkok alig, ellenben lakóépületek, egyéb funkciójú épületek, külső kemencék, gazdasági rendeltetésű gödrök nagyobb számban találhatóak. Tulajdonképpen egyfajta „faluközpontnak” lehet nevezni. Jól megfigyelhető a házak hármás-ötös csoportosulása.

E terület

A fent említett házcsoportosulásoktól északra egy olyan terület található, ahol az árkok vannak túlsúlyban és csak elvétve bukkan fel egy-egy épület vagy gödör, illetve külső kemence. A D és E területi egység határán több ház is metszésben áll egy Ny–K-i irányú árokkal. Ezt a részt a házcsoportosulás miatt még a D területhez soroltuk.

A különböző területi egységek meglétére háromféle magyarázat is adható. Az egyik, hogy időbeli eltérés van közöttük. A másik – sokkal valószínűbb –, hogy funkcionális különbségből adódnak az eltérések: tehát az adott közösség megtelepedési területén belül tudatosan alakította ki élettereit a lakóterülettől a gazdasági célú, állattartásra szolgáló terekig.¹⁰ Azt sem szabad elvetni (ez a harmadik megoldás), hogy mind kronológiai, mind funkcionális eltérés lehet az egyes területi egységek között. A kérdés megválaszolásához nagyon fontos a leletanyag részletes elemzése. Vajon ezek a területi különbségek a település leletanyagában is leképeződnek?

2.3. A település abszolút és relatív időrendi keretei

A település korát a kerámiaanyag alapján a feltárók a 8–9. századra határozták meg: kézzel formált cserépbogrács, kézzel formált sütőharang, kevés kézzel formált fazéktöredék; kvarcsemcsés homokos, illetve apró kavicsos soványítású, szemcsés, érdes felületű, karcolt vonalköteggel és hullámvonalköteggel díszített fazék- és kislefázéktöredékek, valamint nagyobb méretű tárolóedények töredékei alkották a valamikori háztartások edénykészletét.¹¹

¹⁰ Ennek példáit tetten érhetjük a nagy felületű feltárásoknak köszönhetően több korszakban is: a szarmata korban és az Árpád-korban is megfigyelték a nyíltszíni településeken az eltérő térhasználatot. A Kiskunfélegyháza–Autóspihenő (M5–125.) lelőhelyen a nyomvonal különböző szakaszain feltárt szarmata kori jelenségek a település különböző funkciójú tereihez kapcsolódtak (belterület, külterület, temető). Összesen négy különböző teret határoztak meg: falu (házakkal, tűzhelyekkel, gödrökkel, kevés árokkal); az állattartásra használt terület (árkokkal, kevés gödörrel és szabadtéri tűzhellyel); agyagbányászásra és vermelésre használt terület (házakkal, gödrökkel, szabadtéri tűzhelyekkel, árkokkal). Az előzetes értékelések alapján ezek a terek idővel változtak, a lakás és az állattartás helyszíne is változott (WICKER 1994, 199–206; WICKER 1997, 73–78). Hasonló tartható az Árpád-kori falusias jellegű településekről is, bár még mindig problémás a nagy felületen egyszerre jelentkező objektumok, házcsoportok egyidejűségének vizsgálata (RÁCZ 2010, 71–75). A Balatonöszöd–Temetői-dűlő lelőhelyen feltárt Árpád-kori településen az objektumok szórása legalább két, világosan elhatárolódó területrészt rajzolt ki: egy faluközpontot és egy, külső gazdasági jellegű objektumokat (főként árkokat) magába foglaló területet (BOGNÁR 2013, 122). Bajcs–Csatornák köze/Bajč–Medzi kanálmi (ma: Szlovákia) kora középkori lelőhely 2. (6. század második fele–7. század első fele) és 3. horizontjában (8. század vége–9. század eleje) is a település különböző funkciójú területi egységeit lehetett lehatárolni: a házak jelezték a lakóterületet, a pörkölőgödrök a munkaterületet, a tárológödrök pedig a készletek raktározására használt területet (RUTTKAY 2002, 298, Abb. 46).

¹¹ KOLOZSI–SZABÓ 2012, 99.

Ezt a látszólag egységes horizontot sokan meghatározták már,¹² azonban egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy (mikro)regionális szinten kell és lehet a kerámiákat vizsgálni és értelmezni. Mivel sem olyan unikális edényforma vagy díszítőmotívum nem található a debreceni kerámiaanyagban, mely önmagában kronológiai jelentőséggel bírna, így a technológiai jegyekre,¹³ valamint a három jellemző együttes értékelésére fogok fókuszálni. Ez a módszer vezetett eredményre a hajdúnánás–Mácsi-dűlői késő avar kori település kerámiaanyagának vizsgálatában is.¹⁴

Tekintettel arra, hogy a kerámiaanyag feldolgozása még folyamatban van, néhány objektum leletanyagát szeretnénk csupán kiemelni. Az egyik a 9/9. sz. házé, ahonnan összesen 60 db kerámiatöredék került elő, melyek 48 edényhez tartoztak [7. tábla]. A lassúkorongolt kerámia a település kerámiaanyagának több mint 80 %-át tette ki, a kézzel formált töredékek között 3 sütőharang és legalább 4 fazék a darabjai voltak [4–5. tábla]. A lassúkorongolt kerámiák anyaga kvarcsemcsés homokkal valamint apró, illetve apróra tört kavicsal volt soványítva, egy esetben kerámiaüzalékot is keverték bele. Az edények világosbarna-vörösesbarna és sötétszürke foltosra égtek ki, felületük szemcsés, érdes. A peremtöredékekre jellemző az erősen vagy vízszintesen kihajló, rövid, ferdén levágott kialakítás, négy esetben a perembelsőn bekarcolt hullámvonalköteg-díszítés látható. E fazekak és kifizekak formája nyakban megtörő vagy erősen ívelt formát mutat, vállban kiszélesednek; bár teljes profiljuk nem ismert, valószínűleg gömbös testűek lehettek. Egy lassúkorongolt aljtöredék profilált kialakítású. A töredékek felületén vízszintesen bekarcolt egyenes vonalkötegek futnak. Az edények jó párhuzamaként említhetőek formájuk és belső peremdíszük miatt a hajdúnánás–Mácsi-dűlői késő avar kori kerámiák,¹⁵ illetve az ártánd–Kapitány-dűlői temető több sírba tett edénye is.¹⁶ A hajdúnánási település és az ártándi temető belső kronológiája alapján a 9. ház kerámiaanyaga a 8. század végére–9. század elejére tehető.

A 26/26. és 28/28. sz. gödrökből olyan kerámiadarabok kerültek elő, melyek bizonyíthatóan egy edényhez tartoztak: lassúkorongolt, kvarcsemcsés anyagú, narancssárga-szürkére égett, több sorban bekarcolt hullámvonalköteggel díszített töredékek [6. tábla]. Ez a megfigyelés a két objektum egyidejű betöltődését bizonyítja. A település relatív kronológiájának megállapításához további ilyen és ehhez hasonló esetek nyújthatnának még segítséget: különböző objektumok betöltéséből származó, de ugyanahhoz az edényhez tartozó töredékek keresése. (Ez főként egy-egy különlegesebb darabnál működhet.) Az ilyen esetek vizsgálatához szükséges az edények technológiai jegyeinek részletes felvétele.

¹² SZÓKE 1980, 188; MEDGYESI 1991, 120–121; GARAM 1981, 144–145; TOMKA 1988, 47; BÁLINT 1991, 71; VIDA 1996, 337–338.

¹³ Az erőteljes technológiai jellegű megközelítés Herold Hajnalka kutatásaiban kapott hangsúlyos szerepet, aki részletes technológiai csoportokat állított fel, melyek különböző eloszlását az egyes objektumokban kronológiai különbségekkel magyarázta (HEROLD 2004, 54–63).

¹⁴ BAJKAI 2014, 37–47.

¹⁵ BAJKAI 2014, 10. kép 7; 11. kép 4, 5, 6; 12. kép 1, 3–9.

¹⁶ KRALOVANSZKY 1996, 24. kép 27; 27. kép 102; 36. kép X–2.

3. A temető

A településtől délre került elő a falu temetője. A temető keleti széle esett bele az autópálya nyomvonalába, s valószínűleg három oldalát le lehet határolni. A megelőző feltárás során a 243 sírban összesen 239 csontvázat sikerült dokumentálni [9. tábla].

A sírokat három csoportba lehet osztani. A legkeletibbek mintegy 40–50 cm-rel a többi fölött helyezkedtek el még a humusrétegben, és általában Ny–K-i tájolásúak voltak. A másik két csoport sírjai mélyebben helyezkedtek el, így jól megfigyelhetőek voltak a sírgödörök feltöltései is. Az É–D-i sírok főleg a temetőrészlet közepén és keleti részén helyezkednek el. Az ÉNy–DK-i tájolásúak pedig sírsorokban az egész temetőrészletben megfigyelhetők. Ezekben a temetkezésekben néhány fok eltérés látszik, de ez valószínűleg a terepviszony vagy a már tőlük északra meglévő árok miatt alakult így. A szuperpozíciók alapján az É–D-i tájolásúak a legkorábbiak, míg a magasabban lévő Ny–K-iek a legkésőbbiek [10. tábla].

A humusrétegben elhelyezkedő 57 darab sírnál nem lehetett megfigyelni a sírgödört. A mélyebben fekvő sírok általában lekerekített sarkú téglalap alaprajzúak voltak. A felnőttek számára ásott sírgödörök hosszúsága 170–230 cm, szélessége 55–90 cm között mozog, tehát a legtöbb esetben jóval meghaladja a benne fekvő halott méreteit. A sírgödörök mélysége 6 és 70 cm között változik. Ezek az adatok nem felelnek meg teljesen a sírok egykori valódi mélységének, hiszen nem ismerjük a korabeli járósínt mélységét. A gyermeksírok összességében a viszonylag sekélyebb gödörök közé tartoznak, a felnőttek és a gyermekek sírjai között mélység szempontjából azonban nincs lényeges különbség. A legmélyebb sírt a legnagyobb termetű férfi számára ásták, aki a mellette talált tárgyak alapján nem tűnik tehetősebbnek a többieknél. A késő avar kori sírgödörök átlagos hossza 180–200 cm, azonban nem ritka a 200 cm-t meghaladó hosszúság sem. Szélességük 70 cm körül mozog.¹⁷ Az előző adatokhoz viszonyítva a Debrecen–Bordás-tanya felnőtt sírjai hosszukkal és szélességükkel pontosan megfelelnek a korszak szokásainak.

A temetőrészlet egyik szembetűnő jellegzetessége, hogy 41 sírban a sírgödör sarkaiban és egy esetben a sírgödör oldalainál is oszlophelyek rajzolódtak ki, melyek száma 1 és 6 között változik.

A temetőrészletre a leletszegénység jellemző. A 119 melléklet nélküli és a 62 kevés melléklettel rendelkező sír összesen a temetőrészlet 75%-át teszi ki.

Összesen 29 sírba helyeztek állatsontot. A halotti torból a túlvilági útra adott ételmelléklet-adás szokása a tárgyalt korszakban általánosnak mondható. A sírokban elhelyezett állatsontok megmutatják a kor kedvelt és általános ételeit és a közösség gazdálkodását. Leggyakrabban a boka és a combcsont mellé, néhány esetben a mellkasra vagy a kulcscsont mellé helyezték az állatsontokat. Az 500. sírban a halott alá temetve egy juhkoponya feküdt a lábcsonatokkal együtt. Összességében megállapítható, hogy a temetőrészletben az állatsontok közül a juh és a szárnyasok maradványai azonos számban fordultak elő.

Hét edényt helyeztek a halottak mellé: három a boka környékén, négy a koponya mellől került elő, emellett a terület humuszosítása közben is találtak egy ép kézikorongolt, bekarcolt egyenes vonal- és hullámvonalalköteggel díszített edényt. A sírba helyezett edények közül négy darab hasonló típusú (kézzel formált, szürkés színű, 9–16 cm magasságú, 9–11 cm

¹⁷ VÁLYI 2003, 215.

peremátmérőjű, díszítetlen), továbbá találtak egy kézzel formált, bekarcolt hullámvonal-köteggel és bütyökkel díszített, közepesen kihajló, ferde bevagdosásokkal díszített peremű fazekat, egy kiöntőcsöves, sárga színű, kézzel formált és egy kézikorongolt bordázott nyakú, miniatűr edényt, amely eddig unikálisnak bizonyult [11. tábla].

A leggyakoribb lelet a temetőrészletben a vascsat, 50 sírból összesen 60 darab került elő, egy sírból három, további kilencből két-két darab. A vascsatok között három alapformát különböztethetünk meg: a lekerekített sarkú téglalap formájút, valamint a trapéz, illetve a kerek vagy ovális alakút. Ezekben a típusokon kívül megemlíthetünk még egy formát, ami tulajdonképpen a téglalap alakú, lekerekített sarkú csatok közé sorolható, de mindkét hosszanti oldala erősen benyomott. Vaskarikát 14 darab sírban találtunk. Ezeket gyakran használták az övhöz való csatlakoztatáshoz az avar korban. Általában a medence környékén kerültek elő, az övvel, illetve az arról lelógó készségekkel együtt.

A második leggyakoribb lelet a feltárt sírokban a vaskés, 49 sírból összesen 52 darab került elő, három sírból két-két darab. A legtöbb esetben a szokásos módon, a halott medencéjének a környékén jobb vagy bal oldalt helyezték el őket. Néhány sírban nem rendeltetésszerű helyén, hanem a koponya és a bal kulcscsont között került elő vaskés. Több sírban famaradványt őrzött meg a korrózió a kések felületén, ami valószínűsíti, hogy fatokban helyezték őket a sírba. A temetőrészlet női sírjainak leggyakoribb munkaeszköz-melléklete az orsógomb, 11 sírből került elő. Egy esetben orsókarikát helyeztek a sírba. A temetőben talált orsógombok általában kettőskúpos vagy nyomott gömb alakúak. Díszítésük többféle, a sima, dísz nélküli példányok mellett megtaláljuk az egy-, vagy több bekarcolt hullámvonallal díszített darabokat is. E formák és díszítések gyakorinak mondhatók a késő avar kori temetőkben.

Ékszemléleként 12 fülbevaló és egy gyűrű került elő a temetőből. 14 sírból került elő egy vagy több gyöngy, ebből két sírban nyakláncot alkottak. A gyöngy típusoknak több fajtája fordult elő a temetőben. A legjellemzőbb gyöngy típus a háromtagú aranyfóliás gyöngy, amely a Duna felső folyásánál jelenik meg a 9. század elején, majd innen terjed el Nyugat-Magyarország nagy részén, illetve a század első harmadának végén a Dunától keletre az Alföldön is. A késő avar kor utolsó időszakának e gyöngy típusa mindig a temetők legkésőbb betelepített részén megásott női sírokból kerül elő. A temetőrészletben előkerült jó minőségű, általában arany- és ezüsthóliás, ritkábban sötétzöld vagy sötétkék színű darabok nagy biztonsággal keltezhetők a 9. század 30-as, 40-es éveire [12. tábla].¹⁸

Eddig öt övgarnitúra sír került elő, ebből négyben bronzból és egyben vasból készült veretek, szíjvégek voltak. A halottak öveit félgömb formájú és kerek veretekkel, ívelt oldalú hegyes végű szíjvégekkel és áttört bronz pikkelymintás keskenypajzsos veretekkel díszítették.

A temetőrészletben egy-egy darab került elő a következő mellékletekből: vassarló, csont tütartó, tűzkészesség, fenékkő, vasár, vasláncszemek, vastű, vasnyíl.

A temetőrészlet meghatározott korának természetesen nem feltétlenül kell egybeesnie a teljes temető korával. A temetkezési szokások bizonyos elemei (kerámiaedények, áldozati állatok részleges eltemetése, háromtagú aranyfóliás gyöngy, pikkelymintás keskenypajzsos övveret) arra következtetnek, hogy a temető használati idejét a 7. és a 9. század közé tehetjük.

¹⁸ SZÓKE 1992b, 876–881.

4. Problémafelvetés, témaválasztás

Egy lelőhely esetében adott 8–9. századi keltezés alapvetően már sugallja az avar továbbélést,¹⁹ de tulajdonképpen csak arra a bizonytalanságra utal, ami az írott forrásokban tükröződik: a történeti adatok egy 8. század végi (795/796) frank és egy 9. század eleji (803 körül) bolgár hadjáratot említenek az avarok ellen, melyek értelmezése az Avar Kaganátus, illetve az avarok továbbélése szempontjából sokáig megosztotta a kutatókat.²⁰

Régészetileg nincs bizonyítéka annak, hogy az Alföldön nagy pusztításokkal járó hadjáratokat vezettek volna, a régészeti leletanyagban (a településanyagban elsősorban) nem mutatkozik törés: egyedül a temetőkre eltemetettek egyre kevesebb, datáló értékű mellékletadása jelzőértékű. A 9. század végén a Kárpát-medencébe betelepülő honfoglaló magyarok emlékeanyagának kutatása oldaláról közelítve a kérdést is problémákba ütközünk: a történeti adatok pannoniaiak és avarok pusztaságáról (*Pannoniorum et Avariorum solitudines*) tudósítanak, ahol a *solitudines* szó egy másik értelmezésben olyan lakosok által lakott területet jelent inkább, akik helyhez kötött településsel nem rendelkeznek.²¹ Az írott források tehát számolnak az avar népeiséggel a 9. században, egyszerűen az ide tartozó régészeti leletanyagot nem tudjuk még keltezni,²² vagy (ami talán kevésbé valószínű) még nem találtuk meg.²³ Mind a települések, mind a temetők között találunk olyan lelőhelyeket, ahol a késő avar kori objektumok/sírok felett 10–11. századiak vannak: ezeket azonban legtöbbször a kutatás nem úgy értékeli (vagy nem meri úgy értékelni), hogy a helyben talált népesség megérte a magyar honfoglalást.²⁴ De vajon milyen régészeti leletanyagot és kontextust várunk, ami a két korszak közti hiátust vagy folytonosságot bizonyítja?²⁵

Véleményünk szerint a probléma „csupán” annyi, hogy nem vagy nem elégségesen áll rendelkezésünkre pontosabb keltezésre alkalmas régészeti lelet, az avar továbbélés ma már nem kérdés. Mivel nincsenek egyértelmű történeti adataink és a régészeti leletek klasszifikációja révén sem tudunk több információt kinyerni, úgy tűnik, hogy egy irányvonal maradt az abszolút kormeghatározás tekintetében: a természettudományos kormeghatározó vizsgálatok bevonása. A debreceni lelőhely feldolgozásakor a régészeti elemzést ezért radiokarbon

¹⁹ MADARAS 1993, 20. A Rétköz kapcsán Istvánovits Eszter rámutatott arra az ellentmondásra, hogy míg a temetőket kényszeresen a 8. század végével zárják le (9. századra szlávokhoz kötött leletanyagot kelteznek), addig a települések berögzült keltezése 8–9. század (ISTVÁNOVITS 2003, 253).

²⁰ SZÓKE 1993, 33–43; OLAIOS 2012, 141–145.

²¹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 231; OLAIOS 2012, 146–147.

²² TAKÁCS 2013, 58–59.

²³ „Az Alföld a 9. században” című 1992-ben megrendezett konferencián elhangzott előadásokban különböző régészeti módszerekkel próbálták meghatározni a 9. századi Alföld népességét, elsősorban a 9. század első felére keltezhető öntött bronzvereteket igyekeztek összegyűjteni (MADARAS 1993, 11–24). A 9. század elejének lehetséges temetkezéseit a legkésőbbi veretek (a liliomos áttört szíjvégek, hármass csoportosítású keskeny csüngős veretek) földbe kerülési idejével és az eltemetett magas életkorával próbálkoztak meg kitölteni (JUHÁSZ 1993, 137–141).

²⁴ KOVÁCS 2013, 518. A Nyíregyháza határában, Manda-bokron feltárt lelőhelyen késő avar korra keltezhető temetőt és késő avar kori, honfoglalás és Árpád-kori kerámiával jellemezhető településrészletet tártak fel, ahol Istvánovits Eszter szerint a honfoglalás után is folyamatos lehetett az élet (ISTVÁNOVITS 2003, 252).

²⁵ A hajdú-bihari térség és az Észak-Alföld szempontjából a hortobágy–árkusi temető részletes feldolgozása lenne az első lépés.

vizsgálatokkal egészítettük ki.²⁶ A vizsgálatokra a debreceni székhelyű Magyar Tudományos Akadémia Atommagkutató Intézetének (MTA Atomki) Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumát (HEKAL) kértük fel, ahol a csontminták előkészítését Major István, a méréseket és értékelést dr. Molnár Mihály végezte.²⁷ A mérések 2014 februárjában és májusában történtek.

4.1. A radiokarbon kormeghatározás lehetőségei az avar korban

A radiokarbon kormeghatározás módszerének elve a ¹⁴C (radiokarbon) felezési idején alapszik, ami a mai tudásunk alapján 5700±40 év. A ¹⁴C radioaktív izotóp, mely az anyagcsere-folyamatok révén az élőlényekbe folyamatosan beépül és távozik. Az anyagcsere-folyamat megszűnte után azonban további ¹⁴C beépítésére nincs lehetőség, a ¹⁴C koncentrációja ezután a felezési időnek megfelelően exponenciálisan csökken. Ezáltal egy minta 1 g szénnek jelenlegi aktivitásából a kezdeti ¹⁴C aktivitás (vagyis a lelet kora) kiszámítható. A minta mért aktivitását az 1950. évi standard aktivitáshoz viszonyítják mindenhol a világon, és egységesen 1950-re vonatkoztatva adják meg a korát: ez a konvencionális radiokarbon kor (BP).²⁸ A fizikai mérés eredményeként adódó konvencionális radiokarbon kor nem egyetlen szám, hanem a legvalószínűbb érték és annak a hibája, ezt egy szabályos harang-görbével ábrázolják: a keresett érték valahol ez alatt a görbe alatt van. A mért értékek 68,2 % (egy szigma) és 95,4 % (két szigma) valószínűséggel adhatók meg. Naptári korra (cal BC/cal AD) átszámolni független kormeghatározási módszerek eredményein alapuló kalibrációs görbe segítségével lehet.²⁹ A végső eredményként megadható kalibrált kor intervallumok szélessége függ a műszer pontosságától és a mérések számától, és nagy részben a kalibrációs görbe bizonytalanságaitól, hullámzásaitól is.³⁰

A hagyományos régészeti keltezés alapján a lelőhelyet a késő avar korra, vagyis a 8–9. századra tehetjük. Ez a két évszázad igen tág, és míg a temető sírjai esetében a mellékletek segítségével tudunk valamennyit pontosítani, addig a települést a kerámiaanyag alapján ennél szűkebbre nehezen tudjuk keltezni. Sőt, vannak olyan objektumok is, melyekből nem, vagy csak jellegtelen, keltezhetetlen kerámia került elő. A radiokarbon kormeghatározás a kalibrációs görbe ezen időszakra jellemző problémái miatt várható hibásávként a kalibrált korra 1 szigma valószínűség mellett is a vonatkozó korszakra kb. 100 éves intervallummal számol, mely véleményünk szerint főként településobjektum esetében a fenti okokból

²⁶ A termolumineszcens kormeghatározás (TL) kézenfekvő megoldás lehetett volna olyan szempontból, hogy egyből a kerámia korát adja meg, azonban szem előtt kell tartani, hogy korszakunkban a módszer hibahatára 10–12 % körül van: ez azt jelenti, hogy csupán nagyobb régészeti és történeti időszakok elkülönítésére alkalmas. A módszer kora középkori összefüggésben való használhatóságát és lehetőségeit jól példázzák a soproni sánc alatti ún. fekete rétegből származó kerámiák kapcsán végzett TL-vizsgálatok, melyekkel sikerült bebizonyítani, hogy az addig 9–10., 9–11., illetve a 10–11. századra keltezett kerámiák készítési ideje a bronzkorra és a kora császárkorra tehető (MERVA–SÍPOS–TÓTH 2012, 163–169).

²⁷ A Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumról: <http://www.atomki.hu/hekal/>, MOLNÁR et al. 2013a, MOLNÁR et al. 2013b.

²⁸ MOLNÁR–SVINGOR 2011, 532.

²⁹ Független kormeghatározási módszerként a faévgyűrűk számlálását, illetve az U/Th módszert (korallak és cseppkövek ¹⁴C tartalmának mérése) használták fel (MOLNÁR–SVINGOR 2011, 533).

³⁰ SVINGOR 2012, 136, 141–142.

kifolyólag még mindig nagy segítség lehet.³¹ A vizsgálatok elindításakor figyelembe kellett még vennünk azt a szerencsétlen körülményt is, melyre dr. Molnár Mihály hívta fel a figyelmünket. Az avar korban ugyanis ún. „platók” vannak a ¹⁴C naptári kor kalibrációs görbében, ami azonos ¹⁴C koncentrációt jelent hosszabb időszakon keresztül a valóságban amúgy eltérő korú minták esetében (a jelenség hátterében az egykori légköri ¹⁴C tartalom időszakosan fellépő enyhe csökkenő irányú változása áll, mely a radiokarbon bomlását „véletlenül” lekövetve megnehezíti a valódi radioaktív bomlással járó csökkenést, azaz a különbségek detektálhatóságát). Ez megnehezíti a dátumozást és növeli a hibát, ami egy-egy igen szerencsétlen időszakból származó minta esetében akár kétszáz év is lehet. Az a lehetőség marad tehát a radiokarbonos keltezés esetén, hogy a platók miatt kialakult hosszabb időintervallumok egyikébe fog esni a mintánk, ez naptári korra vetítve 670–770, 770–880 és 880–990 időszakokat jelenti.³² A régészeti kérdésfeltevés a 9. századi minták elkülönítésére irányult, de ennek csak oly módon lehet eleget tenni, hogy mintánk a 770 utáni időperiódusok egyikébe kell, hogy essen. Be kellett látnunk már az elején, hogy a régészet által megfogalmazott időkeretek nem lesznek összeegyeztethetők a radiokarbon kormeghatározási módszerrel meghatározható időintervallumoknak.³³ Ennek ellenére, átfogalmazva a kérdésfeltevést, és arra koncentrálva, hogy a negatív bizonyítás is eredményes lehet, hozzáfogtunk a minták kiválasztásához.

4.2. Mintavételezési stratégia

A mintavételezés két lépcsőben történt, 2013 októberében és 2014 márciusában. Célunk a legkésőbbi, tehát valószínűleg a 9. században eltemetettek felderítése mellett a temető kronológiai kereteinek meghatározása volt. A mintákat ember- és állatsontokból vettük.³⁴

A két mintavételezés során a temetőrészletből összesen 8 vizsgálandó mintát vettünk [9. tábla]. Fentebb említettük, hogy célunk a legkésőbbi, tehát valószínűleg a 9. században eltemetettek felderítése mellett a temető kronológiai keretinek meghatározása volt. A mintákat úgy választottuk ki, hogy mindezeket a kritériumokat megpróbáltuk figyelembe venni. Elsőként a temető olyan sírjaiból vettünk mintát, melyekben az egyik melléklet kerámiaedény [11. tábla], másik kiválasztási szempontunk a mellékletnélküliség és a tájolás volt. A következő vizsgálatokkal még célzottabban próbáltunk mintát választani, hogy a legkésőbb

³¹ Erre utalt Merva Szabina is, aki a 9–10. századi kerámiaegyüttesek természettudományos keltezési lehetőségeiről értekezett legutóbbi tanulmányában (MERVA 2016).

³² Az adatok dr. Molnár Mihály *A radiokarbon kormeghatározás lehetőségei és korlátai a „Sötét időkben”* címmel a „*Sötét idők túlélői*” című konferencián (Debrecen, 2014. február 5–7.) elhangzott előadásából és szóbeli konzultációkból származnak. Az információkat és a tanulmány megírásában nyújtott segítséget ezúton is köszönjük.

³³ Az örménykúti település kiválasztott objektumaiból származó faszénmintákon végzett radiokarbon vizsgálat a 8–9. század tekintetében hasonló eredményt hozott (HEROLD 2004, 112). A 10–11. századi éremmel kezelt sírok radiokarbon datálása szintén eltérést mutat a régészetileg meghatározott kortól, lényegében nem szűkíti le korukat: az alsó időhatárt az érem verési ideje adja, a felső időhatárt pedig sokszor (régészetileg kifogásolhatóan) nagyon elnyújtja (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 368–370; LANGÓ 2007, 222–224).

³⁴ Az örménykúti radiokarbon vizsgálatokat faszénből vett mintákon végezték, aminek következtében két, régészetileg 10. századra várt minta 5–6. századi lett (Probe 4: 560–590, 595–650 cal AD (egy szigma); Probe 6: 535–620 cal AD (egy szigma). Ez annak volt köszönhető, hogy a faszénminta a fa idősebb évgyűrűiből származott, így a mért értékek nem az objektum valódi korát tükrözték (HEROLD 2004, 112–115). Elkerülendő egy hasonló hibát, mintáinkat ember- és állatsontokból vettünk.

eltemetettekre rábukkanjunk. A kiválasztási szempontnál figyelembe vettük a mellékleteket – többtagú rúdgyöngy, aranyfóliás gyöngy [12. tábla] – a Ny–K-i tájólást, az életkort és a sírok elhelyezkedését a temetőrészletben. Mindezeket figyelembe véve a következő sírokból választottuk a mintákat: 329/329., 335/335., 353/353., 419/419., 440/440., 444/444., 499/499., 920/920.³⁵

A második vizsgálsorozatba három településről kiválasztott állatsontminta is belekerült. A cél olyan zárt, vagy zártnak tekinthető egység kiválasztása volt, amelyből meghatározásra alkalmas mintát lehet venni. Ilyen zárt egységnek tekinthetők a szabadban levő, ún. külső kemence sütőfelülete alá tapasztott állatsontok, azonban kiderült, hogy ez éppen a sokszori melegítés miatt mintának alkalmatlan: túl alacsony a kollagéntartalma (236/813).³⁶ Épület esetében a tűzhelyhez vagy kemencéhez köthető, de nem sütőfelületből származó mintát ítéltük meg zárt leletegységnek:³⁷ összesen két mintát választottunk így ki, a 9/9. és 220/764. sz. házakból [7–8. tábla]. A 9/9. ház kiválasztását az indokolta, hogy belőle olyan formai és technológiai jegyekkel bíró kerámiaanyag került elő, melyek a hajdúnánás–Mácsi-dűlői településen a késő avar kor végére, 8. század végére–9. század elejére voltak keltezhetőek: kvarcsejmesés homokos soványítású, lassúkorongolt; vízszintesen kihajlító peremű, belső peremdiszes, nyakban megtörő profilú, gömbös testű; vállán bekarcolt egyenes vonalkötegekkel díszített edények.³⁸ A 220/764. házból azért választottam mintát, mivel a feltárt település legészakibb, jórészt árkokkal tagolt E területén helyezkedett el, és kerámiaanyaga mindössze egy töredékes állapotában másodlagosan megégett sütőharang töredéke volt. Míg előbbinél a kérdés az volt, hogy a kerámiaanyag által jelzett késői datálást megerősíti-e a radiokarbon vizsgálat, addig utóbbinál felmerült, hogy egyáltalán az avar kori településréteghez tartozik-e. A két minta területileg távol esett egymástól, ami részben már választ adhat a település eltérő jellegű területrészeinek kronológiai helyzetére.

5. Eredmények

A temetőrészletből vett minták nagy többsége egy és két szigmával is a 7. század második fele és 8. század második fele közötti intervallumra mutat, sajnos a fentebb említett okok miatt húzva szét egy évszázadra a leletek radiokarbon korát [6. ábra; 14. tábla 5]. Ettől eltérő eredményt kaptunk a 499/499. sz. sír esetében, melynek egy szigmával kapott értéke

³⁵ 329/329.: (50–59 nő), zsugorított, melléklet nélküli, Ny–K 270°; 335/335.: (Ad nő), kerámiaedény, É–D 1°; 353/353.: (60–x férfi), vaskés, vascsat, háromtagú gyöngy, Ny–K 272°; 419/419.: (23–25 férfi), kerámiaedény, övveret, vastárgy, ÉNy–DK 316°; 440/440.: (Inf. I. 4–5), fülbevalópár, állatsont, gyöngy nyaklánc, ÉNy–DK 305°; 444/444.: (60–x férfi), melléklet nélküli, ÉNy–DK 300°; 499/499.: (60–x nő), kerámiaedény, vaspánt, gyöngyök, ÉNy–DK 331°; 920/920.: (50–59 férfi), melléklet nélküli, ÉNy–DK 317°.

³⁶ A sikertelen minta helyett egy másikat adtunk a labornak, azonban ezzel sem jártunk sokkal szerencsésebben. Egy külső kemence hamusgödöréből származó állatsont szarmata kori lett: 140–250 cal AD (egy szigma), 130–260 és 290–320 cal AD. Az objektumot a kerámiaanyag alapján a késő avar korra lehet keltezni. Egyetlen magyarázata az lehet, hogy tőle K–re 10–20 méterre szarmata kori objektumok kerültek elő, vagyis a csont tereprendezés során kerülhetett bele az objektumba.

³⁷ Már amennyiben településobjektum esetén zártnak tekinthetünk egy ismeretlen betöltődési idővel bíró betöltési rétegből előkerült leletet. A nagyfelületű megelőző feltárás negatív hozadéka a pontos rétegmegfigyelésekre alkalmatlan gyors munkatempó, jelen esetben ez egy házon belül az egyes terekhez vagy rétegekhez kötött leletek megfigyelésének és elkülönítésének hiányát jelentette.

³⁸ BAJKAI 2014, 41–47.

540–605 cal AD, és valószínűleg a temetőrészlet egyik legkorábbi temetkezése is egyben [14. tábla 1]. A sírban egy kiöntőcsöves, sárga színű, kézzel formált edény is volt, melynek egyik legjobb párhuzama a szarvasi 200. sír 7. századra keltezett edénye [11. tábla 499].³⁹ A régészeti és radiokarbon kor tehát összehangolható, sőt a radiokarbon kor szempontjából a kora avar kor is ugyanannyi eséllyel elképzelhető. A 335/335. sz. sír bekarcolt hullámvonal-köteggel és bütyökkel díszített, közepesen kihajló, ferde bevagdósásokkal díszített peremű fazekát párhuzamok alapján szintén a 7. századra lehetett keltezni [11. tábla 335].⁴⁰ Az eltemetett radiokarbon kora a legnagyobb valószínűséggel a 7. század második fele, ugyanakkor a 8. század sincs teljesen kizárva. Itt a radiokarbon adatok csak részben erősítették meg a régészeti keltezést [13. tábla 2]. A 419/419. sz. sírba tett bordázott nyakú, miniatűr edény eddig unikálisnak bizonyult, a radiokarbon mérések az egyén, és azáltal az edény sírba tételeének legvalószínűbb idejét a késő avar korra határozták meg (680–780 calAD) [11. tábla 419; 13. tábla 4].

AMS ¹⁴ C mérés kód	Debrecen-Bellelegő, Bordás-tanya mintakód	Konvencionális ¹⁴ C kor (év BP)	hiba +/- (év) (1s)	Kalibrált naptári kor (cal AD) 1 szigma
DeA-3464	499/499	1,501	33	cal AD 540–610
DeA-3465	419/419	1,258	33	cal AD 680–780
DeA-3466	444/444	1,324	33	cal AD 650–770
DeA-3467	335/335	1,354	33	cal AD 650–690
DeA-3468	920/920	1,301	33	cal AD 660–770
DeA-3945	9/70	1,213	25	cal AD 770–870
DeA-3946	220/780	1,315	25	cal AD 660–700 és 740–770
DeA-3947	353/353	1,276	25	cal AD 680–770
DeA-3948	440/440	1,235	24	cal AD 690–820 és 840–860
DeA-3949	329/329	1,309	26	cal AD 660–710 és 740–770
NA	236/813	0.2% kollagén tartalom	nem mérhető	NA
DeA-4707	43-44/270	1802	26	cal AD 140–250

6. ábra: Az M35-11. sz. lelőhely radiokarbon-vizsgálatra kiválasztott mintái és eredményeik (szürkével kiemelve településről származó minták)

A településről vett radiokarbon minták először is megerősítették a 9/9. és 220/764. sz. házak avar korhoz való tartozását. A 220. sz. ház, bár a település feltárt területének legészakibb részén helyezkedett el, nem mutatott lényegi elkülönülést az előre prognosztizálttól: 660–700 cal AD és 740–770 cal AD (egy szigma), 650–730 cal AD és 740–770 cal AD [14. tábla 4]. Egy és két szigmával is a 7. század második fele és 8. század második fele közötti intervallumot jelölték ki a vizsgálatok, sajnos a fentebb említett okok miatt húzva szét egy évszázadra a lelet radiokarbon korát.⁴¹ A 9. sz. ház kemencéjéből vett minta esetében egy

³⁹ JUHÁSZ 2004, 96, Taf. 67: 2.

⁴⁰ VIDA 1999, 129–132, Kat. 512, 513, 515.

⁴¹ Az Örménykúton előzetesen 8–9. századra keltezett objektumokból származó minták hasonló értékeket adtak: Probe 2: 650–720 AD és 750–760 AD (egy szigma), 640–730 AD és 740–780 AD (két szigma); Probe 3: 660–720 AD és 740–770 AD (egy szigma), 650–780 AD (két szigma). Lásd HEROLD 2004, 112.

szigmával 770–870 cal AD értéket kaptunk, mely az eddigi mintákhoz képest azért változás, mivel azok eddig mind a 770 előtti időintervallumokba estek [14. tábla 3]. Azt is meg kell jegyezni, hogy 95%-os valószínűséggel 710–750 cal AD és 760–890 cal AD között van a minta radiokarbon kora, vagyis a 8. század első fele sem zárható ki, bár a legvalószínűbb továbbra is a 8. század második fele és a 9. század második fele közötti időintervallum. Ezt összevetve a régészeti elemzéssel (a kerámiaanyag alapján a 8. század vége–9. század elejére datálható az objektum), úgy gondoljuk, elfogadhatjuk a legvalószínűbb értéket.

Az eredményeket azzal a fenntartással kell kezelni, hogy összesen egy-egy mintát méretünk meg az egyes objektumokból/sírokból, kontrollmérés nélkül. Ha egy minta kora szerencsétlen módon két egymás utáni ún. „plató” határára esik a radiokarbon kalibrációs görbén, akkor a kalibráció akár két évszázadra is széthúzza a minta radiokarbon korát (lásd 440/440 sz. sír).

Fontos eredménynek tekinthetjük, hogy ugyan a temető 9. századi rétegét ezekkel a radiokarbon-mérésekkel nem tudtuk egyelőre behatárolni, de a temető egészének abszolút korát pontosítottuk, méghozzá az alsó időhatárát: a 499/499. sz. sírba a radiokarbon-mérés szerint legkésőbb 640-ben temették el az elhunytat, 68 %-os valószínűséggel 535–610 cal AD között. Ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a temetőt az avar korban létesítették, akkor elvben az 568 előtti radiokarbon adatok kizárhatóak, vagyis a kora vagy közép avar korban bármikor temetkezettek ebbe a sírba. Minden bizonnyal a temető egyik legkorábbi sírjáról van szó. Ez a megfigyelés egyből felveti, hogy ezáltal a településnek is kell, hogy legyen korai (azaz korai és közép avar kori) fázisa.⁴²

A mérések pozitív hozadékaként tudjuk elkönyvelni azt is, hogy sem a temetkezés helye (temető szélén), sem a tájolás (Ny–K-i tájolás), sem az eltemetés szokatlan módja (zsugorított pozíció), sem pedig a mellékletnélküliség nem eredményezte a várt 9. századi, tehát legkésőbb eltemetett réteget. A debreceni lelőhely esetében legalábbis ezeket a „kritériumokat” úgy tűnik, hogy nem hozhatjuk összefüggésbe automatikusan a 9. századdal.

Felmerül a kérdés, hogy a hagyományos 8–9. századi kronológiai meghatározás helyett milyen időbeli keretekkel lenne érdemes dolgozni. A fentebb ismertetett mérési adatok azt mutatják, hogy radiokarbon kor szempontjából a 7. század második felétől a 770–780-as évekig tartó időszak nem szétválasztható, így a régészeti és történeti megfontolásból kialakított 8–9. századot felölelő keretekkel nem összeegyeztethető. Az ideális természetesen az lenne, ha nagy sorozatokat tudnánk mérni mind a temető sírjaiból, mind a település objektumaiból, és az így kapott abszolút kronológiai kereteket alkalmaznánk a lelőhelyre, mint objektív adatot. A településről még további ¹⁴C mintákat szeretnénk venni, és bár nagy

⁴² Két bizonytalansági faktort kell itt megemlíteni: az egyik, hogy eddig igen kevés ismeretünk van arról, hogy egy avar kori temetőbe biztosan csak azok temetkeztek-e, akiknek a településobjektumait pár méterrel arrébb feltárták. Lehetséges, hogy egy temetőbe több, egymáshoz közel eső település lakói temetkeztek? Ezáltal a temető időrendje kérdőjelesen alkalmazható csak a településre. A topográfiai munkákhoz kötődő terepbejárások során (MRT 8., 16.), illetve az írott források és a régészeti feltárások eredményei alapján is felvetődött a kérdés (például az Árpád-kor esetében), hogy a település elmozdulhatott egy rögzített határon belül, a tavasz-téli szállásváltás vagy akár a termőterületek kimerülése miatt (TAKÁCS 1994, 208). Azonban a temető folyamatosan használhatták (KOVÁCS 2013, 520). A másik bizonytalanság természetesen a feltárás jellegéből adódik: a feltárt terület vajon reprezentálja-e a település teljes időbeli spektrumát. Itt újfent fennáll a probléma, hogy a temető kronológiája mennyiben vonatkoztatható a településre. Mindezeket figyelembe véve abból indultunk ki, hogy a temető és a település összetartozik, a települést lakó közösség temetkezési helye volt a temető.

sorozatra egyelőre nem lesz lehetőségünk, a mért adatok remélhetőleg hozzájárulhatnak az avar kor kronológiájának újragondolását célzó jövőbeni törekvésekhez.

6. Összegzés

A Debrecen–Bellegelő, Bordás-tanya lelőhelyen feltárt avar kori település és temető teljes feldolgozásának fogott hozzá jelen tanulmány két szerzője, mely munka tulajdonképpen majd tíz éve várat magára. „*Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények*” című konferencia felhívására reagálva támadt az ötletünk, hogy a radiokarbon kormeghatározás módszerét felhasználva a lelőhely 9. századi rétegét megpróbáljuk behatárolni. A mérések két lépésben történtek: 2014 februárjában és májusában. A vizsgálatokra a Magyar Tudományos Akadémia debreceni Atommagkutató Intézetét (MTA Atomki) és az Isotoptech Zrt. által közösen üzemeltetett Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratóriumát (HEKAL) kértük fel, ahol a minták előkészítését Major István, a méréseket és a kiértékelést dr. Molnár Mihály végezte. Elsőként a temető kiválasztott sírjaiból, embercsontból vettünk mintát, majd a második körben a település kiválasztott objektumaiból származó állatcsontokból is. Végig szem előtt kellett tartani, hogy a minták várható radiokarbon kora nem fog egybeesni a régészet által meghatározott időrendi keretekkel (8. század, 9. század). A késő avar kor szerencsétlen időszak a radiokarbon kormeghatározás szempontjából, ugyanis a kalibrációs görbében levő ún. platók miatt egy-egy minta kora egy évszázadra húzódik szét: ez naptári korra vetítve 670–770, 770–880 és 880–990 közötti intervallumokat jelent. Ennek megfelelően mintáink nagy része a 770-nel bezáró intervallumokba esett, sem egy, sem két szigmával nem merült fel a 9. századi keltezés esélye. A temető sírjai közül a 440/440. sz., egy 4–5 év körüli gyermek csontjából vett minta hozott egyedül 9. századi értékeket is: 690–820 és 840–860 cal AD (egy szigma), 690–870 cal AD (két szigma). Ez azonban értékelhetetlen marad a mi szempontunkból, a minta radiokarbon kora majd két évszázadot fed le. A 770 utáni időszakra esett a 9/9. sz. házból vett minta radiokarbon kora, mely leginkább megközelíti azt a választ, amit látni szerettünk volna: 770–870 cal AD (egy szigma), 710–750 és 760–890 cal AD (két szigma). A ház betöltéséből származó kerámiaanyagot párhuzamok alapján a 8. század vége–9. század elejére kelteztük, mellyel együtt nézve a radiokarbon adatokat úgy gondoljuk, hogy az egy szigmás értékeket elfogadhatjuk.

Önmagukban a radiokarbon adatok egyelőre nem vezettek tehát eredményre a 9. század tekintetében, és a minták alacsony száma miatt is óvatosan kell kezelnünk a kapott eredményeket. Bízunk benne, hogy a temető esetében elért „negatív eredmény” ugyanúgy előrelépésnek könyvelhető el, mint a település esetében elkezdett és előremutató mintavételezések, melyeket a jövőben a leletanyag régészeti elemzésének előrehaladásával folytatni szeretnénk.

IRODALOM

- BAJKAI 2014 = Bajkai R.: Késő avar kori település Hajdúnánás határában. *DMÉ* 85 (2014), 29–60.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. [VAH 4.] Budapest 1991.
- BENDE–LÖRINCZY–TÜRK 2002 = Bende L.–Lőrinczy G.–Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma–Hosszúhát-halomról. *MFMÉ–StudArch* 8 (2002), 351–402.
- BOGNÁR 2013 = Bognár K. B.: *Balatonőszöd középkori története a régészeti leletek tükrében*. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest 2013.
- DANI 2004 = Dani J.: Ebes–Zsong-völgy. *RKM* 2003 (2004), 205–209.
- DANI et al. 2006 = Dani J.–Szilágyi K. A.–Szelekovszky M.–Czifra Sz.–Kisjuhász V.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról. *RKM* 2005 (2006), 5–31.
- DANI–SZILÁGYI 2006 = Dani J.–Szilágyi K. A.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu–Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásokról. *A Bihari Múzeum Évkönyve* 10–11 (2006), 7–28.
- GARAM 1981 = Garam É.: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. *CommArch-Hung* (1981), 137–147.
- HAJDÚ–NAGY 2010 = Hajdú Zs.–Nagy E. Gy.: Debrecen, Tóció-part, Erdőalja (KÖH 53338). *RKM* 2009 (2010), 182–183.
- HEROLD 2004 = Herold, H.: *Die Frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54*. [VAH 14.] Budapest 2004.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza 2003.
- JUHÁSZ 1993 = Juhász I.: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 137–150.
- JUHÁSZ 2004 = Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68*. [MAA 7.] Budapest 2004.
- KOLOZSI–SZABÓ 2005 = Kolozsi, B.–Szabó, L.: An avar settlement on the periphery of Hortobágy. In: *Environmental historical studies from the Late Tertiary and Quaternary of Hungary*. Ed.: Hum, L.–Gulyás, S.–Sümegei P. Szeged 2005, 175–189.
- KOLOZSI–SZABÓ 2012 = Kolozsi B.–Szabó L.: Avar falu a Hortobágy határán. In: *Sötét idők rejtélyei. 6-11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk.: Liska A.–Szatmári I. [Tempora Obscura 3.] Békéscsaba 2012, 93–117.
- KOVÁCS 2013 = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szerk.: Révész L.–Wolf M. Szeged 2013, 511–604.
- KRALOVÁNSZKY 1996 = Kralovánszky A.: Az Ártánd-Kapitány-dűlői késő avar kori temető. *DMÉ* 71:1994 (1996), 37–103.
- LANGÓ 2007 = Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.

- MADARAS 1993 = Madaras L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 11–32.
- MEDGYESI 1991 = Medgyesi P.: Római és népvándorlaskor. In: *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Szerk.: Jankovich B. D.–Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 88–146.
- MERVA–SIPOS–TÓTH 2012 = Merva Sz.–Sipos Gy.–Tóth O.: Adatok a soproni Árpád-kori sánc építését megelőző kora középkori rétegek kronológiai kérdéséhez. *Archeometriai Műhely* 2012/3, 161–171.
- MERVA 2016 = Merva Sz.: Gondolatok a Kárpát-medencei 9–10. századi kerámiaegyüttesek természettudományos keltezési lehetőségeiről. Lehetséges mintavételezési stratégiák. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6*. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs.–Major B. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2.] Budapest–Esztergom 2016, 507–514.
- MOLNÁR–SVINGOR 2011 = Molnár M.–Svingor É.: Radiokarbon kormeghatározás. In: *Régészeti kézikönyv*. Főszerk.: Müller R. Budapest 2011, 532–544.
- MOLNÁR et al. 2013a = Molnár, M.–Janovics, R.–Major, I.–Orsovszki, J.–Gönczi, R.–Veres, M.–Leonard, A.G.–Castle, S.M.–Lange, T.E.–Wacker, L.–Hajdas, I.–Jull, A.J.T.: Status report of the new AMS ¹⁴C sample preparation lab of the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (Debrecen, Hungary). *Radiocarbon* 55/2–3 (2013), 665–676.
- MOLNÁR et al. 2013b = Molnár, M.–Rinyu, L.–Veres, M.–Seiler, M.–Wacker, L.–Synal, H.A.: EnvironMICADAS: a mini ¹⁴C AMS with enhanced Gas Ion Source Interface in the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies (HEKAL), Hungary. *Radiocarbon* 55/2–3 (2013), 338–344.
- MRT 8 = *Magyarország Régészeti Topográfiája 8. A szarvasi járás IV/2*. Szerk.: Makkay J. Írta: Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M. [Békés megye Régészeti Topográfiája 2.] Budapest 1989.
- OLAJOS 2012 = Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. In: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok – Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Révész É. Szeged 2012, 141–152.
- RÁCZ 2010 = Ráczi T. Á.: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II*. Szerk.: Benkő E.–Kovács Gy. Budapest 2010, 69–79.
- RUTTKAY 2002 = Ruttkay, M.: Mittelalterliche Siedlungen und Gräberfelder in Bajč-Medzi kanálmi (Vorbericht). *SLA* 50/2 (2002), 245–322.
- SKRIBA 2010 = Skriba P.: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát–Telekes-dűlő, Vas megye). *ArchÉrt* 135 (2010), 209–244.
- SVINGOR 2012 = Svingor É.: A C-14 kormeghatározás alapjai és problémái. *Archeometriai Műhely* 2012/3, 135–146.
- SZABÓ 2004 = Szabó L.: Debrecen, Bellegelő, Bordás-tanya. *RKM* 2003 (2004), 202–203.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993 = Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 227–236.

- SZŐKE 1980 = Szőke, B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Kőrös-Gebietes in Südost-Ungarn. *ActaArchHung* 32 (1980), 181–204.
- SZŐKE 1992a = Szőke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. *ZM* 4 (1992), 129–167.
- SZŐKE 1992b = Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen*. Hrsg.: Daim, F. [Studien zur Archäologie der Awaren. *Archaeologia Austriaca Monographien* 2.] Wien 1992, 841–968.
- SZŐKE 1993 = Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 33–43.
- TAKÁCS 1994 = Takács Miklós: falu. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest 1994, 207–210.
- TAKÁCS 2013 = Takács Melinda: Megjegyzések a X–XI. századi telepkerámia keltezési lehetőségeiről egy nyírségi település kapcsán. *JAMÉ* 55 (2013), 41–87.
- TOMKA 1988 = Tomka P.: Avar kori település Győr, Bokányi Dezső utcában. *Arrabona* 24–25 (1988), 35–61.
- TOMKA 1998 = Tomka P.: A sopronkőhidai 9. századi település. *Arrabona* 36/1–2 (1998), 45–84.
- VÁLYI 2003 = Vályi K.: Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma- Hármashatáron. *MFME–StudArch* 9 (2003), 211–228.
- VIDA 1996 = Vida, T.: Avar Period settlement and graves at the site of Gyoma 133. In: *Cultural and landscape changes in South-East Hungary* II. Ed.: Bökönyi, S. Budapest 1996, 323–364.
- VIDA 1999 = Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I*. [VAH 8.] Berlin–Budapest 1999.
- WICKER 1994 = Wicker E.: M5 125. Kiskunfélegyháza–Autóspihenő szarmata kori település és temető. Az 1994. évi leletmentés eredményeinek rövid összefoglalása. *MKBKM* 1994 (1995), 199–206.
- WICKER 1997 = Wicker E.: Egy szarmata falu külterülete. (M5 125. Kiskunfélegyháza–Izsáki-út.) Feltárások az 1995–1996. évben. *MKBKM* 1995–96 (1997), 73–80.

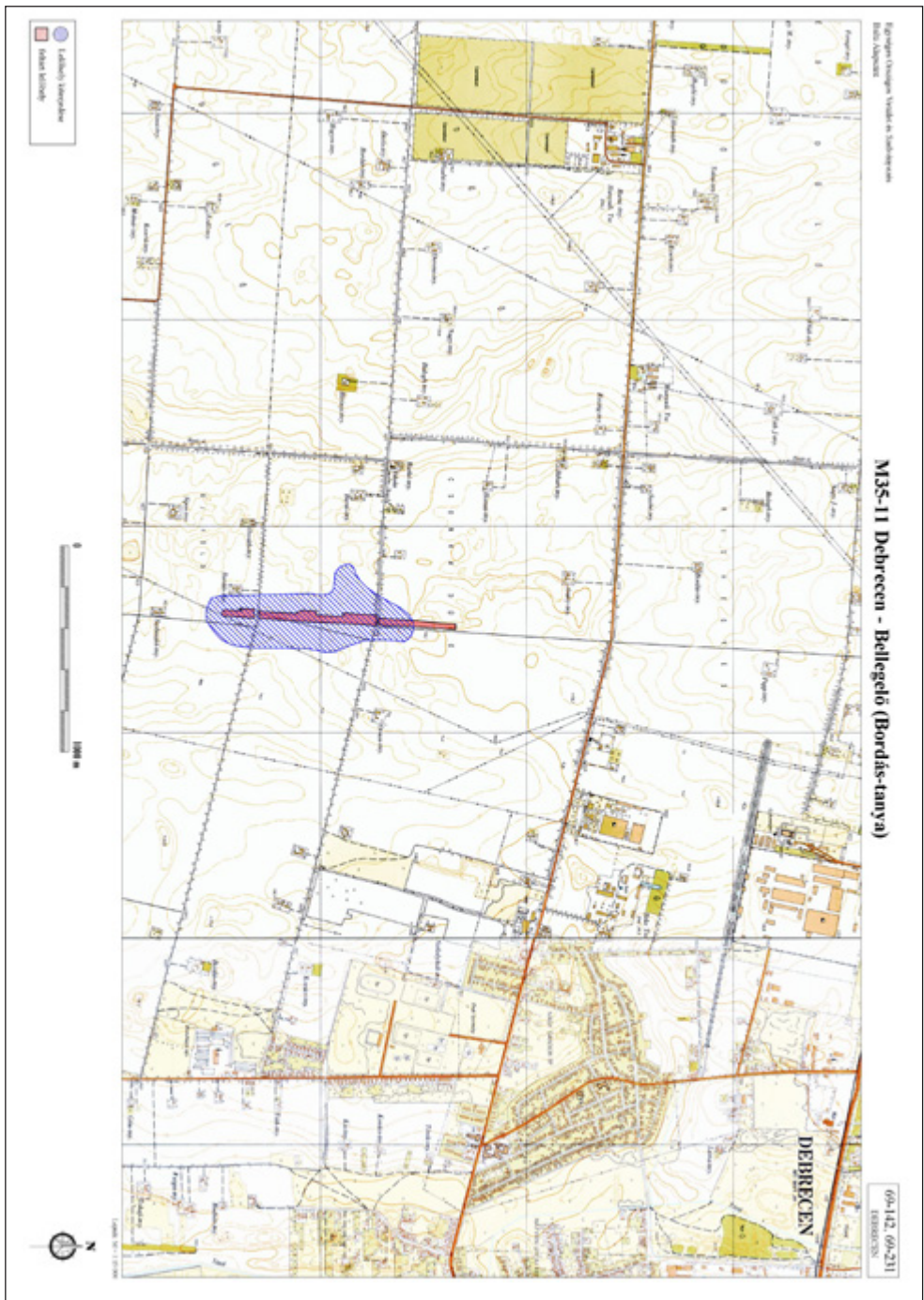
Possibilities of Absolute Dating or the Difficulties of 9th-century Dating in the Light of a Debrecen Site

The authors of this study are attempting to completely process the settlement and burial-ground found on the site of Debrecen–Bellegelő, Bordás–tanya, something that has been waiting to be done for almost ten years. Responding to the invitation of the conference "*The Great Hungarian Plain in the 9th century II. – New results*" (*Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények*) we decided to try to examine the site's 9th century layer, using radiocarbon dating. The datings were done in two steps: in February and May 2014. The tests were made by the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies, operated jointly by the Institute for Nuclear Research of the Hungarian Academy of Sciences in Debrecen (ATOMKI) and Isotoptech Ltd. The samples were prepared by István Major, the measurements and their evaluations by Dr Mihály Molnár.

First we took samples of human bones from chosen graves in the burial-ground, then of animal bones from selected features of the settlement. We had to keep in mind that the probable radiocarbon age of the samples would not coincide with the timeframe defined by archaeology (8th, 9th century). The Late Avar Period is not the best age to be examined with radiocarbon dating, because of the plateau on the calibration curve, the age of a sample could be as long as a century: in a calendar this means intervals 670–770, 770–880 and 880–990. In accordance, most of our samples fell into the 670–770 interval, the possibility of them being from the 9th century not marked by either one or even two sigmas (σ). Among the burial-ground's graves, only in no. 440/440 – the sample taken from the bones of a child around the age of 4–5 – brought results from the 9th century: cal 690–820 AD (1 σ), cal 690–870 AD (2 σ). This, however cannot be evaluated for us, because its radiocarbon age covers almost two centuries. The sample taken from house no. 9/9 fell into the second interval, and this is the closest to the answer we would have liked to get: cal 770–870 AD (1 σ), cal 710–750 and cal 760–890 AD (2 σ). We put the ceramics from the filling of the house to the late 8th – early 9th century, together with the radiocarbon results, I believe we can accept the one sigma result.

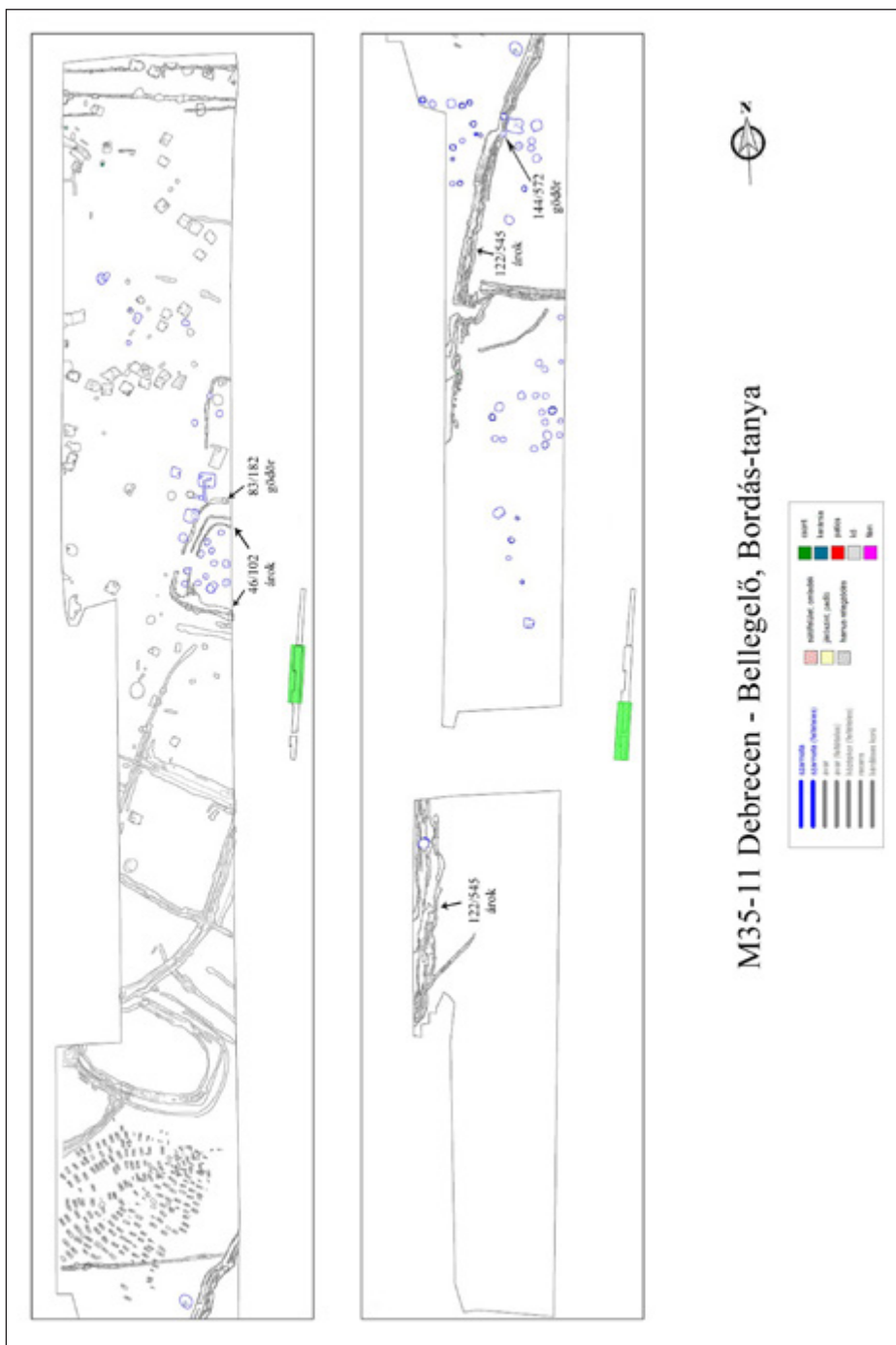
The radiocarbon data in itself hasn't brought the expected results in respect of the 9th century, and because of the low number of samples we have to treat the results we received carefully. We hope that the "negative result" of the burial-ground is also a step forward in the settlement's sampling, which we wish to continue in the future.

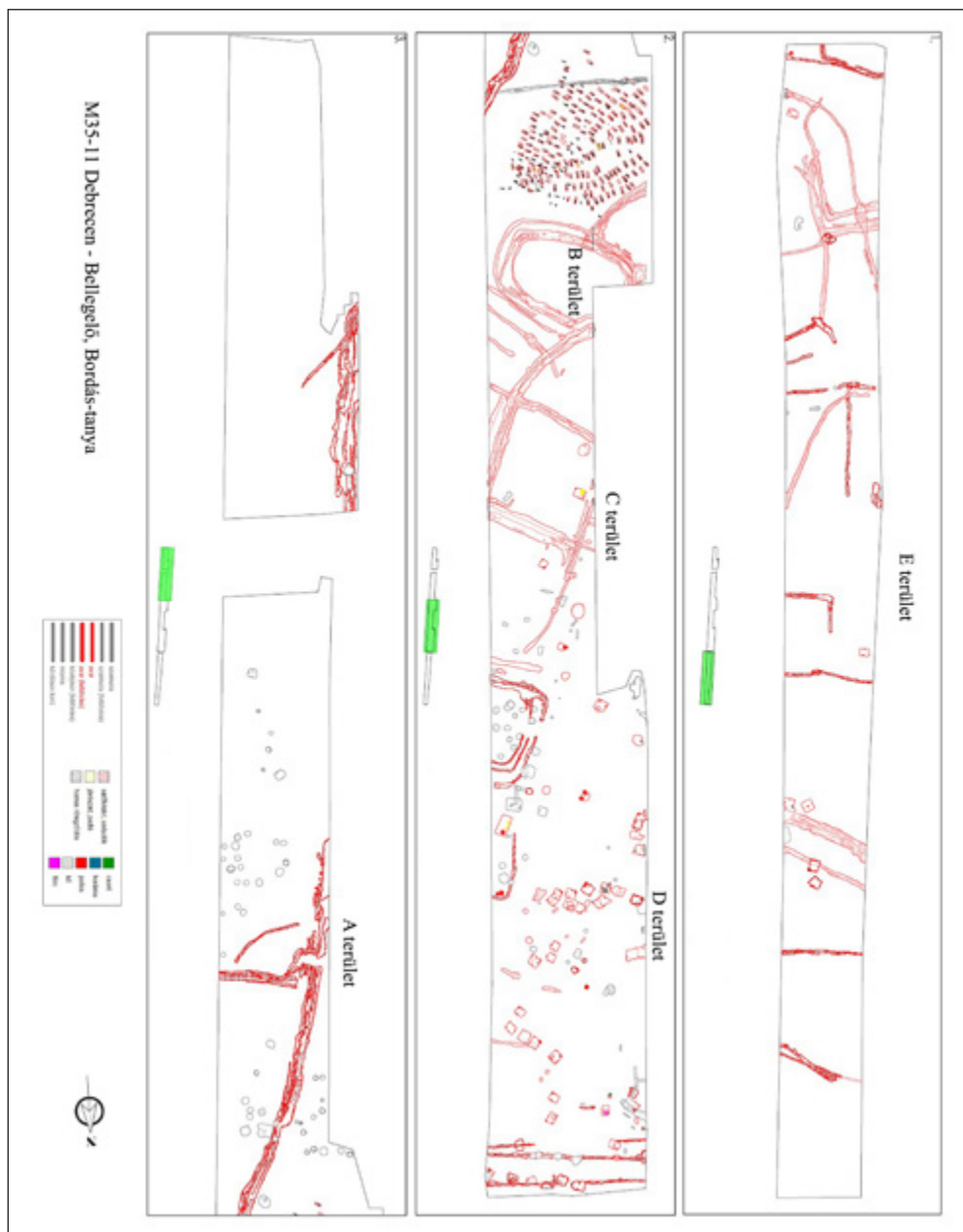

1. tábla: Debrecen–Bellelgő, Bördös-tanya (M35-11) lelőhely elhelyezkedése EOV térképen (Térkép: Czakó Viktória, Déri Múzeum)

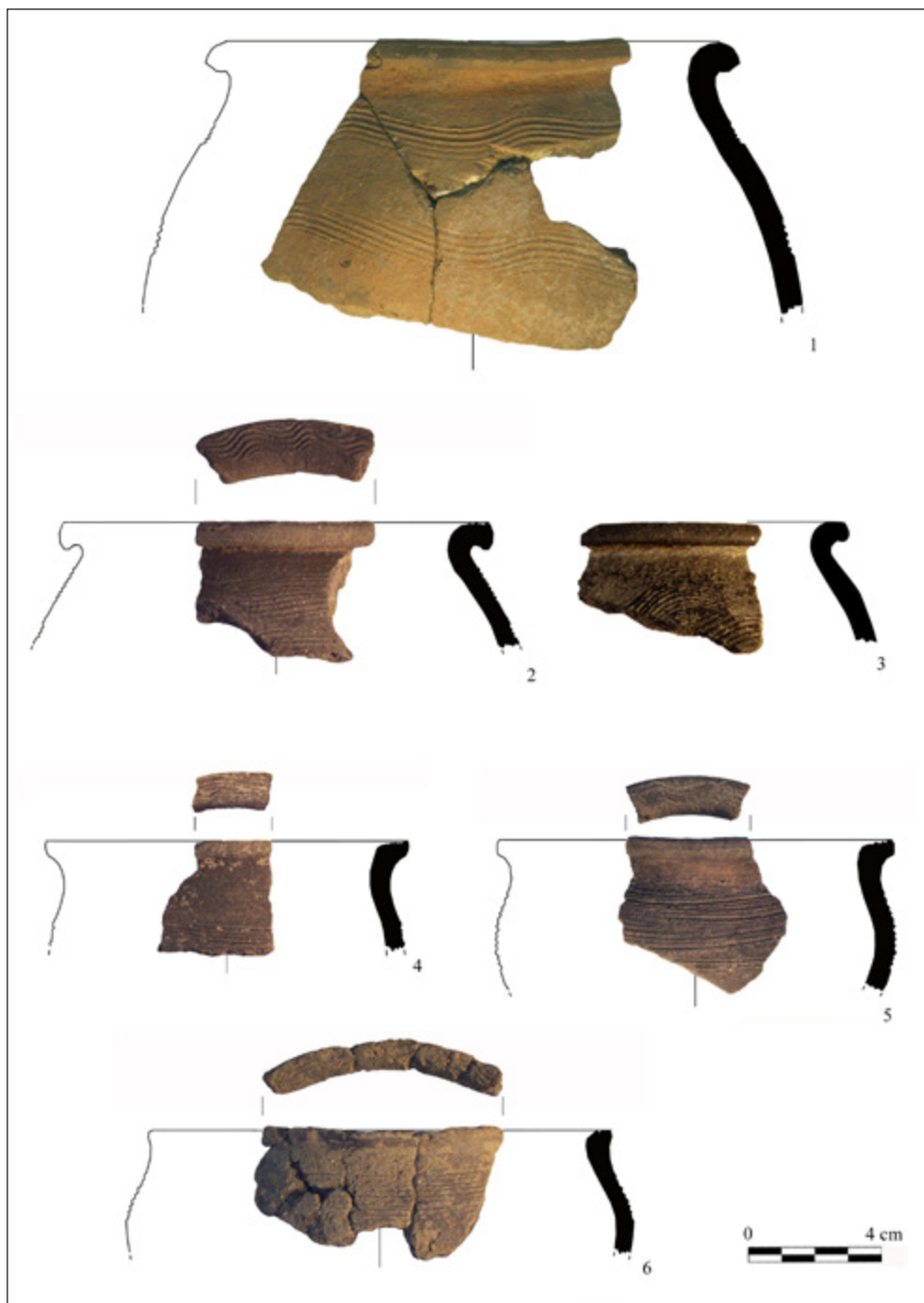

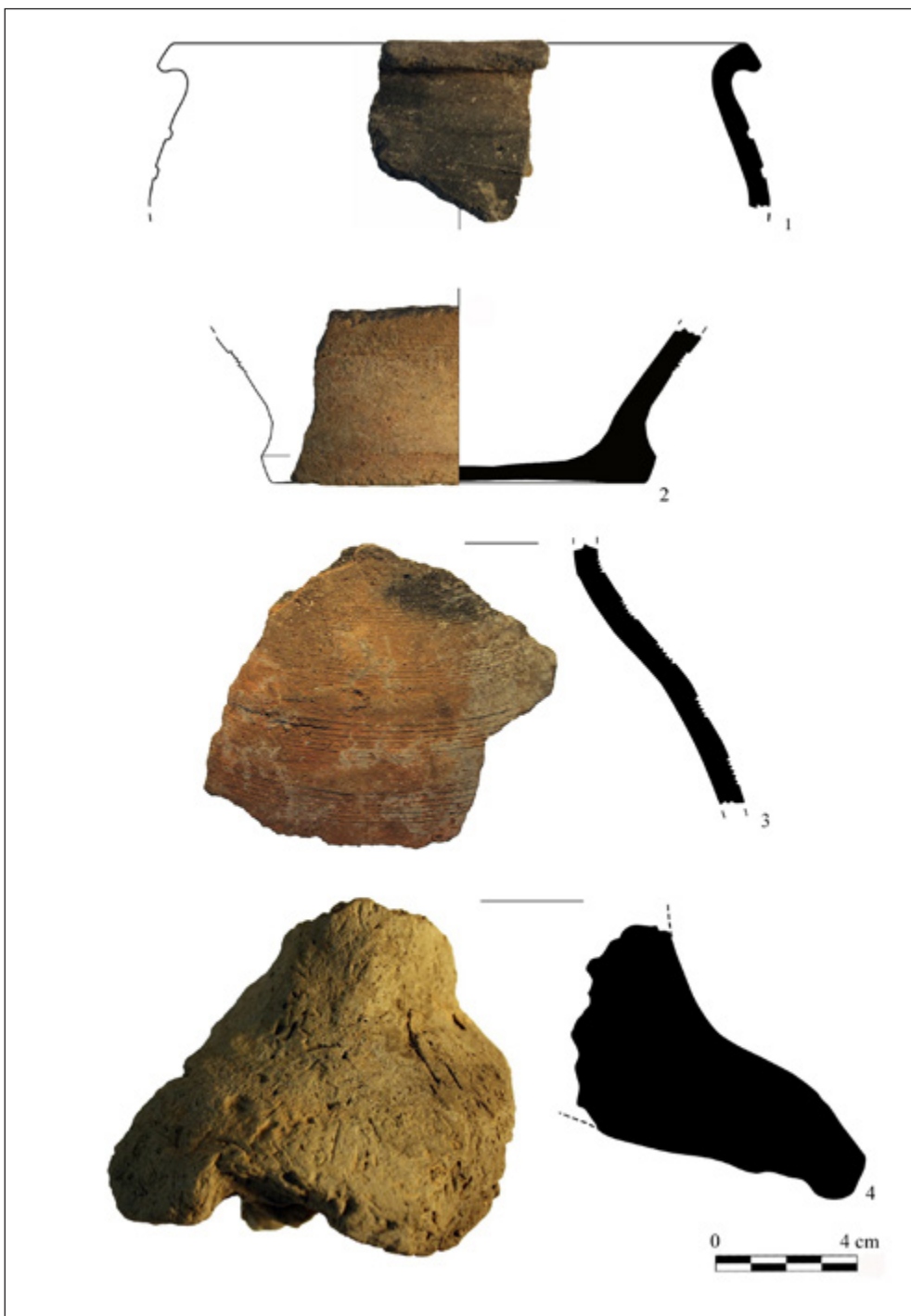
2. tábla: A lelőhely szarmata kori településrétege
(Térkép: Czákó Viktória, Déri Múzeum)

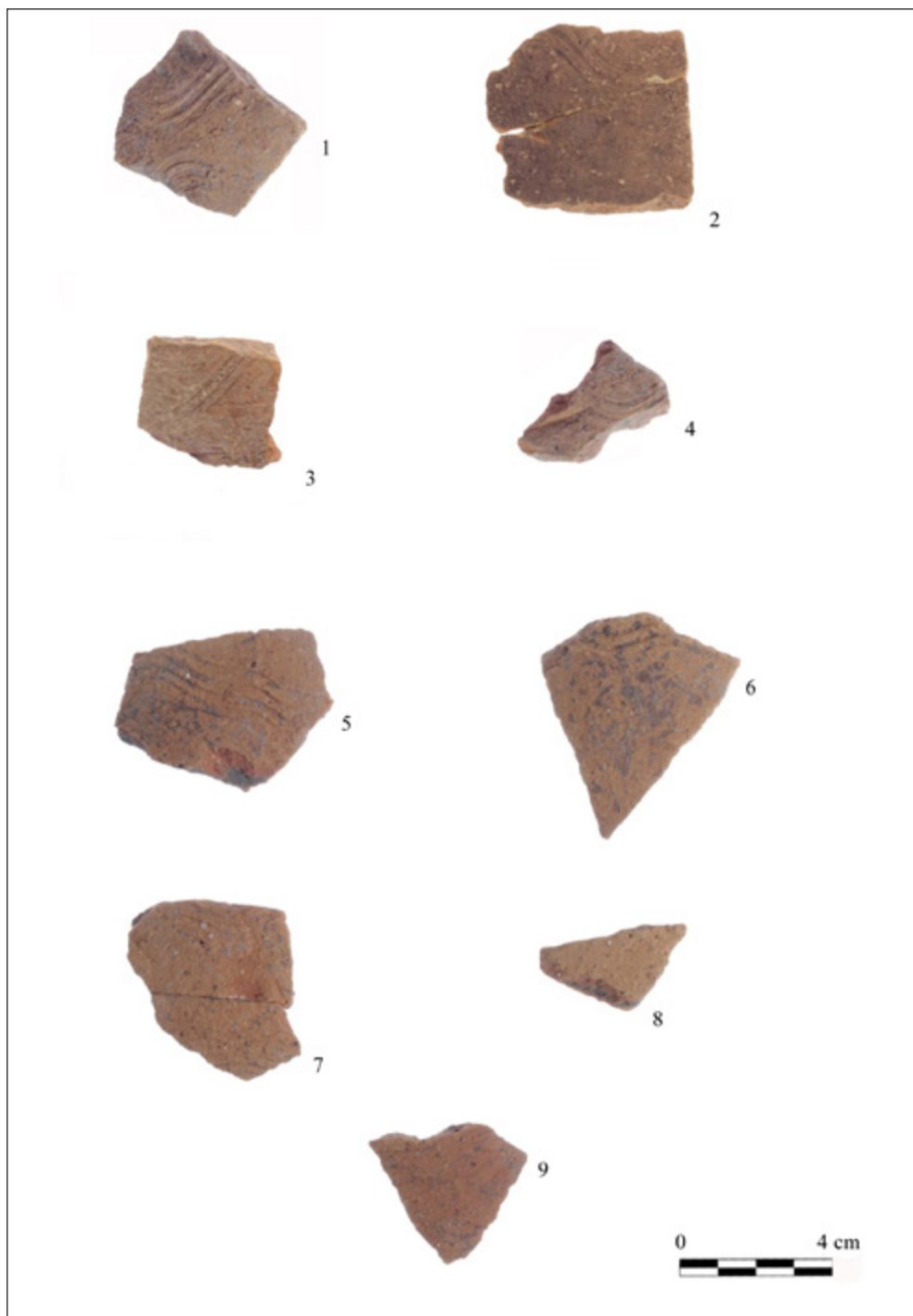
3. tábla: Területi egységek az avar kori településterületen belül: A–E területek
(Térkép: Czákó Viktória, Déri Múzeum)

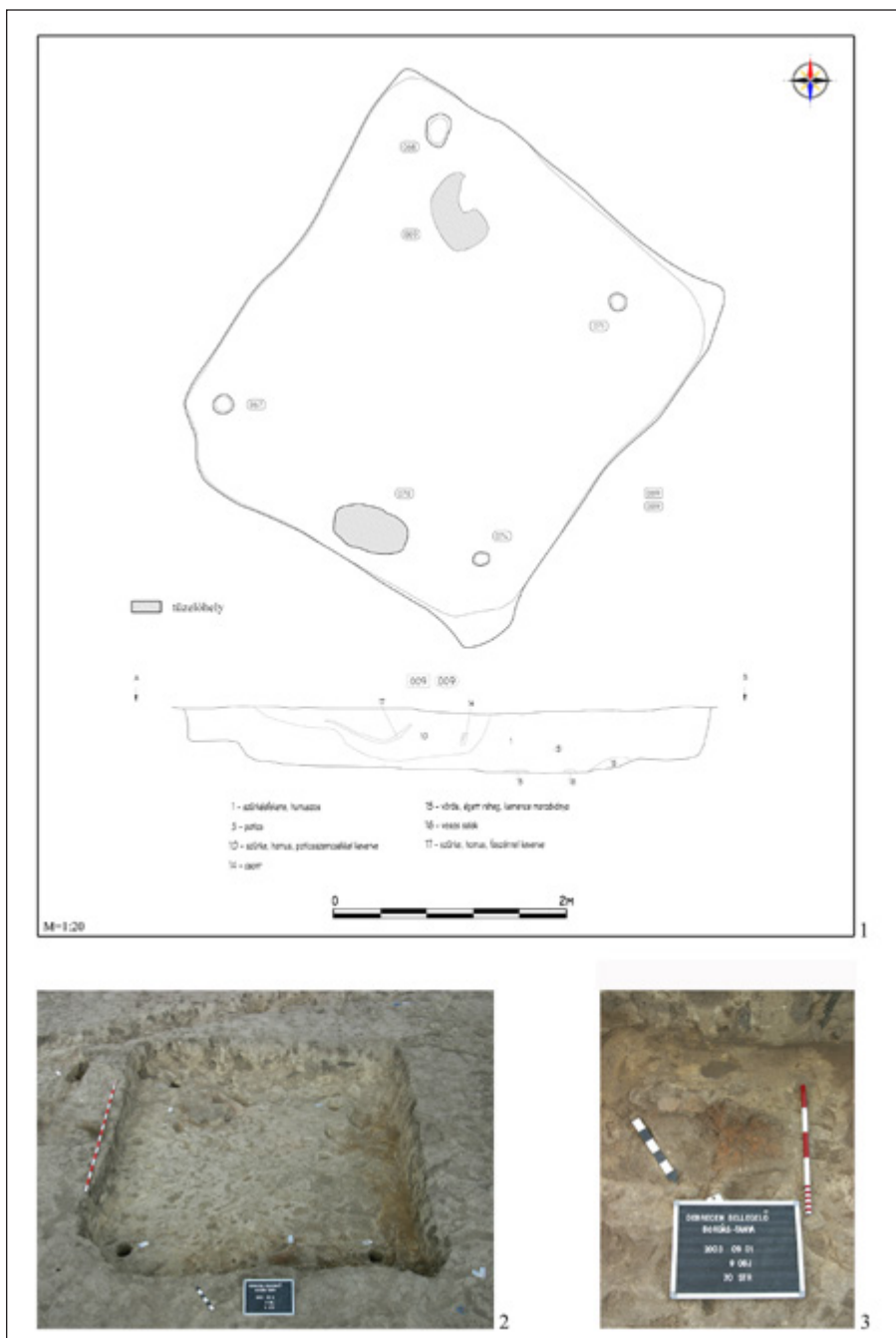
4. tábla: Kerámiaanyag. 1–2, 4–6: 9/9. sz. ház; 3: 9/69. sz. tüzelőhely

5. tábla: Kerámiaanyag. 1–4: 9/9. sz. ház

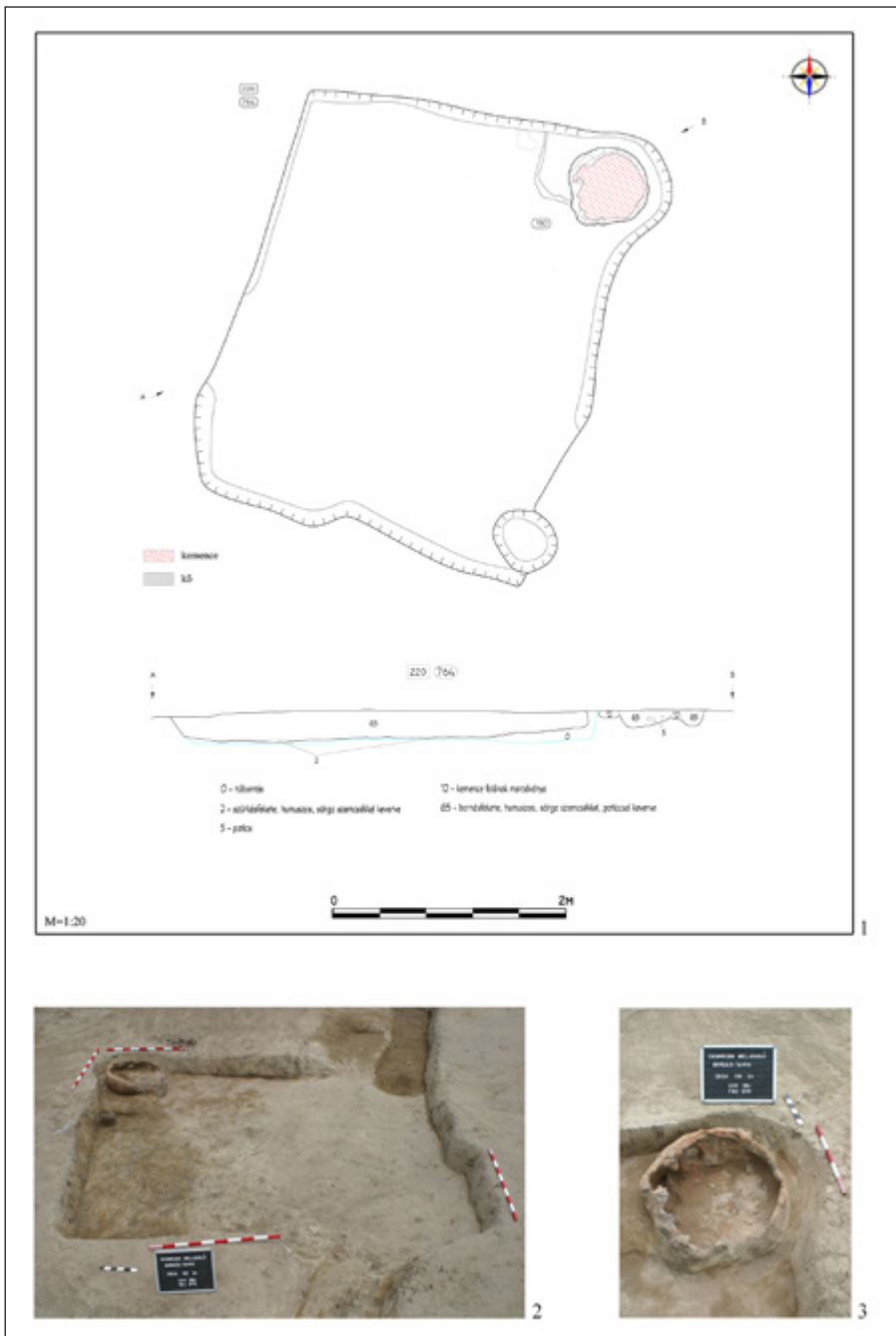

6. tábla: Kerámiaanyag. Összetartozó töredékek. 1–4: 26/26. sz. gödör; 5–9: 28/28. sz. gödör

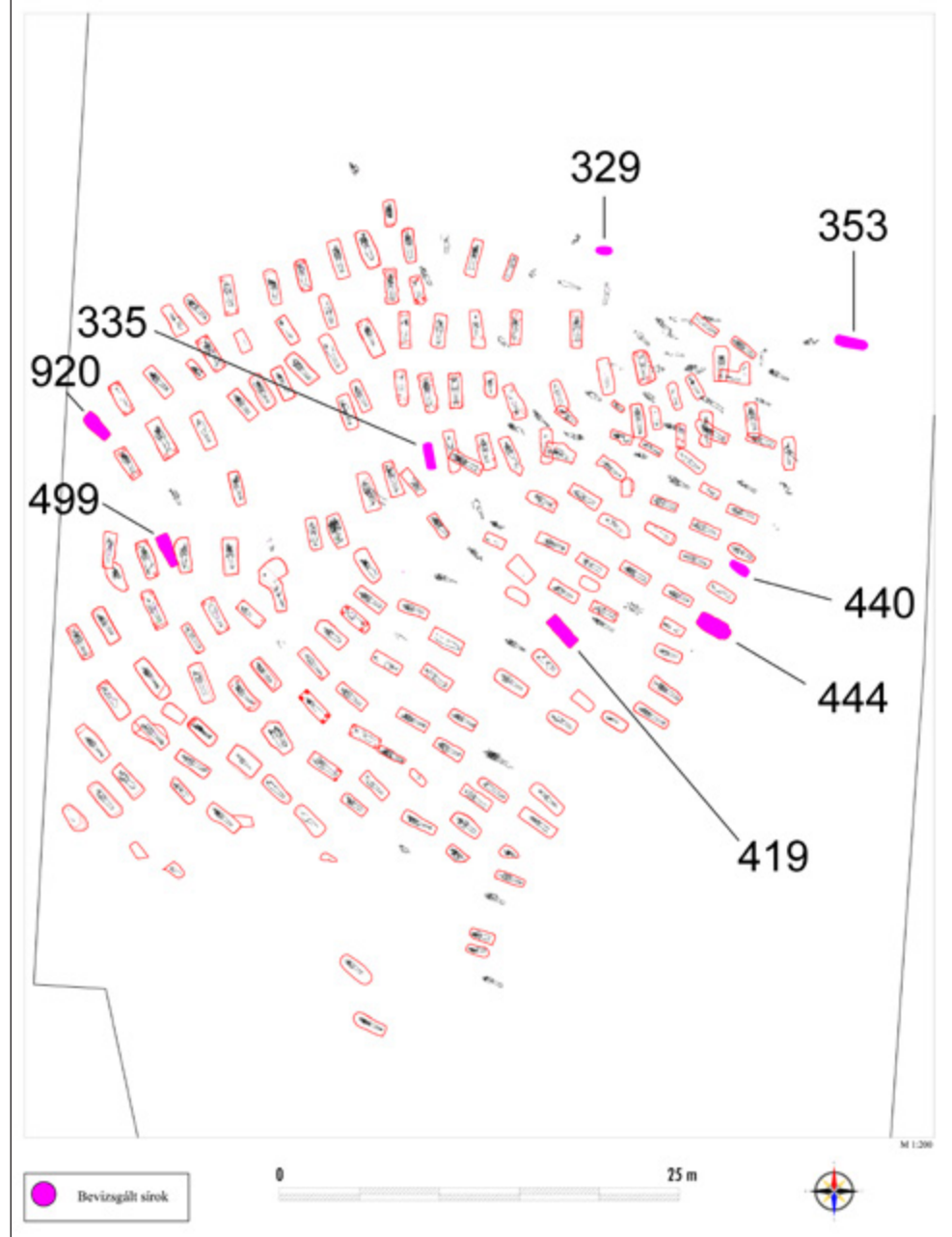
7. tábla: 9/9. ház. 1: 9. sz. ház digitalizált felszínrajza; 2: 9. sz. ház feltárás utáni fotója.
 3: 9/70. sz. tűzhely, a ¹⁴C mintavételezés helye
 (Digitalizált felszínrajz: Czákó Viktória, Déri Múzeum)

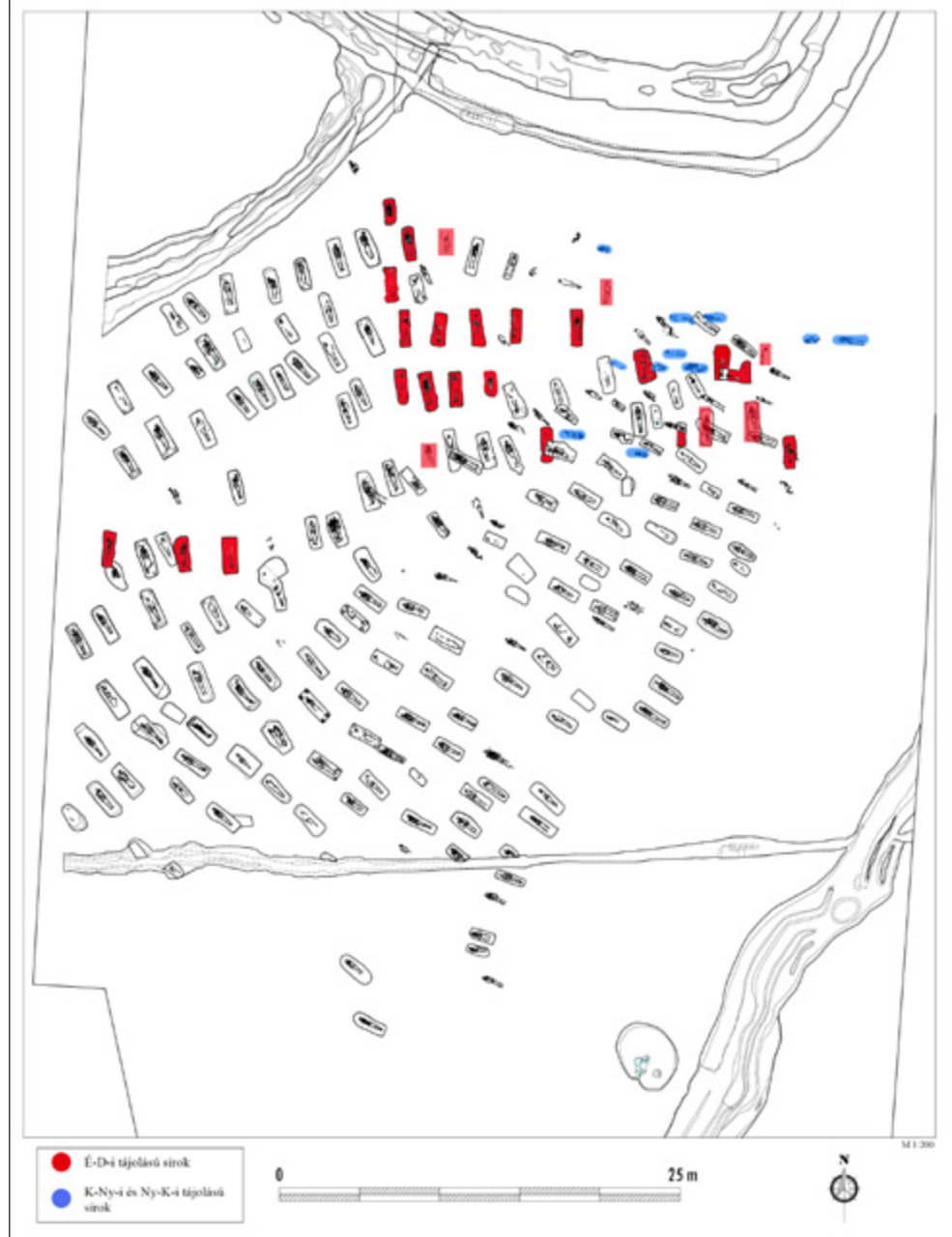
8. tábla: 220/764. sz. ház. 1: 220. sz. ház digitalizált felszínrajza; 2: 220. sz. ház feltárás utáni fotója. 3: 220/780. sz. tűzhely, a ¹⁴C mintavételezés helye (Digitalizált felszínrajz: Czákó Viktória, Déri Múzeum)

M35-11. Debrecen - Bellegelő, Bordás tanya
2003-2004

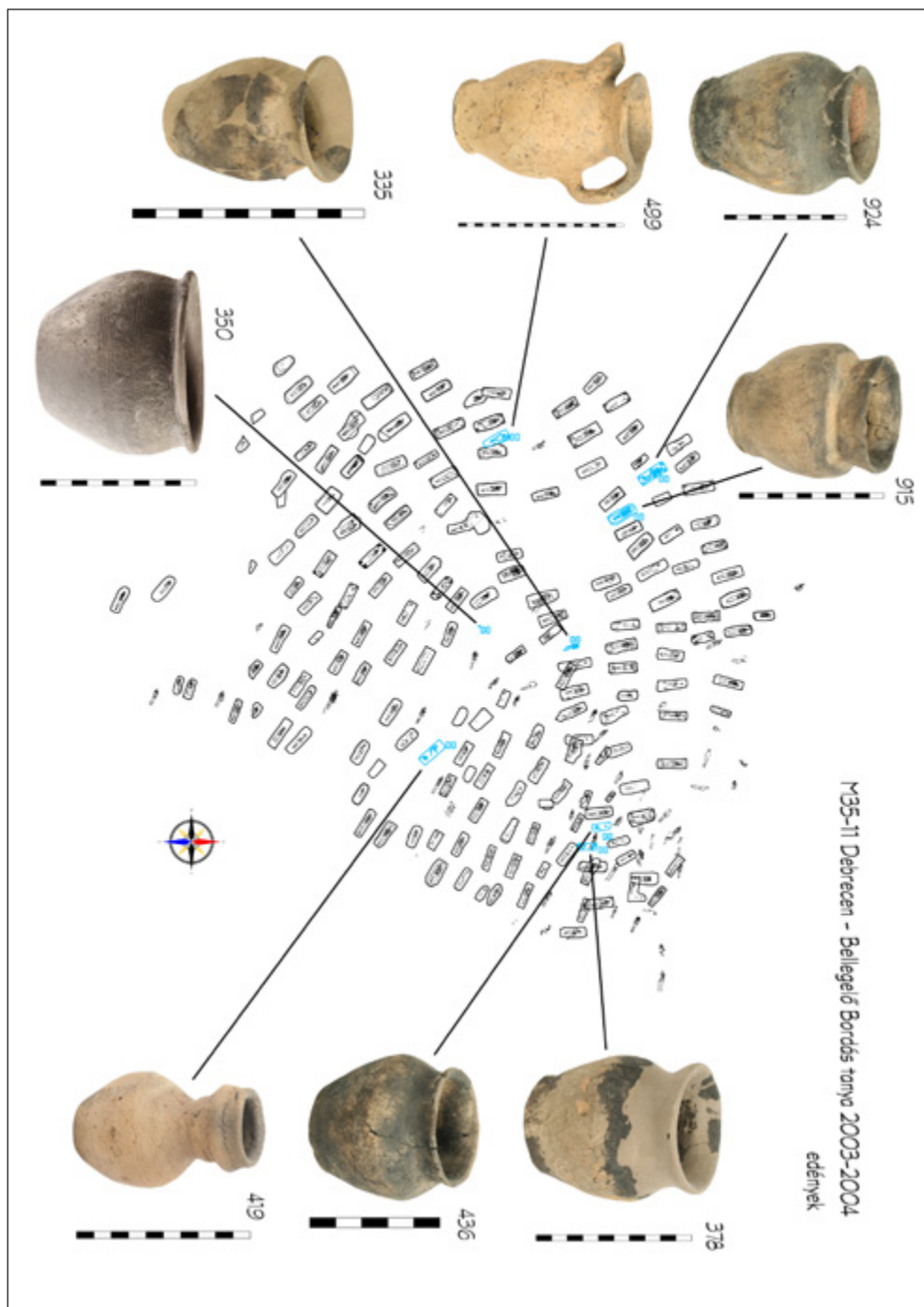

9. tábla: Az avar kori temető felszínrajza és a radiokarbon-vizsgálatra kiválasztott minták helye

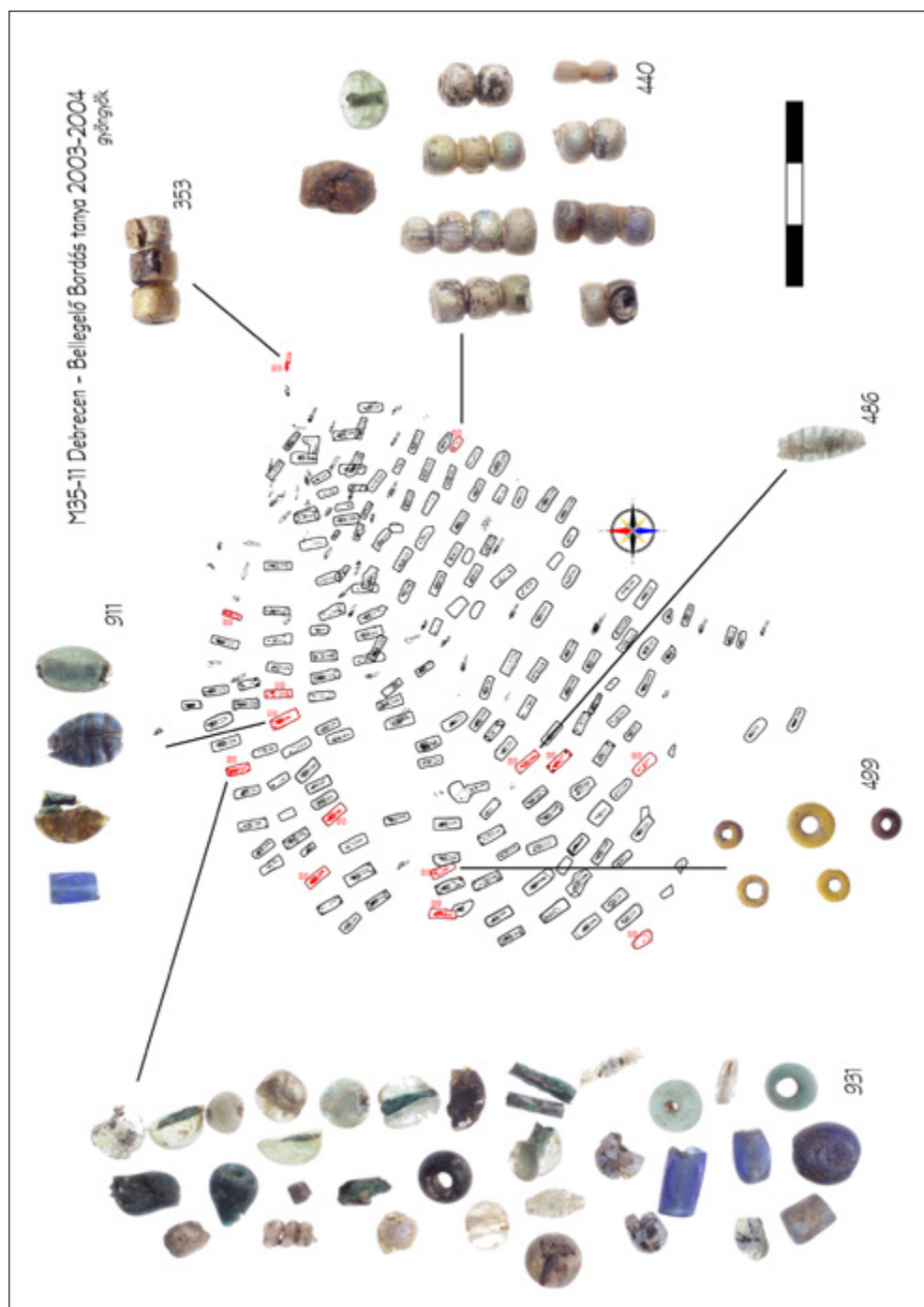
M35-11. Debrecen-Bellegelő, Bordás tanya
2003-2004

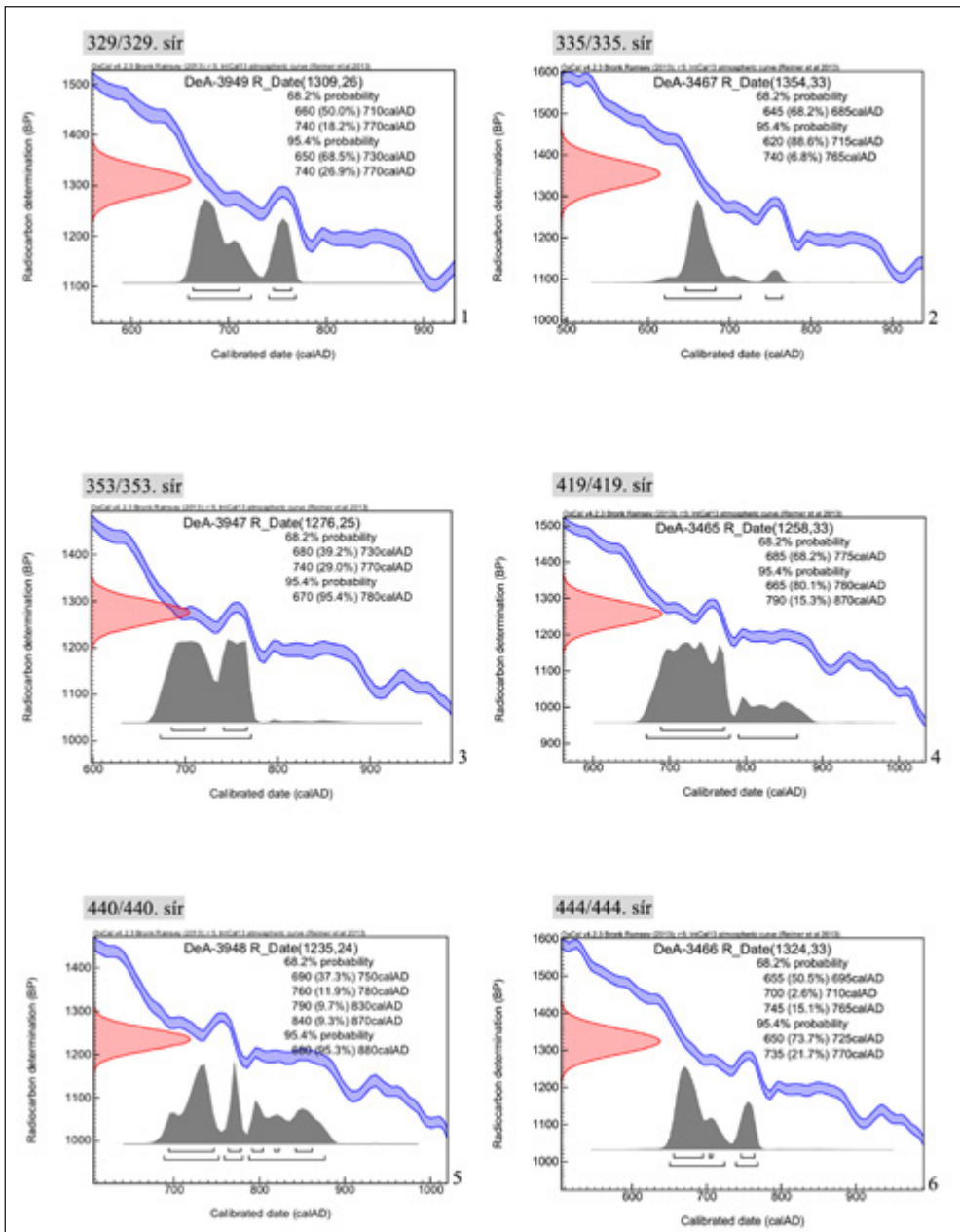
10. tábla: Az avar kori temető sírjainak tájolása

11. tábla: Az avar kori temető edénymellékletes sírjai

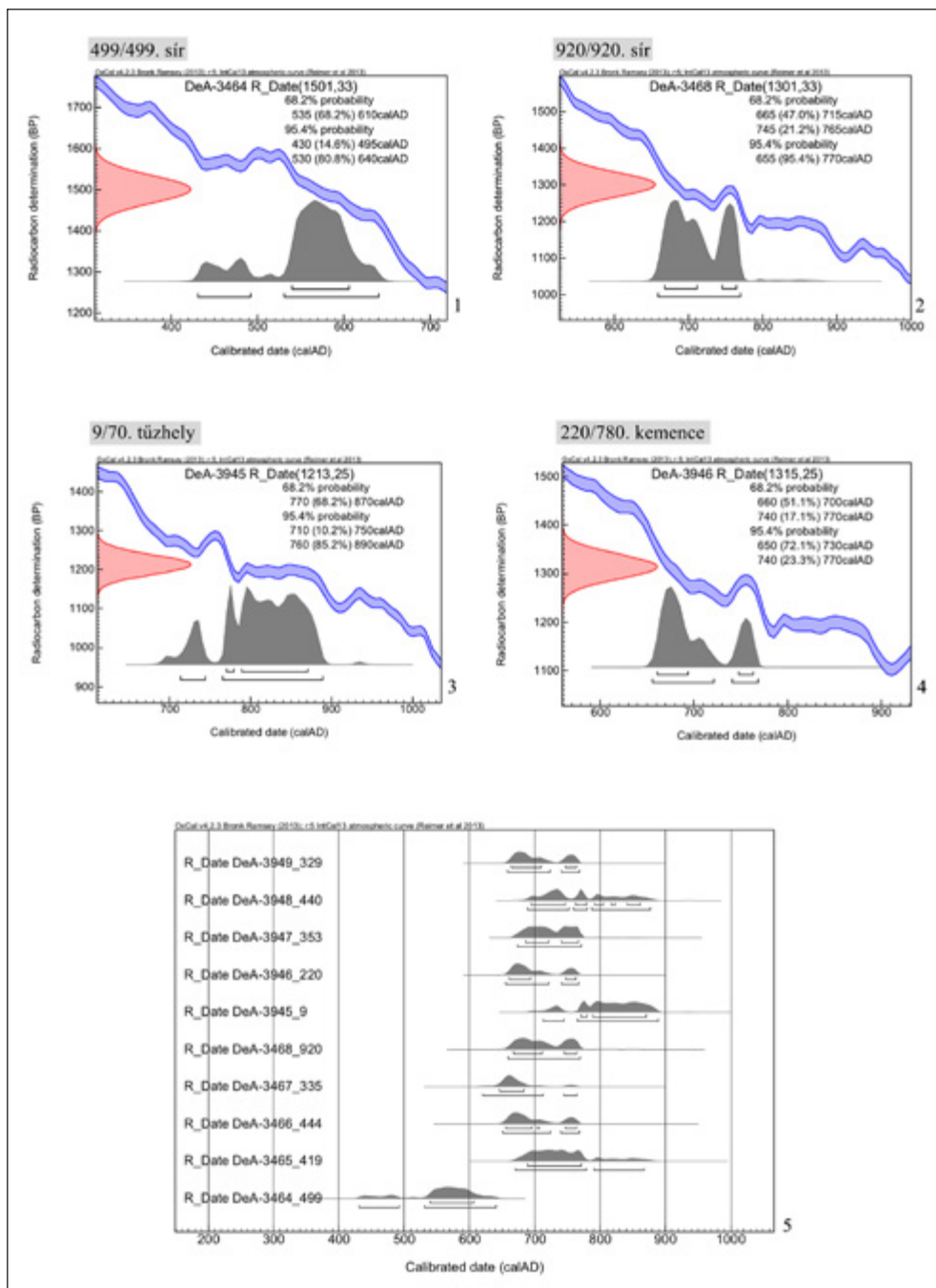

12. tábla: Az avar kori temető gyöngymellékletes sírjai

13. tábla: Radiokarbon-eredmények: 1: 329/329. sír; 2: 335/335. sír; 3: 353/353. sír;
 4: 419/419. sír; 5: 440/440. sír; 6: 444/444. sír.

14. tábla: Radiokarbon-eredmények: 1: 499/499. sír; 2: 920/920. sír; 3: 9/70. tűzhely; 4: 220/780. kemence; 5: összesített eredmények

Újabb régészeti adatok a Bodrogeköz 6. század végi – 9. századi történetéhez Előzetes jelentés Pácini–Szenna-domb lelőhelyről

1. Bevezetés

A Bodrogeköz településtörténetének kutatását az 1960-as években Valter Ilona kezdte meg.¹ Munkáját 1988-tól Révész Lászlóval együtt folytattuk.² A legújabb kutatások a Vásárhelyi-terv keretén belül megvalósult cigándi árvíztárolóhoz kapcsolódtak.³ Ennek révén került sor az alább ismertetendő település feltárására is. A lelőhely a Bodrogeközben, Sárospataktól északkeletre, mintegy 30 km-re, Pácini déli határában helyezkedik el [1. tábla]. Az egykor vizes, mocsaras ártérből kiemelkedő észak–déli irányú Szenna-dombon 1991-ban végeztünk terepbejárást,⁴ és itt került elő a IV. pácini bronzkincs is.⁵ Ezek alapján valószínűsíthető volt, hogy a terület a bronzkorban, a népvándorláskorban, valamint az Árpád-korban is lakott lehetett.

Az 1,28 ha alapterű lelőhely ásatását 2007-ben végeztük el.⁶ Ennek során 41 házat, 38 szabadon álló kemencét, 150 gödröt tártunk fel. A telepjelenségek mellett 20 hamvasztásos sírt is leltünk. A feltárható terület azonban nem fedte le teljes egészében a lelőhelyet; amely ha kis mértékben is, de keleti és nyugati irányban túlterjedt azon. Az objektumok a domb lejtőin helyezkedtek el, gyakran a lehumuszolt felszínhez képest még igen vastag feltöltés alatt. A domb erősen kiemelkedő középső része csaknem üres volt [2. tábla].

A különféle korszakokba tartozó régészeti jelenségek meglehetősen jól elkülönültek egymástól, közöttük szuperpozíciót alig észleltünk. Bronzkori leleteket az itt napvilágot látott kincs ellenére sem találtunk. Legkorábbi leleteink császárkoriak. Ezek egy házból, valamint több gödörből származtak. A feltárt területen egy sír került elő, amelyet az 5. század közepére, második felére keltezhetünk [3. tábla].⁷ További, erre a korszakra datálható lelet azonban szintén nem került elő. A lelőhely legkésőbbi objektumai Árpád-koriak. A szórványosan napvilágot látott tárgyakon kívül egy házat és egy szabadon álló kemencét sorolhatunk ebbe

* SZTE BTK Régészeti Tanszék, b.nagykatalin@gmail.com; SZTE BTK Régészeti Tanszék, wolfmaria55@gmail.com

¹ VALTER 1964; VALTER 1968; VALTER 1974.

² WOLF 1991; RÉVÉSZ–WOLF 1993; WOLF 1996.

³ A kutatásokat legutóbb röviden összefoglalta: RINGER–SZÖRÉNYI 2011, 501–502, 3. kép.

⁴ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára 191. doboz.

⁵ HELLEBRANDT 1989

⁶ Az ásatáson dolgozott Horváth Antónia és Ringer István régész is. Munkájukat ezúton is köszönjük.

⁷ PINTÉR-NAGY 2011; PINTÉR-NAGY 2012.

a korszakba. Ezek formájukat tekintve alig különböznek a korábbi időszakok hasonló jellegű építményeitől.

A leletanyaguk alapján a régészeti jelenségek többsége népvándorláskori, 6–9. századra datálható.⁸ A feltárt területen földbe mélyített és felmenő falú házakra utaló nyomok, kemencék, a hozzájuk tartozó munkagödrök, valamint gödrök és hamvasztásos sírok kerültek elő.⁹

2. A telep és a temető jelenségeinek leírása

28. ház

Kisméretű, 270×275 cm-es, mélysége a nyesett felszíntől 23 cm.¹⁰ A felszínen szabályos négyzet alakú, sötétszürke foltként jelentkezett. Falai függőlegesek, alja lapos, padlójában cölöplyuk foltyját nem regisztráltuk. Betöltése sötétszürke, enyhén paticsos, faszenes föld volt. Belőle kerámia, állatsont és kő került elő. É-i oldalán, a faltól 20 cm-re helyezkedett el kemencéjének omladéka, melynek mérete 120×80 cm. Az omladék átégett kövekből és sok háztartási hulladékból, fazék, illetve sütőepsi-töredékekből állt [4. tábla 1].

123. ház

Kisméretű, szabálytalan oldalhosszúságú, 244×220×220×263 cm-es, mélysége 14 cm. Leke-rekített sarkú, négyzetes alakú, falai függőlegesek, alja egyenetlen. DK-i sarkában helyezkedett el meneteles bejárata. Betöltése kissé faszenes, paticsos, sárgásszürke homok. DK-i negyedében már a felszínen jelentkezett az S121-es cölöphely, feltehető tehát, hogy nem a házhoz tartozott. A ház betöltéséből csonteszköz, cserép, állatsont, kő, és patices látott napvilágot. ÉK-i sarkában találtuk meg a 70×80 cm-es kemencéjét (S 125), melynek mélysége 0–8 cm volt. A kemencét apró kövekből állították össze, alatta tapasztást nem találtunk. Az omladékok között állatsontok és kerámatöredékek feküdtek.

156. ház

Nagyméretű, 438×337×350×322 cm-es, szabálytalan négyszög alakú. Gödre igen sekély, a nyesett felszíntől mérve 7–23 cm volt. Bejárata a Ny-i oldalon nyílhatott. A K-i oldalfal közepén egy cölöplyukat bontottunk ki, amely azonban nem tartozott a házhoz, mivel vágta annak gödrét. A ház csekély betöltéséből kerámia, kő és tapasztástöredékek kerültek elő. 105×85 cm-es, apró kövekből, kötőanyag nélkül összeállított kemencéje (S 344) a DNy-i oldalon, a saroktól kissé beljebb helyezkedett el, mélysége 16 cm. A kövek alatt 4 cm vastag hamuréteget találtunk, melyben kövek és cseréptöredékek voltak. Ezek alatt 61×42 cm-es kerek gödör helyezkedett el, amely erősen átégett. A belőle kikerült kövek is égettek voltak. Ezek mellett cseréptöredékeket, állatsontot, tapasztást és faszenet találtunk [4. tábla 2–4].

⁸ A lelőhely leletanyaga a Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményében található (2010.1.1.1–2010.1.452.36).

⁹ Jelen keretek között nincs lehetőségünk valamennyi feltárt objektum ismertetésére. Ezért kiválasztottunk néhányat, melyek, úgy véljük, jellemzőek a település különböző korszakaira és objektum típusaira.

¹⁰ A mélységek a továbbiakban is a lehumuszolt, nyesett felszíntől értendők.

402. ház

Téglalap alakú, szabálytalan oldalfalú, 320×262×343×280 cm-es, szokatlanul mély, a nyezett felszíntől 57 cm-re az altalajba mélyedő, K–Ny-i tájolású. Bejárata Ny-ról nyílhatott. Betöltése szürke föld, kevés faszénnel. Több karó és cölöplyuk mélyed bele, közülük három a feltételezett bejáratnál. Padlóját nem lehetett megfigyelni. Szuperpozícióban állt egy későbbi házzal (S 110), ez alatt helyezkedett el. Betöltésében követ, állatcsontot, faszenet és hamut leltünk. 152×130 cm-es kemencéje (S 401) az ÉK-i sarokban helyezkedett el, 57 cm-re mélyedt az altalajba. Eredetileg kerek volt, apró kövekből, kötőanyag nélkül rakták össze. Szája DNy-ra nyílt, D-i oldalán több kisebb, a szájánál egy további karólyuk került elő. A kövek alatt patkó alakú gyengén átégett, a szája felé lejtő gödröt találtunk. Szuperpozícióban állt az S 332-es objektummal, alatta helyezkedett el. Betöltésében cseréptöredékeket (köztük sütőtepsiét is), állatcsontot, tapasztást, faszenet találtunk [5. tábla 1].

421. ház

Nagyméretű, négyzet alakú, 320×330 cm-es, mélysége 5–45 cm között változott, amelyet a K felé lejtő domboldal okozott. Falai függőlegesek, alja egyenetlen. Négy sarkában 1-1 cölöphelyet találtunk. A ház leégett, oldalfalai, melyek 30–36 cm széles, 3 cm vastag, jó megtartású deszkák voltak, ráomlottak a padlóra, amitől az több helyen keményre, vörösre égett. A deszkák felső oldalán is találtunk tapasztást, ami valószínűvé teszi, hogy a házfalak kívülről tapasztottak voltak. Betöltése erősen faszenes, kevés paticsal kevert szürke homok volt, melyben kerámiát, állatcsontot, követ, tapasztást leltünk. Kemencéje (S 431) a DK-i oldalon helyezkedett el. Eredetileg kerek, 118×58 cm-es, 36 cm mély volt, kisebb kövekből, kötőanyag nélkül állították össze. A kövek alatt nagyobb, lapos köveket találtunk, melyek alatt a homok vörösre égett. Talán a lapos kövek alkothatták a sütőfelületet. Bontása során kerámiát, köztük sütőtepsi-töredékeket leltünk [5. tábla 2–3].

100. szabadon álló kemence

106×103 cm-es, nagyméretű, kör alakú, mélysége 19 cm. A 3 cm vastag sütőfelülete jó minőségű, ép. Ezen a leszakadt boltozat számos darabját megtaláltuk. Alatta sem követ, sem cseréptöredéket nem leltünk. Betöltése enyhén faszenes szürke föld volt. Szája K-re nyílt. Itt helyezkedett el az ovális, 145×125 cm-es, 5–20 cm mély munkagödre (S 10). Betöltése sötétszürke, homokos föld volt. Leletek nem kerültek elő belőle.

112. szabadon álló kemence

Mérete 40×46 cm, mélysége 4 cm. Eredetileg kerek, kötőanyag nélkül, apró kövekből állították össze. A kövek alatt kör alakú, 5 cm vastagon kitapasztott, sekély gödröt találtunk. Betöltése szürke homok volt, melyben a kövek mellett cseréptöredéket és állatcsontot leltünk. Vese alakú munkagödre D-ről csatlakozott hozzá, mérete 142×224 cm, mélysége 10 cm. Betöltése szürke, sárga foltos homok. Fala függőleges, oldala kissé rézsús. Bontásából kerámiatöredékek, kő és állatcsontok kerültek elő [6. tábla 1–3].

41. hamvasztásos sír

Átmérője 74 cm, mélysége 20 cm. Szabályos kör alakú, sötétszürke foltként jelentkező a nyezett felszínen. Függőleges falú, alja lapos. Betöltése homokos, sötétszürke föld volt.

Bontása során erősen égett csontokat, s szintén átégett, kormos kerámiatöredékeket találtunk [7. tábla 3].

42. hamvasztásos sír

Szabályos kör alakú, sötétszürke foltként jelentkezett a nyesett felszínen. Bontás után azonban kissé ovális, 75×60 cm-es, 8 cm mélységű gödör bontakozott ki. Fala függőleges, alja egyenes. Betöltése sötétszürke, homokos föld volt, melynek bontásából egy csaknem ép edény került elő [7. tábla 2].

44. hamvasztásos sír

Szabályos kör alakú, 75 cm átmérőjű, 5 cm mély gödör. Helyét leletkoncentráció jelölte a gépi nyeséskor. Fala függőleges, alja egyenes. 4 edény töredékei kerültek elő belőle, köztük egy nagyméretű, kiegészíthető edényé is.

3. A település ismertetése

3.1. A település objektumai

A feltárt területen viszonylag nagy számban kerültek elő házak. Ezek egy része a 28. és a 123. házhoz hasonlóan kisméretű volt [4. tábla 1]. Jelentős részük alapterülete átlagosan 280/340×350/400 cm közé tehető. Néhány esetben, hasonlóképpen a 156. házhoz, megfigyeltünk ezeknél jóval nagyobb területű épületeket is [4. tábla 2]. A házak nagy részére jellemző, hogy csekély mértékben mélyedtek bele az altalajba, legtöbb esetben 10–30 cm-re. Csak egy-két esetben észleltünk ezeknél jóval mélyebb (50 cm körüli) házakat. Alaprajzuk többnyire négyzet, lekerekített négyzet vagy téglalap formájú volt. A házak egy-két kivételtől eltekintve az égtájaknak megfelelően voltak tájolva, a téglalap alakúak Ny–K-i irányúak. Csak néhány ház esetében észleltük, hogy a padlót letapasztották, mely foltkban megmaradt. A legtöbb házban nem találtunk oszlophelyeket, a bejárat nyomát pedig két esetben tudtuk megfigyelni. A házak kemencéi az ÉK-i, ÉNy-i, DK-i és a DNy-i sarokban, a faltól kissé beljebb kialakítva helyezkedtek el. Ezeket minden esetben kötőanyag nélkül, kisebb-nagyobb kövekből építették, agyagkemence nem került elő a területen. Legtöbbször nem volt kitapasztott és kiégett sütőfelületük, mindössze egy sekély, gyengén átégett 60×50 cm-es gödörből és néhány kőből álltak [4. tábla 3–4]. A házak sekély gödre, a tetőt tartó oszlophelyek hiánya, valamint az a tény, hogy a kemencék nem szorosan az oldalfalak mellett helyezkedtek el, arra engednek következtetni, hogy a házaknak felmenő falaik is lehettek, illetve a felszínen állhattak. A felmenő, deszkából készült falak maradványait a 421. és a 423. házban egyértelműen meg tudtuk figyelni [5. tábla 2–3].

A feltárt területen számos cölöphelyet bontottunk ki, ezek sok esetben egy-egy helyre koncentráálódtak. Többször dokumentáltunk a lehumuszolt felszínen omladékokat, illetve leletkoncentrációt. Előkerült továbbá egy nagyméretű, kötőanyag nélkül összerakott kőkemence omladéka is (S 311), amelynek a közelében sem házfoltot, sem cölöplyukakat, nem találtunk. Feltételezhető, hogy egy felszíni házhoz tartozhatott. Ezek az ásatási megfigyelések is azt bizonyítják, hogy a településen a valamelyest földbe mélyedő padlójú házak mellett felmenő falú és a földfelszínen álló épületek egyaránt voltak.

Nagy számban bontottunk ki a házakban lévőknél nagyobb méretű, patkó alakú, szabadon álló kemencéket is. Ezek mind anyagukban, szerkezetükben, mind formájukban hasonlóak az Árpád-kori fálvakban feltártakhoz. A kemencék előtere erősen hamus, vese, vagy szív formájú gödör volt, amelyben több esetben agyagtepsi-töredékeket is találtunk. Előkerült azonban egy másfajta szabadon álló kemencetípus is, amelyhez hasonlóan házbeli kemencék között is megfigyeltünk. Ezek boltozatát kötőanyag nélkül, apró kövekből állították össze. A kövek alatt sekély, 4–7 cm vastagságban kitapasztott kerek, körülbelül 40 cm átmérőjű gödröt találtunk. E kisméretű kemencékhez is az előző típusnál megfigyelt formájú előtérögdrök csatlakoztak [6. tábla 1–3].

A településen számos gödröt is kibontottunk. Közülük említést érdemel egy méhkas alakú (S 211), melyben egy kettétört malomkövet leltünk.

3.2. A település leletanyaga

A telepen feltárt objektumok leletanyaga túlnyomó többségében kerámiából áll.

A kerámiaanyag egy részét a kézzel formált, durva kivitelű, zúzott kerámiával, kavicsal soványított, vastag falú, díszítetlen példányok teszik ki [8. tábla 1, 6–7; 9. tábla 2–4]. Ezek a prágai típusú kerámiákhoz sorolható töredékek a Bodroghközben csak a szomszédos zemplénagárdi hamvasztásos temetőből ismertek eddig.¹¹ Ezen kívül a közeli térségből jó párhuzamait találjuk Kisvárdá–TV torony és Kisvárdá–Aldi lelőhely kerámiaanyagában.¹² A prágai típusú kerámia elemzésével, tipokronológiai rendszerének kidolgozásával a hazai és a nemzetközi kutatás széles körben foglalkozott, csak úgy, mint etnikumjelző voltával.¹³ S bár a kézzel formált, durva anyagú edények tipológiai besorolása számos kérdést vet föl, az ezzel a leletanyaggal jellemezhető lelőhelyek keltezése általánosságban 6. század vége, 7. század eleje.¹⁴ Lelőhelyünkön a fentebb leírt 28-as, 156-os ház és 112. kemencén kívül ehhez a horizonthoz sorolható további 7 ház.

A település szintén jellegzetes kerámiatípusa a kézzel formált vagy kézi korongon készített, többnyire érdes felületű, csillámos homokkal, apró kavicsal soványított, bekarcolt vízszintes és/vagy hullámvonalaköteggel, vízszintes vonalaköteggel, hullámvonalakkal díszített vagy díszítetlen kerámia [9. tábla 1, 3–7]. Ez a leletanyag került elő a fentebb bemutatott 402-es és 421-es házakon, illetve a 100-as kemencén kívül további 23 házból és 8 szabadon álló kemencéből. A 8–9. századra datálható, széles körben elterjedt kerámiatípus a Bodroghközben több lelőhelyről is ismert, hasonló darabok láttak napvilágot Karos–Tobolyka,¹⁵ valamint Karos–Mókahomok¹⁶ lelőhelyek telepjelenségeiből, illetve Karcsa–Somosról¹⁷ és

¹¹ RÉVÉSZ–WOLF 1993, 102–104; WOLF 1994, 122; WOLF 1996, 58–59. A lelőhely kerámiaanyagát legutóbb Herold Hajnalka vizsgálta behatóbban, és több kronológiai fázist különített el (HEROLD 2006, 20–49).

¹² ISTVÁNOVITS 2001, 177; SAMU 2012, 150. Itt szeretnénk köszönetet mondani Samu Leventének, aki hozzájárult, hogy kéziratban lévő munkáját elolvashassuk.

¹³ FUSEK 1994; STANCIU 1998–1999, 198–200; VIDA 1999, 147–155; CURTA 2001a; CURTA 2001b, 228–234; STANCIU 2011, 554–570.

¹⁴ STANCIU 1998–1999, 200.

¹⁵ WOLF 1991, 585–589; SIMONYI 2013, 829.

¹⁶ WOLF 1991, 583–585. A lelőhely kerámiaanyagát legutóbb Herold Hajnalka vizsgálta (HEROLD 2006, 9–19).

¹⁷ KAZACSAYNÉ GNANDT 1955, 24–28.

Zemplénagárdról.¹⁸ A Bodroghöz közelében fekvő térségből továbbá még Gergelyugornyan és Panyolán kerültek elő.¹⁹

A kerámialeletek között kis csoportot alkotnak az agyagkenyerek, jellemző rájuk, hogy lapított gömb formájúak [8. tábla 4]. Megfigyelhető, hogy egy kivételtől eltekintve, kézzel formált, durva kivitelű, zúzott kerámiával, homokkal soványított, vastag falú kerámiatöredékeket tartalmazó, vagyis a település korai fázisába sorolható objektumokban találtuk őket. A külföldi szakirodalom ezeket a leleteket a korai szláv telepek egyik jellegzetes tárgytipusaként tartja számon.²⁰ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a lelettípus más korszakokban is gyakorta feltűnik,²¹ és más hasonló korú telepekkel ellentétben a pácini leletek egyszerűen sem kapcsolhatók kemencékhez.

Viszonylag gyakori leletnek tekinthetők az agyagtepsik és a sütőtálak a pácini lelőhelyen. E két típus terminológiai, morfológiai és funkcióbeli elkülönítésére az utóbbi pár évben nagy hangsúlyt fektetett a kutatás, ennek ellenére még mindig sok a bizonytalanság.²² A magunk részéről agyagtepsiken általában a szögletes alakú, kézzel formált, egyenletlen felületű, durva kivitelű, viszonylag magas (10–15 cm) és vastag falú, zúzott kerámiával és szerves anyaggal soványított példányokat értjük [8. tábla 5]. A sütőtál terminust pedig azon darabokra használjuk, melyek az előbbinél kisebb méretűek (15–30 cm átmérőjűek), kerek alakúak, kézzel formáltak, alacsony és vékonyfalúak, csillámos homokkal és apró kavicsal soványítottak [8. tábla 3]. A sütőtálak használata bizonyos fokig összekapcsolódhat a sütőharangokkal, ezek együttesen lepénykenyerek sütésére és hús párolására voltak alkalmasak, de a sütőtálakat önmagukban is használhatták.²³

Sütőharangok töredékei csak néhány objektum leletanyagában figyelhetők meg. Ezek minden esetben kézzel formált vagy kézi korongon készített, csillámos homokkal, apró kavicsal soványított, bekarcolt egyenes és/vagy hullámvonalköteggel, egyenes vonalköteggel díszített kerámiatöredékek társaságában kerültek elő, vagyis a település késői fázisába sorolhatók.²⁴

A lelőhely kiemelkedő jelentőségű lelete egy teljes épségben feltárt sütőtepsi (S 277) [6. tábla 4]. A tárgy mind anyagában, mind kiképzésében lényegesen különbözik az agyagtepsiktől és a sütőtálaktól. Megközelítőleg téglalap alakú, 45×55 cm méretű, rendkívül alacsony, enyhén ívelt, lekerekített oldalfallal rendelkezik, sokkal jobb megtartású, mint az előzőekben említett agyagtepsik, homokkal, apró kavicsal és szerves anyaggal soványított. *In situ* felszedéskor kitűnt, hogy a helyszínen készíthették, a bolygatatlan altalajra tapaszthatták. A sütőfelület alatt körülbelül 3 cm vastagságban gyengén átégett homokot találtunk. A sütőtepsi körül épületre utaló nyomokat nem leltünk, körülötte azonban néhány kő helyezkedett el, amelyek feltehetően hozzátartoztak. A felette kibontott betöltésből egy kézzel

¹⁸ RÉVÉSZ–WOLF 1993; WOLF 1994; WOLF 1996; HEROLD 2006, 9–19.

¹⁹ ERDÉLYI–SZIMONOVA 1987; ERDÉLYI–SZIMONOVA 1993.

²⁰ Az agyagkenyerek/agyagkoloncok tipológiájával és funkciójával legutóbb Ioan Stanciu foglalkozott (STANCIU 2011, 571–573, 588–590)

²¹ Ismeretesek például Árpád-kori és késő középkori környezetből is (KVASSAY 2003; KVASSAY 2009).

²² VIDA 2011, 737–738; BAJKAI 2016.

²³ VIDA 2011, 734–737.

²⁴ A sütőharangok keltezéséről és elterjedéséről lásd bővebben VIDA 2011, 726–730, 737–740.

formált, csillámos homokkal, apró kavicsal soványított, bekarcolt hullámvonalköteggel díszített kerámiatöredék került elő.²⁵

Viszonylag nagy mennyiségben figyelhetők meg a feltárt objektumokban a kőeszközök, gyakoriak a fenékövek és az obszidiáneszközök. Különösen nagy mennyiségben kerültek elő obszidiánpengék, szilánkok, valamint egy kaparó. Többségükben átlátszóak-áttetszőek, élénk üvegfényűek. Ezek a példányok minden bizonnyal a Kárpát-medence egyik legjelentősebb obszidián lelőhelyéről, az Eperjes-Tokaji-hegységből származnak. Jellemzőik alapján a mai Szlovákia területéről származó C1 típusú obszidiánokkal hozhatók párhuzamba.²⁶

A pácini feltárás során napvilágot látott még néhány orsógomb. A lelőhelyről nagyon kevés fémtárgy került elő: egy bronzgyűrű és egy vaskés. Ezen felül nagy mennyiségű állatsontot is találtunk az ásatás során.

3.3. A település párhuzamai

Az előkerült leletek alapján a 6. század vége–7. század eleje és a 9. század közötti időszakra keltezhető a település. A feldolgozás jelenlegi szintjén azonban még nem lehet pontos kronológiai fázisokat elkülöníteni, noha a gyér számú szuperpozícióból látszik, hogy egy korszakon belül több periódussal számolhatunk.²⁷ Megfigyelhető azonban, hogy több objektumban a kézzel formált, durva kivitelű, zúzott kerámiával, kavicsal soványított, vastag falú, díszítetlen példányok keverednek a kézzel formált vagy kézi korongon készített, csillámos homokkal, apró kavicsal soványított, vonalköteggel díszített vagy díszítetlen kerámiatöredékekkel. Egyelőre azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy az élet folyamatos volt-e a településen.

A korai korszakra keltezhető néhány ház elsősorban a domb északi oldalán helyezkedett el, míg a jóval nagyobb számba feltárt késői házak a domb egész területén megtalálhatóak voltak.

A feltárt lelőhely korai, 6–7. századi leletanyagának párhuzamai eddig még nem ismertek a Bodrogekőzből, a pácini az első ilyen jellegű teleprészlet.²⁸ Legközelebbi analógiáit a területileg közeli Kisvárdá–TV torony,²⁹ valamint Kisvárdá–Aldi³⁰ lelőhelyek emlékanyagában találhatjuk meg. Ezek csakúgy, mint a Pácini–Szenna-dombon feltárt település korai szakasza, a szakirodalom szerint a korai szlávoknak nevezett Lázári-Piskolt csoportéhoz sorolhatók.³¹

²⁵ Legutóbb Bajkai Rozália ezt a példányt a sütőtálak közé sorolta (BAJKAI 2016, 35). Az általunk ismertett darab azonban méretében és kiképzésében jelentősen különbözik a sütőtálaknak meghatározott tárgyaktól.

²⁶ T. BÍRÓ 2004, 5.

²⁷ A 6–7. századi 135. kemencét és a hozzá tartozó házat vágta a 409/438. ház, a 8–9. századra tehető időszakban pedig a 110. ház a 402-est.

²⁸ Herold Hajnalka szerint viszont a karos-mókahomoki telepnek is van 7. századra keltezhető fázisa (HEROLD 2006, 72–73).

²⁹ ISTVÁNOVITS 2001, 165–183.

³⁰ SAMU 2012, 150.

³¹ ISTVÁNOVITS 2001, 177–178.

A pácini teleprész 8–9. századra datálható leletanyagához hasonló településrészletek ismertek a Bodroghözben is: Karos–Mókahomokon,³² Karos–Tobolykán³³ és esetleg Karcsa–Somoson.³⁴

A korai szlávoknak nevezett telepeken feltárt régészeti jelenségek sajátosságai több szempontból párhuzamba hozhatók a Pácinban észlelt objektumokéval, azonban néhány vonásban eltérnek tőle. A Lázári-Piskolt csoport házainak tájolása általában megegyezik az égtájjakkal, olykor kisebb eltérés figyelhető meg, csakúgy, mint a pácini telepen is.³⁵ A házak alapterülete, hasonlóan a pácini házak többségéhez, általában kicsi, 8–16 m² közötti.³⁶ A Pácinhoz közel fekvő két kisvárdai lelőhelyen is megfigyelhetők a tetőt tartó oszlopok nélküli, tehát nagy valószínűséggel felmenő falu háztípusok.³⁷ Jelentős különbségek észlelhetők a tüzelőberendezések terén. Míg a Lázári-Piskolt csoport házaiban található kőkemencék egy részének alja, falának alsó harmada agyagból épült,³⁸ a pácini épületek tüzelőberendezéseit kizárólag csak kövek alkotják. Általában nem volt kitapasztott és kiégett sütőfelületük, mindössze egy sekély, gyengén átégett gödörből álltak. A pácini lelőhelyen viszonylag ritka leletnek számító agyagkenyerek/agyagkoloncok nem e kemencék maradványaiból kerültek elő, ellentétben a Lázári-Piskolt csoport jelenségeivel, ahol az agyagkenyerek/agyagkoloncok egy része a kemencék bontásából ismert. Eddig egyedi jelenségnek tűnik a Pácinban feltárt szabadon álló kőkemencék egy típusa, mely hasonlít a házakban leltekhez, a kemence tüzelőterét a sekély mélységű, 4–7 cm vastagságban kitapasztott, átégett kerek, körülbelül 40 cm átmérőjű gödör képezte.

4. A hamvasztásos temető

4.1. A hamvasztásos temető objektumai és leletanyaga

A feltárás során előkerültek olyan objektumok, amelyeket hamvasztásos sírok maradványainak tarthatunk. Mintegy 20 régészeti jelenség esetében merül fel ez a lehetőség. Ezek a lehumusztalt felszínen sötétszürke, hamus, faszenes betöltésű foltként jelentkeztek [7. tábla 1]. Többségük szórt hamvas temetkezésnek határozható meg, egy esetben feltételezhető, hogy urnás temetkezés (S 101) volt.

A szórt hamvas sírok bontásakor néhány esetben a betöltésben egyértelműen jól körülhatárolható volt a gödör közepén egy apró, fehér szemcsékkel sűrűn kevert szürke réteg [7. tábla 4].³⁹ Az objektumok nagyrészt szabályos kör vagy ovális alakúak voltak, néhány esetben amorf vagy lekerekített téglalap. Általánosan jellemző ezekre a régészeti jelenségekre,

³² WOLF 1991, 583–585.

³³ WOLF 1991, 585–590; SIMONYI 2013, 829.

³⁴ WOLF 1991, 582.

³⁵ Természetesen ez nem tekinthető egyedi vonásnak, számos más korszakban is megfigyelhető ez a jelenség.

³⁶ STANCIU 2011, 542

³⁷ ISTVÁNOVITS 2001, 167–174; SAMU 2012, 70–84.

³⁸ STANCIU 2011, 544–545.

³⁹ A feltárás során három régészeti jelenségből vettünk mintát: 268., 269., 270. Ezek vizsgálata megkezdődött. Marcsik Antónia (ny. egyetemi docens, SZTE TTIK Embertani Tanszék) és Gulyás Sándor (egyetemi adjunktus, SZTE TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék) sztereomikroszkóppal elemezte az egyik mintát. Arra a következtetésre jutottak, hogy a betöltésben szabad szemmel is jól látható fehér szemcsék emberi csontokból származó kalciumdarabok. Ezúton is köszönjük Marcsik Antóniának és Gulyás Sándornak a segítségét.

hogy 70–80 cm átmérőjűek és viszonylag sekély mélységűek (10–40 cm) voltak, aljuk egyenes vagy egyenetlen kialakítású [7. tábla 2–4].

Az objektumokból nagyobb mennyiségben kerámia-töredékek, összegegt csontok és kövek kerültek elő, valamint néhány fenőkő és obszidián is napvilágot látott. A kerámia-töredékek nagyrészt kézzel formált vagy kézikorongon készített, csillámos homokkal, apró kavicsal soványított, bekarcolt vonalköteggel díszített vagy díszítetlen példányok, csak néhány objektum anyagában figyelhetők meg a kézzel formált, durva kivitelű, zúzott kerámiával soványított, vastag falú, díszítetlen darabok, egy esetben került elő sütőtepsi töredéke is.

4.2. A hamvasztásos temető párhuzamai

A Bodrogekőből és szomszédságából több, szlávokhoz köthető hamvasztásos rítusú temető-részletet ismerünk: Zemplénagárd, Királyhelmeč/Kráľovský Chlmec (Szlovákia), Topolóka/Topoľovka (Szlovákia), Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom (Szlovákia), Kiszgéses/Malý Horeš (Szlovákia). Emellett lehetséges, hogy Karos és Karsa határában is számolhatunk temetővel.

Az általunk vizsgált temető és teleprészlethez rendkívül közel fekszik a zemplénagárdi lelőhely, ahol 1991–1992-ben végzett hitelesítő ásatásunk során 36 szórt hamvas temetkezést tártunk fel. A rézsűsen mélyülő sírgödörök meglehetősen sekélyek, ovális vagy kerek alakúak, és a pácini jelenségeknél nagyobbak, 1–4, vagy 15–20 m átmérőjűek voltak. A sírok betöltése erősen faszenes, zsíros föld volt, amelyben a pácinihoz hasonlóan elszórtan kerültek elő a leletek. A leletanyag jellege megegyezik a Páciban feltárt sírokéval, túlnyomó többségét a kerámia alkotta. Megfigyelésünk szerint ezek törötten kerültek a sírokba. A sírok többségében a vastag falú, durva anyagú, kézzel formált edények mellett csillámos homokkal soványított, kézi korongon formált, fésűsen bekarcolt körbefutó vízszintes és hullámvonallal díszített töredékek egyaránt előfordultak. A kerámián kívül gyakori lelet volt az obszidiánpenge- és szilánk, illetve a fenőkő, melyek mindegyike erősen kopott, hosszú használatot mutató darab volt. Ezeknél ritkábban lertünk orsó-gombokat, illetve vaskéseket. Minden sírban találtunk állatcsontokat, illetve égett köveket is.⁴⁰ Lényeges különbséget mutat abban a két temető, hogy míg zemplénagárdiban előkerült néhány jó keltező értékkel bíró import tárgy, addig ezek a pácini–Szenna-dombiban teljességgel hiányoznak. A zemplénagárdi temető területén egy maszkos fibula látott napvilágot, amelyet párhuzamai alapján a 7. századra keltezhetünk.⁴¹ Valószínű tehát, hogy a temetkezések már ebben az időben elkezdődtek a területen. A szakirodalomban sokáig elterjedt nézet volt, hogy ez a fibulatípus szláv etnikumjelző, ezt a véleményt azonban az utóbbi évtizedekben egyértelműen cáfolta a

⁴⁰ RÉVÉSZ–WOLF 1993; WOLF 1994; WOLF 1996.

⁴¹ A zemplénagárdi fibula legközelebbi párhuzama Kiskőrös–Városlatt 2. sírból került elő. A sír egyéb mellékletei alapján (például préselt lemezboglár) a 7. század második felére keltezhető (HORVÁTH 1935, 35; GARAM 2003, 109).

kutatás.⁴² A dinnyemag alakú gyöngy⁴³ és egy öntött bronzveret⁴⁴ a temető későbbi periódusának 8. századi keltezésére nyújt támpontot. Az 5. sírban egy ritka bronz sarkantyút leltünk. Formai szempontból legközelebbi párhuzamának tekinthető két példány egy Szmolenszk melletti 8–9. századra datálható, szlávokhoz kapcsolt temetőből.⁴⁵ Noha a lelőhellyel kapcsolatban felmerült, hogy az nem temető, hanem település részlete,⁴⁶ a feltárás során egyetlen telepjelenséget sem találtunk.⁴⁷ A megfigyelt jelenségek és leletek pedig egyértelműen a területileg igen közeli felső-bodrogi királyhalmec, illetve a kissé távolabbi topolókai halomsíros temetőkhöz kapcsolják a zemplénagárdi lelőhelyet.

Királyhalmec–Erősen négy csoportban mintegy 70 halmot figyeltek meg, melyből 33-at meg is vizsgáltak. Átmérőjük 8 és 21 m, magasságuk 25 és 170 cm között változott. Megállapították, hogy a halmokban kő vagy fa sírípítmény nem volt, többnyire a bolygatlan altalajra emelték őket. Elszórtan kerültek elő belőlük a nagyrészt kerámiatöredékekből álló leletek és hamvak. Ritka kivételként urnába helyezett hamvakat is megfigyeltek. A halmokban faszénmaradványokat, állatcsonttöredékeket, obszidián- és kovaszilánkokat is találtak. A sírokból kevés fémtárgy, késtöredék, vödör fém fogantyúja, nyílhegy, övecsát, egy öntött bronz avar kisszívjég, valamint egy félhold alakú csillagdíszes fülbevaló látott napvilágot. A királyhalmec temető halmainak nagy többségét a 8–9. századra keltezte ásatójuk, Budinský-Krička.⁴⁸

⁴² BÁLINT 1990, 98–101; CURTA 2001b, 245–275; GARAM 2003, 107–114.

⁴³ Ez a gyöngy típus avar kapcsolatokra enged következtetni. A 7. század utolsó harmadában tűnnek fel az avar leletanyagban a korai típusai, de a 8. században válik általánossá a használatuk (GARAM 1995, 274). A zemplénagárdi példány az orsó alakúak közé sorolható, a székkutas–kapolnadülői orsó alakú darabokat Pásztor Adrien a 8. század elejére keltezi (PÁSZTOR 2003, 341).

⁴⁴ A zemplénagárdi 13. hamvasztásos sírból előkerült, növényi ornamentikával díszített öntött bronz rozetta alakú veret a geometrikus laposindás veretek csoportjába sorolható. Szenthe Gergely gyűjtéséből és csoportosításából kiderül, hogy ez a típus a 8. század második felére keltezhető, és az egész Kárpát-medencében elterjedt a használata (SZENTHE 2012, 79).

⁴⁵ A sarkantyú alakja és a száraz végeinek kiképzése alapján párhuzamba hozhatók a zemplénagárdi darabbal, a nyakrész formája, valamint alapanyaga (vas) azonban különbözik ettől (SZEDOV 1974, Tab. 28. 1., 2.). Emellett felmerült a tárgy császárkori keltezésének lehetősége (HEROLD 2006, 32), valamint a kora császárkori három ponton szegecselt Leuna-típusú sarkantyúkkal való kapcsolata is (GIESLER 1978). Az ilyen típusú sarkantyúk azonban mind formájukban, mind a száraz felerősítésének módjában és számában, mind a nyakrész kiképzésében jelentősen különböznek a zemplénagárdi tárgytól.

⁴⁶ HEROLD 2006, 30.

⁴⁷ Szőke Béla Miklós osztja álláspontunkat, miszerint Zemplénagárdon hamvasztásos temető látott napvilágot (SZŐKE 1996, 112–113, 117).

⁴⁸ BUDINSKÝ-KRIČKA 1980, 58.

A Bodrogló területéről még két lelőhely kapcsán merült fel annak a lehetősége, hogy esetleg hamvasztásos temető részletei lehetnek, ezek Karos⁴⁹ és Karcsa.⁵⁰ E temetők körébe tartozik a Páciban feltárt temetkezések csoportja is.

A Bodrogló szomszédságában, attól ÉK-re Topolókán 34 kisebb halomból álló temetőt találtak. A halmok átmérője 4–6 m, magassága pedig 25–70 cm között változott. Közülük 10-et tártak fel. A halmokból itt is elszórtan kerültek elő az előzőekhez hasonló leletek.⁵¹

A Bodrogló tágabb körzetében, a Felső-Tisza-vidéken, Ukrajnában, Munkács környékén (Cserlenő/Cservenyovo, Igléc/Znyacjovo, Draginya/Draginya) már a 19. században felfigyeltek halomsírcsoportokra. A Cserlenő határában lévő 40 halomból 13-at tártak fel. A halmok átmérője 3–13 m között változott, magasságuk nem haladta meg a 70 cm-t. A halmokban itt sem találtak sírépítményt, a leletek és a hamvak szintén szórtan kerültek elő.⁵² A sírokban faszénmaradványokat és néhány vastárgyat, késeket, vascsatokat is találtak. A temetőt a 7–9. századra keltezték. Hasonló urnás vagy szórtamvas sírokat tártak fel Piskolt/Pișcolt–Homokdombon és Zilahon/Zalău (Románia) is, melyeket az ásató a 7. századra keltezett.⁵³

5. Összegzés

Az általunk előzetesen ismertett telep és temető anyaga fontos információkat szolgáltat a Bodrogló és környékének népvándorlás kori történetéhez. A pácin–Szenna-dombi lelőhely korai fázisának leletanyaga egyértelműen párhuzamba hozható a szlávokhoz kapcsolt Lázári-Piskolt csoport anyagi kultúrájával. Ez az első és eddig egyetlen lelőhely, ahol a 6. század végére, 7. századra datálható népesség jelenléte kimutatható a Bodroglóban. Leleltetőnk legközelebbi párhuzama a szomszédságában lévő zemplénagárdi temető. Korai fázisának analógiáit a kisvárdai lelőhelyeken találjuk, a kései fázisa pedig Karos–Tobolyka, Karos–Mókahalom és Karcsa–Somos lelőhelyek anyagával mutat rokonságot. A térség 7–9. század közé datálható anyagában, ahogyan Pácin–Szenna-dombban is, nagyon kevés az import, jól keltezhető tárgy, mely megnehezíti az anyag belső keltezését.

⁴⁹ Zemplénagárdhoz szintén igen közel, a karosi II. honfoglalás kori temető területén is leletek olyan edényeket, illetve ezek töredékeit, amelyek hamvasztásos temetőre engednek következtetni. A durva anyagú, kézzel formált urnákat párhuzamaik alapján a 7–8. századra keltezhetjük. Mivel azonban az urnák a szántott rétegből kerültek elő, sem egy esetleges sírgödört, sem sírhalom nyomát nem lehetett megfigyelni. Éppen ezért sajnós a honfoglalás kori sírokhoz való viszonyuk is bizonytalan (WOLF 1996, 59).

⁵⁰ Kérdés, hogy a Karcsán szórványosan napvilágot látott, e korszakba tartozó leletek, kerámiatöredékek, csillagdiszes félhold alakú függő valóban egy településhez tartozhattak-e, ahogyan azt korábban gondolták. Mivel a területen ásás nem folyt, az újabban végzett terepbejárásunk során pedig semmiféle településre utaló nyomot nem találtunk, esetleg felmerül annak a lehetősége is, hogy egy hamvasztásos temetővel állunk szemben. A lelőhelyről előkerült félhold alakú, csillagdiszes fülbevalót legutóbb Mesterházy Károly vizsgálta. Megállapította, hogy a karcsai fülbevaló legközelebbi párhuzamai a Mojgrádon/Moigrad, Lázáron/Lazuri (Románia) és Királyhelmeceen talált példányok, melyek a 9. századra datálhatók. Mesterházy Károly úgy véli, hogy e négy tárgy egy műhely termékének tartható (MESTERHÁZY 1990, 102, további irodalommal).

⁵¹ A temetőt a 10. századra keltezte az ásató, úgy vélve, hogy akár még a 11. században is használatban volt (BUDINSKÝ-KRIČKA 1958, 187).

⁵² PENJAK 1968, 594–604, 699–700; KOBÁLY 1994, 25–28.

⁵³ STANCIU 2011, 551–554.

A Felső-Tisza-vidék korai szláv emlékanyagát a kisvárdai leletek kapcsán Istvánovits Eszter tekintette át a közelmúltban.⁵⁴ Egyetértett Bóna Istvánnal abban, hogy a vidéken a szlávok megtelepedésével csak az avarok megjelenése után számolhatunk. Telepeik nem keltezhetők a 6. század végénél korábbi idősakra. Az avar lelőhelyeket térképre vetítve kitént, hogy a szlávok éppen az olyan, erdős, mocsaras területeket szállta meg, mint amilyen a Bodrogló lehetett. A korai szláv megtelepedés azonban sem a Bodroglóban, sem a Felső-Tisza-vidéken nem volt nagymértékű, és a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a Kárpátalján, illetve a Szatmári-síkságon is csak szórványosan számolhatunk a 6. század végén és a 7. század elején megjelenő csoportjaikkal. E népesség eddigi legnagyobb, és leghosszabb ideig élő telepe a Pácin–Szenna-dombon feltárt falu volt.

Míg a korai szláv megtelepedésnek kevés emlékét ismerjük, addig a 8–9. században a lelőhelyek száma megnövekedett a Bodroglóban és annak szűkebb-tágabb környezetében. Ez azonban így is messze elmarad az Árpád-korra keltezhető lelőhelyek számától. Ehhez viszonyítva a 8–9. századi népességet is csak szórványosnak tekinthetjük. Továbbra sem bizonyítható, hogy a Felső-Tisza-vidéken oly gyakori szláv helynevek tőlük származtak. Ugyancsak bizonytalan, még akkor is, ha a szláv lelőhelyek egy részét a 11. századra keltezték, hogy e népesség megérte-e a magyar honfoglalást. Ismeretes, hogy a Felső-Tisza-vidéken nagy számban kerültek elő gazdag honfoglalás kori temetők. A 10–11. századi köznépet illetően azonban egyelőre kevés adattal rendelkezünk. Kérdés, hogy e köznép, vagy annak egy része lehetett-e a halomsírokba temetkező szlávok?

IRODALOM

- BAJKAI 2016 = Bajkai R.: Újabb adatok az ún. sütőtálak és agyatepsik kérdésköréhez. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs T.–Takács M. Győr 2016, 31–44.
- BÁLINT 1990 = Bálint Cs.: Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. *SzMMÉ* 7 (1990), 87–121.
- CURTA 2001a = Curta, F.: The Prague type: a critical approach to pottery classification. *Archaeologia Bulgarica* 5/1 (2001), 73–106.
- CURTA 2001b = Curta, F.: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region C. 500–700*. [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought 4th ser. 52.] Cambridge 2001.
- T. BÍRÓ 2004 = T. Bíró K.: A kárpáti obszidiánok: legenda és valóság. *Archeometriai Műhely* 2004/1 (2004), 3–8.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1980 = Budinský-Krička, V.: *Kráľovský Chlmec. Záchranný výskum na slovanskom mohylníku*. [Materialia Archaeologica Slovaca 2.] Nitra 1980.
- ERDÉLYI–SZIMONOVA 1987 = Erdélyi, I.–Szimonova, E.: Ausgrabungen in der Gemarkung von Vásárosnamény-Gergelyugornya (Vorbericht). *ActaArchHung* 39 (1987), 287–312.

⁵⁴ ISTVÁNOVITS 2001, 178–179. Az áttekintés óta ez az emlékanyag bővült a fentebb már említett Kisvárdá–Aldi lelőhelyen (SAMU 2012), valamint az Ákoson (Acâș, Románia) feltárt települészettel (NEMETI 2009, 127).

- ERDÉLYI–SZIMONOVA 1993 = Erdélyi I.–Szimonova E.: Falu ásatása Panyola határában. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 125–136.
- FUSEK 1994 = Fusek, G.: *Slovensko vo časnoslovanskom období*. [Archaeologica Slovaca Monographiae Studia 3.] Nitra 1994.
- GARAM 1995 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. [Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3.] Budapest 1995.
- GARAM 2003 = Garam É.: Avar kori fibulák. *ArchÉrt* 128 (2003), 95–124.
- GIESLER 1978 = Giesler, U.: Jünger-kaiserzeitliche Nietknopfsporen mit Dreipunkthalterung vom Typ Leuna. *Saalburg Jahrbuch* 35 (1978), 5–56.
- HELLEBRANDT 1989 = Hellebrandt M.: A pácini IV. bronzlelet. *CommArchHung* (1989), 97–117.
- HEROLD 2006 = Herold, H.: *Frühmittelalterliche Keramik von Fundstellen in Nordost- und Südwest-Ungarn*. [Opuscula Hungarica 7.] Budapest 2006.
- HORVÁTH 1935 = Horváth T.: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető*. [ArchHung 19.] Budapest 1935.
- ISTVÁNOVITS 2001 = Istvánovits E.: Korai szláv település Kisvárdá határában. *JAMÉ* 43 (2001), 165–181.
- KAZACSAYNÉ GNANDT 1955 = Kazacsayné Gnant P.: Szórványos szláv leletek Karcsáról. *HOMK* 2 (1955), 24–28.
- KOBÁLY 1994 = Kobály J.: A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. A kárpátukránok (ruszinok) őslakosságának kérdéséhez (II. rész). *Pánsíp* 94/1 (1994), 25–28.
- KVASSAY 2003 = Kvassay J.: Árpád-kori leletek Nagykanizsa-Billa lelőhelyen (Egy különleges tárgytypus: az agyaggolyók Zala megyei lelőhelyei). *ZM* 12 (2003), 143–153.
- KVASSAY 2009 = Kvassay J.: Mire használhattak agyaggolyókat az Árpád-kori kovácsműhelyekben? In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Z.–Sulyovszky J. [Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 3.] Budapest 2009, 101–104.
- MESTERHÁZY 1990 = Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. *FolArch* 41 (1990), 87–115.
- NÉMETI 2009 = Németi J.: *Barangolások Szatmárban*. Szatmárnémeti 2009.
- PÁSZTOR 2003 = Pásztor A.: A székkutas–kapolnadülői avar kori temető gyöngyleletei. In: B. Nagy Katalin: *A székkutas–kapolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 1.] Szeged 2003, 331–370.
- PENJAK 1968 = Пеняк, С. И.: Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории закарпатской области УССР. *AR* 20/5 (1968), 594–604, 699–700.
- PINTÉR-NAGY 2011 = Pintér-Nagy, K.: Scabbard Accessories found in a grave of the Early Middle Ages on Pácín–Szenna-hill. *Chronica* 11 (2011), 113–124.
- PINTÉR-NAGY 2012 = Pintér-Nagy K.: Kora népvándorlás kori sír Pácín–Szenna-dombról. *HOMÉ* 51 (2012), 93–104.
- RINGER–SZÖRÉNYI 2011 = Ringer I.–Szörényi G.: Árpád-kori település feltárása Pácín határában. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kolozsi B.–Szilágyi K. [Tempora Obscura 1.] Debrecen 2011, 499–517.

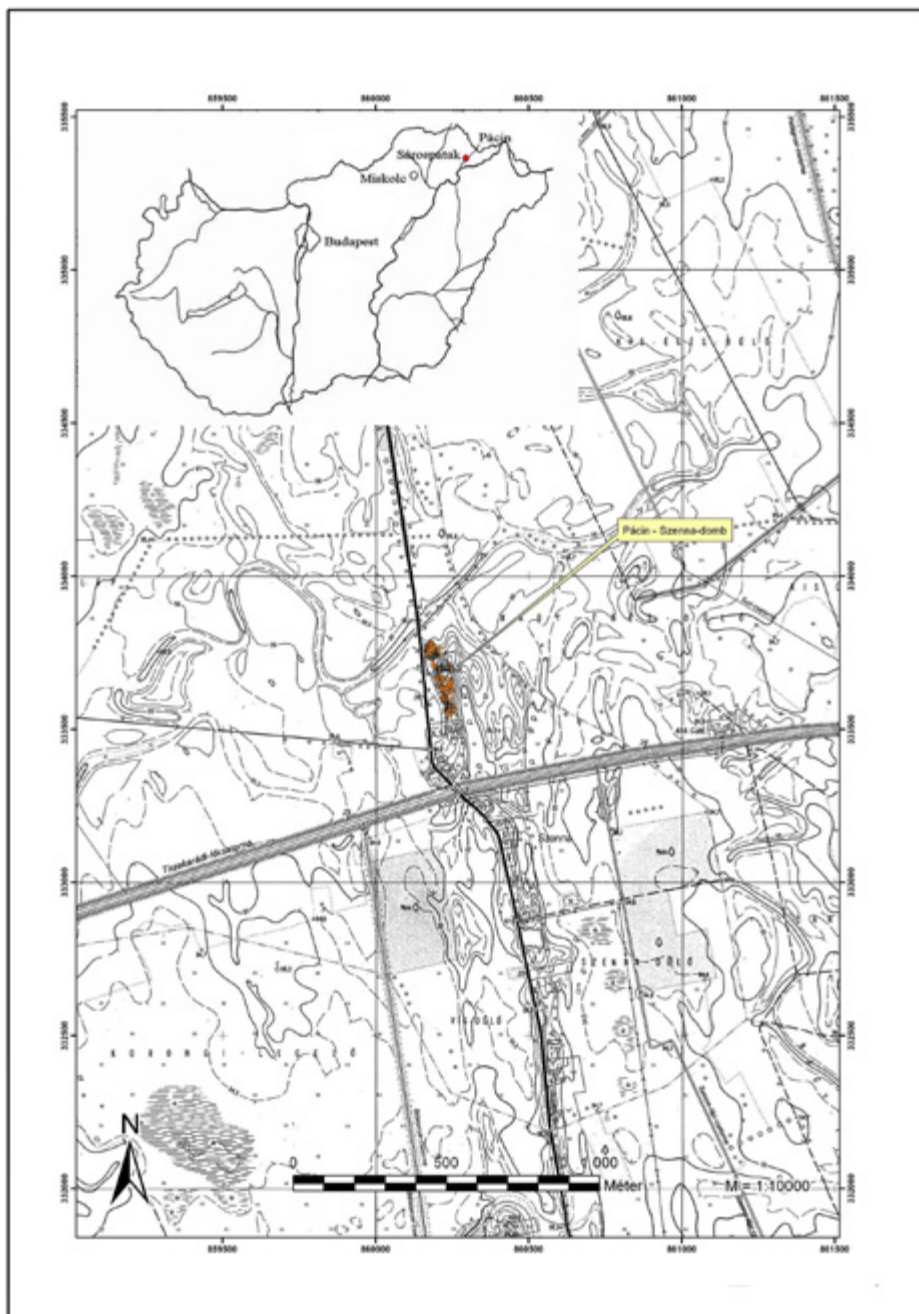
- RÉVÉSZ–WOLF 1993 = Révész L.–Wolf M.: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 101–125.
- SAMU 2012 = Samu L.: „Korai szláv” megtelepülés emlékei Észak-Északkelet-Magyarországon. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest 2012.
- SIMONYI 2013 = Simonyi E.: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában II. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 817–838.
- STANCIU 1998–1999 = Stanciu, I.: Așezarea slavă timpurie de la Lazuri-”Lubi tag”, jud. Satu Mare (cercetările arheologice din anii 1977, 1993-1995). Contribuții la cunoașterea secolelor 6-7 în zona Tisei superioare. *Satu Mare Studii și Comunicări* 15–16 (1998–1999), 115–266.
- STANCIU 2011 = Stanciu, I.: *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V-sec. VII timpuriu)*. – The habitation of the north-western territory of Romania between the late antiquity and the beginning period of the early middle ages (the middle of the 5th century-early 7th century). [Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4.] Cluj-Napoca 2011.
- SZEDOV 1974 = Седов, В. В.: *Длинные курганы кривичей*. [Археология СССР САИ ЕИ–8] Москва 1974.
- SZENTHE 2012 = Szenthe G.: *A késő avar kori növényi ornamentika*. Kézirat. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szenthegergely/diss.pdf> (letöltés dátuma 2017.06.30., 02.06.)
- SZÖKE 1996 = Szöke, B. M.: Das Birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla. *Antaeus* 23 (1996), 61–146.
- VALTER 1964 = Valter I: Régészeti adatok a Bodroγκöz honfoglaláskori településtörténetében. *HOMÉ* 4 (1964), 131–139.
- VALTER 1968 = Valter I: Egyházashelyek és templomok a középkori Bodroγκözben. *HOMÉ* 8 (1968), 115–141.
- VALTER 1974 = Valter I: A Bodroγκöz honfoglaláskori és középkori településtörténete. *Agrár-történeti Szemle* 16/1–2 (1974), 1–55.
- VIDA 1999 = Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik (6.–7. Jh.)*. [VAH 8.] Berlin–Budapest 1999.
- VIDA 2011 = Vida T.: Sütőharangok és sütőfedők – régészeti adatok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. [Tempora Obscura 1.] Debrecen 2011, 701–818.
- WOLF 1991 = Wolf M.: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. *MFME* 1984–1985/2 (1991), 581–614.
- WOLF 1994 = Wolf M.: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 1.] Budapest 1994, 119–28.

WOLF 1996 = Wolf, M.: Das slawische Gräberfeld von Zemplénagárd. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der Mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994*. Hrsg.: Bialeková, D.–Zábojník, J. Bratislava 1996, 51–63.

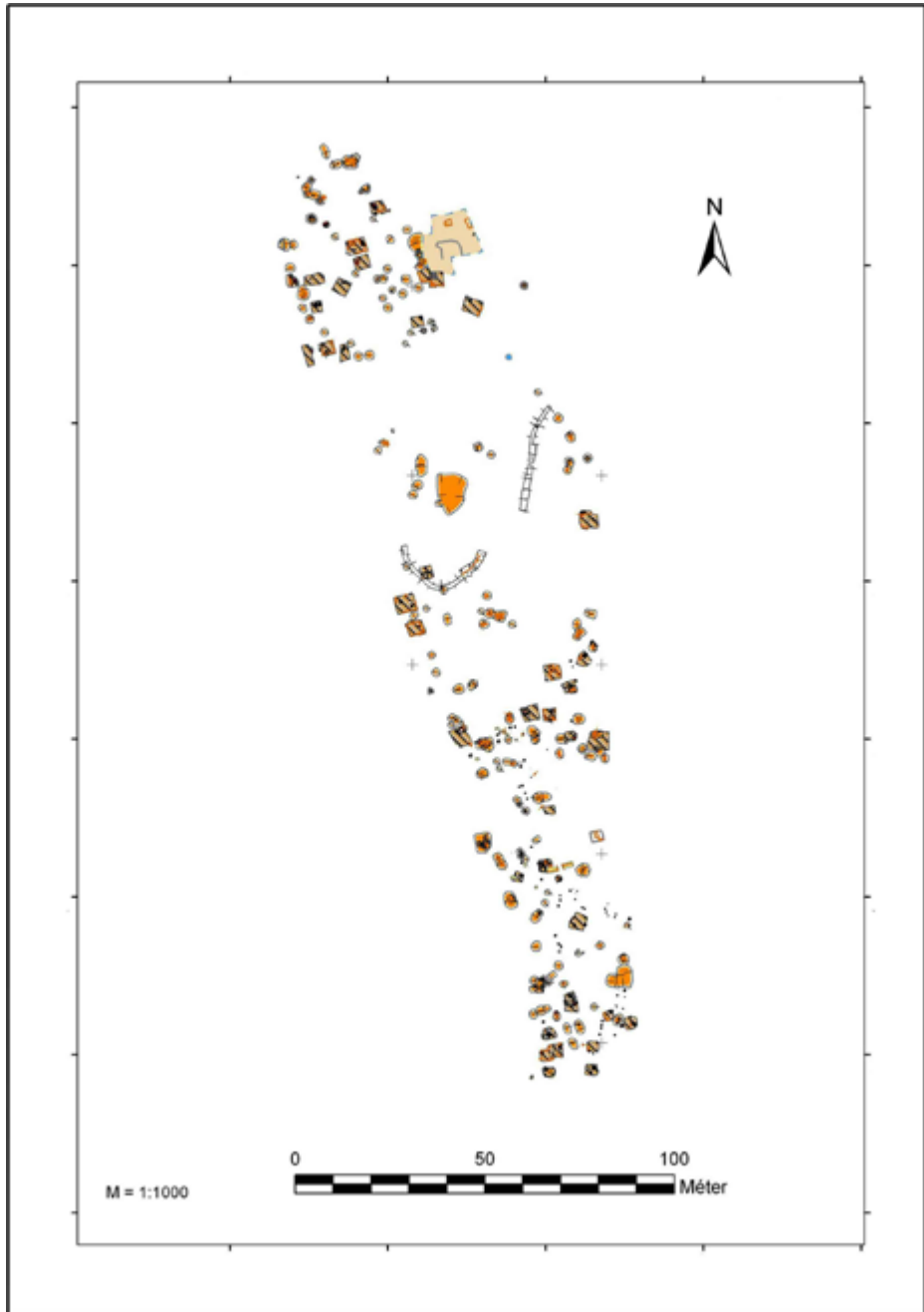
New Archaeological Data on the 6th–9th Century of the Bodrogeköz Preliminary Report on the Site Pácin–Szenna-domb

In the region of Bodrogeköz (Northeast Hungary, territory between rivers Bodrog and Tisza) a preventive excavation was conducted by Mária Wolf. At the site, traces of a Roman Age settlement, a burial dated to the second half of the 5th century and features of an Árpáadian Age settlement came to light. Most of the archaeological phenomena belong to the Migration Period, 6th–9th century. In the present study, as a preliminary report, we shortly introduce the most important characteristics, parallels of the settlement and cemetery part dated to the 6th–9th century. In the excavated area, traits of subterranean and surface houses, furnaces and their working pits, pits and cremation graves were found. The find material of the settlement features mostly consists of pottery. To the two most characteristic types belong handmade, coarse, grog and pebble tempered, thick walled, undecorated Praha type pottery; handmade or slow wheeled, coarse surfaced, sand and mica, small pebbles tempered, decorated with incised bunch of wavy lines or undecorated pottery. Beside these, fragments of baking pans, baking bowls, “baking bells” and clay breads were unearthed. An object of outstanding significance is a complete baking pan. Both its material and shape is sufficiently different from clay pans and baking bowls. Stone implements were found in a relatively large number, whetstones and obsidian tools are rather frequent. Analogies of the the early, 6th–7th century material have not been known from the Bodrogeköz. The settlement part from Pácin is the first site of such character. We find its nearest parallels in the material of the geographically close site of Kisvárda–TV Tower and Kisvárda–Aldi. Similarly to the early phase of the Pácin–Szenna-domb settlement, they can be classified as ones belonging to the Lazuri–Pişcolt Group. Settlement parts similar to the 8th–9th century phase of the Pácin site are known also in the Bodrogeköz: Karos–Mókahomok, Karos–Tobolyka. As to the burials, most of them could be defined as unurned cremation graves, in one case an urned grave can be suggested. The closest analogy of the Pácin cemetery comes from Zemplénagárd. Materials of the settlement and cemetery introduced in the article serve important data to the Migration Period history of the Bodrogeköz and its vicinity.

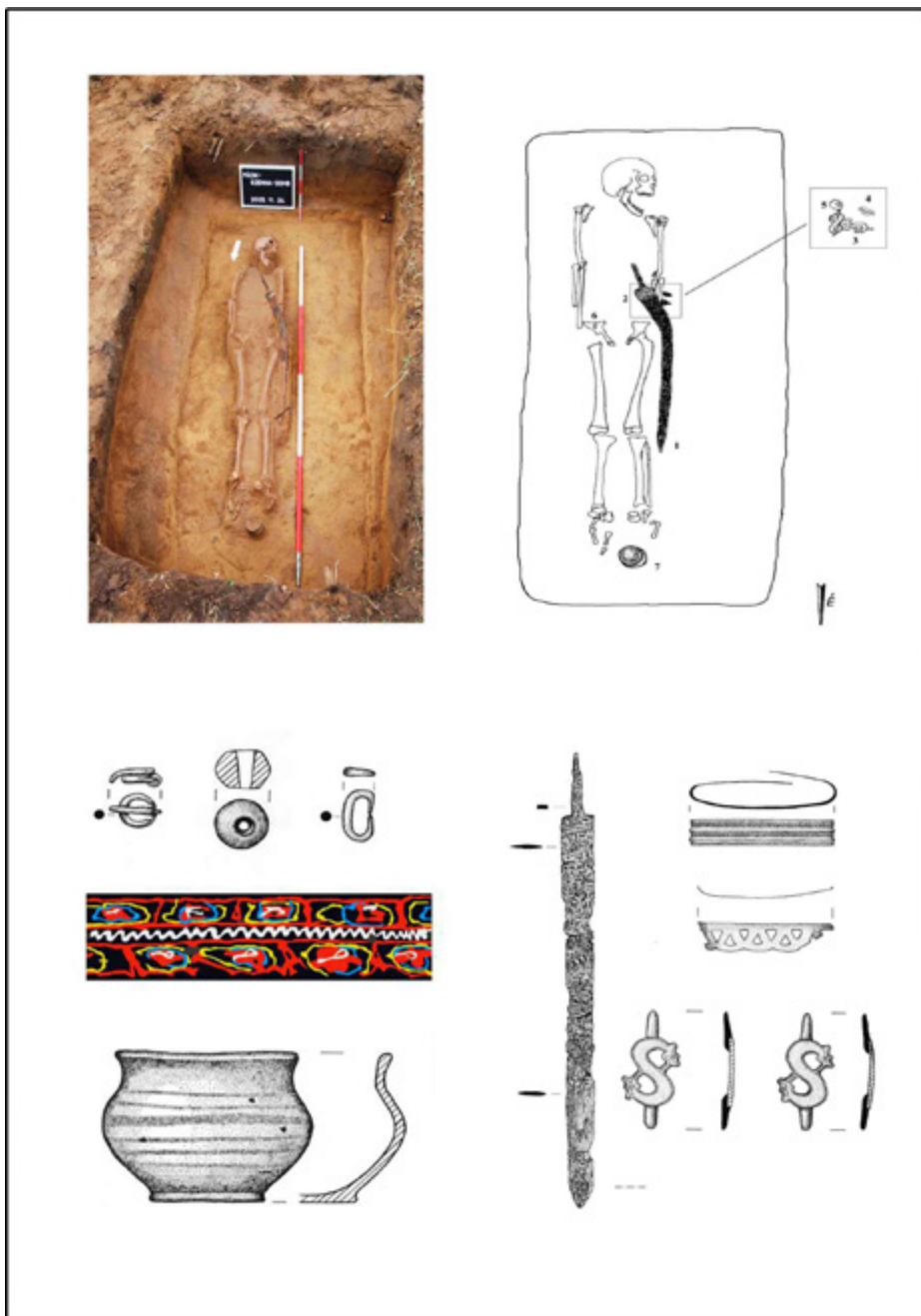

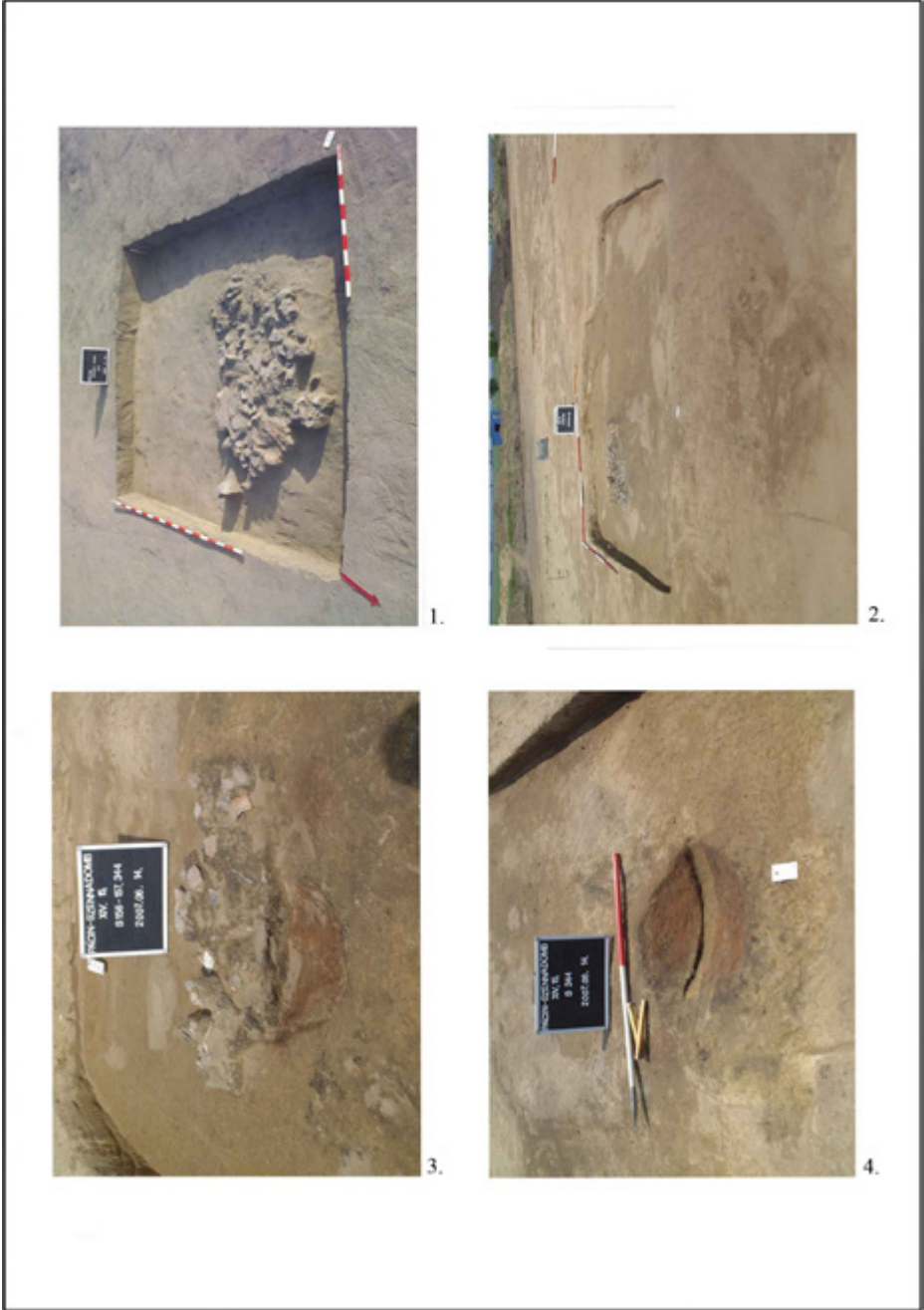
1. tábla: Pácis–Szena-domb földrajzi elhelyezkedése

2. tábla: A 2007-es feltárás felszínrajza

3. tábla: A lelőhelyen feltárt 5. század második felére datálható sír és leletanyaga

4. tábla: 1: A 28. ház; 2–4: A 156. ház és tüzelberendezése (S 344)

1.

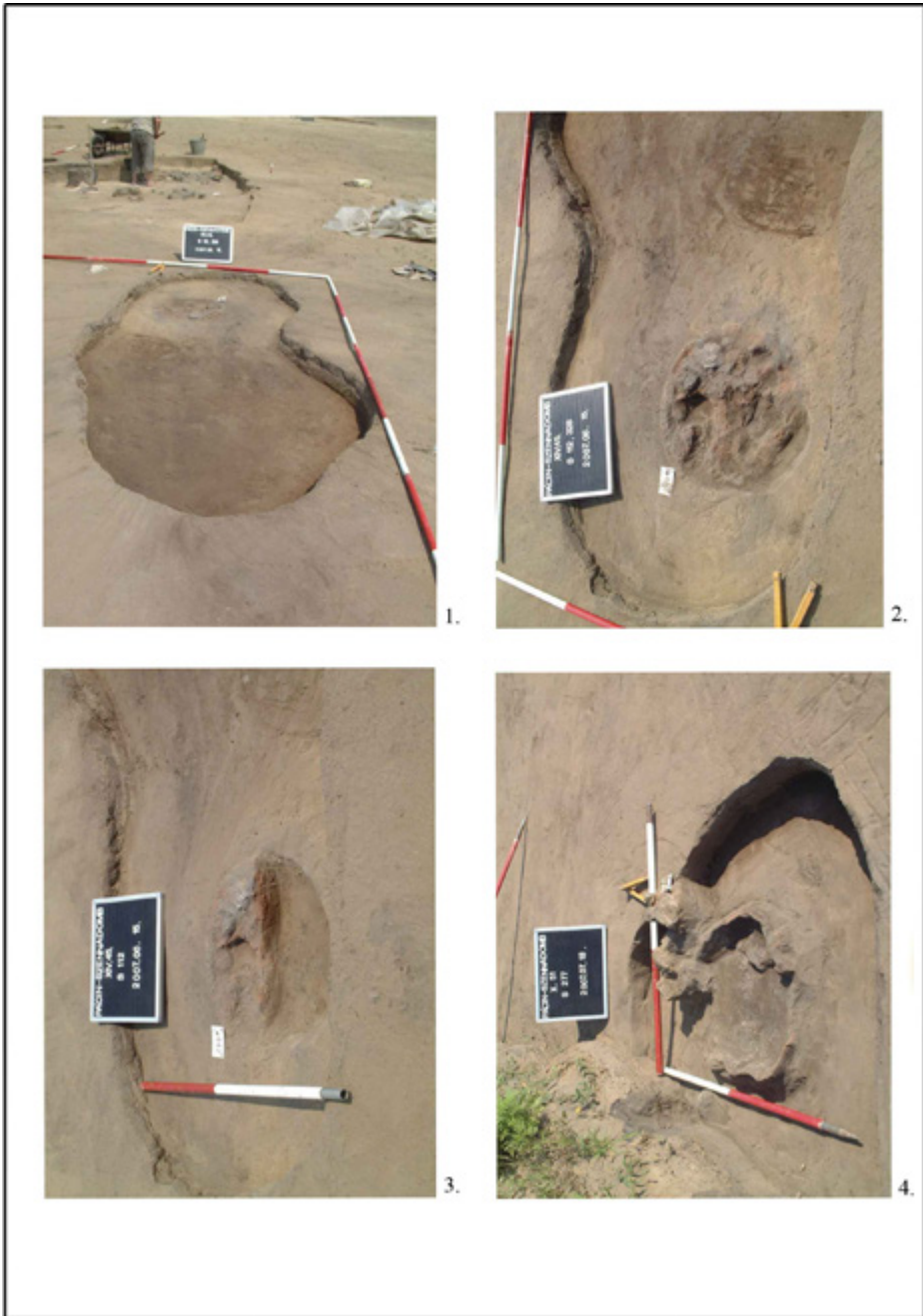
2.

3.

5. tábla: 1: A 402. ház és kemencéje; 2–3: A 421. ház

6. tábla: 1: A 112. szabadon álló kemence és munkagödre; 2–3: A 112. kemence különböző bon-
tási fázisokban; 4: Az in situ felszedett sütőtepsi (S277)

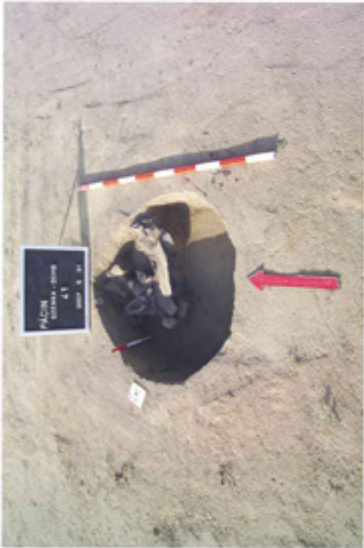

1.

2.

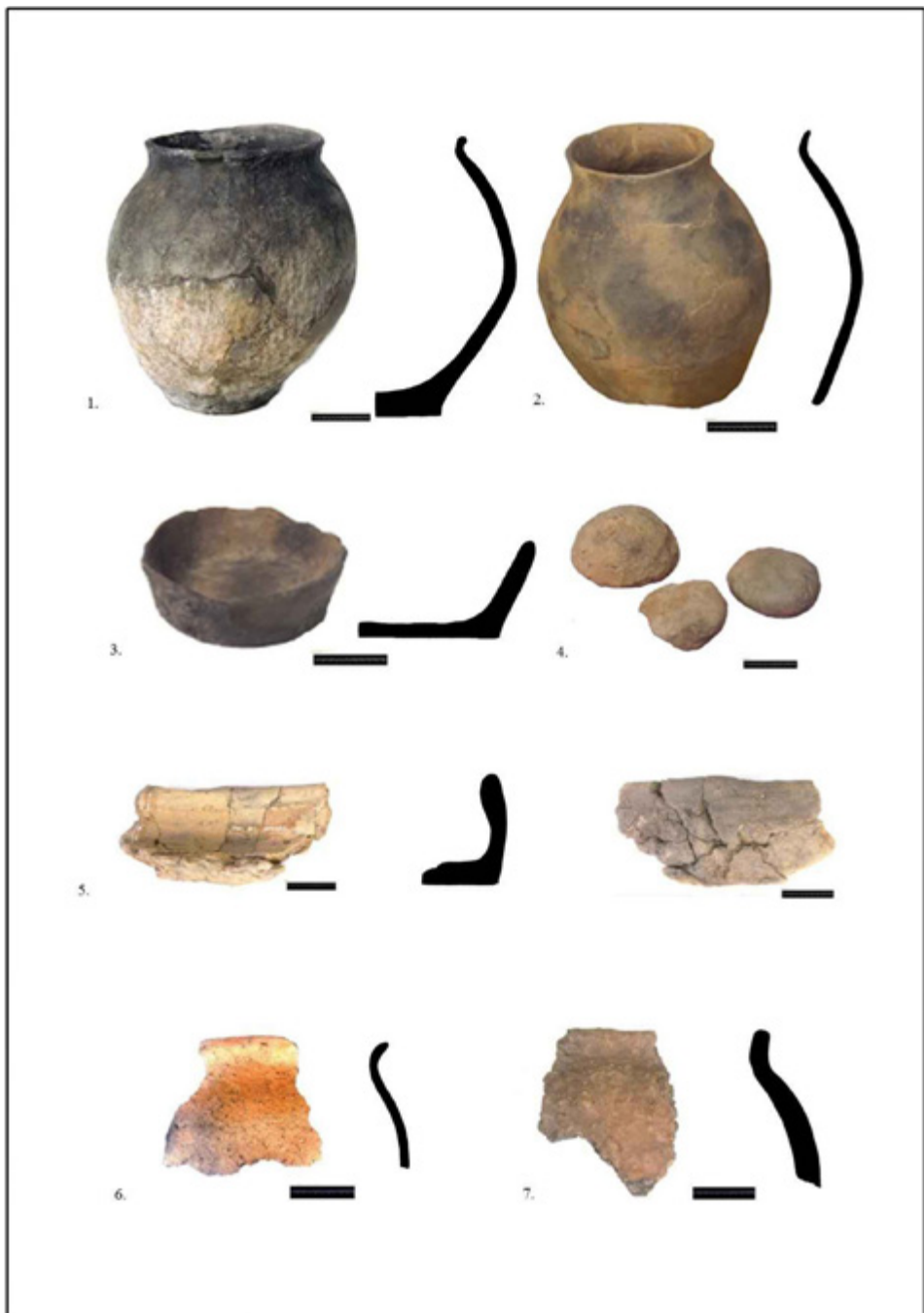

3.

4.

7. tábla: 1: Hamvasztásos sír feltja; 2–4: Hamvasztásos sírok (S41., S42., S270)

8. tábla: A lelőhely jellegzetes kerámiatípusai: 1–2: Prágai típusú kerámia (S28, S42); 3: Sütőtál (S52); 4: Agyagkenyerek; 5: Agyagtepsi töredéke (S28); 6–7: Prágai típusú kerámiatöredékek (S16, S66)

9. tábla: A lelőhely jellegzetes kerámiatípusai: 1., 3–7: korongolt, csillámos homokkal, apró kavicszal soványított, bekarcolt vonalköteggel díszített kerámiatöredékek (S50, S421, S51, S50); 2–4: Prágai típusú kerámiatöredékek (S28, S421)

Egy különleges kemence nyomai Orosháza határában

1. Bevezetés

Orosháza, Nyíri-dűlő 6. számú lelőhely (OH. 6.) objektumainak és leletanyagának feldolgozását a közelmúltban végeztem el, jelen tanulmány újabb információkat nyújt a település teljes megismeréséhez. A lelőhely az Alföld DK-i részén, Békés megyében, Orosházától É-ra, a Nagyszénásra és Gerendásra vezető utak között fekszik [1. kép]. A vidék a Békés-Csanádi löszháton található, talajának összetételét a Maros üledékképződése és az időjárás változásai alakították.¹ A földrajzi viszonyok nagyban befolyásolták a feltárt többretegű település kialakítását, ugyanis a kutatott terület is az Ős-Maros egykori medre mellett – annak D-i partján – helyezkedett el, amely talán a 8–9. században már nem bírt akkora vízhozammal, mint évezredekkel előtte. Ezt az bizonyítja, hogy a legkorábbi objektumok távolabb helyezkednek el a mederől, mint a későbbiek.

A lelőhely az Orosházát elkerülő, 47. számú főút építésének második üteméhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárás során került napvilágra, feltárása 1997 ősze és 1998 nyara között zajlott. A nyomvonal 3 km hosszú és 25 m széles volt. A kutatott lelőhelyen több mint 1 km hosszan haladt az út, területe 26 500 m². A lelőhelyen összesen 144 objektumot figyeltek meg, melyekből 17 újkori volt. Az ásást Szatmári Imre vezette, aki 2001-ben rövid ismertetőt írt a lelőhelyről.² Előzetes meghatározása szerint a 8–9. századra keltezhető 4 ház, 1 külső kemence és 2 árokrendszer. 9. századi lehet 5 ház és 1 műhely, majd a 11. századra tehető 8 ház, 3 gazdasági épület, 4 gödör, 10 műhely és 8 árok. A további kutatásokat, melyekről már részben beszámoltam, magam végeztem.³ Három időrendi periódust különítettem el a különböző típusú objektumok elhelyezkedése és a kerámiaanyag alapján. Jelen tanulmányban a második horizontot szeretném ismertetni, különös tekintettel egy egyedülálló jelenségre.

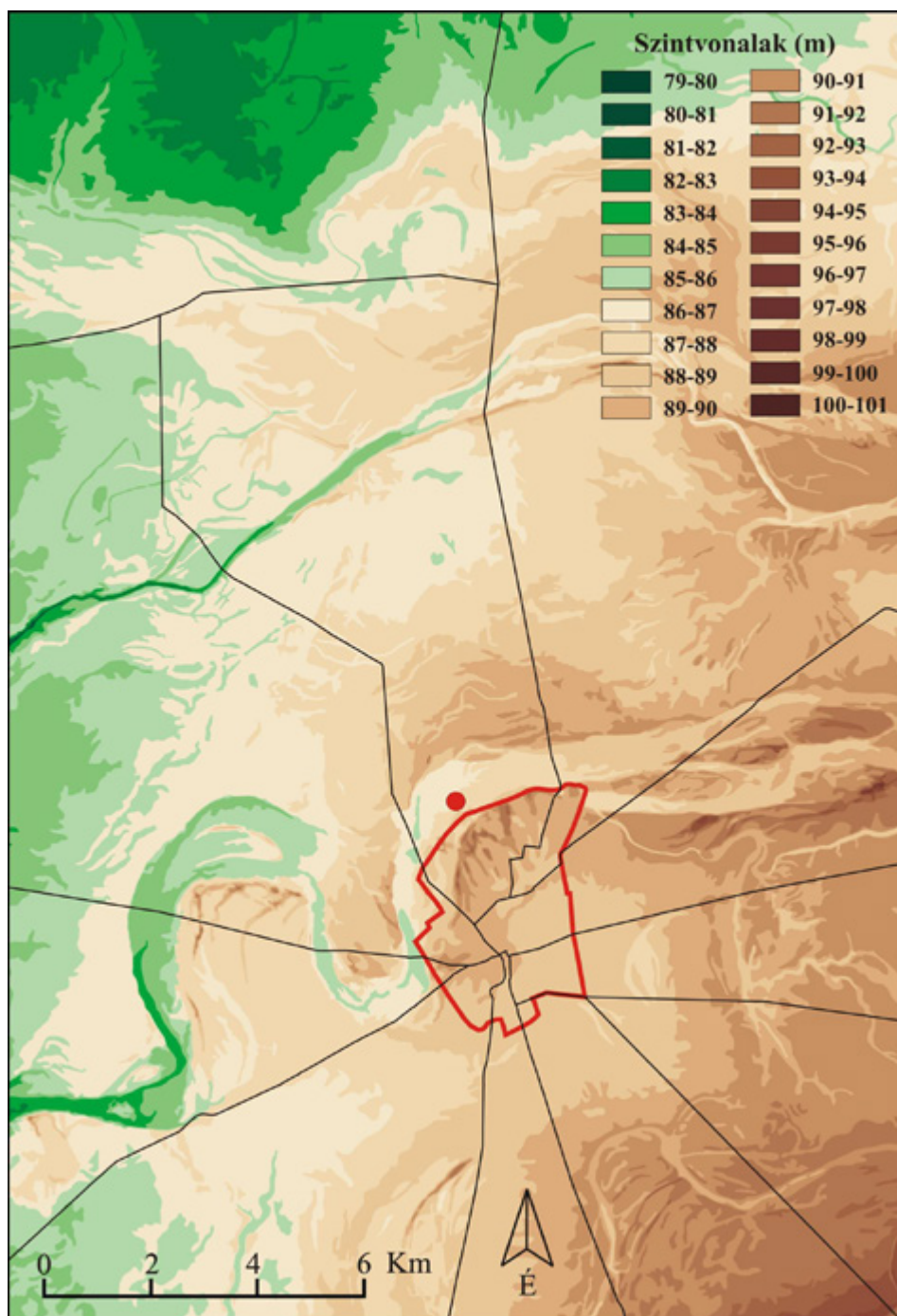
2. A második horizont objektumai és leletanyaga

Orosháza, Nyíri-dűlő lelőhelyen 5 földbe mélyített ház tartozik a második periódushoz. Ezek közül 3 darab szabályos sorban helyezkedett el a harmadik periódus objektumai között [2. kép], 2 pedig szuperpozícióban volt a 107. házzal. A harmadik és a második horizont lakófunkciójú épületei egyáltalán nem vágják egymást. A házak alapterülete 8,1–9,6 m² közé tehető. Általában téglalap vagy négyzetes alaprajzúak. A szerkezetüket tekintve ritkaságnak

¹ MŰ 2009, 71–73.

² SZATMÁRI 2001, 159.

³ LUKÁCS 2014.

1. kép: Orosháza, Nyíri-dűlő 6. lelőhely domborzati térképen
(Készítette: Horváth Zsolt – Rédei Dániel)

2. kép: 9. és 11. századi objektumok
 (Jelmagyarázat: 9. század – zöld, 11. század – kék. A sötétebb árnyalatok a perióduson belüli korai idősíkokat jelölik)

számít, hogy a 103. és a 110. számú objektumoknál a két ágasfa gödrét a hosszanti oldalak közepén alakították ki. Ugyanez a felépítés figyelhető meg Visegrád–Várkert, 13. házánál⁴ és Mezőkeresztes–Cethalom, 78. házánál.⁵ Az agyagból tapasztott tüzelőberendezéseket a 110. és a 107. házban a D-i sarokba, míg a 103. házban a K-i sarokba vájták.

A második horizonthoz 1 darab külső kemence (115. objektum) is tartozott, amely szuperpozícióban állt a 112., 113. és 107. objektumokkal. Habár a kutatott terület 11. századra keltezett horizontjához több külső kemence is köthető, elhelyezkedése alapján a 115. objektumot mégis a második horizonthoz soroltam, ugyanis hasonló jellegű kemencék a korábbi időszakokban is megtalálhatók, mint például Kölked–Feketekapu⁶ lelőhelyen.

Mindössze egy kemence volt, amely szuperpozícióban helyezkedett el a 110. számú házzal és valószínűleg egy korábbi horizont tagja lehet. Vélhetően utólag lakófunkciójú építményt alakítottak ki belőle, ugyanis az objektumban két kemencét tártak fel, amelyek közül az egyik a K-i oldalon egy cölöplyuk mögött helyezkedett el, vagyis bizonyosan nem volt egykorú a házzal. A szelementartó oszlopot a kemence munkagödrébe ásták bele. Tapasztott és keményre égett sütőfelülete nyomokban megmaradt.

A fent felsorolt objektumok betöltéséből egymáshoz hasonló jellegű kerámiatöredékek kerültek elő, ezért egy horizontként kezelem őket. Az objektumokban nagy számú kézzel formált fazéktöredéket találtak, amelyeket általában agyagrögökkel, cseréptöredékekkel, esetleg homokkal soványítottak. Lekerekített peremük enyhén vagy erősen felfelé ível. Legtöbbjük díszítetlen, azonban található néhány olyan töredék is, amelyek vállán hullámvonalak, a hasi részükön egyenes vonalak futnak [2. tábla 5]. Legjobb párhuzamaik Veresegyház–Ivacson,⁷ Gyomán,⁸ Csárdaszálláson⁹ és Hunya–Csárdavölgyben¹⁰ figyelhetők meg. Az orosházi korongolatlan kerámiák között található egy díszített külsőfüles bogrács töredéke is, melynek legközelebbi díszítetlen analógiái a Kölked–Feketekapuról¹¹ és Doboz–Hajdúirtásról¹² ismertek [3. tábla 2].

Külön kerámiatípust jelentenek a sütőharangok, amelyek nagy számban kerültek elő a település második horizontjának objektumaiból. Kézzel formáltak, belsejük széna- vagy szalmalenyomatos. Néhány példánynál a belső részt elsimították. Változatos a falvastagságuk és a peremkiképzésük is. A lelőhelyen ép darab sajnos nem került elő, így nehéz meghatározni az eredeti formájukat [1. tábla 5; 3. tábla 1; 4. tábla 2–3]. Párhuzamaik megtalálhatók például Endrődön,¹³ Doboz–Hajdúirtáson¹⁴ és Örménykút 54.¹⁵ lelőhelyen.

A második horizont objektumaiban kézikorongolt kerámia is előfordult. Az így készült fazekakat általában apró kavicsal, homokkal vagy csillámos homokkal soványították. Falvastagságuk és peremkiképzésük nagyon eltérő. A második periódus edényei hordó

⁴ KOVALOVSKI 2001, 86.

⁵ SIMONYI 2001, 5. kép.

⁶ HAJNAL 2008, 3. kép.

⁷ MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 2. kép, 7–8.

⁸ SZÓKE 1980, Taf. 7., 10, 14, 15.

⁹ SZÓKE 1980, Taf. 7., 11.

¹⁰ SZÓKE 1980, Taf. 9.

¹¹ HAJNAL 2008, 11. kép.

¹² KOVALOVSKI 1975, 13. kép, 1–3.

¹³ JANKOVICH B. 2011, 94.

¹⁴ KOVALOVSKI 1975, 5. kép.

¹⁵ HEROLD 2004, Taf. 75, 77.

formájúak, amit három épen maradt edény is bizonyít. A díszített fazekak mintái változatosak, a hullámvonal- vagy vízszintes vonalköteggel ellátott példányok mellett megtalálhatóak a ferdén, fésűvel benyomkodott díszítésű darabok is [1. tábla 2–4; 2. tábla 4–5; 3. tábla 3–7; 4. tábla 4]. Emellett a 103. házban három kézikorongolt bogrács töredéke volt, amelyeknek az objektummal való egyidejűsége bizonytalan [1. tábla 6].

A röviden ismertetett objektumok elhelyezkedése és a bennük talált kerámiaanyag alapján a 9. századra kelteztem a második horizontot,¹⁶ de nem tartom kizártnak az esetleges korábbra vagy későbbre való datálás lehetőségét sem. A keltezést nehezíti, hogy datáló értékű fémlelet a településen nem került elő.

3. Különleges kemence Nyíri-dűlő lelőhelyen

A második horizont különlegességét a 107. számú ház kemencéje jelenti, amely szuperpozícióban helyezkedett el a 112., 113. és 115. számú objektumokkal [3. kép]. Az ásatási fotók és a rajzok alapján a kialakításuk a következő lehetett: a legkorábban a 113. házat¹⁷ építhették, ezt az összes többi objektum vágta. A 113. objektumot közvetlenül a 112. ház¹⁸ metszette. A 112. házat egy meghatározhatatlan alaprajzú objektum vágta, amely a 115. számot kapta és valószínűleg a házból kialakított munkagödör¹⁹ lehetett. Mindezeket a 107. ház²⁰ metszette, melynek kemencéjét a D-i sarokban meghagyott agyagtömbbe vájták. Felmerülhet a kérdés, hogy e kemence akár az alatta található kemencebokorhoz is tartozhatott. Az azonban egyértelmű, hogy a kemencebokor a korábbi, így amennyiben a szóban forgó kemence hozzá tartozott volna, a ház gödrének kialakításakor ezt is elbontották volna. Továbbá megfigyelhető, hogy a kemencét a ház kialakításakor szándékosan meghagyott sárga altalajon hozták létre. Tehát a tüzelőberendezés nagy valószínűséggel a 107. objektumhoz tartozott. A 107. ház szerkezete hasonlít a közelben található 103. és 110. lakófunkciójú építmények felépítéséhez, ezért ezek egyidősek lehetnek és a második horizont legfiatalabb tagjainak tekinthetők,

¹⁶ LUKÁCS 2014.

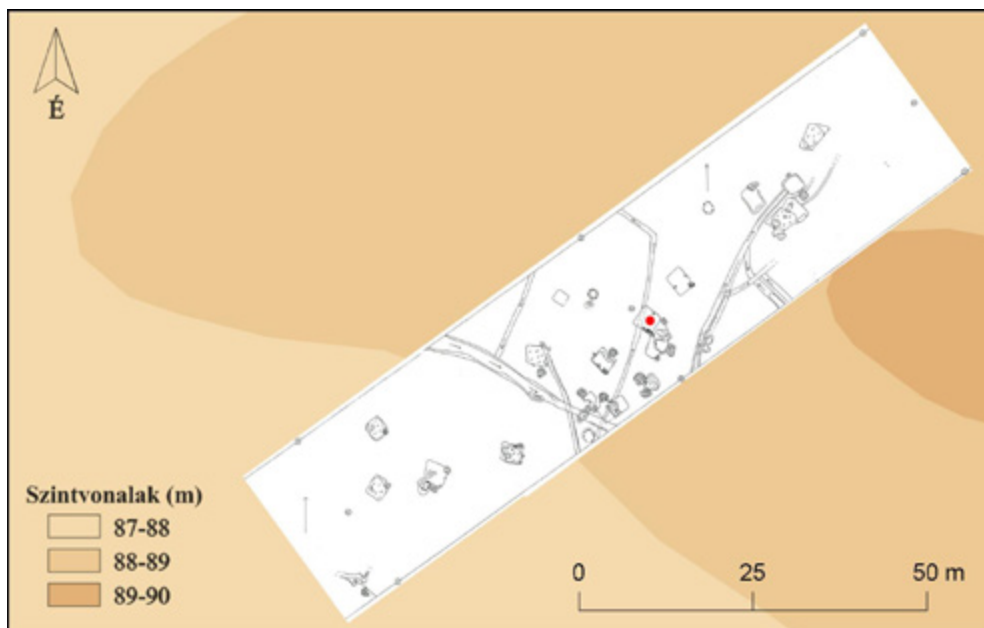
¹⁷ Négyzetes alaprajzú gödörház. Tájolása DK–ÉNy, alapterülete 3×1,5 m². A mai felszíntől mért mélysége 94–95 cm. A padlója, cölöplyukai, bejárata és felmenő falai nem maradtak meg. A D-i sarkában az oldalfalak síkjából félig kiugró, kis méretű, legyező alaprajzú kemencét tártak fel, amelynek átmérője 68 cm és mélysége 98 cm. A kemence betöltése paticosos, míg a házé igen kevert volt.

¹⁸ Négyzetes alaprajzú gödörház. Tájolása DK–ÉNy, alapterülete 1,9×3,8 m². A 115. számú objektum kemencéjéhez tartozó munkagödör vágja. A mai felszíntől mért mélysége 121–130 cm. D-i sarkában egy oszlop gödre volt, ami a házzal nem feltétlenül egyidős. A cölöplyuk mélysége 163 cm, átmérője 30 cm. A padló, a bejárat és a felmenő falak maradványait nem találták. Nagy alapterületű, 160 cm átmérőjű, 88 cm mély, legyező alaprajzú kemencéje volt, amelyhez egy mély, csepp alaprajzú, fekete humuszos betöltésű munkagödör tartozott. A kemencéből kihúzott paticosokat a munkagödörben agyagrétegek fedték, ez a réteg a gödör végéig nem ért el. A gödör mélysége 130 cm, átmérője 2 m volt.

¹⁹ Eredeti méretét nem tudom megállapítani. A mai felszíntől mért mélysége 107–122 cm. Ny-i oldalát a 107. objektum kemencéje elpusztította. Négyzetes alaprajzú, 70 cm mély és 110 cm átmérőjű kemencéje kevésbé volt átégett. A gödörben egy padka is volt, ami egy újabb kemence alapja lehetett. Így bejárata az ÉNy-i oldalon helyezkedhetett el.

²⁰ Négyzetes alaprajzú félig földbemélyített gödörház. Tájolása DK–ÉNy, alapterülete 3,2×3 m². A mai felszíntől számított mélysége 120–126 cm. K-i és Ny-i oldalában oszlopok gödrei voltak megfigyelhetők, 162 és 157 cm mélyen. Átmérőjük 40 cm és 25 cm. A padlót helyenként követni lehetett, de a ház bejárata nem került elő. A ház betöltése kevert, világosbarna-szürkés. Alsó része kevertebb volt és vízzáró réteg volt rajta. Valószínűleg feltöltődött, majd hosszabb ideig víz állhatott benne a 111. árok miatt.

míg a 112. 113. és 115. objektumokat szintén ebben a periódusban, de valamivel korábban alakíthatták ki [1. tábla 1; 2. tábla 1; 4. tábla 1].

**3. kép: A 107. objektum domborzati térképen
(Készítette: Horváth Zsolt – Rédei Dániel)**

A 107. ház kemencéje tojásdad alaprajzú és kicsit túlnyúlik a ház falának síkján. Mélysége 103 cm, átmérője 80 cm volt. Boltozata nem maradt meg, szerkezete nehezen rekonstruálható, azonban a lelőhelyen feltárt többi kemencéhez képest így is különlegesnek számít. Betöltésében nagy mennyiségű erősen átégett követ, paticcot, vassalakat, valamint három, fenékkal felfelé fordított fazekat találtak. A három edény közti részt agyaggal tapasztották ki. A tüzelőberendezés fala, az alja és az edények alig voltak átégve, tehát a fazekakat a kemence használatának a végén helyezték el végleges helyükre. Az objektumleírásokban és a fényképeken rostély nem szerepel, az edényeket szájukkal lefelé a kitapasztott sütőfelületre állították [2. tábla 2].

A befalazott három edény készítéstechnikája eltérő és a formai jegyeik sem mutatnak hasonlóságot. A kemencében két nagy méretű, hordó formájú, kézikorongolt fazék került elő, amelyek anyagát homokkal és csillámmal soványították. Az egyik díszítetlen, magassága 21 cm, szélessége 16,5 cm, peremátmérője 15 cm és fenékátmérője 10,5 cm [2. tábla 3]. A másik edény magassága 22 cm, szélessége 18,5 cm, peremátmérője 16 cm és fenékátmérője 11 cm, vagyis az előzőhöz hasonló méretekkkel rendelkezik, azonban vállán hullámvonalkötegek, oldalán pedig vízszintes vonalkötegek futnak [2. tábla 4]. A harmadik fazék szintén nagyméretű, de korong nélkül készült. Kivállasodó, pereme a vállából erősen felfelé ívelt. Magassága 22 cm, szélessége 20,5 cm, peremátmérője 19,5 cm és fenékátmérője 16 cm [2. tábla 5]. A két kézikorongolt darabot akár valamivel későbbi időszakra (10–11. század) is

lehetne keltezni, míg a kézzel formált edényt inkább korábbra (8–9. század). Azonban ilyen körülmények között egyértelmű, hogy ezeket a típusokat egy időben készítették és használták. A 107. objektumból előkerült egyéb kerámiatöredékek is a 8–9. századra keltezhetőek, ezért a kemence használatát is erre az időszakra datálom.

A tüzelőberendezés szerkezetére nem találtam semmilyen párhuzamot Magyarország területén ebből az időszakból. Azonban, bár térben és időben távoli analógia,²¹ funkcióját tekintve az orosházi kemencét mégis érdemes összehasonlítani a Sankt Pölten-i edényégető kemencével, amely ovális alaprajzú, 1,2 m széles és 3,5 m hosszú volt. A kemencébe nyolc fazekat állítottak szájjal lefelé, majd agyaggal és téglákkal tapasztották be őket.²² Az edények a tartó funkció mellett jól szigetelnek is, a bennük felforrósodott levegő ugyanis tovább tudta tartani a meleget. (A későbbi szemes kályhánál is ez az elv érvényesült.) Valószínűleg hasonló okok miatt készíthették így a Nyíri-dűlő kemencéjét is. Annyi azonban biztos, hogy méretéből és szerkezetéből adódóan a 107. ház tüzelőberendezését nem edényégetésre használták [4–5. kép].

4. kép: 107. objektum kemencéje

A kemencéből előkerült kerámia- és kohósalak megléte alapján felmerült a kemence fémművességgel összefüggő szerepének lehetősége is, azonban a tűzhely szerkezete miatt erre a

²¹ A lelőhely a Bécsi-medencében, Béctől nyugatra található, a szóban forgó kemence az edények alapján a 14. századra keltezhető.

²² SCHARRER-LIŠKA 2010, 86–90.

5. kép: 107. objektum kemencéje, falának elbontása után

célra sem megfelelő, ugyanis az avar kori és az Árpád-kori kovásműhelyek kemencéinek átmérője általában 30 cm körüli [6–8. kép].²³ Továbbá a kohász és a kovács műhelye általában a települések szélén helyezkedett el.²⁴ Ezzel ellentétben a 107. objektum a második periódusra keltezett három egymáshoz közel álló ház középső tagja, vagyis vasművességgel kapcsolatos tevékenység valószínűleg nem folyhatott benne. Feltehető, hogy az erősen átégett köveket és a vassalakat másodlagosan helyezhették el a kemencében. Ezek alapján nem lehet tudni, hogy milyen célból alakították ki a tüzelőberendezést, de az feltételezhető, hogy a benne található kövek, salakok és edények hőmegtartó szerepet játszottak.

6. kép: Vassalak a 107. objektum kemencéjéből

7. kép: Vassalakok a 107. objektum kemencéjéből

²³ GOMÓRI 2009, 12.

²⁴ GOMÓRI 2000, 183.

8. kép: Vassalakok a 107. objektum kemencéjéből

Újabb kérdést jelent, hogy miért csak egy ilyen kemence került elő a lelőhelyen és hogy más területeken miért nem találtak hasonlókat. Előfordulhat, hogy az ép edények értéke miatt nem volt gazdaságos őket tüzelésre használni. Az is lehetséges, hogy nem volt olyan nagy különbség a sima agyagtapasztásos és a fazekakkal kirakott kemencék hőfoka között, ami miatt megérte volna felhasználni az edényeket. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az orosházi kemence félkész maradt, azaz soha nem használták, hiszen a benne talált edények nem voltak kiégve.

Azonban még ha a salakok másodlagosan kerültek is bele a kemencébe, feltételezhető, hogy nem nagy távolságból szállították ide őket, hanem a településen folyhattak vasműves-séggel kapcsolatos munkát.

IRODALOM

- GÖMÖRI 2000 = Gömöri J.: Az avar kori és a 10–11. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *SMK* 14 (2000), 163–228.
- GÖMÖRI 2009 = Gömöri J.: Égi és földi kovács. In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Z.–Szulovszky J. Szombathely 2009, 7–16.
- HAJNAL 2008 = Hajnal Zs.: Adatok az avar kori cserépbográcsok és sütőharangok kronológiájához. *CommArchHung* 2008, 267–293.
- HEROLD 2004 = Herold, H.: *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54*. [VAH 14.] Budapest 2004.
- JANKOVICH B. 2011 = Jankovich, B. D.: Settlement Details from the Avar Periods and the Árpád Period. In: *Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992*. Eds.: H. Vaday, A.–Jankovich B., D.–Kovács, L. [VAH 25.] Budapest 2011, 73–137.
- KOVALOVSZKI 1975 = Kovalovszki J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962–1974. *ArchÉrt* 102 (1975), 204–223.
- KOVALOVSZKI 2001 = Kovalovszki J.: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 81–98.
- LUKÁCS 2014 = Lukács N.: Kora középkori településrészlet Orosháza határában. In: *A múltnak kútja. Fiatal Középkoros Régészek Konferenciájának V. Tanulmánykötete*. Szerk.: Rácz T. Szentendre 2014, 99–111.
- MT = *Magyarország tájféldrajza*. Szerk.: Martonné Erdős K. Debrecen 2009.
- MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983 = Mesterházy K.–Horváth L.: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. *ArchÉrt* 110 (1983), 112–124.
- SCHARRER-LIŠKA 2010 = Scharrer-Liška, G.: Rossmarkt. in: *Hafner, Händler, Franziskaner – Archäologische Untersuchungen zum Mittelalter in St. Pölten, Niederösterreich*. Wien 2010, 86–90.
- SIMONYI 2001 = Simonyi E.: Kora Árpád-kori településrészlet Mezőkeresztes-Cethalomról. (Újabb adatok az Északkelet-magyarországi Árpád-kori kerámia keltezéséhez és az ún. fabéléses lakóházakról). *WMMÉ* 23 (2001), 359–390.
- SZATMÁRI 2001 = Szatmári I.: *Orosháza-Gádoszi út, Nyíri dűlő, 159*. RKM 1998 (2001), 159.
- SZÓKE 1980 = Szóke, B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *ActaArchHung* 32 (1980), 181–203.

Traces of a Peculiar Furnace in the Vicinity of Orosháza

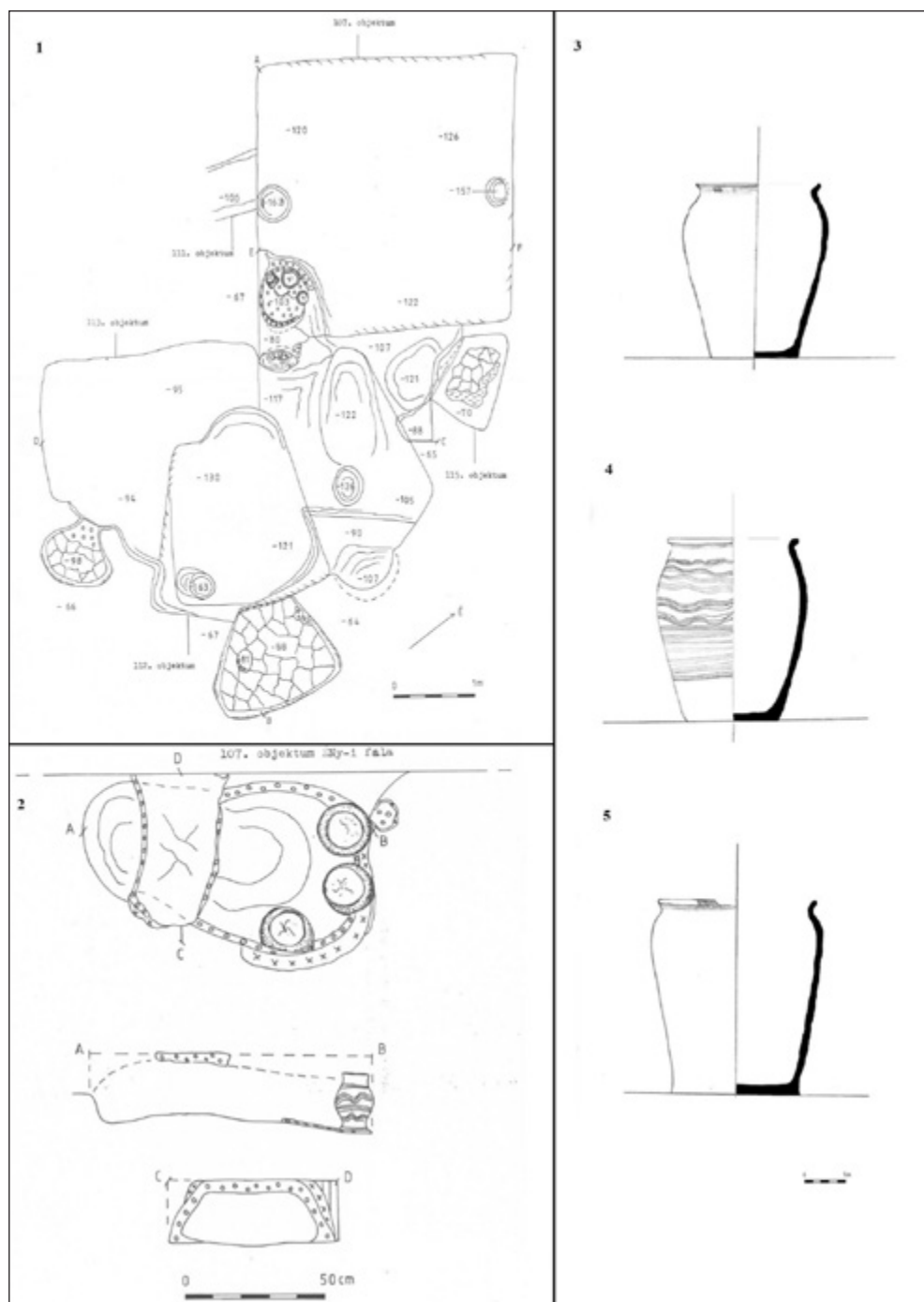
The site is situated north of the town of Orosháza, between the roads leading to Nagyszénás and Gádoros. It was discovered between the autumn of 1997 and summer of 1998 during the second archaeological excavation prior to building of road 47. The excavation was led by Imre Szatmári who wrote a short report on the site in 2001. According to his estimate, four houses, an exterior furnace and two ditch networks are dated to the 8th–9th century. Five houses and a workshop can, probably, come be from the 9th century, and eight houses, three farm buildings, four pits, ten workshops and eight ditches can be dated to the 11th century. Further research has been done by myself, I have already partly reported upon it.

In this study I introduce a unique phenomenon from the 9th century which can provide new information regarding furnaces from the Great Hungarian Plain. The singularity of the furnace found in House 107 lays in the three large undamaged pots situated in the wall of the furnace, so the structure of the furnace is unsuitable for ironwork. However, from the presence of iron slag we can conclude to ironwork at the unexplored part of the site.

Although only few findings connected to ironwork have been made in the south of the Great Hungarian Plain, I assume, the area might be suitable for blooms-ironwork because the necessarily basic commodity can easily be found in the valley of river Maros. Beside the areas well-known for ironwork, like Western and Northeastern Hungary (Borsod), new data show that ironwork existed at the south of the Great Hungarian Plain. So, in my opinion, more attention should be given to the collection and preservation of such archaeological evidence.

1. tábla: 1: 103. objektum; 2–6: kerámiaanyag a 103. objektumból

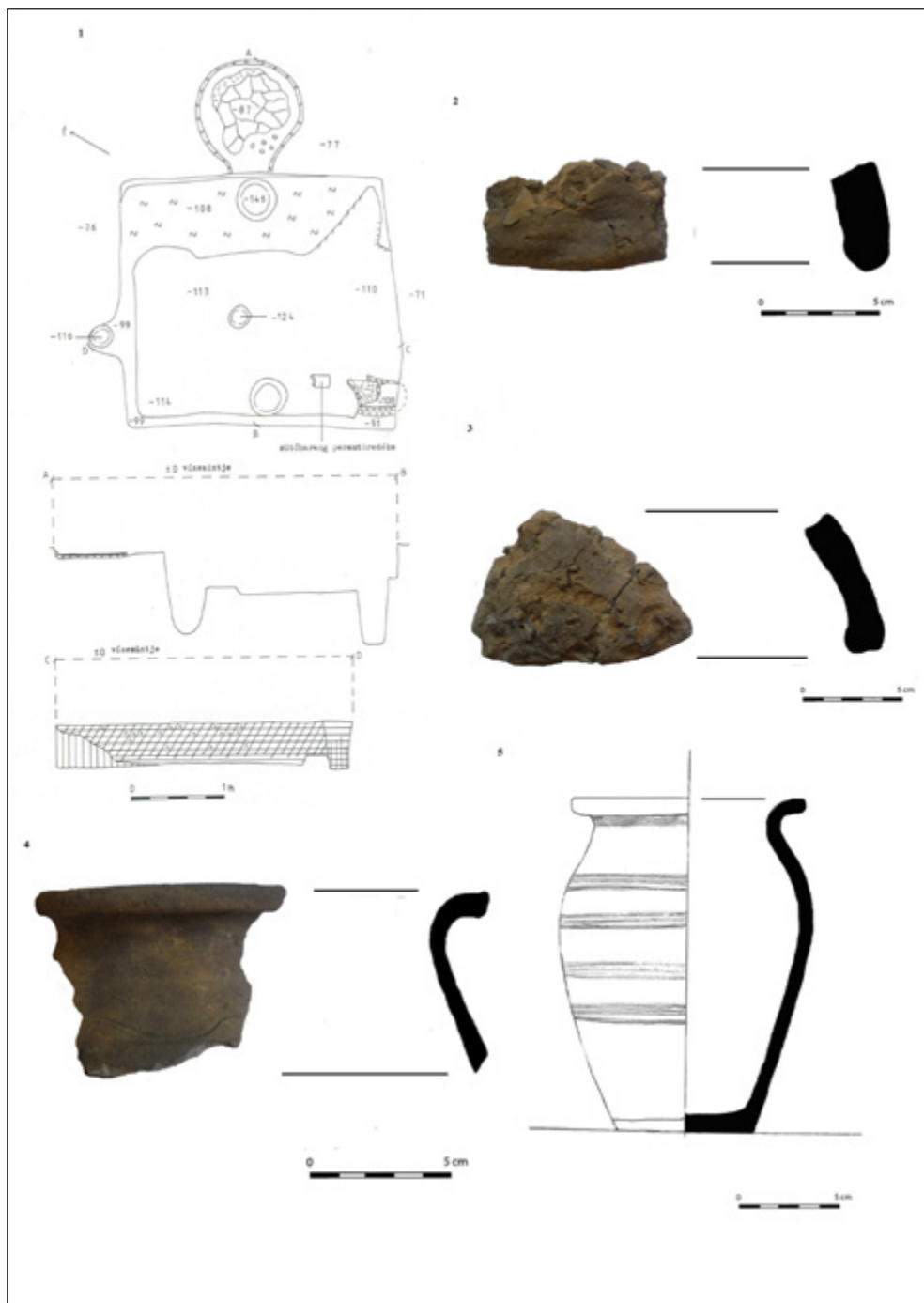

2. tábla: 1: 107. objektum; 2: 107. objektum kemencéje; 3–5: ép edények a 107. objektumból

3. tábla: 107. objektum, kerámiatöredékek

4. tábla: 1: 110. objektum; 2–5: kerámiaanyag a 110. objektumból

A Kárpát-medencében kell-e keresnünk a székely írás előzményeit?

Több mint egy évszázada annak, hogy a székely írás eredetét illetően megjelent az első, mai felfogás szerint is tudományosnak nevezhető javaslat – e szerint a székely írás a keleti türkök ábécéjével van valamiféle rokonságban.¹ Azóta többet tudunk a keleti türk írásról, sőt újabb, vélhetően szintén török írásokat találtak Kelet-Európa egykor török etnikumok által uralt vidékeiről, de a székely írás eredetét még mindig nem sikerült tisztázni. Néhány megállapításban a legtöbb, a kérdéssel foglalkozó kutató egyetért: ilyen például, hogy a székely írás közelebbi kapcsolatait vélhetően a nyugati törökség írásainak körében kell keresnünk,² és hogy a székely írásnak vannak glagolita és cirill eredetű jelei.³ Közösnek tűnik a remény is, hogy a székely írás eredetéhez közelebb visznek majd a Kárpát-medencében talált írások. Valóban kézenfekvőnek látszik, hogy a székely írás közvetlen előzményét a térben és időben folytonosságot jelentő helyen és időben, azaz, ha nem is kifejezetten az Alföldön, de legalábbis a Kárpát-medencében, s ha nem is éppen a 9. században, de valamikor a 8–10. század között próbáljuk megtalálni. Írásomban arra keresem a választ, hogy van-e okunk ebben reménykedni, vagy érdemes esetleg más alternatívát is számba vennünk.

1. A székely írás eredetére vonatkozó nézetek

A székelyek ábécéjét a 19. század közepéig – összhangban a székelyek eredetéről vallott nézetekkel – a hunok örökségének gondolták, ugyanakkor, miután 1730-ban ismertté vált néhány szibériai felirat, Bod Péter már utalt a keleti türk és a székely jelek hasonlóságára.⁴ Szabó Károly szintén figyelmeztetett a székely és a keleti türk betűk hasonlatosságára, de továbbra sem adta föl a hun eredet gondolatát, és úgy vélte, egykor a teljes magyarság birtokolta a székelyeknél megőrzött írás korai változatát.⁵

---

* SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, sandor.klara@hung.u-szeged.hu
A tanulmányban szereplő rováslelkek a szerző kérésére szerepelnek nagy kezdőbetűvel.

¹ NAGY 1895.

² A nyugati török etnikumok, törzsek, törzsszövetségek nem azonosak a nyugati türkökkel – az előbbibe például a kazárokat, bolgárokat, onogurokat, avarokat sorolhatjuk, a nyugati türkök viszont kezdetben a türk kaganátus nyugati szárnyát alkották, később önálló államot hoztak létre.

³ Ezt részletesebben, valamint a főáramtól eltérő elméleteket, illetve a székely írás hitelességét megkérdőjelező nézeteket lásd SÁNDOR 2014a, 130–135.

⁴ SÁNDOR 2014b, 338.

⁵ SZABÓ 1866a, 116; SZABÓ 1866b, 277.

1.1. Rokonítás a keleti türk írással

Jóllehet a keleti türk feliratok közül több már korábban is ismert volt, komolyan mégis csak az után lehetett összevetni a székely és a keleti türk ábécét, miután már ismerték a türk jelek hangértékét is, nemcsak formáit. Ezért Nagy Géza csak azt követően publikálta írásban is korábbi javaslatát a székely írás kialakulásáról, miután Vilhelm Thomsen 1893-ban megfejtette a keleti türk ábécét. Nagy szerint a székely betűsor úgy alakult ki, hogy egy török alapábécéhez kölcsönöztek további jeleket a görög ábécéből, valahol a Don és a Volga vidékén, mert ott érvényesült egyszerre a türk és a görög hatás. Nagy az írás átvételéhez kapcsolta az *ír*, a *betű* és a *könyv* szavak átvételét is.⁶

Németh Gyula módszertani alapelvvé emelte a Nagy által is követett gyakorlatot – hogy nemcsak a jelek alakjának kell közel állniuk egymáshoz, hanem hangértéküknek is azonosnak kell lenniük –, s fölhívta a figyelmet arra, hogy az írástechnikából következő tipológiai egyezéseket nem szabad összekevernünk azokkal az egyezésekkel, amelyek egy korábbi közös állapotra vezethetők vissza. Fontosnak tartotta, hogy a székely írást mint rendszert kell összevetnünk más rendszerekkel, s először vette számításba a grafémák mellett az írás szabályait. Németh szintén úgy vélekedett, hogy a teljes magyarság ismerte a székely írást, és az előírás eltanulását ő is összekapcsolta a *betű*, az *ír* és a *szám* szó törökből való átvételével. Úgy gondolta, hogy valamikor a 8–10. században lehetett ennek az írásnak a fénykora, a 15. századi emlékek (tanulmányának írásáig nem találtak ennél korábbra datálhatót) készítésekor már kuriózumként használták a székely betűsort.⁷

Németh Gyula később sem változtatott sokat korábbi nézetein. Annak ellenére, hogy maga is lajstromba vette az 1970-es évekig szép számban előkerült nyugati ótörök emlékeket, azt vallotta, hogy a kazáriai és, ahogyan ő nevezte, a “besenyő” (valójában avar kori) írástól el kell különíteni a “magyart” (azaz a székelyt), mert ez utóbbi “az ázsiai török írások családjába tartozik”, s noha vannak egyezései a kazáriai írásokkal, a legszorosabb kapcsolatokat mégis a talaszi rováspálca és a jenyiszjeji feliratok ábécéivel mutatja.⁸

1.2. A nyugati ótörök kapcsolatokról szóló nézetek

A 20. század második felében a török párhuzamok keresése, Németh álláspontjával szemben, egyre inkább a Kelet-Európában talált emlékekre helyeződött át. Egyértelműen ezekkel keresett szorosabb kapcsolatot Vásáry István, Ligeti Lajos, Vékony Gábor és Róna-Tas András is, a részletekben azonban eltér a szerzők véleménye. Vásáry és Ligeti nem lát okot arra, hogy a székely írást ne a székelyekhez kössük, viszont Vékony és Róna-Tas szerint a teljes magyarság ismerte a székely írás elődjét.

Ligeti már a kazárok írásáról szóló első híradás fölbukkanása után az akkor még valójában ismeretlen forrásban kereste a keleti türk és a székely írást összekapcsoló láncszemet. A kelet-európai emlékek megismerése után Ligeti indokoltabbnak látta, hogy fenntartsa korábbi véleményét.⁹

⁶ NAGY 1895.

⁷ NÉMETH 1917–1920, 22–26, 29; NÉMETH 1934.

⁸ NÉMETH 1971, 48.

⁹ LIGETI 1927; LIGETI 1986, 490–491.

Vásáry István elfogadta a Németh által javasolt keleti türk párhuzamok nagyobbik részét, de a török háttér tisztázását már a Délkelet-Európában talált írásoktól várta, és az írás végleges kialakulását – grafikai egységesítését – a Kárpát-medencébe lokalizálta.¹⁰

Róna-Tas András korábban szintén úgy vélte, az *ír* és a *betű* a székely írás elődjével, valószínűleg onogur–kazár környezetben kerülhetett a magyarba. Szerinte ez az előírás elterjedt lehetett, és összefüggött a kelet-európai írásokkal, közel állhatott a szarvasi–nagyszentmiklósi (tehát az avar kori) ábécéhez. Az elődábécé a 10. és a 15. század között “alapvetően átalakult”, ekkor kerülhetett kapcsolatba a szláv írásokkal is, tehát a cirill és glagolita betűk már a honfoglalás után kerülhettek bele. Róna-Tas szerint “a honfoglaló magyarság akár hozta magával az írást, akár itt vette át a Kárpát-medencében, annyi bizonyos, hogy a latin ábécé átvétele előtt a magyarság saját írással rendelkezett”. Azért említik a források a székelyek írásaként, mert a székelységnek “különleges szerepe” lehetett a megőrzésében.¹¹ Később viszont Róna-Tas már nem beszél cirill eredetű jelekről, csak négy biztosan, két valószínűleg glagolita grafémáról, s ezek átvételét nem a Kárpát-medencébe, hanem a Balkánra helyezi; a nagyszentmiklósi–szarvasi és a székely ábécé kapcsolatát sokkal távolabbinak látja, mint korábban, a kettő összekötésének esélyét pedig a halomi tegezbóritóra karcolt jelektől reméli.¹²

Sajátosan, csak az avar kori íráson keresztül köti a székely írás kialakulását a nyugati őtörök írásokhoz Vékony Gábor. Vékony több közleményben is foglalkozott a székely írás eredetével, a különféle helyeken kifejtett nézetek ellentmondanak egymásnak. Vékony kiindulópontja a kettős honfoglalás elmélete, s adatait úgy rendezte el, hogy minél jobban illeszkedjenek e teóriához. Vékony szerint a székelyek olyan magyarok, akik más magyar néprészekkel együtt jóval a honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencében éltek. Azért kezdtek etnikailag elkülönülni a többiektől, mert az Avar Birodalom megrendülése után a karoling határokon belülré kerültek. Kereszténységre térítésüket szlovén, bolgár és német papok, szerzetesek végezték, ezért volnának a magyar keresztény terminológiának nyugati és keleti rítushoz köthető szláv kölcsönszavai, a török eredetű keresztény terminológiát pedig az magyarázza, hogy a 8. századi karoling térítési kísérletek elsősorban az avarokat vették célba.

Vékony a székely írás kialakítását is a keresztény térítésekhez köti: szerinte a székely ábécé létrehozója ugyanazokból a forrásokból merített, amelyekből a keresztény szókincs összeállt. Az alapja az avarok írása, de kiegészült cirill és glagolita jelekkel, sőt, még a német hatásnak is van nyoma benne – a ⟨c⟩ és a ⟨h⟩ jele Vékony szerint a markomann rúnáírásból származik. A székely írás megteremtője szerinte egy karoling tudós lehetett, aki ismerte az avar, a glagolita, a cirill és a rúnáírást, és valamikor 864 és 885 között a “nagy avar térítés” részeként alkotta meg Pannoniában a székely ábécét. Később a székely írás megszerkesztőjét a Metód követőjeként említett reichenai Lazarus szerzetessel azonosítja, azon az alapon, hogy a Bolognai Rovás emlék naptára a korabeli naptárakkal szemben tartalmazza Lázár napját, sőt úgy véli, a barátot talán épp az új írás létrehozása miatt üldözték. A székely írás tehát szerinte “a korai magyar kereszténység emléke”. Ezért van, hogy a legkorábbi emlékek templomokban maradtak fenn, hogy a Bolognában őrzött kézirat naptárának eredetije a 12.

¹⁰ VÁSÁRY 1974, 168–170; VÁSÁRY 1988.

¹¹ RÓNA-TAS 1996, 115, 284, 340–341.

¹² RÓNA-TAS 2002, 127.

századra vezethető vissza, s hogy címlapjára azt írta az emléket lemásoló Luigi Ferdinando Marsigli, hogy az első keresztények naptára, és hogy a naptár mellett “valóságos kis katekizmust” is tartalmaz.¹³

Vékony föltételezéseit egyetlen részletben sem lehet igazolni, akkor sem, ha egyáltalán nem érintjük a kettős honfoglalás elméletét, mert annak ellenére, hogy Vékony összekapcsolta a székely írásra vonatkozó gondolataival, a kettő függetleníthető egymástól. Csak a leggyengébb pontokat említve: a 9. században még nem volt szükség a magyarban a *c* jelölésére, mert ez a fonéma csak később, az ómagyar kor folyamán jelent meg a magyar nyelvben; a Bolognai Rovásémlék naptárában a 13. században szentté avatottak névünnepei is szerepelnek, nehéz tehát a kalendáriumot akár a 12., akár a 9. századra datálni.¹⁴ A szláv nyelvű liturgia engedélyezésének elérése és a “szláv írás” használata valóban bosszantotta a bajor püspököket, a Metóddal szemben indított regensburgi per fő vádja azonban az volt, hogy Metód – a bajor püspökök és a mögöttük álló keleti frank uralkodó szerint – az ő területükön térített.¹⁵ Végül pedig: a bolognai emlékek az a része, amit Vékony “egész kis katekizmusnak” nevez, talán nem is a naptárral egy időben keletkezett, hanem később.¹⁶

Vékony másik nézetének kiindulópontja, hogy a későbbi Székelyföldön már a székelyeket megelőzően magyar lakosság telepedett meg. Vékony szerint ők használták a székely írás elődjét, a székelyek tőlük vették át – erre utalna szerinte Kézai Simonnak az a megjegyzése, hogy a székelyek a “blakokkal keveredve azok betűit használják”. Vékony szerint azért blakokat (*blaci*) emlegetett Kézai, mert a *blac* itt nem az *oláh* változata, hanem német szó, ’fekete’ a jelentése, tehát Kézai arról beszélt volna, hogy a székelyek a “fekete magyaroktól” vették át az írást.¹⁷ Ez a “fekete magyaroktól” a székelyek által átvett régi írás Vékony szerint “csak nyelvfejlődési okokból” különbözik a halomitól, egyik forrása pedig az avar írás lett volna. A cirill eredetű betűk ebben az eredetmagyarázatban már a 11. században, Dél-Erdélyben kerültek volna a székely ábécébe.¹⁸ E hipotézisek közül ismét egy sem igazolható. Annak ugyan vannak nyomai, hogy a székelyek előtt éltek magyarok a későbbi Székelyföld területén,¹⁹ arról azonban nem tudunk, hogy volt írásuk. A Kézainál olvasható *blaci* alak ’oláh’ értelmezéséről mára konszenzus van a szakirodalomban, az viszont igen kétséges, hogy a halomi és az avar kori ábécék közelebbi rokonságban volnának egymással.

2. Török etnikumokhoz kapcsolt írások Ázsiában és Kelet-Európában

A török népek az ujjuron kívül több, egymáshoz igen hasonló jeleket mutató, de egymástól eltérő ábécét fejlesztettek ki. Ezeket a zömmel szögletes jeleket tartalmazó, megjelenésükben a rúnához hasonló írásokat a magyar szakirodalomban Sebestyén Gyula nyomán

¹³ VÉKONY 1997, 1329–1334; VÉKONY 1999, 39–40; VÉKONY 2002, 195, 213–215.

¹⁴ A Bolognai Rovásémlék naptárának koráról, névünnepeiről lásd SÁNDOR 1991.

¹⁵ SZÓKE 2011, 241–246. Köszönöm a szerzőnek, hogy értekezését rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ SÁNDOR 2014a, 214–220.

¹⁷ VÉKONY 2004, 111, 114–116. VÉKONY (1987, 23) korábban még úgy gondolta, hogy Kézai oláhokról beszélt – ez (vlah) a *blaci* szokásos, széles körben elfogadott megfeleltetése –, és híradása annak emlékét őrizte meg, hogy a Bulgáriából Erdélybe érkező románok cirill ábécéjéből jelek kerültek a székely ábécébe.

¹⁸ VÉKONY 2004, 28, 111, 115.

¹⁹ Lásd például BENKÓ 2013.

elterjedt gyakorlatot követve²⁰ szokás “rovásírásnak” nevezni, ez azonban semmitmondó, mert – Sebestyén elméleti megfontolásait figyelmen kívül hagyva – pusztán a betűk szögletes formájából indul ki, így valamennyi írás válhat elvileg “rovásírássá”, ha kemény felületbe vésik vagy karcolják. Másrészt félrevezető is, mert azt sugallja, hogy a “rovásírás” önálló írástörténeti kategória, sőt, hogy egyenesen egy nagyobb íráscsalád neve volna. E megfontolások miatt az újabb szakirodalomban a kérdéssel foglalkozók közül többen is kerüljük ezt a megjelölést.²¹ Ezeknek az írásoknak az emlékeit hagyományosan két nagy csoportra osztják, a keleti türk írással írt, Ázsiában talált emlékekre, illetve az ettől eltérő, mind ez ideig megfejtetlen ábécékkel írt emlékek csoportjára – ez utóbbit korábban kelet-európai csoportnak nevezték.

2.1. A keleti türk írás emlékei

A keleti türk írás a 18. század óta ismert Európában, a jelek hangértékét a 19. század végén fejtették meg, de még az utóbbi évtizedekben is jelentős számban találtak újabb feliratokat. Az emlékeket földrajzi lelőhelyük szerint szokták csoportosítani, az egyes csoportokhoz tartozó feliratok betűformái között csak apróbb eltérések vannak.

A legismertebb az orhoni emlékek csoportja. Az Orhon, a Szelenga, a Kerülen és más kisebb folyók mentéről ötvennél több feliratot ismerünk – ezek egy része a föltételezések szerint a 7. század vége, a 8. század eleje előtt keletkezett. A feliratok zöme a 8. századból származik, nemcsak a türkök, hanem az őket követő ujugrok által készített szövegek is vannak köztük. A siremlékek többségét a türk és az ujugur birodalom magas rangú tisztviselőinek állították, de van, amely szabad közrendű harcos emlékét örökíti meg.²²

Ugyanezt az írást az ujugur birodalmat megdöntő kirgizek is használták. A kirgiz feliratok rövidebbek, mint türk és ujugur előzményeik, számban viszont jóval több maradt fenn belőlük. Ma már százötvennél több felirat ismeretes a Léna, a Jenyiszej, az Abakán és kisebb folyók vidékéről, ezeket nevezik összefoglaló névvel jenyiszeji emlékcsoportnak. E feliratok a 8–10. századból származnak, többségüket kőbe vésték. Szövegeik nyelvi és írástani szempontból sem sokban különböznek a keleti türk írás orhoni emlékcsoportjaiban megismertektől, de betűkészletük kissé eltérő, és a betűk formája ezeken a feliratokon egyszerűbb, több archaikus vonást mutat.

A Kelet-Turkesztánba vándorolt ujugurok egy ideig még új helyükön megtelepedve is használták a keleti türk írást, itt azonban már papírra írták. A keleti türk írás emlékeinek legnyugatibb csoportját a Talasz és mellékfolyói mentén talált feliratok alkotják, eddig közel harminc, 8–10. század közé datált emlék került innen elő. Az Altaj-hegységben is találtak emlékeket, ezek között nemcsak sírfeliratok, hanem sziklák aljára, illetve tárgyakra vésett jelek is vannak, szintén a 8–10. századból.

²⁰ SEBESTYÉN 1915.

²¹ Részletesebben lásd SÁNDOR 2014a, 19–23.

²² Az orhoni türk és ujugur feliratok kritikai kiadása és fordítása magyarul: BERTA 2004.

2.2. Nem keleti türk írásos emlékek Ázsiában és Kelet-Európában

Közép- és Kelet-Európából, valamint Ázsiából eddig száznál több, írásjegyeket tartalmazó, de nem keleti türk írásos emlék került elő. Az emlékek nem azonos ábécével készültek, és egyelőre egynek van meggyőző olvasata – megfejtésüket jelentősen nehezíti, hogy rövidek, a leghosszabbak is legfeljebb száz jelből állnak. Általában földrajzilag csoportosítják őket,²³ a földrajzi mellett történeti–kulturális szempontokat is alkalmazva azonban egyszerűbb a csoportok megnevezése: így kazárai, bolgáriai²⁴ és avar kori leletekről beszélhetünk.²⁵ Mindez természetesen nem jelenti egyben az emlékek nyelvhez vagy etnikumhoz kötését, csak a megtalálásuk helyére, részben idejére utal.

A korábban összefoglaló névként alkalmazott *kelet-európai* megnevezés nem foglal magába minden nem keleti türk írásos emléket, mert az utóbbi évtizedekben kiderült, hogy jelentős számú ázsiai emlék is tartozik ebbe az emlékkörbe. Már 1932-ben találtak a Talasz folyó közelében nem keleti türk betűkkel írt szöveget tartalmazó fapálcát,²⁶ de kezdetben úgy hitték, kereskedők által kerülhetett lelőhelyére Kelet-Európából. Később azonban több, nem keleti türk írással készült feliratot találtak a Talasz mentén, a Léna völgyében és a Bajkál, illetve a Szaján és az Altaj vidékén, valamint Közép-Ázsiában is.²⁷

A nyugati ótörök írás elterjedésének északi határát az eddig ismertté vált emlékek alapján a Volga kanyarulatának környékére tehetjük,²⁸ elterjedésük déli határa az Észak-Kaukázus, ott a feliratokat erődök ásataisaikor, illetve sziklabarlangokban találták.²⁹ Sok felirat került elő a Don vidékéről, több feliratot találtak például erődök tégláiba karcolva, de nem ritkák a tárgyakra írt jelek sem.

Ezeknek az emlékeknek a zöme a 8. és a 10. század között keletkezett (de vannak köztük valamivel későbbiek is), és a kazárokhoz, bolgárokhoz, volgai bolgárokhoz kötik őket, egyes kutatók némelyiket az alánokhoz kapcsolják. Van egy olyan kazárai emlék is, amelyről nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy magukhoz a kazárokhoz köthető, és 930 körül keletkezett: egy héber nyelvű levél alján néhány nem héber betű is olvasható, a jelek nem azonosak a keleti türk betűkkel, de némelyik annyira emlékeztet rájuk, hogy a kontextusból és a hasonló jelek segítségével sikerült megfejteni a szót. Kiderült, hogy a bizánci kancelláriai gyakorlathoz hasonlóan tulajdonképpen láttamozták a levelet, a levél alá írt ’olvastam’ jelentésű török szóval hagyták jóvá.³⁰

A dunai bolgárok egykori területeiről több helyről is kerültek elő írást tartalmazó leletek, szórványos kivételektől eltekintve valamennyi a 8–9. századi központ, Pliska környékéről, részben mai Bulgária, részben Románia területéről.³¹ A leggazdagabb dunai bolgár emlék-

²³ Lásd például LIGETI 1986, 491–493; RÓNA-TAS 1988, 490–491; VÁSÁRY 1988; KYZLASOV 1994; VASIL’EV 2005.

²⁴ A *bolgáriai* nem a mai Bulgáriát, hanem a dunai bolgárok egykori területeit jelenti.

²⁵ Így kiküszöböljük, hogy azonos csoportba kerüljenek az egyébként különböző ábécékkel és különböző korban keletkezett, s minden bizonnyal különböző vagy részben különböző etnikumok által írt, Kárpát-medencében talált emlékek. A “Kárpát-medencei” elnevezés megtévesztő, célszerű ezeket inkább avar korinak, honfoglalás korinak, illetve székelynek nevezni.

²⁶ MALOV 1936; MALOV 1959; NÉMETH 1971.

²⁷ VASIL’EV 2005, 323–324.

²⁸ RÓNA-TAS 1976.

²⁹ NÉMETH 1971; KYZLASOV 1990; BAYČAROV 1996.

³⁰ LIGETI 1981; GOLB–PRITSAK 1982; ERDAL 2007.

³¹ TRYJARSKI 1985.

csoport a mai Románia területén, Murfatlarban található: a sziklába vájt kápolnák falain olvasható, hatvannál több felirat nagyobbik része görög, cirill és glagolita írással készült, de van közöttük hét, amelyet egy eddig megfejtetlen ábécével írtak. A leletegyüttest a 9–11. századra keltezik, az ismeretlen írással készült, csak néhány jelből álló feliratokat a 9. századra.³²

3. Megfejtetlen írások emlékei a Kárpát-medencében

Szintén a nyugati ótörök emlékek közé szokás sorolni az avar kori Kárpát-medencei feliratokat, ebből több is van, és úgy tűnik, hogy a jelentősebbek azonos ábécével készültek. A Kárpát-medencében azonban ezeken kívül találtak további, nem az avar korhoz kapcsolható emlékeket is.

3.1. Erdélyi (nem székely betűs) feliratok

Erdélyből hosszú ideje ismerünk különféle jeleket tartalmazó köveket, sziklákat, de a rajtuk lévő néhány jel értelmezhetetlen, tulajdonjegy is lehet.³³ 2006-ban találtak Szertő-tetőn (a Görgényi-havasokban) egy földbe mélyesztett, csaknem két méter magas a követ, amelyen jóval több, bár egyelőre szintén megfejtetlen jel található. Berta Árpád és Károly László összesen tizennégy jelcsoportot azonosított a sztélén. Ezek egy része nyilvánvalóan egyetlen jelből álló tulajdonjegy, másik része több betűből álló jelsor. A tizennégy jelcsoportból kilencet markánsan vésték a kőbe, ezeket Berta és Károly a “kelet-európai rovásírás” emlékei közé sorolja, a maradék öt hovatarozását nem tartják azonosíthatónak, de megjegyzik, hogy több bennük a betűösszevonás, mint a másik csoport jelei között, s ez talán arra utalhat, hogy a székellyel lehetnek valamiféle kapcsolatban.³⁴

A jelek a feliratot bemutatók szerint kevesebb hasonlóságot mutatnak az avar kori írás ábécével, viszont föltűnően sokat a jenyiszjeji és a székely írással: az előbbivel tizenöt, az utóbbival tizenkét grafémát tartanak azonosnak. A kövön látható jelcsoportok felirat mivolta azonban egyelőre kérdéses, és érdemes óvatos tartózkodással kezelni a kövön látható, a szerzők által a székelyhez közelebb állónak vélt emlékcsoportot. Arról, hogy kik és mikor készíthették a feliratot, egyelőre semmit nem tudunk.

3.2. Avar kori feliratok

Az avar korból viszonylag sok feliratot ismerünk, ezek többsége csak pár jelet tartalmaz, általában gyűrűkön, tűtartókon, egyéb tárgyakon láthatók.³⁵ Van viszont három hosszabb emlék is, és úgy tűnik, ezek azonos ábécével készültek.

³² TRYJARSKI 1985; BAYČAROV 1996.

³³ Tászk-tetőről (KOVÁCS 1914; FERENCZI 1992, 54) és Firtos-tetőről (FERENCZI 1992, 52–53) ismerünk ilyen.

³⁴ BERTA–KÁROLY 2007.

³⁵ Az avar kori, írást tartalmazó leletek áttekintése: VÁSÁRY 1972; VÉKONY 1987; HARMATTA 1992. Harmatta több írásában is megpróbálkozott az avar kori emlékek megfejtésével, ezeket ismerteti GÖBL–RÓNA-TAS 1995.

A legismertebb közülük a nyugati ótörök írások legrégebben ismert emléke, a Nagyszentmiklósi Kincs.³⁶ Az aranykincset először Bóna István azonosította egyértelműen avar leletként, feliratait is avarnak tekintette.³⁷ Bálint Csanád szerint a kincs tulajdonosa egy 7–8. századi avar részfejedelmi család lehetett, talán a *boyla* – ez a tisztségnév két, különböző időben készült nagyszentmiklósi edényen is szerepel. A család a Kárpát-medence keleti vagy déli felén uralkodhatott, s olyan bizánci kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek révén kiváló ötvösöket foglalkoztattak. Hogy ki és miért ásta el a kincset, talán soha nem derül ki – az ok lehetett valamelyik avar belháború a 8. század végén, de akár az Avar Kaganátust megrendítő dunai bolgár támadás is a 9. század legelején.³⁸

A leletegyüttes huszonhárom tárgyából tizenhárom darabon van felirat. Két kerek tálkán azonos görög betűs, görög nyelvű felirat olvasható, a másik két kerek tálkapár közül az egyik szintén görög betűs, de nem görögül, hanem valamilyen más nyelven – minden bizonnyal avarul – írt felirat található. Ezt a feliratot egyik, azonosíthatónak látszó szaváról *Boyla-felirat*-nak is nevezik.³⁹ A nagyszentmiklósi edények többségén eddig megfejtetlen írással készített feliratok találhatóak. A jelsorok között van olyan, amely ötször is előfordul, és más jelsorok is ismétlődnek.⁴⁰ Az avar kori írással készült nagyszentmiklósi feliratok mindaddig ellenálltak minden megfejtési kísérletnek, noha ezekből szép számmal van. Próbálkoztak már többféle nyelven elolvasni a jeleket – kísérleteztek többek között besenyővel, magyarul, nyugati ótörökkel –, de egyik javaslat sem meggyőző.

Juhász Irén 1983-ban talált Szarvas mellett, egy 8. század második felére keltezett sírban egy hosszabb szöveget tartalmazó csont tűtartót. A 6–6,5 cm hosszú, négyszögletes csiszolt tárgy egy 40–45 éves nő sírjából került elő.⁴¹ Mind a négy oldalán elég jól olvasható jelek vannak, ötvenkilenc jelet, összesen tizennyolc különböző grafémát lehet rajta elkülöníteni. Ezek nemcsak másik két, szintén avar kori tűtartó jeleivel mutatnak hasonlóságot, de egyértelmű, hogy a nagyszentmiklósi edényekbe vésett feliratok ábécéjével készültek. Az emlék egyelőre nem rendelkezik ugyan elfogadható olvasattal,⁴² de kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy az avarok rendelkeztek saját írásbeliséggel – legalábbis egy csoportjuk használt saját írást –, s valószínűsíti, hogy a korábban talált, néhány jelet tartalmazó avar tárgyak – orsókarikák, bogozótűk, fémtárgyak, gyűrűk – betűi szintén ennek az ábécének a jeleit tartalmazzák.

1990-ben ismét Juhász Irén talált egy valamivel későbbi, a 9. század elejére datált férfisírban egy feliratos szíjvéget. A tizennyolc betűt a szíjvég oldalába karcolták. Írást tartalmazó avar szíjvéget már korábban is találtak, de azokon alig néhány jel látható.⁴³

Nemrégiben a Kiskundorozsmától északra föltárt kisebbik, keleti temető egyik, 40–45 éves, mongoloid férfi csontjait rejtő, 8. századra datált sírjából kerültek elő azok az

³⁶ A Nagyszentmiklósi Kincsről rendkívül sok munka született. A korábbi főbb nézeteket röviden összefoglalva BÁLINT 2002 ismerteti, szintén tőle származik a korábbi irodalom részletes bemutatása és a lelet legalaposabb elemzése is (BÁLINT 2004). A feliratok paleográfiai elemzését legutóbb GÖBL–RÓNA–TAS 1995 végezte el.

³⁷ BÓNA 1984.

³⁸ BÁLINT 2004.

³⁹ A *Boyla*-felirat itt ismertetett három szaváról lásd GÖBL–RÓNA–TAS 1995, 22–24.

⁴⁰ A jelsorok ismétlődéseit és a tárgyakkal való kapcsolatukat lásd GÖBL–RÓNA–TAS 1995, VII. tábla.

⁴¹ JUHÁSZ 1983, JUHÁSZ 1985.

⁴² Többen próbálták elolvasni a feliratot (például RÓNA–TAS 1985a; RÓNA–TAS 1985b; RÓNA–TAS 1990; VÉKONY 1985a, VÉKONY 1985b), de megnyugtató olvasatot eddig nem sikerült találni.

⁴³ JUHÁSZ 1992.

íjmerevítő csontlemezek, amelyek közül az egyik nyolc, a másik négy betűt tartalmaz. Az utóbbi láthatóan csonka felirat, mert a csontlap eltörött. A betűk igen hasonlítanak a nagyszentmiklósi és szarvasi leletek jeleihez, valószínűleg ugyanazzal az írással készültek.⁴⁴

Az avar jelkészlet mutat némi egyezést a keleti türk írással, a székellyel is, de mindkettőtől jelentősen eltér – nagyobb fokú a hasonlóság az avar és a többi nyugati ótörök ábécé között. A betűk hangértékét még nem sikerült megfejteni, s így a feliratokat sem tudjuk értelmezni. Érdeemes viszont odafigyelni arra, hogy a pár jeles megjegyzéseket és a hosszabb feliratokat, több kazáriai emlékekhez hasonlóan, a hétköznapi életben használt tárgyakra írták, nem sírkövekre vagy sziklákra, mint a keleti türk feliratok többségét és a kazáriai feliratok jelentős részét.⁴⁵ Hogy értelmeznünk hogyan kell ezt az eltérést, azt az emlékek megfejtéséig nem tudjuk, eligazítást a szövegek tartalma adhat majd. Az ilyen rövid, egy-két szóból álló, használati tárgyakra karcolt szövegek elsősorban talán szakrális, mágikus célra vagy tulajdon jelzésére lehettek alkalmasak.⁴⁶

3.3. A homokmégy–halomi lelet

A magyar honfoglalás korából, illetve a korai Árpád-korból nagyon kevés olyan tárgy ismeretes, amelyre jeleket karcoltak, és nem is igen lehet eldönteni, hogy ezek betűk vagy tamgák.⁴⁷ Az eddigi egyetlen, kétségtelenül betűket tartalmazó honfoglalás kori lelet a Homokmégyhez tartozó Halom mellett föltárt honfoglalás kori temető egyik gazdagabb sírmelléklettel rendelkező férfisírjából került elő 1952-ben. A felirattal, melyet egy tegez csontborítására karcoltak, évtizedekig nem lehetett mit kezdeni, mert a dokumentáció elkalldása miatt származási helyük ismeretlen volt, végül az 1980-as évek második felében sikerült azonosítani a tegezborító lelőhelyét.⁴⁸

A betűk a törött csontlemez alsó szélén láthatók, a felirat tizenegy vagy tizenkét jelből áll.⁴⁹ A jobb oldalon letörött rész után látható első (vagy első két) betű csonka, alsó része (részük) a letörött csontdarabon lehetett [1. ábra]. A letört részen lehettek még további jelek is, a felirat tehát nem föltétlenül a csonkán maradt résszel kezdődött.⁵⁰ A szavakat szóelválasztó pontokkal különítették el egymástól – ezek jól ismertek a keleti türk emlékekből.

⁴⁴ SZALONTAI–KÁROLY 2013.

⁴⁵ A Nagyszentmiklósi Kincs aranyedényei természetesen nem hétköznapi használati tárgyak. Valószínű azonban, hogy azért írtak rájuk betűket, mert más tárgyakra is szokás volt rövid szövegeket írni, és az aranyedényeket is szakrális célokra használhatták.

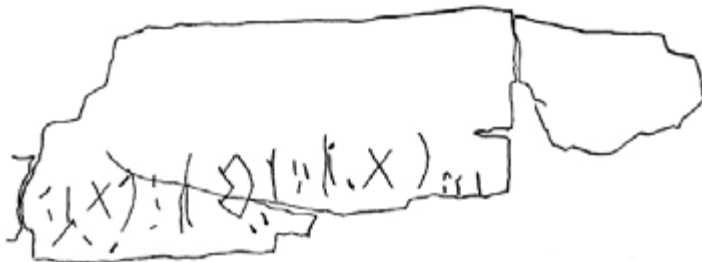
⁴⁶ Tárgyakra más török írásokkal is írtak, a kazár területről sok ilyen lelet van, de van archaikus ázsiai, dunai bolgár és keleti türk is – az avar korból azonban, legalábbis egyelőre, hiányoznak a sírfeliratok.

⁴⁷ Lásd például a békés–povádi leletet: DIENES 1962.

⁴⁸ A lelet előtörténetének leírását lásd DIENES 1992, 31–36.

⁴⁹ VASIL'EV (1994, 189) szerint tizenkettő, VÉKONY (1992a, 41) szerint tizenegy.

⁵⁰ VÉKONY (1992, 41) szerint teljes a felirat, az elején és a végén is világosan lezáródik – ez azonban nehezen igazolható. Folytatása valóban nincs, de azt nem tudhatjuk, hogy az első, csonkán maradt rész előtt nem voltak-e további betűk.

1. ábra: A Halomi Felirat (VASIL'EV 1994)

A mind ez idáig egyedi lelet nagy reményeket keltett. Dienes szerint a csontborítású tegez tulajdonosa akár Árpádot vagy a fejedelmi család más tagját is szolgálhatta; úgy vélte, a Halomi Felirat kétségbevonhatatlan bizonyítéka, hogy az ősmagyarok átvettek, és a Kárpát-medencében is használtak egy török eredetű írást, és ez lehet a székely írás előzménye. Vékony Gábor szintén a székely írás közvetlen előzményének gondolta a halomi leleten használt ábécét.⁵¹

A nyelvet és az olvasatot illetően már nem egyeznek a nézetek: Harmatta János és Vékony Gábor szerint biztosan török nyelvű a felirat, Vásáry István inkább csak valószínűnek véli, hogy a felirat nyelve török, Róna-Tas András szerint viszont a felirat nyelve egyelőre nem állapítható meg.⁵² Vékony szerint a jelek olvasata *onoqliḡ saydaḡın bas* volna, értelme pedig az, hogy 'tiznyilas tegezzel győzz' – ez nézete szerint valamiféle mágikus tartalmú szöveg, sőt, egy kései, dzsingiszida párhuzam visszavetítésével egészen oda jut, hogy a halomi vitéz tegeze méltóságot jelölt, és a díszes csontborítású nyíltartót a harcos magától a fejedelemtől kaphatta.⁵³ Vékony török olvasatát azonban turkológiai oldalról nem lehet alátámasztani,⁵⁴ de idáig el sem jutunk, hiszen a csontlemezen lévő jelek hangértékét sem ismerjük. Igaz, a felirat tartalmazza azt a két betűt, az *sz* és az *n* jelét, amely a keleti türk és a székely írásban azonos, és megvan, vélhetően ugyanezzel a hangértékkel a Nagyszentmiklósi Kincs és a Szarvasi Tűtartó feliratain is. A többi betűt Vékony a keleti türk ábécé jenyiszjeji változatából, illetve a Nagyszentmiklósi Kincs, valamint a kazária feliratok ábécéiből vezeti le – csak hogy ez utóbbiak egyelőre szintén megfejtetlenek.

A Halomi Felirat másik megfejtését Dmitrij Vasil'ev javasolta. A jelek szerinte is részben a Kelet-Európában talált leletek ábécéivel, részben viszont a jenyiszjeji jelsorral mutatnak egyezéseket. Sem az első, sem a harmadik jelcsoport olvasatával nem próbálkozik, mert nem talál hozzá elég megbízható információt. A középső, öt jelből álló csoport betűi közül az első és az utolsó betűt a mély hangrendű szavakban használatos keleti türk <k>-ként azonosítja, a második jel szerinte a mély hangrendű <g>. A harmadik betű a keleti türk feliratokban az *η* jele, de a jenyiszjeji feliratokon toldalékok előtt gyakran bukkan föl *n* hangértékben, Vasil'ev szerint itt is *n-t* jelöl. A negyedik betű szintén kötődik a jenyiszjeji jelsorhoz, ott *m*

⁵¹ DIENES 1992, 38; VÉKONY 1992, 46.

⁵² Az idézett kutatókat Dienes István kérte föl, hogy mondjanak véleményt a feliratról, véleményüket idézi DIENES 1992, 33.

⁵³ VÉKONY 1992; VÉKONY 2004, 49–59, 122–125.

⁵⁴ Lásd SÁNDOR 2014a, 100–101.

lehet a hangértéke, ez a betű egyébként a nagyszentmiklósi és a szarvasi feliratban is szerepel. Vasil'ev a betűk azonosítása után is meglehetősen óvatosan javasol olvasatot: "ha ez a szövegrészlet a belső-ázsiai rovásírás valamely kevésbé szabályozott, például jenyiszeji vagy Altaj vidéki emléken szerepelne", akkor "bizonyos fenntartásokkal" olvasható lenne úgy is, hogy *qaġanimqa*, azaz 'kagánomnak' (esetleg 'kagánomhoz', 'kagánomra').

Vasil'ev szerint a halomi tegezborító jeleinek egyik közvetlen párhuzama a tuvai Ajmürlügnél föltárt 7–8. századi temetőből megismert lelet, másik közeli párhuzama egy Donhoz közeli, 8. századi kazáriai sírból kiásott felirat. Vasil'ev úgy véli, a halomi tegezborító jelei a kelet-európai írások korai, protobolgár csoportjához hasonlítanak leginkább, és a tegez tulajdonosa maga írhatta a betűket, már a tegez használatba vétele után. A tulajdonost török anyanyelvű zsoldosnak tartja, aki valamelyik kazár törzs tagja lehetett, a kabarokkal csatlakozott a magyarokhoz, és a magyar fejedelmet tekintette kagánjának.⁵⁵

Az olvasattól függetlenül sem valószínű, hogy a székely előírás látható a tegezborítón: a jelek nem egyeznek meg a székely írás betűivel, sokkal inkább a nyugati ótörök ábécék jeleire emlékeztetnek, egy-két jel formai párhuzamát pedig a keleti türk írásból ismerjük. A halomi tegezborító felirata azt sem segít eldönteni, vajon volt-e a honfoglaló magyarságnak saját írása. A sír, amelyből a jeleket tartalmazó tegezborító előkerült, kétséget kizáróan honfoglalás kori, és a benne lévő tárgyak is a honfoglaló magyar lelethorizonthoz köthetők. A Halomi Felirat azonban magányos: furcsa, hogy szemben például az avar sírokból előkerült, írást tartalmazó használati tárgyak viszonylagos bőségével, a sok ezer föltárt honfoglalás kori sírból miért nem került már elő sokkal több, de legalábbis még néhány emléke ennek a halomi tegezborítón használt írásnak. Továbbra is nyitott marad az a kérdés is, hogy ha a honfoglaló magyarok használtak valamilyen saját írást, milyen kapcsolatban volt ez az ábécé a székely írás előzményével.

3.4. Az alsóbüi fúvóka

A Kárpát-medencében talált felírt emlékek között eddig egyetlen olyan van, amelynek jelei hasonlóságot mutatnak a székely írás jeleivel. Ezt egy agyagfúvóka töredéke tartalmazza – a fúvókát a 10. századra datált alsóbüi vaskohó műhelyegyüttesének egyik gödrében találták, egy régebben használt műhelygödör feltöltésére összehordott törmelékben.⁵⁶

A jelek a fúvóka tölcseres végének egy letört darabján vannak [2. ábra],⁵⁷ a tölcser külső felületén, a mellfalazatba való beépítés után tehát a kohó felé nézett az írás. A betűket még a kiégetés előtt írták az agyagba, ugyanekkor készült a perem gödrös díszítősora is. A cserépdarabon a felirat betűi alatt, illetve fölött látható egyéb vonalak nem tartoznak a felirathoz, esetleg körömnnyomok lehetnek.⁵⁸ A betűk mérete 9 és 13 mm között van, a felirat alig 2 cm hosszú, a betűk vonala az első jel mellékvonalai kivételével jól olvasható.⁵⁹ A felirat valószínűleg nem teljes: az első betű előtt jól láthatóan nem volt más jel, az utolsó jel viszont a

⁵⁵ VASIL'EV 1994.

⁵⁶ A kutatástörténet, illetve a lelőhely részletes leírása: MAGYAR 2000 és GÖMÖRI 2000.

⁵⁷ MAGYAR (2000, 125) szerint 6,2×4,2 cm; VÉKONY (2000, 119) szerint 6,9×5,5 cm-es a töredék.

⁵⁸ GÖMÖRI 2000, 168. ERDÉLYI 1999 szerint a felirat egyáltalán nem létezik, minden vonala pusztán körömnnyom.

⁵⁹ VÉKONY 2000, 220.

törtött perem mellett van, távolabb az előző három betű csoportjától, így valószínű, hogy a letört részen további jelek voltak.⁶⁰

2. ábra: Az Alsóbüi Felirat (MAGYAR 2000)

Vékony szerint az első jel közepében x alakban két kis vonás is volt egykor, de ezek elmosódtak. Ha Vékony értelmezése jó, az első jelet a székely *f* betűvel azonos alakú jelként azonosíthatjuk.⁶¹ A második jel a székely *o*-val azonos, a harmadik lehetne a székely *n* és *a* jeléből összevont ligatúra, de lehet egyszerű *a* is, amelynek a szára a tölcser homorú alakja miatt görbül. A negyedik, kissé távolabb álló jel a székely *k*-nak felel meg.

Nehezebb arra válaszolni, hogyan kell olvasni a jeleket: néhány komolyan vehetetlen próbálkozáson kívül⁶² csak Vékony Gábor javasolt megfejtést. Szerinte a FONAK jelsor olvasható a cserépdarabon, de az *o* betű ebben az időben még az *ú* hangot is jelölte, az olvasat tehát *fünák* – ez Vékony szerint egyes szám, első személyű igealak, amely formailag feltételes, de funkcióját tekintve óhajtó módú. Vagyis a szöveg értelme “fünék”, és egyfajta “serkentő mágikus felirat”, a munka elősegítésére szolgált. Mivel a vasat régi szóhasználat szerint *fűjták*, a felirat tényleges jelentése olyasmi lehet, hogy *fűjjak, fűjtassak, azaz ’hadd olvasszak!’*⁶³ Vékony olvasatát nem fogadják el, bár Gömöri János sem tartja kizártnak, hogy a vasolvasztók a nehéz, 10–12 órás munkához hasznosnak tarthatták magasabb hatalmak erejét és jóindulatát is segítségül hívni. Arra is fölhívja azonban a figyelmet, hogy a sok ezer többi fűvókamaradékban nincs nyoma semmiféle mágikus serkentésnek.⁶⁴

Az Alsóbüi Feliratot tehát egyelőre nem sikerült elolvasni, és kétséges, hogy valaha képesek leszünk-e rá, hiszen majdnem biztos, hogy az egykori betűsornak csak a töredékét ismerjük. Igaz ugyan, hogy a négy jel mindegyike ismeretes a székely írásban, de ezt egyelőre

⁶⁰ Ugyanígy GÖMÖRI 2000, 168–169. VÉKONY (2000, 220) szerint teljes a felirat, nem tört le belőle semmi, a tölcser pereme volt egyenetlen.

⁶¹ VÉKONY 2000, 119. Az 1999. november 3-án rendezett kerekasztalvitán Benkő Loránd és Harmatta János elfogadta Vékony értelmezését, Róna-Tas András nem. Szerinte a jelnek nincs párhuzama a székely ábécében, előfordul viszont kétszer a szarvasi, egyszer a nagyszentmiklósi emlékből (idézi MAGYAR 2000, 128–129, 36. j.).

⁶² MAGYAR (2000, 127) említi például a fűvóka mosását végző Kiss Ágota férjének, Berkesi Gyulának a “megfejtését”, eszerint a fűvókán az olvasható, hogy *anyónak papa*.

⁶³ VÉKONY 2000.

⁶⁴ GÖMÖRI 2000, 172.

csak a formájukról mondhatjuk, hogy a hangértékük mi, azt csak akkor tudjuk majd, ha a föltételezett hangértékek értelmes olvasatot adnak, és ilyesmiről egyelőre nem beszélhetünk. Éppen ezért nem jelenthetjük ki teljes biztonsággal, hogy Alsóbün a székely írás eddigi legkorábbi emléke került elő, hiszen nem tudjuk egyelőre, hogy a székely jelekkel formailag azonos betűk hangértéke is ugyanaz-e, mint a székely ábécében. Azt sem tudjuk minden kétséget kizárva kijelenteni, hogy a feliratot magyarul írták. Sokat segítene, ha más emlékek is lennének ugyanebből a korból, ugyanezzel az ábécével, hiszen egy rövid felirat megfejtése sosem egyszerű, akkor sem, ha nem töredékes, különösen ha magánhangzókat is többféle-képpen olvashatunk a leírt jelek közé.

4. A székely írás átvételének történeti háttere

A székely írást a kutatók nagyobbik része a székelységhez köti – innen a név is –, abból kiindulva, hogy a korai, feliratokon, és nem kéziratban megmaradt emlékek mindegyike Székelyföldről származik, s hogy valamennyi korai forrás egyértelműen a székelyeknek tulajdonítja e latintól eltérő írás használatát. Az írás eredetét kutatva nyilvánvalóan nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a kérdést, vajon valóban mindig csak a székelyeké volt-e, vagy az összmagyarságé, s meg kell vizsgálnunk azt is, releváns-e a székely népcsoport máig tisztázatlan eredete a székely írás kutatásának szempontjából.

4.1. Magyar vagy székely?

Sebestyén Gyula és Németh Gyula is *magyar (rovás)írás*-nak nevezte a Szabó Károly által még a székelységhez kötött ábécét,⁶⁵ később azonban inkább a *székely* elnevezés terjedt újra el. Viszont, mint főntebb írtam, mind Róna-Tas András, mind Vékony Gábor szerint a teljes honfoglaló magyarság ismerhette a székely ábécé elődjét.

E nézet leggyengébb pontja, hogy a 10. századi magyar sírokból mind ez idáig mindössze egyetlen írást tartalmazó lelet került elő – és az sem a székely írás korai változatával készült. Az Alsóbün talált felirat azonban újra fölveti a kérdést: ha a székely írás betűit látjuk a fűvókán, akkor jogos-e továbbra is azt mondanunk, hogy ezt az írást, legalábbis az általunk ismert története folyamán, csakis a székelyek használták?

Először tehát azt kellene tisztáznunk, valóban a székely ábécé jeleit látjuk-e a fűvókán – a kutatók többsége, köztük a föltárásokat végző régészek szerint igen, Róna-Tas András viszont úgy véli, hogy az alsóbüi emlék ábécéje az avar kori ábécék és a székely ábécé között helyezkedik el.⁶⁶ Annak kicsi az esélye, hogy a fűvókán látható négy jel mindegyike pusztán véletlen egybeesés miatt legyen azonosítható a székely ábécé betűivel. Ugyanakkor nem tudunk eleget erről az emlékről, nem ismerjük a betűk hangértékét, és egyébként is csak fenntartásokkal nevezhetnénk a székely írás legkorábbi emlékének a fűvókán talált jeleket, mert a történeti székely ábécének csak a 13. században alakult ki az a megreformált változata, amelyet ma székely írásnak nevezünk. A büi fűvóka lehet azonban annak az elődírásnak az emléke, amely a 13. századi reform alapjául szolgált.

⁶⁵ SEBESTYÉN 1915; NÉMETH 1934; SZABÓ 1866a és SZABÓ 1866b.

⁶⁶ MAGYAR 2000; GÖMÖRI 2000; VÉKONY 2000; Róna-Tas András írásbeli véleményét MAGYAR (2000, 129) idézi.

Ha elfogadjuk, hogy a jelek a székely jelsor elődjének betűi, az Alsóbüi Felirat akkor is csak abban az esetben bizonyíthatja, hogy a honfoglalás körüli időkben még nem a székelyekhez kötődött ennek az előírásnak a használata, ha az Alsóbüi Felirat biztosan nem kapcsolható a székelyekhez. Magyar és Gömöri – többek között a vaskohó archeomágneses vizsgálata alapján – a 10. század első felére datálták a fűvókát.⁶⁷ Az alsóbüi vasolvasztó műhelyek egyik sajátossága, hogy készítésükkor a megszokottól eltérően nem különálló, kisebb műhelygödröket, hanem egyetlen nagy műhelyt alakítottak ki a kohók számára. Ez a munkaszervezési eltérés Gömöri János szerint arra utalhat, hogy olyan népesség végezte a vasolvasztást, amely esetleg közösségként adózott, s nem kiscsaládi rendszerben, mint később szokásos volt. Gömöri úgy gondolja, hogy ez a közösségként adózó népesség nemcsak jogilag lehetett eltérő helyzetű, hanem etnikailag is különbözhetett környezetétől, s akár székely is lehetett.⁶⁸ Régebben erről a területről nem mutattak ki korai székely telepeket, de a nyelvi adatok arra utalnak, hogy Baranyában, Baranyától délre, valamint Zalában és Vasban is éltek székelyek, úgy tűnik, Tolnából szintén számolhatunk nagyobb székely teleppel, és szórványos székely telepek meglétét Somogyban, elsősorban Segesd környékén is föltételezik. Erre alapozva Benkő Elek is elfogadja, hogy az Alsóbüi Felirat készítője székely is lehetett.⁶⁹ Ezt kétséget kizárva igazolni természetesen nem tudjuk, s bár úgy látszik, hogy az alsóbüi fűvóka felirata szorosán kapcsolódik a székely íráshoz, az Alsóbün talált emlék önmagában nem dönti el a kérdést, hogy a székely írás volt-e valaha összmagyar írás.

4.2. Az *ír* és *betű* szavak átvétele

Az egyik érv amellet, hogy a teljes magyar honfoglaló népesség ismerte a székely írás elődjét, több kutatónál is az, hogy ez az írás jelenti a magyar nyelv írásbeliségre vonatkozó, honfoglalás előtt átvett, török eredetű szavainak művelődéstörténeti hátterét. Négy ilyen szót szoktak emlegetni, ezek az *ír*, a *betű*, a *szám*, és a *könyv*.

A *betű* és az *ír* valóban valamiféle írásbeliség ismeretét föltételezi, a *szám* és a *könyv* idekapcsolása eltérő okból, de problematikus.⁷⁰ Az *ír* újabb etimológiája szerint a török *ir*-széthatás, bevág, bemetsz' jelentésű szóból származik, ez az alak, illetve változatai és származékai jól adatható a török nyelvekből, 'karcol, bevág, bemetsz, fát széthatás' jelentésben.⁷¹ A *betű* átadó alakja a török *bitig* lehetett, és 'írás, szöveg, felirat, irat' volt a jelentése, ebben a jelentésben kerülhetett a magyarba is.⁷²

Az *ír* és a *betű* átvétele nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a honfoglalás előtt a magyar népesség már találkozott valamilyen írásbeliséggel, amelyre ezeket a szavakat vonatkoztatta. Róna-Tas András szerint – így gondolta Nagy Géza és Németh Gyula is – ezek a szavak a

⁶⁷ MAGYAR 2000; GÖMÖRI 2000; az archeomágneses vizsgálatokról MÁRTON 2000. MAGYAR (2000, 128, 31. j.) beszámolója szerint Bálint Csanád 10–11. századnak tartja a leletet.

⁶⁸ GÖMÖRI 2000, 183–184; MAGYAR 2000, 126.

⁶⁹ BENKŐ 2013, 35–36, 48.

⁷⁰ A *szám* elsődlegesen magára a szám fogalmára (egységnyi mennyiségre) vonatkozik; a *könyv* sok nyelvben meglévő vándorszó, a magyarban talán török eredetű, de etimológiája bizonytalan, lásd RÓNA-TAS-BERTA 2011, 590–593.

⁷¹ RÓNA-TAS-BERTA 2011, 459–464.

⁷² LIGETI 1986, 261–262; RÓNA-TAS-BERTA 2011, 122–125.

székely írás elődjének átvételével kerültek a magyarba.⁷³ Viszont már Munkácsi Bernát is figyelmeztetett rá, hogy csak akkor gondolhatjuk így, ha előbb hitelt érdemlően igazolni tudjuk, hogy a székely írás előírását a teljes magyarság ismerte.⁷⁴ Ha viszont nem így volt, akkor arra kell válaszolnunk, milyen írásbeliség szolgálhatott háttérül e szavak átvételéhez.

A magyarok a honfoglalást megelőző időben többféle írással találkozhattak – ez nem jelenti egyben, hogy maguk is használták volna ezeket az írásokat, de az írásbeliség alapfogalmait használhatták. A *betű* akár ezekkel az írásokkal lejegyzett szövegekre is vonatkozhatott; az *ír*, ha valóban ’metszés, rovás’ volt az eredeti jelentése, csak akkor, ha már az átadó nyelvben fölvette a ’ró’ mellé az ’ír’ jelentést. Ezt – hogy az *ír* etimonja már az átadó török nyelvben is jelentette a tollal írást is a fába rovás mellett – nem zárhatjuk ki. De a magyarok valamilyen saját fejlesztésű – sokszor karcolt, vésett, rótt – nyugati ótörök íráshoz kapcsolódóan is megismerhették az írást mint tevékenységet, hiszen Kelet-Európában több török etnikum is használt saját írásrendszert.

4.3. A székelyek eredetének kérdése

A székely írást már legelső említésétől kezdve fölhasználták a székelyek származásáról szóló nézetek kialakításában, Kézaitól a teljes krónikairadalmon és a 18. század tudósain át egészen napjainkig. Mivel ez az írás csak a székelyekre jellemző, elsősorban azok használják érvként, akik úgy vélik, hogy a székelyek elődei önálló etnikumként csatlakoztak a magyarsághoz.⁷⁵ Kristó Gyula szerint a székely írás “törökös jellege” bizonyítja, hogy a székelyek török nyelvűek és kultúrájuk voltak, Kordé Zoltán is úgy véli, hogy a székely írás a székelyek török származásának egyik bizonyítéka.⁷⁶ Azok, akik a székelyeket – Hunfalvy nyomán – a magyarság többi részéből szervezett határőr csapatnak gondolják, érthetően nemigen foglalkoznak e székely specifikummal, hiszen nehéz magyarázatot találni arra, hogy ha a székelyeket magyarokból szervezték, akkor miért csak rájuk jellemző ez az írás. Vannak azonban kivételek: Engel Pál a székelyek szorosabb kazár kapcsolatai nyomának tekintette írásukat, Benkő Elek pedig ugyan nem tartja a székelyeket csatlakozott török etnikumnak, az írást esetlegesen mégis a dunántúli korai székelységbe olvadt késő avarokhoz köti.⁷⁷

Nem biztos azonban, hogy a székely írás alkalmas annak igazolására, hogy a székelyek önálló etnikumként csatlakoztak a magyarokhoz. Ahhoz, hogy erre használhassuk, több föltételnek kell teljesülnie. Tudnunk kell hozzá, hogy a székely írás török eredetű – ez hozzávetőlegesen teljesül, mert más lehetőség jelenlegi tudásunk szerint nemigen jöhet szóba. Tudnunk kell azt is, hogy eredetileg csak a székelyek használták ezt az írást – a jelenlegi adatok alapján továbbra sincs okunk rá, hogy másként gondoljuk. Mint említettem, az Alsóbűn talált fűvóka nem dönt e kérdésben, s minden más érv továbbra is egyértelműen a székelyekhez köti ezt az írást: az autentikus, azaz nem tudósi használat csak Székelyföldre volt jellemző, és a krónikások följegyzései arról szólnak, hogy kifejezetten a székelyek ábéceje. Sokkal többet kellene tudnunk a székely írás 13. század előtti történetéről, de ezzel

⁷³ RÓNA-TAS 1992, 12–14.

⁷⁴ MUNKÁCSI 1913–1914.

⁷⁵ A székelyek eredetére vonatkozó nézetek típusait lásd KORDÉ 1993, KORDÉ 2009.

⁷⁶ KRISTÓ 1980, 57; KORDÉ 1993, 10; KRISTÓ 1996, 20, 136, 142.

⁷⁷ ENGEL 1990, 102; ENGEL 1997, 62–63; BENKŐ 2013, 70–71.

kapcsolatban teljes sötétben tapogatózunk. Végül pedig: ki kell tudnunk zárni, hogy a székelyek Erdélyben ismerték meg írásuk írás elődjét. Erről egyelőre csak annyit tudunk, hogy ugyan Erdélyben találtak más, talán szintén a nyugati ötörök írások csoportjába tartozó írás betűivel teleírt követ (Szertő-tetőn), s van korábban székelynek tekintett, valójában azonban nem a székely ábécével írt egyéb, tisztázatlan hátterű felirat is Bonyhán, de ezek nem mutatnak szoros hasonlóságot a székely írás jeleivel. Erdélyben tehát egyelőre nincs nyoma olyan írásbeliségnek, amely a székely írás elődje lehetett volna. Ha az Alsóbüi Feliratról bebizonyosodik, hogy a korai székelyek hagyatéka, akkor ez a kérdés egyértelműen eldőlt.

5. A székely írás alapábécéjének rekonstruálása

A székely írás előzményeinek kutatásakor fontos szem előtt tartani, hogy az írás rétegződést mutat, grafémái különböző időben kerülhettek az ábécébe. Ahhoz, hogy a székely írást egyáltalán összevethessük más írásokkal, először azt az alapábécét kell rekonstruálnunk.

5.1. A történeti székely ábécé

A történeti székely ábécé⁷⁸ harmincnégy grafémából áll. Ezek közül harminckettő fonémát, kettő hangkapcsolatot jelöl [3. ábra]. A hosszú magánhangzók, illetve az azonos grafémával jelölt zárt /*ɛ*/ és /*h*/ kivételével minden magyar fonémának önálló jele van, és a /*k*/ kivételével mindnek csak egy jele van, azaz a székely ábécé csaknem teljesen transzparens.⁷⁹ A *k* jelölésén kívül nincsenek magas-mély párok a mássalhangzókat jelölő grafémák között – ebben eltér a keleti türk írástól.⁸⁰ Két graféma mássalhangzó-kombinációt jelöl, ezek nem ligatúrák, hanem önálló grafémák; egyelőre tisztázatlan, hogy e jeleknek van-e bármi közük ahhoz, hogy a keleti türk ábécének is vannak hangkapcsolatot jelölő elemei.

⁷⁸ A mai használatban modernizált betűsorokat használnak, ezek a történeti ábécéhez képest jelentős változtatásokat tartalmaznak (például új betűket hoztak bennük létre a hosszú magánhangzók jelölésére, van, amelyikben ⟨*q*⟩, ⟨*w*⟩, ⟨*x*⟩, ⟨*y*⟩ is szerepel).

⁷⁹ Van néhány graféma, amelyek különféle változatokban szerepelnek a különböző emlékekben, ezekről és a székely ábécé egyéb jellemzőiről részletesebben lásd SÁNDOR 2014a, 118–123.

⁸⁰ A keleti türk írásnak ez a sajátossága nem az írás legrégebbi rétegéhez tartozik, hanem később alakult ki, lásd RÓNA-TAS 1987.

q	a, á	q	m
X	b	)	n
↑	c	D	ny
H	cs	)	o, ó
†	d	Q, k	ö, ő
ǰ	zárt ë	q	p
ǰ	e, é	H, -	r
θ	f	Λ	s
Λ	g	l	sz
†	gy	γ, γ	t
ǰ, ǰ	h	χ, χ	ty
1	i	⊞	u, ú
1	j	z	ü, ő
◇	k	⊞	v
1	ak	H	z
Λ	l	Υ	zs
θ	ly	Q, Q	mb
		†, †, †	nt

3. ábra: A történeti székely ábécé (SÁNDOR 2014a)

A korai emlékek betűalakjai még őrzik a vésés, karcolás, rovás emlékét: a formák kialakításakor láthatóan kerültek a vízszintes vagy nagyobb köríves vonalakat, a 17. századtól kézírásban már megjelentek a kerekded formák. A székely jeleknek nincs önálló nevük (mint például a görög vagy a héber ábécé betűinek), a mássalhangzókat eléjük olvasott *e*-hanggal ejtik ki (például *eb*, *ed*).

A székely írás grafotaktikai szempontból hasonlóságot mutat az arameus írásokkal és a keleti türkkal,⁸¹ de fölfedezhetők benne a latin írásbeliség hatásának nyomai is. A székely írás jobbról balra halad, ezt a sajátosságát egész története során megőrizte.⁸² Néhány emléken a szavakat pontok különítik el egymástól, az emlékek többségében a latin íráshoz hasonlóan szóközöket találunk.

⁸¹ Nyilván a nyugati ótörökkel is, de arról még – az emlékek megbízható megfigyeltései híján – pontos adataink nincsenek. A keleti türk írás grafotaktikai sajátosságai jól ismertek, lásd például TEKIN 1968, HOVDHAUGEN 1974, KONONOV 1980, VASIL'EV 1983, RÓNA-TAS 1991. A keleti türk és a székely írás grafotaktikai egyezéseiről lásd SÁNDOR 1993.

⁸² Szamosközy István latin nyelvű verse és az Isztambuli Felirat kivétel: Szamosközy-nél a latin kontextus indokolta az írásirány megfordítását, az viszont rejtély, hogy az Isztambuli Felirat sorai miért balról jobbra haladnak.

A székely írás elődje abdszád volt, tehát a nem szóvégen álló rövid magánhangzókat nem kellett kiírni. A magánhangzók kiírásának egykori szabályai a fennmaradt emlékekben nem érvényesülnek maradéktalanul, de a régebbi emlékekből többé-kevésbé rekonstruálhatók, elsősorban a székely írás leghosszabb emléke, a Bolognai Rovásemlék segítségével. Ez alapján úgy látszik, hogy eredetileg csak a hosszú magánhangzókat írták ki, és azokat, amelyek szó végén álltak; később a rövid magánhangzókat is kezdték jelölni, az *a* és az *e* hangok kivételével. A következő fázisban megjelent a kiírt *a* is, legtovább az *e* tartotta jelöletlenségét. A rövid és a hosszú magánhangzók, illetve mássalhangzók között nem tettek különbséget, az utóbbit betűkettőzés nélkül írták.⁸³ A latin írásgyakorlattal mutat hasonlóságot, hogy a székely írásban használtak ligatúrákat.

A székely írás minden bizonnyal kiejtéstükröző volt, azaz a szótó és a toldalékok találkozásakor a ténylegesen kiejtett hangokat írta le (például *aggyunk*, *láltya*). A későbbi írásgyakorlatban a latin betűs helyesírás hatására megjelent a szóelemzés elve.

5.2. A székely írás rétegei⁸⁴

A székely írás emlékeiben látható betűkészletek eltérnek egymástól aszerint, hogy mi az emlék hordozóanyaga. Ugyanabban a korban, ugyanazon a területen többféle változata létezhetett az írásnak, annak megfelelően, hogy mivel és mire írtak; az író stílusa is befolyásolta, milyen betűket látunk egy-egy emlékekben. Ezeket az eltérő változatokat csak akkor vethetjük össze, ha kiszűrtük az egyéni írásmód következtében kialakult módosulásokat, és figyelembe vettük a hordozóanyagból adódó sajátosságokat. Ezért először a székely írás emlékeinek alapos filológiai elemzésére van szükség, enélkül nem tudjuk megállapítani sem betűkészletüket és belső rendszerüket, sem egymáshoz való viszonyukat. Ezt követően kerülhet sor az ábécé rétegeinek visszabontására: melyek a legkésőbb kialakult grafémák, milyen tudatos alakítás, milyen hatások nyomait látjuk.

A székely jelkészleten jól látszik a grafikai egységesítés nyoma, és a székely írás eredetével foglalkozó irodalomban konszenzus látszik lenni arról is, hogy az ábécé alaprétegét a 11–13. században újabb és újabb grafémákkal egészítették ki, hogy minél pontosabban jelölje a magyar hangrendszert.

A székely írás három legfiatalabb grafémája valószínűleg a <j>, az <u> és az <ö> jele lehet, de nem lehet korábbi a 13. századnál a *c*, a *zs*, a *v* és a *ty* jele sem, mert ezek a fonémák nem voltak még meg a 10–11. század magyarban. A *dzs* a 13. században kezdett fokozatosan *gy*-vé válni, ebből tudjuk, hogy a székely írás <gy> grafémájának kialakítása nem történhetett ennél korábban, hiszen a <gy>-t egyértelműen a <d>-ből hozták létre, az <i> hozzáadásával. Nemcsak a <gy> született ligatúrából, hanem az <ny> is (<n> és <i/j>), és minden bizonnyal a <ty> is (<t> és <i/j>),⁸⁵ tehát egységes elvet érvényesítettek. Föltűnő, hogy az <ly> nem ebbe a sorba illeszkedik, a palatalizált *l* grafémáját nem az <l>-ből alakították ki.

A székely ábécé grafémáit, hangértéküktől függetlenül, formai alapon is megpróbálták egységes grafikai keretbe illeszteni.⁸⁶ Egy sorozatba rendezhető az <s>, a <g> és az <l>, az <r>, a

⁸³ SÁNDOR 1991, 61–67.

⁸⁴ A rekonstrukció lépéseiről és a székely írás jeleinek rétegződéséről bővebben lásd SÁNDOR 2014a, 136–146.

⁸⁵ Ugyanígy NÉMETH 1934, 31.

⁸⁶ Hasonlóan VÁSÁRY 1974, 168–169.

⟨cs⟩ és a ⟨z⟩, és az alapformákat tekintve az ⟨i⟩ és a ⟨p⟩, az ⟨e⟩, az ⟨n⟩, a belőle kialakított ⟨ny⟩ és az ⟨o⟩, illetve az ⟨f⟩ és az ⟨ly⟩. A grafémákat megkülönböztető mellékvonalak szintén egy-egy sorba illeszkednek: két rövid, párhuzamos rézsütos vonalka a megkülönböztető jele az ⟨l⟩, a ⟨p⟩ és a ⟨gy⟩ grafémának, akkor is, ha ez utóbbit valójában ligatúrából alakították ki, mert új formáját viszont már a kétvonalas mellékjeles grafémákhoz igazították.

Visszafelé haladva a következő rétegnek a két szláv ábécéből való kölcsönzést szokás tartani. Nagy Géza vetette föl, hogy a székely írásban a török eredetű alapréteg mellett a görögből átvett grafémák is vannak (⟨a⟩, ⟨e⟩, ⟨f⟩, ⟨h⟩ és ⟨l⟩),⁸⁷ később az ⟨f⟩, ⟨h⟩, ⟨l⟩ forrásául a cirillt, az ⟨a⟩ és az ⟨e⟩ forrásául a glagolitát javasolták.⁸⁸ Király Péter azt is lehetségesnek tartja, hogy e két graféma “belső fejlődés eredményeképp” alakult ki.⁸⁹

Igy sem minden egyértelmű e két “kölcsönréteget” illetően. A glagolita és a székely ⟨e⟩ és ⟨o⟩ formai hasonlósága csalóka: a székely ⟨e⟩ és ⟨o⟩ csak a kései, tollal írt változatokban hasonlít a megfelelő glagolita grafémákhoz, a székely írás korábbi időszakában jóval szögletesebbek a székely jelek. A történeti háttér is zavaros, mert az átvétel föltételezett korában a cirillt csak keleten, a glagolitát viszont csak nyugaton használták.⁹⁰ László Gyula az Erdélyben megtelepült, még török bolgárok korábbi, a cirill előtt használt “rovásírásából” származtatta e két jelet, szerinte ezek kerülhettek át az erdélyi avarok, majd tőlük hozzájuk telepített “rokonai”, a dunántúli avarokból lett székelyek írásába. Németh elismerte, hogy nem tudunk igazán jó magyarázattal szolgálni arra, a két glagolitának vélt jel mikor kerülhetett a székely betűsor elődjébe. Fölvette viszont, hogy az általa is inkább glagolita eredetűnek gondolt ⟨e⟩ és ⟨o⟩ grafémának is van eléggé hasonló jenyiszjeji párhuzama.⁹¹

Kérdéses az is, miért volt szükség ezeknek a magánhangzójeleknek a kölcsönzésére, hiszen valószínűtlen, hogy a székely írás elődjében lett volna ⟨i⟩, ⟨u⟩ és ⟨ü⟩, de nem lett volna ⟨a⟩ és ⟨e⟩.⁹² Talán érdemes megfontolni Németh javaslatát, amely szerint a székely ⟨o⟩ a mellékvonalak elvételével nem áll messze a keleti türk írás ⟨o⟩ grafémájától,⁹³ az ⟨e⟩ viszont könnyen magyarázható a székely írás zárt ⟨ë⟩ grafémájából is. Nem lényegtelen, hogy Némethen kívül éppen a szlavista Király Péter volt az, aki lehetségesnek tartotta a belső kialakulást, viszont a kételkedett az ⟨e⟩ és az ⟨o⟩ glagolita származásában.⁹⁴ Érdemes tehát újragondolni a glagolita eredetűnek tartott grafémák lehetséges származtatásait – lehet, hogy nem találunk a jelenleg elterjedtnél jobb megoldást, lehet hogy mégis. Ahhoz semmiképpen nem tűnik problémamentesnek a glagolitával való összekapcsolás, hogy a székely írás eredetéről alkotott nézetek – hol és mikor alakult ki a székely ábécé – szilárd alapjául szolgáljon.

⁸⁷ NAGY 1895, 276; NÉMETH 1917–1920, 36; NÉMETH 1934, 30. A székely írást korábban többen is az “orosz” és a “galagy” (azaz a cirill és a glagolita) írásból származtatták, az ötlet ebben az értelemben nem volt új, amikor HÓDOLY 1884 egy kusza gondolatmenetben már úgy vetette föl a glagolita eredet kérdését, hogy csak néhány grafémát származtatott ebből az ábécéből.

⁸⁸ FEHÉR 1926–1927, 7; KIRÁLY 1971b; VÉKONY 1985, 82–83; VÉKONY 2004, 27.

⁸⁹ KIRÁLY 1971a; KIRÁLY 1980, 359.

⁹⁰ Erre már MELICH 1925 is fölhívta a figyelmet.

⁹¹ LÁSZLÓ 1944, 96; NÉMETH 1934, 31.

⁹² Az ⟨o⟩ hiányozhatott a székely ábécéből, ez esetben jelölhette az o-kat az ⟨u⟩ graféma, ahogy az ő-ket az ⟨ü⟩. Az ⟨o⟩ jele lehet tehát szintén kései.

⁹³ Ez egy › formájú jel.

⁹⁴ KIRÁLY 1971a; KIRÁLY 1980, 359.

Ugyanezt mondhatjuk a korábban görögnek, később cirillnek gondolt grafémákról is. Németh csak az <f> és a <h> átvételének okára tudott magyarázatot adni: hogy a törökben nem volt sem *f*, sem *h*, a magyarban igen, ezért kellett kölcsönözni más ábécéből ezeket a grafémákat. Az <a> kölcsönzését jóval nehezebb megmagyarázni, hiszen a keleti türk ábécében megvan, nincs okunk azt gondolni, hogy a nyugati ótörök ábécékből hiányozna, az <l> hiánya pedig végképp furcsa volna egy török eredetű ábécében. Közben az ótörök *h* megléte-hiánya átértékelődött, és érdemes figyelniük arra, hogy a székely írás <h> jele formailag megegyezik a zárt <ë> jelével, és van rá példa (az arabban és a héberben), hogy a *h* jele szóvégen magánhangzót jelöl. Az <f>-nek a formájával mutatkoznak gondok: a kiinduló betűként megjelölt cirill fita kör alakú, de a székely <f> csak később vált azzá, a Nikolsburgi Ábécében még két, egymáshoz töréssel kapcsolódó ívből áll, és nem hullámos vonal van a közepében, hanem két egymást metsző rézsútos vonal.

Elképzelhető tehát, hogy a “szláv réteg” valójában nem létezik, hiszen a cirillből és a glagolitából származtatott grafémák egyetlen kivétellel olyan fonémákat jelölnek, amelyek a török nyelvekben is megvoltak – így a töröknek föltételezett elődábécében vélhetően jelölték is őket. Érthetetlen lenne, miért helyettesítették volna ezeket más jelekkel. Az egyetlen kivétel az <f>, amelynek megalkotását valóban inspirálhatta a cirill fita, de láthatóan át kellett alakítani, hogy alkalmas legyen a vésésre, rovásra, karcolásra.

Érdemes azt is szem előtt tartanunk, hogy a 10. század elejéről való Alsóbüi Felirat két jelet is tartalmaz a föltételezett “szláv rétegből”, az <f>-et és az <o>-t. Ha ez a székely írás első emléke, és ragaszkodunk ahhoz, hogy az <o> glagolita, az <f> cirill eredetű a székely ábécében, akkor az átvétel után nagyon frissen készült ez a pár betűs felirat, és ismét bajba kerülünk a korábban emlegetett történeti nehézségek miatt. Ha nem a székely írás emléke az alsóbüi jelsor, hanem valamilyen elődjéé, akkor azt látjuk, hogy ez a két graféma már az elődírásnak is része volt – ettől még abban lehetne glagolita, illetve cirill eredetű, viszont ez esetben már az elődírás is tartalmazta volna az <f> grafémát, tehát nem a székely ábécében számítana kölcsönelemnek, hanem az elődjében.

A székely írás alaprétegét Nagy Géza óta töröknek tekintik: ki több, ki kevesebb egyezést fogad el a keleti türk és a székely ábécé között. Nagy tizenhét székely grafémát látott a keleti türk jelekkel közvetlenül kapcsolatba hozhatónak: nem követelt minden esetben pontos formai és hangtani egyezést, de azt igen, hogy az összevetett jelek formai eltérései ne legyenek nagyok, a hangtani különbségek pedig fonetikailag jól magyarázhatóak legyenek.⁹⁵ Németh Gyula a székely írás eredetét elemző első írásában tizenhárom jelet származtatott a keleti türk ábécéből. Már ebben az első tanulmányában fölhívta a figyelmet arra, hogy a székely jelsor a keleti türk írás jenyiszjeji, az orhoni feliratokétól kis mértékben eltérő változatával mutat szorosabb kapcsolatot.⁹⁶ Később aztán megtoldotta a szerinte keleti türkkel egyező grafémák számát még kettővel, az <ë> és az <mb> jelével – az <ë> és az azonos hangértékű jenyiszjeji graféma egyezését egyébként Ligeti Lajos vette észre.⁹⁷

Valódi revíziót nemigen végeztek azóta sem. Vásáry István Németh összevetéseinek többségét nem kérdőjelezte meg: öt graféma kapcsolatát biztosnak, további tíz-tizenegy jel “rokonságát erősen valószínűnek” tartja. Róna-Tas András viszont radikálisan csökkentené

⁹⁵ NAGY 1895, 273–274.

⁹⁶ NÉMETH 1917–1920, 35.

⁹⁷ NÉMETH 1934; LIGETI 1925.

a keleti türkkal egyező grafémák számát: ő csak a formailag és a hangértéket tekintve is tökéletesen azonos <n> és <sz> egyezését fogadja el.⁹⁸ Ez a szigorúság azonban indokolatlan: a keleti türk betűsor ugyanúgy tudatos egységesítés eredménye, mint a székely ábécé, ezért nemcsak a székely írás rétegeit kell visszabontanunk az összevetés előtt, hanem a keleti türköket is, bár ez egyáltalán nem egyszerű feladat. Az mindenesetre nem véletlen, hogy a székely jelek a jenyiszeji csoporttal jóval közelebbi egyezéseket mutatnak, mint az elegánsabb orhoni változattal: annak ellenére, hogy a jenyiszeji feliratokat is az egységesített keleti türk ábécével írták, több helyi hatás érvényesülhetett, több archaizmus maradt bennük, mint a központban készült emlékekben, a magas presztízsű használatban.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy vissza kellene térnünk a székely írás közvetlen keleti türk származtatásához, a székely írás közvetlen elődje valószínűleg valahol Kelet-Európában alakulhatott ki. De az archaikus ázsiai és a korábban újtónak gondolt kelet-európai leletek szoros hasonlóságait jól magyarázó elmélet arra int, hogy nyitottabbnak kell lennünk a keleti türk betűsorról való egyezésekre is – hiszen az is tagja volt a kiterjedt török íráscsaládnak –, hogy egymástól nagy távolságban találhatunk azonos archaizmusokat mutató ábécéket, és arra is, hogy a helyi használat akár nagyobb változásokat is okozhatott a nyugati törökség írásaiban.

6. A székely írás lehetséges török kapcsolatai

A keleti türk és a nyugati ötörök írások egymáshoz való viszonyáról megoszlanak a vélemények: van, aki szerint a két nagy csoportnak nincs köze egymáshoz, de a kutatók többsége úgy gondolja, hogy a törökök által használt ábécék valamilyen közös ősből származtathatók. Az eddig kialakított elméletek közül a székely írás eredetéhez talán Dmitrij Vasil'ev elmélete vihet valamivel közelebb.⁹⁹

Vasil'ev egységes keretben rendezi el a törökséghez kötődő írásokat. Kiindulópontja az, hogy a nem keleti türk írással írt emlékek láncolatot alkotnak a Jenyiszejtől az altaji és a kizil-kumi feliratokon és a Volgához közel talált elisztai koponyán át a kazáriai emlékekig, s ennek a láncnak a legnyugatibb vége a halomi tegezborító felirata.

Úgy véli, tulajdonjegyekből, törzsi jelképekből kezdtek létrejönni az első, etnikai és regionális jellegzetességeket mutató írásváltozatok az Altaj környékén – ezeknek a protoábécéknek a nyomai, köbe vésett tamgák, törzsi jelek, betűk együttese ott található a legsűrűbben. A 6. század közepén alakult I. Türk Kaganátus túl rövid életű volt ahhoz, hogy a többféle írásból egységesen használható rendszert hozzanak létre, a korábban kialakult ábécéket azonban az ősbolgár török törzsek tovább vitték nyugatra. A II. Türk Kaganátusban aztán, az erőteljes államszervező céloknak megfelelően, a törzsek saját írásai helyett erős szogd hatás alatt létrehozták a keleti türk írást. A nyugati törökségnél viszont elmaradt az egységesítés, itt a helyi hagyományokkal kölcsönhatásban változtak tovább a törökök keletről magukkal hozott ábécéi. A török ábécék közötti eltérések egy részét a regionális újítások okozzák, hasonlóságaik pedig lehetnek megőrzött archaizmusok. Ez utóbbiak is eltéréseket hozhatnak viszont létre a megújított keleti türk íráshoz képest. Ezzel a változatos, de sok vonatkozásban

⁹⁸ VÁSÁRY 1974, 168; RÓNA-TAS 1996a, 338.

⁹⁹ VASIL'EV 2005.

közös alappal magyarázható, hogy van olyan kazár emlék (a kijevei levél), amelyet a keleti türk ábécé segítségével sikerült elolvasni, és hogy egymástól óriási távolságra talált emlékek között szorosabb viszony mutatkozhat, mint a földrajzilag egymáshoz közelebb esők között.

Vasil'ev elmélete nemcsak a halomi felirat távoli, szibériai kapcsolatait képes jól magyarázni, hanem azt is, miért áll közelebb a székely írás a keleti türk változatok közül a jenyiszeji emlékcsoport ábécéjéhez, mint a térben sokkal közelebbi avar kori íráshoz. A székely írás közvetlen elődjéhez ezzel ugyan nem jutunk közelebb, de hasznos, ha erre az irányra sokkal több figyelmet fordítunk, mint – Németh Gyulát kivéve – a 20. századi kutatók tették.

IRODALOM

- BAYÇAROV 1996 = Bayçarov, S.: *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*. Ankara 1996.
- BÁLINT 2002 = Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. *História* 2002/3, 3–7.
- BÁLINT 2004 = Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs*. [VAH 16a.] Budapest 2004.
- BENKŐ 2013 = Benkő E.: *A középkori Székelyföld I–II*. Budapest 2013.
- BERTA 2004 = Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged 2004.
- BERTA–KÁROLY 2007 = Berta Á.–Károly L.: A szertő-tetői kő rovásírásos feliratai. *Magyar Nyelv* 103 (2007), 300–310.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története Előzmények és magyar történet a kezdetektől 1242-ig* Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 265–373.
- DIENES 1962 = Dienes I.: Nemzetségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton. *FolArch* 14 (1962), 95–107.
- DIENES 1992 = Dienes I.: A Kalocsa környéki Rovás emlékről. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor K. [MÖK 4.] Szeged 1992, 31–40.
- ENGEL 1990 = Engel P.: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. [Magyarok Európában I.] Budapest 1990.
- ENGEL 1997 = Engel P.: A kettős honfoglalás. *Ómagyar kultúra* 10 (1997), 54–10.
- ERDAL 2007 = Erdal, M.: The Khazar Language. In: *The World of the Khazars*. Ed.: Golden, P.–Ben-Shammai, H.–Róna-Tas, A. Leiden–Boston 2007, 75–108.
- ERDÉLYI 1999 = Erdélyi I.: Erdélyi István írja. *Magyar Nyelv* 95 (1999), 511–512.
- FEHÉR 1926–1927 = Fehér G.: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 61–62 (1926–1927), 1–20.
- FERENCZI 1992 = Ferenczi G.: A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor K. [MÖK 4.] Szeged 1992, 51–67.
- GOLB–PRITSACK 1982 = Golb, N.–Pritsak, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca 1982.
- GÖBL–RÓNA-TAS 1995 = Göbl, R.–Róna-Tas, A.: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós*. Wien 1995.
- GÖMÖRI 2000 = Gömöri J. Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *SMK* 16 (2000), 163–216.

- HARMATTA 1992 = Harmatta J.: Rovásírásos feliratok avar szíjvégeken. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor K. [MÖK 4.] Szeged 1992, 21–30.
- HOVDHAUGEN 1974 = Hovdhaugen, E.: The relationship between the two Orkhon inscriptions. *Acta Orientalia Havnie* 1974, 55–81.
- HÓDOLY 1884 = Hódoly L.: *A székely vagy régi magyar írás eredete*. Pozsony 1884.
- JUHÁSZ 1983 = Juhász, I.: Ein Awarzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *ActaArchHung* 35 (1983), 373–377.
- JUHÁSZ 1985 = Juhász I.: A szarvasi avar kori rovásírásos tűtartó. *Magyar Tudomány* 30 (1985), 92–95.
- JUHÁSZ 1992 = Juhász I.: Újabb rovásírásos emlék Szarvasról. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor K. [MÖK 4.] Szeged 1992, 15–19.
- KIRÁLY 1971a = Кирай, П.: К вопросу о глаголических письменах в системе древневенгерских рунических знаков. In: *Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му*. София 1971, 205–213.
- KIRÁLY 1971b = Király, P.: Cyrillské litery v staromadarské runové abecede? *Studia Pravoslavica*. Praha 1971, 165–167.
- KIRÁLY 1996 = Király P.: A Konstantín- és Metód-legenda magyar részletei. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Kovács L.–Veszprémy L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 2.] Budapest 1996, 113–118.
- KIRÁLY 1980 = Király P.: Magyar–szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. *Magyar Tudomány* 25, 357–362.
- KONONOV 1980 = Кононов, А. Н.: *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв.* Ленинград 1980.
- KORDÉ 1993 = Kordé Z.: A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas* 1993/3, 21–39.
- KORDÉ 2009 = Kordé Z.: A székelység eredetéről. *Csodaszarvas* 3. (2009), 61–76.
- KOVÁCS 1914 = Kovács I.: A tászoktetői sziklakarczolatok. *Dolg* 5 (1914), 229–276.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1996 = Kristó Gy.: *A székelyek eredetéről*. Szeged 1996.
- KYZLASOV 1990 = Кызласов, И. Л.: *Древнетюркская руническая письменность Евразии*. Москва 1990.
- KYZLASOV 1994 = Кызласов, И. Л.: *Рунические письменности евразийских степей*. Москва 1994.
- LÁSZLÓ 1994 = László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1994.
- LIGETI 1925 = Ligeti L.: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv* 21 (1925), 50–52.
- LIGETI 1927 = Ligeti L.: A kazár írás és a magyar rovásírás. *Magyar Nyelv* 23 (1927), 473–476.
- LIGETI 1981 = Ligeti L.: The Khazarian letter from Kiev and its attestation in runiform script. *Acta Linguistica* 31 (1981), 5–18.
- LIGETI 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.

- MAGYAR 2000 = Magyar K.: A Bodrog-alsóbüi nemzeti központ régészeti kutatása (1979–1999). *SMK* 14 (2000), 115–161.
- MALOV 1936 = Малов, С.Е.: Таласские эпитафические памятники. *Материалы Узкомстариса* 6–7 (1936), 17–38.
- MALOV 1959 = Малов, С.Е.: *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. Москва–Ленинград 1959.
- MÁRTON 2000 = Márton P.: Jelentés a Somogy megyében feltárt koraközépkori vasolvasztó műhelyek archeomágneses keltezésének eredményeiről. *SMK* 14 (2000), 227–228.
- MELICH 1925 = Melich J.: Néhány megjegyzés a székely írásról. *Magyar Nyelv* 21 (1925), 153–159.
- MUNKÁCSI 1913–1914 = Munkácsi, B.: Zum Problem der Székler Runenschrift. *Keleti Szemle* 14 (1913–1914), 225–239.
- NAGY 1895 = Nagy G.: A székely írás eredete. *Ethnographia* 6 (1895), 269–276.
- NÉMETH 1917–1920 = Németh Gy.: A régi magyar írás eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917–1920), 21–44.
- NÉMETH 1934 = Németh Gy.: *A magyar rovásírás*. Budapest 1934.
- NÉMETH 1971 = Németh, Gy.: The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. *Acta Linguistica Hungarica* 21 (1971), 1–72.
- RÓNA-TAS 1976 = Róna-Tas, A.: A runic inscription in the Kujbyšev region. *ActaOrHung* 30 (1976), 267–271.
- RÓNA-TAS 1985a = Róna-Tas A.: A szarvasi tűtartó rovásírásos felirataról. *Magyar Tudomány* 30 (1985), 95–98.
- RÓNA-TAS 1985b = Róna-Tas A.: A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87 (1985), 225–248.
- RÓNA-TAS 1987 = Róna-Tas, A. On the development and origin of the East Turkic “runic” script. *ActaOrHung* 41 (1987), 7–14.
- RÓNA-TAS 1988 = Róna-Tas, A.: Problems of the East European scripts with special regard to the newly found inscriptions of Szarvas. In: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo 34. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. Spoleto, 23-29 aprile 1987*. [Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo 35.] Spoleto 1988, 483–506.
- RÓNA-TAS 1990 = Róna-Tas, A.: Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Uralaltaische Jahrbücher Neue Folge* 9 (1990), 1–34.
- RÓNA-TAS 1992 = Róna-Tas A.: A magyar írásbeliség török eredetéhez. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk.: Sándor K. [MÖK 4.] Szeged 1992, 9–14.
- RÓNA-TAS 1996 = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 2002 = Róna-Tas A.: A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. In: *Az avarok aranya*. Főszerk.: Kovács T. Budapest 2002, 120–129.
- RÓNA-TAS–BERTA 2011 = Róna-Tas, A.–Berta, Á. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden 2011.
- SÁNDOR 1991 = Sándor K.: *A Bolognai Rovásémlék*. [MÖK 1.] Szeged 1991.
- SÁNDOR 1993 = Sándor, K.: Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic runic script. In: *Altaic Religious Beliefs and Practices: proceedings of the*

- 33rd meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest June 24-29, 1990. Ed.: Bethlenfalvy G. et al. Budapest 1993, 295–299.
- SÁNDOR 2014a = Sándor K.: *A székely írás nyomában*. Budapest 2014.
- SÁNDOR 2014b = Sándor K.: A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B.–Szentpéteri J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. Budapest 2014, 329–342.
- SEBESTYÉN 1915 = Sebestyén Gy.: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest 1915.
- SZABÓ 1866a = Szabó K.: A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 2/5 (1866), 114–143.
- SZABÓ 1866b = Szabó K.: A régi hun-székely írásról. *Budapesti Szemle* 2/6 (1866), 106–130, 233–277.
- SZALONTAI-KÁROLY 2013 = Szalontai, Cs.–Károly, L.: Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *ActaOrHung* 66 (2013), 365–396.
- SZÖKE 2011 = Szöke B. M.: *Pannónia a Karoling-korban*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest 2011.
- TEKIN 1968 = Tekin, T.: *A grammar of Orkhon Turkic*. [Uralic and Altaic series 69.] Bloomington 1968.
- TRYJARSKI 1985 = Tryjarski, E.: Alte und neue Probleme der Runenartigen Inschriften Europas. In: *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*. Hrsg.: Röhrborn, K.–Veenker, W. [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 19.] Wiesbaden 1985, 58–80.
- VÁSÁRY 1972 = Vásáry, I.: Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th–8th cc. A.D.). *ActaOrHung* 25 (1971), 335–347.
- VÁSÁRY 1974 = Vásáry I.: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás* 1974, 159–171.
- VÁSÁRY 1988 = Vásáry I.: Hozzászólás Róna-Tas András előadásához. In: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 34. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. Spoleto, 23–29 aprile 1987*. [Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 34.] Spoleto 1988, 508–510.
- VASIL'EV 1983 = Васильев, Д. Д.: *Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала*. Москва 1983.
- VASIL'EV 1994 = Vasil'ev, D. D.: Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen. *FoArch* 43 (1994), 81–191.
- VASIL'EV 2005 = Vasil'ev, D. D.: The Eurasian Areal Aspect of Old Turkic Written Culture. *ActaOrHung* 58 (2005), 323–330.
- VÉKONY 1985a = Vékony G.: Késő népvándorlaskori rovásfeliratok I–II. *Életünk* 22 (1985), 71–84, 147–168.
- VÉKONY 1985b = Vékony G.: A szarvasi felirat és ami körülötte van. *Életünk* 22 (1985), 1133–1145.
- VÉKONY 1987 = Vékony G.: *Késő népvándorlás korabeli rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely 1987.
- VÉKONY 1992 = Vékony G.: Varázsszöveg a halomi honfoglalás kori temetőből. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. [MÖK 4.] Szerk.: Sándor K. Szeged 1992, 41–49.
- VÉKONY 1997 = Vékony G.: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században 1–2. *Életünk* 10 (1997), 1145–1170; 11–12 (1997), 1317–1340.

- VÉKONY 1999 = Vékony G.: A székely írás legkorábbi emléke Bodrog-Alsóbűn. *Nyelvünk és Kultúránk* 107/3 (1999), 36–47.
- VÉKONY 2000 = Vékony G. A Bodrog-Alsóbűi felirat. *SMK* 14 (2000), 219–225.
- VÉKONY 2002 = Vékony G.: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest 2002.
- VÉKONY 2004 = Vékony G.: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Budapest 2004.

KLÁRA SÁNDOR

Should We Look for the Antecedents of Székely Script in the Carpathian Basin?

The origins of the Székely script (a runiform kind of writing, used originally in Transylvania) is rather vague. Its first known monument dates back to the 13th century, and since it is obvious that the roots of this writing system had been created much earlier, there is a large gap in its history. Many researchers agree that the ultimate origins of the Székely script will be found among the yet undeciphered scripts used in the Carpathian Basin during the Avar period, others also hypothesise a close relationship with the Old Western Turkic scripts used in Eastern Europe between the 6th–7th and the 10th–11th centuries. However, the Székely and the East European Turkic alphabets show much less resemblance than the Székely and the Yenisey branch of the Eastern Turkic script. The geographical distance between Inner Asia and the Carpathian Basin would undermine the possibility of a closer relationship between the two, but a theory about the origins of the Turkic scripts, formulated by Dmitrij Vasil'ev may solve this problem.

Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében II.

Húsz évvel ezelőtt a Szegedi Akadémiai Bizottság székházában tartottam egy előadást a hazai történeti és régészeti szakirodalom jelentős része által avar korból származtatott helyneveinkről, a *Várkony*ról.¹ Előadásom szövege 2001-ben jelent meg.² Akkori végső következtetésem szerint – amit akkor igen óvatosan fogalmaztam meg – a *Várkony*-helynevek és az avarok *varchun/varchonita* neve közötti kapcsolat nagy jóindulat mellett is megkérdőjelezhető. Ennek okát akkor alapvetően három pontban foglaltam össze:

1. Közel 600 év választja el egymástól az avarok *varchonita* nevének utolsó említését a *Várkony*-helynevek legelső említésétől. Ez pedig – még a helynevek egyébként gyakorta hosszú továbbélése ellenére is – túl komoly kronológiai szakadék.
2. Nem teljesen tisztázott a két névalak egymáshoz való viszonya, s az átvételben résztvevő népek etnikai és nyelvi háttere sem. De nem bizonyítható az sem, hogy esetleg nem személynévi eredetű-e a helynév.
3. A *Várkony*-helynevek elhelyezkedésével kapcsolatban történeti-topográfiai kérdőjelek is felmerültek.³

*

Nem állítom tehát, hogy teljességgel kizárt a *Várkony*-helynevek és az avarok *varchonita* nevének szakirodalomban gyakorta emlegetett kapcsolata,⁴ de az elképzelés rendkívül ingatag lábakon áll. Ez azonban még egy további, talán még nagyobb horderejű probléma vonatkozásában is hatást gyakorolhat (amelyről annak idején idő hiányában nem ejtettem szót), s ez a kérdés nem más, mint az avarok eredetének kérdésköre. Hiszen amennyiben összeköthető lenne a *Várkony* helynév és az avarok *varchonita* neve, az implicit módon bizonyíthatná Menandrosz Protéktór és Theophylaktosz Simokattés bizánci történetírók úgynevezett „álavar” történetének bizonyos máig nehezen megmagyarázható elemeit: tudniillik az *uar* (*var*) és a *hunni* (*chunni*) népek összekapcsolódását és *varchonitaként* való

* SZTE BTK Régészeti Tanszék, felfoldi.szabolcs@antiq.u-szeged.hu

¹ *A kelet-európai steppe és a Kárpát-medence történeti kapcsolata az 5–12. században*. 1997. szeptember 29–30., MTA Szegedi Akadémiai Bizottság Székháza.

² FELFÖLDI 2001, 28–39.

³ FELFÖLDI 2001, 35.

⁴ Például BÓNA 1984, 310; SZÁDECZKY-KARDOSS 1990, 224–225; GÖCKENJAN 1993, 277; LÓRINCZY 1994; LEHOCZKY 1996; KÜRTI 2004, 13; PALÁDI-KOVÁCS 2006, 13.

megjelenését.⁵ Ugyanis amennyiben a *Várkony* a *varchonitá*ból származna, akkor már nemcsak az említett két bizánci auktor egy-egy adata utalna többé-kevésbé *hapax legomenon*ként az avarok másik nevének (esetleg önelnevezésének?) egykori létezésére, hanem Kárpát-medencei helynevek egész sora.⁶ A két adat tehát akár tetszetősen támogathatná is egymást, de, úgy vélem, itt érdemes ellenállni két rendkívül bizonytalan adat bármennyire is csábító összekapcsolásának.

Egy ilyen feltételezett kapcsolat ráadásul egyúttal arra is utalhatna, hogy e helyneveket a Kárpát-medencébe beköltöző magyarok adhatták volna azoknak a településeknek, ahol továbbélő avarok élhettek⁷ – ami persze csupán egy újabb feltételezés.

S végül mindez többszörösen közvetett módon akár arra is utalhatna, hogy a Kárpát-medencei avar uralom időszaka alatt lezajlott etnikai változások ellenére (amelyekről még mindig vajmi keveset tudunk – a „divathullámok kontra etnikumok bevándorlása” kérdéskörre nem szeretnék itt kitérni) a 6. században megjelenő *varchoniták* megélték a 9. század végét is.⁸

Ez az írásztal melletti okoskodásnak tűnő bonyolult okfejtés is csupán arra szolgált az imént, hogy rávilágítsak a rendelkezésre álló adatbázisunk kiáltó hiányosságaira, az „egyenlet” feloldhatatlanul sok ismeretlenjére, a „lukak kitöltésére” szolgáló bizonytalan hipotézisek túlsúlyára.⁹

*

Az elmúlt évek alatt ugyanakkor a *Várkony*-kérdés szempontjából sem releváns cáfolat, sem új adat vagy információ nem került elő, ezért, úgy vélem, akkori megállapításaim máig megállják a helyüket.¹⁰ Ugyanakkor az igazság kedvéért meg kell jegyezni azt is, hogy az avar kori helynevek problémáját egyáltalán nem lehet pusztán a *Várkony*-helynevek kérdéskörére szűkíteni, hiszen ez csupán önmagában nem alkalmas annak maradéktalan eldöntésére, hogy léteztek/letezhetnek-e olyan további helynevek a Kárpát-medencében, amelyek az avar korszak nyomaiként maradtak fent az Árpád-, illetve a középkorban. Ezt a kérdést tehát csak az ide vonható helynevek összességének vizsgálata segíthet eldönteni. A fő kérdés innentől kezdve tehát az, hogy valójában mely helyneveket is vonjuk be a további kutatásunkba.

⁵ Menandros Protéktór: *Exc. de Leg. Rom.* 14, Fragment 19,1⁵⁶⁻⁸² (ed. BLOCKLEY 1985, 174); Theophylaktos Simokattés: *Hist.* VII, 7, 7 (ed. DE BOOR–WIRTH 1972, 258^{11,21}), VII, 7, 8 (259^{2,6-7}), VII, 8, 8 (260^{20,23}). Vö. SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 15, 20–21, 45; OLAJOS 1979, 15; MORAVCSIK 1983, II, 192; POHL 1988; DOBROVITS 2000, 191–196.

⁶ Lásd CSALLÁNY 1967, 51; CSALLÁNY 1968, 59–70.

⁷ Ideértve az Alföldet is, tekintettel Tiszavárkonyra (SOÓS–SZABÓ 1989, 689–690; FELFÖLDI 2001, 34, 36).

⁸ Lásd FÜLÖP 1975, 90; KISS 1979, 359.

⁹ A tisztánlátás a *Várkony*-kérdésben már csak azért is roppant nehéz, mert a *Várkony*-helynevek és a *varchoniták*/avarok összekapcsolása rendkívül mélyen gyökerezik a magyar közgondolkodásban. Ma már kevesen tudják, hogy még az egykori „írófejedelemnek”, Jókai Mórnak is volt egy *A varchoniták* címet viselő elbeszélése. Legutóbb Fried István foglalkozott Jókai népetimológiai történeti szemléletével, mely a *varchoniták*–*várkunok*–*avarok* sort tételezi fel. (A *várkun* Jókainál a magyarokat jelentette: „*ha már éppen valami magyart kívántam írni, felkerestem a régi várkunokat, Oldamurt az ő Dalmájával, valahol a Kaspi-tó mellett.*” vö. FRIED 1998, 64).

¹⁰ Ezt a cikkemre adott szakirodalmi reflexiók is alátámasztják (BÁLINT 2006, 32; HORVÁTH 2008, 62 – bár az utóbbi szerző némileg félreértelmezte a hangsúlyokat cikkemben).

Az avar korhoz, illetve az avarokhoz kapcsolható esetlegesen szóba jöhető helynevek elvben két nagy csoportra oszthatók:

1. Az első kategóriába tartozó elnevezéseket a korabeli (tehát avar kori) forrásokban fennmaradt, az avarok szállásterületére lokalizálható helynevek képezik/képezhetik. E toponimiákat (illetve hydronimiákat) további három alcsoportra lehet osztani:

I.a. Nagyobb földrajzi egységek: ország-, vagy tartománynevek.

I.b. Földrajzi képződmények: folyók, hegyek, síkságok stb. nevei.

I.c. Települések nevei.¹¹

I.a. Az avarokról beszámoló bizánci görög és nyugati latin nyelvű források többségében az avarok országát vagy körülírják, vagy egyszerűen az általános antik eredetű Szkítia (*Scythia*),¹² illetve *Pannonia(e)* kifejezést használják rá. Két görög nyelvű forrásunk van csupán, amelyben a közvetlenül az avarokhoz kapcsolható Ἀβαρία ('das Land der Avaren') kifejezés előfordul: Theophanes, illetve Anonymus Geographus.¹³ A frank kori forrásokban az Ἀβαρία latinos formája, az *Avaria* már gyakrabban megjelenik; néha önmagában is, de gyakrabban más területi egységekkel („provinciákkal”) együtt: „*Sclavinia, Avaria et Pannonia(e)*.”¹⁴

Ismert tény, hogy az avarok alapvetően kétféle néven tűnnek fel írott forrásainkban, a fent már említett és részletesen elemzett *varchonita* (*uar* és *hunni*) néven, illetve a jóval elterjedtebb *avar* néven.¹⁵ A két névalak egymáshoz való tényleges viszonyát (önelnevezés? – külső elnevezés? – kisebb halmaz? – nagyobb halmaz?) nem ismerjük.¹⁶ Mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy a két népnevet pontosan meddig is használták a Kárpát-medencébe a 6. század utolsó harmadában beköltözött népcsoportra.¹⁷ S bár az *Avaria* kifejezés később is feltűnik még itt-ott a nyugati forrásokban a középkor folyamán (nyilvánvalóan ekkor már toposz-ként), arról azonban semmiféle adatunk nincs, hogy a Kárpát-medencébe költöző magyarok

¹¹ Az itt felvázolt főbb kategóriákat akár tovább is finomíthatnánk egy olyan felosztással, melyben az endonimiákat (azaz azokat a toponimiákat és hydronimiákat, melyeket maguk az avarok adtak) és az exonimiákat (azaz azokat a toponimiákat és hydronimiákat, melyeket nem avarok adtak az általuk lakott térségekben) külön kezelnénk. De gyaníthatóan ennek csak sokkal jobban adatolt, adatgazdagabb területeken és periódusokban van értelme (vö. például HAKAN 2013, 73–92).

¹² SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 266.

¹³ Theophanes 357²⁴, 359¹⁶ (MORAVCSIK 1983, II, 50, vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 223.), illetve Anonymus Geographus B 227²⁸ (MORAVCSIK 1983, II, 50).

¹⁴ Ezek a 9. század első harmadának végéig a Dunántúl egyes területein berendezkedő Karoling közigazgatás laza keretétől szolgálnak (SZÓKE 2011, 2). Érdemes itt megjegyezni az *Avaria* és *Pannonia* kifejezések közötti különbségtételt, amelynek pontos geopolitikai/földrajzi hátterét nem ismerjük (lásd SZÓKE 2014, továbbá e kötetben Balogh László cikke).

¹⁵ Az avarokra egyes írott forrásokban használt *szkíta* vagy *hun* kifejezés kétségkívül archaizálásnak köszönhetően jelenik meg az említett munkákban. Tényleges nyelvi/etnikai tartalmat ezek a kifejezések már nem hordozhattak az Avar Kaganátus fennállása idején.

¹⁶ Király Péter szerint az *avar* a népcsoport „külső” neve volt, önelnevezését pedig nem ismerjük (KIRÁLY 1997, 97). A külső- és az önelnevezés tárgyköre különösen problematikus az avarok esetében az úgynevezett „álavar” kérdésnek köszönhetően, amely jóformán kibogozhatatlanná tette az avarokéét az avarok önelnevezésének/külső elnevezésének problémáját (lásd HAUSSIG 1953; HAUSSIG 1973; DOBROVITS 2000, 191–196, további irodalommal).

¹⁷ Madaras László például a késő avar kori griffes-indás kultúra népét már nem tartja avarnak, éppen ezért következetesen a régészeti megközelítésű „griffes-indás kultúra” kifejezést használja rájuk (például MADARAS 1994, 161–166; MADARAS 2006, 315–336).

akár a 9–10. század folyamán, akár később használták volna az *Avaria* kifejezést az egykor avarok által lakott területekre.

I.b. Ami a földrajzi képződményeket, folyók, hegyek, síkságok stb. neveit illeti, a szakirodalomban többen is rámutattak már az ezekkel kapcsolatos problémákra. Az avar kori bizánci görög és nyugati latin nyelvű írott forrásokban megjelenő nagyobb Kárpát-medencei álló- és folyóvíznevek döntő része ugyanis évezredek óta öröklődött/öröklődik a területen. Így a Duna (*Ister; Hister; Danuvius*) vagy a Tisza (*Tissos*) stb. ókori nevek. Feltehetően az avarok is ezeket vették át és használták mindvégig Kárpát-medencébe beköltözésüket követően, majd később ezek kerültek át (egyáltalán nem lehetetlen, hogy akár avar közvetítéssel) az ugyancsak ide beköltöző magyarokhoz is. A Kárpát-medence kisebb folyóvízeinek neveit avar kori forrásaink azonban sajnos nem jegyezték fel, kivéve talán a legnyugatibb határszél Karoling-kori okleveles anyagaiban feltűnő kisebb folyóneveket, ezek azonban nem mutatnak a frank hydronímiától eltérő (tehát esetleg avarnak tartható) sajátosságokat. Nem ismerünk tehát az avar kori forrásokból avarnak tartható álló- vagy folyóvíznevet.¹⁸

Ami az egyéb földrajzi képződményeket illeti, ezek száma rendkívül csekély. Talán a legismertebb a valahova a Nyugat-Dunántúlra lokalizálható *marcha uugariorum* nevű hegy, mely egy 860-as oklevélből ismert.¹⁹

Kiss Lajos két további Karoling-kori hegynévről (az *Uuitinesberc*ről, illetve a *Omuntesberch*ről) feltételezi, hogy megtalálható a mai Kárpát-medence helynévi anyagában. Az egyik a Kőszegi-hegységben található *Vütöm*, a másik az *Amandhegy* lenne.²⁰ De ezek egyikének etimológiája sem veti fel az avar eredetet.

Róna-Tas András nevéhez fűződik még egy további hasonló hegynév, a *Teremhegy* vizsgálata. Ez a toponímia kiemelkedő fontosságú lehet, ugyanis Róna-Tas véleménye szerint *Teremhegy* szavunk a honfoglalás előtti írott forrásos anyagban (így például a 871-ben összeállított *Conversio Bagoaiorum et Carantanorum*) is feltűnik *Termperhc* formában, illetve egy középkori, 1332-re datált okiratban is megtalálható, *Theremheg* alakban. Ráadásul a turkológus kutató azt is igazolhatónak véli, hogy az említett név a 'kupola alakú sátor', 'csarnok' jelentésű *terem* szóból származik, ami pedig török eredetű, sőt mi több, a magyar nyelvbe nem a honfoglalást megelőzően, hanem a Kárpát-medencében került.²¹ Így joggal merülhet fel tehát „tényleges avar” (és nem német vagy szláv) eredete is.²²

¹⁸ Az Árpád-kori írott forrásokban említett kisebb folyónevek döntő része viszont magyar etimológiával magyarázható. A korai ómagyar kori folyóvíznevekről és a Kárpát-medencei hydronímia általános kérdéseiről lásd Kiss 1997, 187–197; GYÖRFFY 2010, 129–137; GYÖRFFY 2011, további kimerítő irodalommal.

¹⁹ OLAJOS 1969, 87–90; KRISTÓ 1983, 181. – Az „avarok onogurjait” említi Herényi István (HERÉNYI 2003, 25); Székely György és Vékony Gábor viszont *wangarokról/vangarokról* és (adófizető) avarokról ír a helynév kapcsán (SZÉKELY 1995, 11; VÉKONY 1997, 1153).

²⁰ KISS 1997, 196.

²¹ RÓNA-TAS 1995, 424–427. – Ezt ugyan *expressis verbis* Róna-Tas András nem írja le, de következtetéseiből két dolog világosan látszik: 1. *terem* szavunk egy avar eredetű közszó lenne (s mint ilyen, az első lehet); 2. a törökkel valóban számolnunk kell a Késő Avar Kaganátus nyelvei között.

²² Ha Róna-Tas Andrásnak igaza van, akkor valóban egyedülálló jelenséggel lenne dolgunk, mivel – ahogyan Szőke Béla Miklós is megjegyezte – „a 9. századra biztosan keltezett (és nem antik eredetű), több *tucatra rügó Zala- és Rába-vidéki helynév egyike sem maradt fenn az Árpád-korig.*” (SZŐKE 2006, 512, 41. jegyzet; vö. KISS 1997, 195–196).

Szegről-végről ebbe a kategóriába sorolhatjuk a rengeteg vitát kiváltó *solitudines Avarorum* azaz az „avarok síksága/pusztasága” kifejezést is, amellyel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy egészen bizonyos, hogy nem egy konkrét földrajzi képződményre (pusztára vagy síkságra) vonatkozott. Egyébként általánosságban jellemzi a korabeli forrásainkat, hogy lényegében semmit sem tudnak (vagy legalábbis semmit sem írnak) az avarok vidékének földrajzi viszonyairól, így a földrajzi képződmények neveit sem ismerik.

Mindezt összefoglalva: nemcsak, hogy elenyészőek a földrajzi képződmények ismert avar kori esetei, de ezek közül csupán egyetleneggyel kapcsolatban merült fel annak valódi „avar eredete”, illetve továbbélése a magyarok honfoglalását követően.

I.c. De mi a helyzet a településnevekkel? A korabeli (tehát avar kori) forrásokban fennmaradt, az avarok szállásterületére lokalizálható toponímiák közül a legszámosabbnak a településnevek tarthatók, de ezek is kizárólag az avar kor legkésőbbi szakaszából és zömében a Dunántúl legnyugatabbi területeiről ismertek.²³ Ilyenek a *Spraza*, *Sauaria*, *Uuachreini*, *Uuitinesberc* stb. helynevek,²⁴ de a valószínűleg a tévesen Pozsonnyal azonosított *Brezalauspurc*, avagy a *Mosaburg* helynevek is. Ezek száma tehát viszonylag nagy, de meg kell jegyeznünk azt is, hogy e helynevek többségét (ha nem mindegyikét) a kérdést részletesen is vizsgáló Bogyay Tamás vagy Herwig Wolfram korántsem avar, sokkal inkább német, illetve szláv eredetűnek tartja.²⁵

Ugyancsak kétségtelenül német eredetű a *Hring/Hringus* (vagy még inkább *hring/hringus*), mely az avar kagáni központ „neveként” tűnik fel a forrásokban, de több mint valószínű, hogy nem magát a kagáni székhelyet (ennek nevét tehát nem ismerjük), hanem „csupán” az azt körülölelő sáncrendszert nevezték el így a frankok.²⁶

Az egyetlen ide vonható helynév, mellyel kapcsolatban Györffy György vetette fel az esetleges avar eredetet, egy Pilgrim passauai püspök által 973-ban készített hamis oklevélben szerepel, *Oguturenensis* formában. Györffy szerint a helynév egy avar méltóságnévből, a „bolgáros” *bagatur*-ból származna.²⁷ Ez persze nem kizárt, de sajnos gyengíti az érvrendszert a tény, hogy nincs tudomásunk arról, hogy az avarok ismerték vagy használták volna a *bagatur* méltóságnévet.

Összességében tehát az említett nyugati forrásokban fennmaradt fenti avar kori dunántúli településnevek Árpád- és középkori továbbélésre vonatkozóan sem rendelkezünk megbízható adatokkal.²⁸ Ennek okain mindenképp érdemes lenne elgondolkodni.

*

²³ Bizánci forrásból és/vagy az avar korszak első feléből; netalán a Kárpát-medence egyéb területeiről (így az Alföldről) azonban sajnos nem rendelkezünk egyetlen, e kritériumoknak megfelelő helynévvel sem.

²⁴ WAGNER 1955, 189; KRISTÓ 1983, 183. – Ezek egy része kétségkívül antik eredetű (*Sauaria* < *Savaria*), de többségük eredete bizonytalan, az avarokkal való összefüggésük pedig igazolhatatlan.

²⁵ Például BOGYAY 1960, 52–70; BOGYAY 1986, 273–290; WOLFRAM 1995; WOLFRAM 1996.

²⁶ Teljességre törekvő irodalmi gyűjtéssel: CSENDES 1970, 102–107; MAKKAY 1996. – A langobardok ugyanezt a helyet *Campn*-nak nevezték (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 286, 290, 293).

²⁷ GYÖRFFY 1997, 142–143. vö. MORAVCSIK 1967, 129. – Györffy ennek révén azt is bizonyítottak véli, hogy a kései avarok zöme a bolgár-török nyelvjárást beszélt (GYÖRFFY 1997, 144).

²⁸ Vö. SZÓKE 2006, 512, 41. jegyzet. (A Kiss Lajos által említett *Quartinaha* = *Kolon* = *Karintha* = *Kornyitó* megfeleltetés kevésbé meggyszó: KISS 1997, 195).

2. A másik helynévi csoportot az avarokat a Kárpát-medencében követő magyarság helynévi anyagában feltűnő, az avarokhoz talán valamilyen formában köthető toponimiák (esetleg hydronimiák) képezhetik/képezhetnék.²⁹ Az említett helynévi anyagban elméletileg két irányból megközelítve lehetne megtalálni az avarokhoz kapcsolható topo- és hydronimiákat:

2.a. Az első lehetőség, hogy összegyűjtjük az avarokhoz/avar korhoz köthető ismertszó- és névanyagot, majd ezek helynévi megfelelőit próbáljuk megtalálni a Kárpát-medencei helynévi anyagban.³⁰

2.b. A második lehetőség pedig az, hogy a Kárpát-medencei helynévi anyagból – jól meghatározott kritériumok alapján – megpróbáljuk azokat az eseteket kiválasztani, amelyek esetleg az avarokhoz köthetőek lehetnek.

2.a. Belső keletkezésű – tehát az avarok által feljegyzett – hosszabb (esetleg narratív) forrásunk nem maradt fenn,³¹ így sajnos ilyen szövegek nem segíthetik a munkánkat. Az idegen nyelvi környezetben (zömében görög és latin nyelvű forrásokban) megőrzött, avarokhoz, illetve az avar korhoz köthető szórványemlékek száma a Kárpát-medencei avar uralom 250 éves volta ellenére pedig meglepően csekély. Összesen 10 olyan avar (illetve avarokhoz csatlakozott) népnévről/néptörödéknévről,³² valamint 10 olyan, esetlegesen avarnak tartható személynévről,³³ illetve további összesen 8 tisztségnévről van tudomásunk, melyeket talán bevonhatunk vizsgálatunkba:³⁴

Népnévek/néptörödékek: *avar*, *varchonita*, *ógor*, *utigur*, *kutrigur/kotragér/kotzager*, *zabender* (szabír?), *tarniach*, *zal*, *anta*, *onogur/onogundur*.³⁵

²⁹ Ez esetben azonban azzal a premisszával kell dolgoznunk, mely szerint az Árpád-kori magyarságnak módja és lehetősége nyíltott átvenni az avaroktól eredeztethető helynevet (akár közvetlenül, de akár közvetítés útján is).

³⁰ Mivel a helynevek képződésének jól ismert szabályszerűségei alapján akár avar személy- és/vagy tisztségeknevekből is képződhetnek helynevek, ezért a forrásokban található – valóban az avaroktól eredeztethető – személy- és tisztségeknevet is érdemes összegyűjteni és megvizsgálni ebből a szempontból.

³¹ A szarvasi rovásírásos tűtartó rövid szövege, a nagyszentmiklósi kincs ugyancsak rövidnek tartható rovásírásos feliratai, illetve néhány további, csupán pár jeltől álló felirat képez(het)i jelenleg a teljes avar (kori) szövegkorpuszt, amely – sajnos – egyelőre nem alkalmas arra, hogy hitelt érdemlően megállapítsuk azt, hogy milyen nyelven íródtak e feliratok. Abba ne is menjünk itt bele, hogy még e feliratok nyelvének ismerete sem lenne önmagában elég ahhoz, hogy a minden bizonnyal soknemzetiségű és feltehetően soknyelvű Avar Kaganátus nyelvét/nyelveit maradéktalanul azonosítsuk (HARMATTA 1983, 85–99; RÓNA-TAS 1985, 225–248; HARMATTA 1985–1986, 45–56; VÉKONY 1987; JUHÁSZ 1992, 379–382; RÓNA-TAS 2002. stb.).

³² Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a felsorolt népek/néptörödékek, kisebb-nagyobb csoportok az Avar Kaganátus periódusában beköltöztek/beköltözhetnek a Kárpát-medence területére.

³³ Theodor és Ábrahám kaganok/kagánok nyugati latin forrásokban ugyancsak feljegyzett nevei egyértelműen nem avar eredetűek (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 306–307). E nevek kétségtelenül már kereszténnyé lett előkelők felvett nevei és a zsidó-keresztény kultúrkörből eredeztethetőek, így az esetleg ezekhez kapcsolódó helynevek kiválasztása a későbbi keresztény periódusra korhatározható helynévi anyagból nem lehetséges.

³⁴ Sajnos egyetlen avar köznevet, igét, mellékevet stb. sem ismerünk.

³⁵ Ezekre lásd: MORAVCSIK 1983, II; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, további gazdag irodalommal.

Személynevek:³⁶ *Baján, Kandich, Targités/Tergazis/Targitios, Apsich/Apséch, Hermitzis, Solachos, Kóch, Samur, Bookolabras*³⁷ és esetleg a *Boila/Buyla*.³⁸

Tisztségnevek: *kagán, katun, jugurrus, tudun, kapgan, tarchan, canizauci*³⁹ és esetleg a *zoapan* (zsupán?).⁴⁰

Az összesen 28, feltehetően az avarokhoz/az avar korhoz kapcsolható név (tehát nép/néptörredék, személy- és tisztségnév)⁴¹ összességében sem sok,⁴² és ebből a kevésből az Árpád-, illetve a középkori Kárpát-medencei helynévi anyagban is csupán egy-kettő megjelenése sejtethető, a szórványemlékek döntő része ugyanis helynévi formában egyáltalán nem fordul elő:

A nép/néptörredéknevek közül a *Várkony* kérdését részletesen vizsgáltam/bemutattam már. Ami a Kárpát-medencei *Avar* helyneveket illeti, az *avar* népnév esetleg csupán egyetlen helynévben fordulhat elő a mai Magyarország területén, méghozzá *Awarfewlde* formában, de az ezt bizonyító helynévi adat is viszonylag kései, hiszen 1485-ből származik (egyébként Zalaegerszeg tágabb környékén található).⁴³ Viszont a helynevet vizsgáló Rác Anita és N. Fodor János is egyetért abban, hogy az *Awarfewlde* valójában a *Várfölde* romlott alakja lehet, „...mivel a népnév helynévi előfordulását a magában álló kései adat erősen megkérdőjelezi. Emellett a népnévi értelmezés kétségességét növeli a szó homonim jelentéséhez ('lehullott száraz lomb [rétege]') kapcsolódó magyarázat lehetősége is. A TESz.-ben a fenti adat ez utóbbi lexéma első bizonytalan előfordulásaként jelenik meg”.⁴⁴

Szemben azonban a mai Magyarország területével, tőle délre, különösképp Dalmácia (azaz a mai Horvátország), illetve Bosznia területén viszonylag nagyobb számban is található olyan helyneveket, melyekről feltehetjük – persze amennyiben helyesnek tartjuk e

³⁶ *Kunimón* avar követ feltehetően gepida és nem avar volt, ezért az ő nevét nem vettem fel a listára (vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 22).

³⁷ Ezekre lásd MORAVCSIK 1983, II; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, további gazdag irodalommal.

³⁸ Amennyiben persze elfogadjuk a nagyszentmiklósi kincs XXI-es csészéjén látható felirat olvasatát, amelyen a *Boila/Buyla* név feltűnik (RÓNA-TAS 2002, 128–129; BÁLINT 2004, 110–112. – mindkettő további kimerítő irodalommal).

³⁹ Ezekre lásd MORAVCSIK 1983, II; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, további gazdag irodalommal.

⁴⁰ Amennyiben persze elfogadjuk a nagyszentmiklósi kincs XXI-es csészéjén látható felirat olvasatát, amelyen a *zoapan* (zsupán?) tisztségnév feltűnik (RÓNA-TAS 2002, 128–129; BÁLINT 2004, 110–112. – mindkettő további kimerítő irodalommal).

⁴¹ Lásd ERDÉLYI 2004, 169.– Habár e személy- és tisztségnevek etimológiájuk alapján az altáji nyelvek felé mutatnak (vö. GOMBOCZ 1916, 97; FUTAKY 2001, 12.), ugyanakkor jól ismert tény, hogy a személy- és méltóságnevek már az ókorban és a kora középkorban is kultúr- és vándorszavak voltak, így a fenti szavak etimológiája – már csak a rendkívül kis esetszámuk miatt is – az avarok nyelvének eldöntéséhez lényegi muníciót nem szolgáltat. Főleg úgy, hogy az eddig ismertté vált avar nyelvi maradványok mind a három altáji nyelvágban (török, mongol, mandzsu-tunguz) kimutathatóak (FUTAKY 2001, 13).

⁴² Amelyekről sok esetben nem is tudjuk megállapítani valódi „avar” mivoltukat, s azt, hogy a bizánci görög avagy a nyugati frank fül mennyit torzított eredeti formájukon.

⁴³ KRISTÓ 1983, 185. – A helynévképződés korántsem statikus voltára utal, hogy még a 20. században is keletkezett a Kárpát-medencében az avarokhoz kapcsolódó helynév! Tépe közelében a Kálló alján, az Óreg-kert mentén végighúzódó árkot a helybeliek *Avar-árok*nak nevezték el, annak köszönhetően, hogy az árok környékén 1911-ben ásásokat folytattak a régészek, s ennek során valóban elő kerültek avar kori tárgyak, például egy 7. századi kiemelkedő fontosságú álcset (GYÖRFFY 2015, 132; ehhez lásd még KARALYOS-SZÉNÁSI 2000, 18–22).

⁴⁴ N. FODOR 2012, 182, vö. RÁCZ 2011, 17.

helynevek etimológiáját –, hogy az avarok *avar* népvénének szláv változatát, az *Obart* örizhették meg, ráadásul nemcsak a középkorig, hanem egészen napjainkig.⁴⁵

Ha mindez igaz, akkor valóban számolnunk kell továbbélő avar kori helynévi nyomokkal a Kárpát-medencétől délre, de mindez sajnos az avarság 9. századi Kárpát-medencei, s még inkább alföldi továbbélése, valamint az avar–magyar kontaktuskutatás szempontjából döntő jelentőséggel sajnos nem bír.

A *zabender*, *kozager*, *zal* vagy *anta* nép/népcsoport (esetleg törzs?) nevek egyike sem tűnik fel az Árpád- és középkori helynévi anyagban. Az *onogur* népnév helyzete viszont már jóval bonyolultabb: a 9. századi *marcha uuangariorumot* (mely viszont a 9. századnál későbbi dokumentumokból hiányzik!) egyesek az onogurok nevével kapcsolják össze (mások inkább *wangart*, *vangart* olvasnak bele), de a magyarok lakta vidékek szélén, a Kárpát-medence legnyugatibb vidékén, sőt attól még nyugatabbra is előfordulnak kisebb számban talán az *onogur* népnévvel kapcsolatba hozható helynevek.⁴⁶

Ami viszont a felgyűjtött személyneveket illeti, ezek egyike sem jelenik meg a hazai helynévi anyagban. A *Baj*, *Bajcs*, *Baja*, *Bán* helynevek *Baján* névével történő összekapcsolásának rendkívüli módszertani, kronológiai nehézségei vannak. Ezek az egyeztetési kísérletek minden alapot nélkülöznek.⁴⁷

A tisztségnevek esetében csupán egyetlen „gyanúsított” merült fel, de a helynév, amelyet korábban idevontak, a vélekedések szerint a jelentősebb tisztségek egyikével sem állítható párhuzamba, így sem a *kagáni*, sem a *jugurusi* címmel nem rokonítható, hanem a valószínűleg jóval kisebb jelentőségű *tarchannal*. Simonyi Dezső ugyanis *Tárkány*-helyneveinket összekapcsolhatónak tartotta az avar *tarchan* tisztségnévvel.⁴⁸ Igenlő véleménye azonban nem aratott osztatlan sikert. Hiszen bár az említett azonosítás nyelvi szempontból akár könnyedén magyarázható is lenne – etimológiai akadálya nincs –, turkológusaink többsége – élükön Ligeti Lajossal – történeti szempontból nem tartják valószínűnek e kapcsolatot.⁴⁹ Ligeti és nyomában a kutatók többsége a *Tárkány*-helyneveket sokkal inkább a honfoglaló magyarság *Tarján* törzsének nevéhez kapcsolja.⁵⁰

⁴⁵ A kérdést vizsgáló Jovan Kovačević nemcsak felgyűjtötte az *Obar* (azaz ’avar’) lexémát tartalmazó helyneveket, de elemezte a szórványként a múzeumokba került boszniai és dalmáciai avar leleteket is, sőt mindezeket össze is vetette az egykori antik úthálózattal, amelynek nyomán kiderült, hogy a helynevek és a leletanyag előkerülése követi az említett úthálózat vonalvezetését. Ebből viszont Kovačević vélekedése szerint az következik, hogy az avarok módszeresen szállták meg a Bizánc és az Adriai-tenger felé vezető utakat (KOVAČEVIĆ 1966, 53–81; Kovačević cikkére Takács Miklós egyik tanulmánya hívta fel a figyelmem: TAKÁCS 1991, 516; lásd még: KIRÁLY 1998, 98, 118; OLAJOS 2001, 105–117).

⁴⁶ Annak eldöntése, hogy ezek az „eredeti”, az avar korban a Kárpát-medencébe beköltöző onogurokra utalnak, avagy a névátvitelt követően oda költöző magyarokra, roppant nehéz (vö. KIRÁLY 1997).

⁴⁷ Lásd HORVÁTH 2008.

⁴⁸ SIMONYI 1968, 438–445; KISS 1988, II, 620; vö. korábban a *tarqan*ról: ALFÖLDI 1932, 205–220.

⁴⁹ LIGETI 1986b, 148; SZÓKE 2006, 512, 41. jegyzet. – Sajnálatos módon a magyar turkológia utóbbi évtizedeinek egyik legjelentősebb eredményének tartható monumentális munka, a Róna-Tas András és Berta Árpád nevével fémjelzett *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* című munka csupán a köznevekkel, közszavakkal foglalkozik, a tulajdonnevek (így a helynevek) vizsgálata nem képezi tárgyát (RÓNA-TAS-BERTA 2011).

⁵⁰ Nem ért egyet ezzel Gömöri János, illetve Magyar Kálmán sem, akik az avar kohó- és kovácsközpontokat kapcsolják össze az avar *tarqanok*kal, illetve a *Tárkány*-helynevekkel (GÖMÖRI 1977–1978, 139; GÖMÖRI 2009, 8–9; illetve MAGYAR 1979, 42, 69. jegyzet; MAGYAR 2009, 125; STAMLER 1989, 87, de vö. már korábban HECKENAST et al. 1968, 163, 178. jegyzet). Talán ettől sem függetlenül a „vastermelés biztosításával” a *Várkony*-helyneveket is összefüggésbe hozták már (HECKENAST 1970; vö. NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007, 150).

Ha a fenti lehetőségeket mérlegre tesszük, akkor összességében azt mondhatjuk, hogy a fennmaradt avar szórványemlékek néhány halvány nyomtól és lehetőségtől eltekintve – csakúgy mint az avar kori forrásokban feljegyzett helynevek döntő többsége – semmilyen módon nem hagytak nyomot a Kárpát-medence későbbi helynévi anyagában.

2.b. Vajon a Kárpát-medence gazdag Árpád- és középkori helynévi anyagából ki tudunk-e az avar kori forrásokból ismert helynevek, vagy egyéb szórványemlékek „biztosítókötele” nélkül választani egyéb olyan helyneveket, amelyek az avarokhoz, avagy az avar korhoz kapcsolódnak?

Ehhez főntebb „jól meghatározott kritériumok” szükséges segítségét említettem. A helyzet azonban az, hogy ilyen „jól meghatározott kritériumokkal” egyáltalán nem rendelkezünk. Ennek pedig a legfontosabb oka az, hogy az avarok nyelvét egész egyszerűen nem ismerjük.⁵¹

A Kárpát-medence helynévi anyagban még manapság is több ezerre tehető azon helynevek száma, amelyekkel kapcsolatban – bár ezek eredete már a 19. századtól kezdődően érthető módon izgatta a kutatókat – a hazai és nemzetközi szakirodalomban mindmáig nem született megnyugtató magyarázat és/vagy etimológia. Mindez pedig tökéletes terepet biztosít nem csupán a szakértő magyar nyelvészek (valamint finnugristák, turkológusok, iranisták stb.), de a műkedvelő nyelvészek-történészek számára is. Vámbéry (sőt már Pray) óta pedig az utóbbiak által jegyzett közleményekben az „ismeretlen” eredetű helynevek egy része igen gyakran (és szerfelett könnyedén) válik „avar” vagy „avar kori” helynévvé. Ezen Kárpát-medencei helynevek „avarrá” válásához pedig gyakorta elegendő csupán azok török vagy mongol „párhuzamait” fellelni, miközben e szerzők többsége a helynévképzés/helynévképződés szabályszerűségeivel, kronológiájával, s a helynévkutatás alapvető módszertanával sincs tisztában.⁵²

Hosszasan lehetne sorolni azokat a helyneveket, amelyekkel kapcsolatban az elmúlt 100–150 évben felmerült már az avar eredet lehetősége. Csak, hogy néhány példát említsék: *Győr*,⁵³ *Vetvar*,⁵⁴ *Abda*, *Alattyán*,⁵⁵ *Tákó*, *Bácsa*, *Bajcs*, *Zámoly*.⁵⁶ A sort hosszú oldalakon

⁵¹ Éppen ezért mind a mai napig érvényesek Kniezsa István 80 éve leírt sorai: „Egyetlenegy helynevről sem tudjuk igazolni avar eredetét, aminek oka talán abban rejlik, hogy az avarok nyelvét tulajdonképpen nem ismerjük [...] s így nem is áll módunkban helyneveinket az avarból származtatni.” (KNEZSA 1938, 435). Az alább felsorolt szórványemlékek alapján az avarság (vagy legalábbis egy részének) török nyelvűsége tűnik a legvalószínűbbnek, de ez egyelőre hangsúlyozottan csupán egy hipotézis. Vö. RÓNA-TAS 2003, 225.

⁵² Lásd például ORTVAY 1892, 136: „A vár, fertő, hanság nyilván avar szavak, mert az első mellett maga a népnév bizonyít, a másik kettő mellett meg az, hogy e nevek nem avarsága esetére fel kellene tennünk, mit pedig nem hihetnénk, hogy e nép a Hanság és a Fertő tájain lakva, egyiknek sem adott legyen nevet” (!); de hasonlóképp: TÁLOS 1989, 174–184; MAÁR 1996, 82–91. stb. A kérdéstről általában: SÁNDOR 2011.

⁵³ *Győr* az avar eredetűnek tartott helynevek sorában rendszerint az első helyen áll, függetlenül attól, hogy máig nem nyert bizonyítást török vagy más belső-ázsiai etimológiája. Vö. SZŐKE 1953, 202–203; KÖRÖS 2001, 10.

⁵⁴ Például BELITZKY 1938, 116.

⁵⁵ FODOR 1942, 127.

⁵⁶ Ez utóbbiakat nem kisebb kutató tartotta avar eredetűnek, mint Váczy Péter (VÁCZY 1971, 55–56). Váczy ugyan kiváló történész volt, de ahogyan Szőke Béla Miklós rámutatott, ezek az azonosításai amatőr etimologizálások csupán (SZŐKE 2006, 512, 41. jegyzet).

át lehetne folytatni,⁵⁷ azonban ennek nem lenne értelme, mivel ha valóban vannak is olyan Kárpát-medencei helynevek, amelyekkel kapcsolatban nem zárható ki akár az avar eredet sem, viszont ezt jelen tudásunk alapján minden kétséget kizáróan nem tudjuk bizonyítani. Ennek pedig a legfontosabb oka valóban az – amit nem tudunk itt elégszer hangsúlyozni –, hogy nem ismerjük az Avar Kaganátus területén élő népek nyelvét, különösképp a kései avar kor nyelvi és etnikai viszonyait!

A fent említett Árpád- és középkori helynévi anyag áttekintését követően tehát csak annyi gyanítható, hogy a helynévi anyagban lehetnek olyan elemek, melyek bizonyos nyelvi kritériumok alapján az oszmán hódítás előtti időszakra korhatározható altáji nyelvekhez kapcsolhatók. Természetesen régóta ismert tény, hogy vannak altáji (leginkább török, de esetleg mongol és/vagy mandzsú-tunguz) nyelvi etimológiával magyarázható korai helyneveink az Árpád-, illetve a középkori helynévi anyagban, de ezek kronológiai rendszerezésének és pláne avarokhoz kötésének szempontrendszere finoman szólva is bizonytalan. Köszönhetően annak is, hogy a honfoglalás- és Árpád-kor folyamán több olyan altáji (leginkább perzse) török nyelvű csoportról van tudomásunk (például kabarok/kazárok, besenyők stb.) amelyek a Kárpát-medencébe költöztek, így az ó- és középtörök nyelvi etimológiák segítségével magyarázható nevek esetében az avarok mellett az imént felsorolt népek sem zárhatók ki az említett helynevek lehetséges forrásai közül. Ahogy Róna-Tas András is megfogalmazta egyik cikkében: „Egyre több adat mutat arra, hogy a magyarság a Kárpát-medencében még törökül beszélőket is talált. [...] Ezt a török hatást el kell különíteni a magyarsághoz csatlakozott és azzal együtt a Kárpát-medencébe vándorolt törökség hatásától.” Ez az elkülönítés azonban jelenleg roppant nehéz.

A helyzetet ráadásul az is bonyolítja, hogy amennyiben minden kétséget kizáróan bizonyítani lehetne, hogy egy vagy akár több helynév az avarokhoz kapcsolható, akkor sem igazolható maradéktalanul, hogy az adott helynév magyar csoportok avar csoportokkal történt érintkezése (együttélése?) révén került volna át az Árpád-kori helynévi anyagba, s így módon a magyar nyelvbe, hiszen közvetítő nyelvek és népek akár egész sorával is számolni kell. Leginkább persze szláv nyelvű csoportokkal. De az avarok esetleges elszlávosodását sem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk.⁵⁸ A szakirodalomban van olyan vélemény is,

⁵⁷ Ilyenek Belitzky János Kárpát-medencei helynevek mandzsú-tunguz (evenki) nyelvi adatokkal történő összevetései is, amelyek jó szándékú, de már-már Vámbéryt idéző naiv etimologizálási kísérletek, helyenként kifejezetten „meredek”, semmilyen egyéb forrással alá nem támasztható megállapításokkal, például „nyilvánvaló, hogy az Ilmár az onnét útrakelt 20 000 harcos egyik előkelő nemzetsége volt.” (BELITZKY 1989, 31). Így az általa idevont Moson, Lébény, Levél, Bajcs, Galánta, Arak, Szegle, Gyalap, Tályok, Hany, Hanság, Und, Bácsa, Szicsa, Mácsa/Mácsé, Bele/Beled/Beleg, Mohács, Szatmár, Urukang, Iván (!), Hecse, Ang, Botka, Buga/Bogács/Bogát, Bot, Bodon/Bodony, Babót, Tét, Táp, Gyánt, Gúg, Borba, Hecse, Ilmár, Kát, Sukuró, Gulla, Hal, Teke, Asszonyfa, Asszonyfalva (Belitzky nem vesz tudomást az asszony igazolt iráni nyelvi etimológiájáról sem.), Bene, Aszár, Tézsla, Csécsény, Csomor, Csemény, Szécsény, Csács, Szák, Cák, Ete, Tés, Nyeszkenye, Tarcs, Szolgyagyór, Győr, Komárom, Ketel, Eke, Gellér, Gyalla, Izsa/Izsáp, Mocs/Mocsa/Mocsola, Modor, Haláp, Berencse, Uny (de említ Szirák = Cirák, Tumbocka, Pentuca, Buga női neveket és Gug, Ilmár és Hilmed nemzetségneveket is), hely-, illetve személynveket bizonyíték híján nem tudjuk az avarokhoz kötni, ezért ezeket ki kell vennünk a lehetséges „gyanúsítottak” köréből (vö. BELITZKY 1989, 20–41).

⁵⁸ Vö. KRISTÓ 2003, 132–133. – „Számos látszólag „rendhagyó” jelenséget török és szláv jövevényszavaink köréből csak akkor tudunk megmagyarázni, ha egy török-szláv kétnyelvűséget feltételezünk természetesen úgy, hogy „egynyelvű” szlávok nagy számban voltak, de egynyelvű törökök aligha.” Ugyanakkor ahogy Cs. Sós Ágnes rámutatott, a szlávok elavarasodásával is számolnunk kell (Cs. Sós 1973, 80). De lásd még hasonlóképp: KÖLTŐ 1996, 187.

mely szerint éppenséggel ez utóbbi tényezővel magyarázható a Kárpát-medencei helynévi anyagban az avarsághoz kapcsolható helynevek hiánya (s egyúttal a szláv eredetű helynevek markáns megjelenése).⁵⁹

A képletet még tovább bonyolíthatja Futaky István azon elképzelése, mely szerint az avar birodalom nyelvei közé a mandzsu-tunguzt is fel kell vennünk.⁶⁰ Tehát nem csupán a törökökkel, hanem egy másik altáji típusú nyelvvel is számolnunk kell az avarok esetében. Ennek bizonyítékaként ő két Kárpát-medencei helynév, a *Berény* és a *Horó* új mandzsu-tunguz etimológiáját is felhossa.⁶¹ Ezek pedig nem csupán azt bizonyíthatják, hogy igenis vannak helynévi nyomai az avarságnak a Kárpát-medence Árpád- és középkori helynévi anyagában, de azt is, hogy e két helynév az avarság nyelvét illetőleg információként használható fel, sőt, közvetve az avar–magyar együttélésre (és nyelvi kölcsönzésre) is bizonyítékkal szolgálhatnak. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy nem tűnök hiperkritikusnak, ha felteszem, hogy mindössze e két helynévtől – még ha Futakynak igaza is van az etimológiájukat illetően is – nem várhatjuk el, hogy ennyi kérdésre (az avarság nyelve, az avar eredetű helynevek középkori túlélése, illetve az avarság és magyarság közötti közvetlen kölcsönzés lehetősége stb.) szolgáljon magyarázattal.

*

Ezzel egyúttal meg is érkeztünk az egész problémakör legfontosabb elvi kérdéséig. Vajon egy-két, de akár három-négy helynév bírhat-e bizonyító erővel az itt felvetett fajsúlyos kérdésekre (az avarok nyelve, az avar–magyar kontaktus jellege stb.) vonatkozóan?

Érdeemes talán tudománytörténeti kontextusba helyezni a választ. Györffy György több nagy korszakos tanulmánya, illetve sajnos torzóban maradt könyvsorozata, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* az Árpád- és középkori helynévi anyagot egy komplex történeti elemzés/következtetési rendszer meghatározó részének tekinti és így is kezeli azt, számos történeti konstrukciót építve rá.⁶² A történeti helynévkutatás a Györffy nevével fémjelzett budapesti műhely mellett az 1970-es években Kristó Gyulának és tudós kollégáinak (Makk Ferencnek és Szegfű Lászlónak) köszönhetően Szegeden is újabb lendületet kapott,⁶³ de meg lehet említeni Kiss Lajos szinte teljes munkásságát is ebben a kérdésben (különösen az 1988-as kétkötetes munkáját).⁶⁴ Az évtizedek során a hangsúlyok azonban mindinkább eltolódtak a fenti kérdésben, a korábbi pozitivisták szemléletét – csakúgy, mint annyi másban – a Kárpát-medencei történeti helynévanyaggal kapcsolatban mára egy jóval szkeptikusabb – és talán realistább – álláspont váltotta fel, mely felhívja a figyelmet a helynevek komplex nyelvi, történeti rekonstrukciók létrehozásában betöltött szerepének fenntarthatatlanságára, s egy visszafogottabb értelmezési mezőt javasolt. Ebben a vonatkozásban számos komoly eredménnyel járt a Hoffmann István által irányított debreceni helynévtörténettel foglalkozó

⁵⁹ REUTER 1961, 262; BENKÓ 1996; de vö. már korábban: BARTUCZ 1936, 41. – Avarok és szlávok feltételezett együttélésére lásd: PAP 2012, 120.

⁶⁰ FUTAKY 2001, 13; vö. még korábban BELITZKY 1989, 20–41.

⁶¹ FUTAKY 2001, 11. – Futaky művének erőteljes kritikáját lásd: KARA 2002, 491–496; RÓNA-TAS 2003, 219–225.

⁶² GYÖRFFY 1958; GYÖRFFY 1959; GYÖRFFY 1990; GYÖRFFY 1987–1998.

⁶³ KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973; KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1974; KRISTÓ 1976, 3–99; KRISTÓ 1983, 177–190; KRISTÓ 1988, 273–281.

⁶⁴ KISS 1988.

nyelvészeti műhely, mely PhD dolgozatok, cikkek és monográfiák egész sora révén helyezte új alapokra a hazai helynévtörténeti kutatásokat az 1990-es évek végétől, 2000-es évek elejétől kezdődően.⁶⁵

Visszatérve azonban vizsgált kérdésünkre: meggyőződésem, hogy nekünk is óvakodnunk kell a helynévi anyag túlértékelésétől! Kutatásaim alapján az avarok esetleges Kárpát-medencei helynévi nyomaira sem komolyabb történeti, sem pedig nyelvi rekonstrukciót nem érdemes alapozni.

Ráadásul még csak ott sem tartunk, hogy biztos, igazolt példákra építhetnénk. A helynévi anyagból ugyanis, – mint ahogyan azt fentebb láttuk – sajnos nem tudjuk minden kétséget kizáróan kiválasztani azokat a helyneveket, amelyek akár az avarság, akár az avar–magyar kapcsolatok nyomát őriznék. Persze ennek ellenére nem kizárt, hogy léteznek ilyenek. Azok a korábbi elképzelések – legalábbis véleményem szerint – ma már egyértelműen cáfolhatók, amelyek akár a helynevek révén (is) azonosíthatónak vélték akár az avarok nyelvét, s bizonyíthatónak akár az avarok 9. századi továbbélését, avagy *horribile dictu*, a kettős honfoglalás elméletét.⁶⁶

S itt talán érdemes egy kis kitérőt tenni. Ugyanis az avar kori helynevek tárgyalásánál nem mehetünk el a kettős honfoglalás elmélete mellett sem. Nem tehetünk úgy, mintha ez a kérdés nem merülne fel az avar/avar kori helynevek kapcsán, hiszen a kettős honfoglalás elméletének egyik „bástyája” éppenséggel a helynevekre épült. László Gyula és nyomában mások szerint az „avar eredetű” helynevek hiánya és a „magyar eredetű” helynevek sűrű hálózata az egykor avarokkal benépesített területen (tehát azokon a vidékeken, ahol számos avar temetőt és településrészletet tártak fel az elmúlt 150 évben) azt bizonyítaná, hogy ott valójában nem avarok, hanem magyarul beszélő csoportok éltek, s így nem meglepő, hogy a helynévi anyagban sem találjuk az avarok nyomait.⁶⁷

Számos történeti és régészeti bizonyíték mellett ennek azonban a helynévtörténeti adatok ellentmondani látszanak: így ha a Kárpát-medence egykori avarsága vagy annak tekintélyes része magyar nyelvű lett volna, akkor mindennek a jól kronologizálható magyar helynévi anyagban tipológiai nyomokat kellett volna hagynia. Minden olyan törekvés, amely nagyszámú „ismeretlen eredetű” helynevünket egyetlen nyelvhez kötné, pedig ugyancsak félreviszi a kutatást. S ráadásul – Benkő Loránd szerint – a magyar helynévanyag megnyugtatóan etimologizálható szubsztrátumának igen erős szláv dominanciája van, ami a kettős honfoglalás elméletébe ugyancsak nehezen illeszthető jelenség lenne.⁶⁸

Vannak természetesen olyan történeti periódusok (így például az Árpád- vagy az Anjoukor, de más korszakok is) amelyekkel kapcsolatban a Kárpát-medencei helynévi anyagot kiemelkedően fontos, releváns forráscsoportnak tekinthetjük, de konkrétan az általunk vizsgált kérdéskörben, azaz az Avar Kaganátussal kapcsolatos történeti rekonstrukciókban,

⁶⁵ HOFFMANN 2003; HOFFMANN 2005; TÓTH 2008; GYÖRFFY 2011; BÉNYEI 2012.

⁶⁶ Balogh László 1985-ös cikkében például kifejezetten a *Várkony*-helynevek fennmaradását tartja bizonyító erejűnek László Gyula kettős honfoglalás elméletének igazolására (BALOGH 1985). De lásd még: KABA 1994, 359; vö. ugyanígy: MAKKAY 2008, 223–224.

⁶⁷ LÁSZLÓ 1977; LÁSZLÓ 1978; vö. KRISTÓ 1983, 177–190; RÓNA-TAS 1996, 307–308.

⁶⁸ BENKŐ 1996, 961.

avagy az avarság továbbélésével kapcsolatban – úgy vélem – le kell számolnunk azzal a megközelítéssel, mely a helyneveknek döntő szerepet szán!⁶⁹

*

Mindezek után meg kell állapítanunk, hogy vizsgálataink során nem csupán a *Várkony*-helyneveink avar kori eredete kérdőjeleződött meg, de lényegében egy-két kivételtől eltekintve egyetlen további ezzel gyanúsítható helynév sem maradt fenn a rostán. Nem lehetetlen persze, hogy mégis vannak olyan helynevek, amelyek ide sorolhatóak, de a rendelkezésre álló adataink kis száma és megbízhatatlansága miatt képtelenség döntő módon állást foglalni ezekkel kapcsolatban. Mindez persze még nem feltétlenül bizonyítja azt, hogy ne lehetnének az Árpád-, illetve középkori helynévi anyagban olyan helynevek, amelyek kapcsolatba hozhatók az avarok Kárpát-medencei több száz éves jelenlétével, de ezek detektálása ma komoly akadályokba ütközik. Mindebből pedig az alábbi végkövetkeztetés adódik:

Jelen tudásunk szerint a Kárpát-medencét hosszú évszázadokig uraló avarság ittlétéhez lényegében nem, vagy csak egészen kivételes esetben kapcsolhatunk helyneveket. Ennek okai igen sokrétűek lehetnek: fakadhatnak a források hiányából, illetve a kora középkori általános helynévadási szokásokon kívüli további tényezőkből.

Egy dolgot azonban hangsúlyoznunk kell: az itt leírtakból a legkevésbé sem következik az, hogy avar csoportok ne érhettek volna meg a magyar honfoglalást. A helynevek hiánya ugyanis sem pro, sem pedig kontra nem bizonyító erejű. Tehát az avarokhoz kapcsolható helynevek hiánya, vagy esetleg általunk egyelőre nem megoldható biztos felismerése az Árpád- és középkori helynévi anyagban, valamint a két nép, az avarok és a magyarok Kárpát-medencei interakciójának megléte között nincs közvetlen összefüggés.

Viszont így a helynévi adatok értékének időszerű és reális felmérése nyomán, illetve az ide vonható történeti forrásaink kis száma és problematikussága okán megállapíthatjuk, hogy az avar továbbélés és különösen az alföldi avar továbbélés kérdéseinek tisztázása, valamint az avarság és a honfoglaló magyarság kapcsolatrendszerének feltárása ezért minden kétséget kizáróan a régészettudományra vár!

⁶⁹ Vö. MADARAS 2013, 9. – A helynevek imént említett bizonyítékként való felhasználásának korlátozottságát támaszthatja alá az a tény is, hogy jóformán semmit sem tudunk máskülönben az avar törzsekről, nemzetségekről, különféle társadalmi csoportokról, szemben például a Türk Birodalommal (Menandros ed. BLOCKLEY 1985, 172–173; DOBROVITS 2004; DOBROVITS 2004a), avagy az Arany Hordával (VÁSÁRY 1986, 178–185, 209–210). Keveset tudunk továbbá a különböző feladatkörökről (például határőrök stb.), és még mindig viszonylag kevés ismeretünk van az avar településhálózatról is. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a kagáni székhely meghatározása is komoly nehézségekbe ütközik a mai napig.) Egyelőre semmi bizonyíték sincs arra az elképzelésre sem, miszerint a Kései Avar Kaganátus az égtájak alapján lett volna felosztva: ezen elképzelés szerint a központi rész ura lett volna a kagán, nyugati rész ura a tudun, a keleti a jugurru, a déli a tarkán (vö. BÓNA 1987, 333–334; POHL 2002, 300). Pedig ezek a tényezők – mint azt más, sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező nomád és nem nomád kora középkori nép esetében világosan igazolni tudjuk – a korabeli helynévadási szokások szempontjából meghatározó jelentőségűek voltak. Ezekről viszont mi az avarok vonatkozásában jelenleg mi mit sem tudunk. Ahogy arra Bálint Csanád is felhívta a figyelmet: „*A steppei eredetű népek után általában kevés helynév maradt fenn. (E körülmény a társadalmi szerkezetükkel és gazdaságukkal kapcsolatban nagy horderejű általános következtetésekhez vezethet el, de az értékelése nem ide tartozik.) Az említett hiány különösen a Kárpát-medence fölött 250 éven át uralkodó avarok vonatkozásában szembeötlő.*” (BÁLINT 2006, 32).

IRODALOM

- ALFÖLDI 1932 = Alföldi A.: A tarqan méltóságnév eredete. *Magyar Nyelv* 28 (1932), 205–220.
- BÁLINT 2004 = Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs*. [VAH 16.a.] Budapest 2004.
- BÁLINT 2006 = Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. *Századok* 140 (2006), 1–70.
- BALOGH 1985 = Balogh L.: Várkony településneveink eredete és az avarok. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 20/2 (1985), 53–61.
- BARTUCZ 1936 = Bartucz L.: Rasz és nyelv. *Nyelvtudományi Közlemények* 50 (1936), 30–42.
- BELITZKY 1938 = Belitzky J.: *Sopron vármegye története I*. Budapest 1938.
- BELITZKY 1978 = Belitzky J.: Észrevételek és feltételezések a palócföld koraközépkori településföldrajzához és történetéhez. *NMMÉ* 24 (1978), 73–114.
- BELITZKY 1989 = Belitzky J.: Az 567–568. évi avar honfoglalók hely-, személy- és egyéb — név hagyományának kérdése. In: *Nógrádi Történeti Évkönyv 1989 Belitzky János emlékének tiszteletére*. Szerk.: Bagyinszky I.–Szvircsek F. [A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvének 1989/XV-ös különszáma.] Salgótarján 1989, 19–41.
- BENKŐ 1996 = Benkő L.: Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. *Magyar Tudomány* 103/8 (1996), 958–964.
- BÉNYEI 2012 = Béneyi Á.: *Helynévképzés a magyarban*. [A Magyar Névarchívum Kiadványai 26.] Debrecen 2012.
- BOGYAY 1960 = Bogyay, T. von: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung. *Südost-Forschungen* 19 (1960), 52–70.
- BOGYAY 1986 = Bogyay, T. von: Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenkunde. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986), 273–290.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 265–373.
- CLAUSON 1972 = Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972.
- CSALLÁNY 1967 = Csallány D.: Az avar törzs szervezete. *JAMÉ* 8–9:1965–1966 (1967), 35–56.
- CSALLÁNY 1968 = Csallány, D.: Neue Ergebnisse der awarenzeitlichen Forschungen in Ostungarn. *Študijné Zvesti Arhologického Ustavu Slovenskej Akademie Vied* 16 (1968), 59–70.
- CSALOG 1963 = Csalog Zs.: Régészeti kutatómunka Szolnok megyében. *Jászkunság* 9/2 (1963), 69–77.
- CSÁNYI 2009 = Csányi M.: Régészet. In: *Tiszavárkony község településrendezési terve. Örökségvédelmi hatástanulmány*. Gyula 2009, 9–21.
- CSENDES 1970 = Csendes, P.: Zu den Awarenkriegen unter Karl dem Grossen. *Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich und Wien* 41 (1970), 93–107.

- DOBROVITS 2000 = Dobrovits M.: „Avarnak nevezték magukat” – Theophylaktosz álavarjainak kérdéséhez. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. –Szalontai Cs. Szeged 2000, 191–196.
- DOBROVITS 2004 = Dobrovits M.: A nyugati türkök tíz törzsének kialakulása. *Antik Tanulmányok* 48 (2004), 101–109.
- DOBROVITS 2004a = Dobrovits M.: Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 9/3 (2004), 53–66.
- ERDÉLYI 2004 = Erdélyi I.: Keleti lovasnépek a Kárpát-medencében. *Tisicum* 14 (2004), 167–171.
- FELFÖLDI 2001 = Felföldi Sz.: Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében (Várkony). In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. [MÖK 14.] Budapest 2001, 28–39.
- FODOR 1942 = Fodor F.: *A Jászság életrajza*. Budapest 1942.
- N. FODOR 2012 = N. Fodor G.: Megjegyzések népnévi eredetű tulajdonneveinkről. *Névtani Értesítő* 34 (2012), 179–191.
- FRIED 1998 = Fried I.: Az ősz(?)magyar eposz felé (Jókai Mór és az „avarok”). In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu születésnapjára*. Szerk.: Makk F.–Tar I.–Wojtilla Gy. Szeged 1998, 63–67.
- FUTAKY 2001 = Futaky I.: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben*. Budapest 2001.
- FÜLÖP 1978 = Fülöp, Gy.: La survivance des Avars au IXe siècle. *Alba Regia* 16 (1978), 87–97.
- GOLDEN 1992 = Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden 1992.
- GOMBOCZ 1916 = Gombocz Z.: A pannóniai avarok nyelvéről. *Magyar Nyelv* 12 (1916), 97–102.
- GÖCKENJAN 1993 = Göckenjan, H.: Die Landnahme der Awaren aus historischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters, Teil I*. Hrsg.: Müller-Wille, M.–Schneider, R. Sigmaringen 1993, 275–302.
- GÖMÖRI 1977–1978 = Gömöri J.: Jelentés a nyugat-magyarországi vasvidék Győr-Sopron megyei lelőhelyeinek kutatásáról I. *Arrabona* 19–20 (1977–1978), 109–158.
- GÖMÖRI 2009 = Gömöri J.: Égi és földi kovács. In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Z.–Szulovszky J. [Anyagi kultúrák a Kárpát-medencében 3.] Szombathely 2009, 7–15.
- GYÖRFFY 1958 = Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. *Századok* 92 (1958), 12–87, 565–615.
- GYÖRFFY 1959 = Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1990 = Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990.
- GYÖRFFY 1997 = Györffy Gy.: Az avarok nyelve. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: Kovács L.–Veszprémy L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 3.] Budapest 1997, 141–144.
- GYÖRFFY 1987–1998 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest 1987–1998.

- GYÖRFFY 2010 = Györffy E.: A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5 (2010), 127–139.
- GYÖRFFY 2011 = Györffy E.: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. [A Magyar Névtárhívum Kiadványai 20.] Debrecen 2011.
- GYÖRFFY 2015 = Györffy E.: Tépe helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 53 (2015), 131–210.
- HAKAN 2013 = Hakan, A.: Tocharian ethnotoponyms and ethnohydronyms in Xinjiang. *Dil Araştırmaları* 13 (2013), 73–92.
- HARMATTA 1983 = Harmatta J.: Az avarok nyelvének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 30 (1983), 85–99;
- HARMATTA 1985–1986 = Harmatta J.: A Budapesti Történeti Múzeum avar rovásírásos feliratai. *Antik Tanulmányok* 32 (1985–1986), 46–56
- HARMATTA 1990 = Harmatta J.: A magyarság őstörténete. *Magyar Tudomány* 97 – Új folyam 35 (1990), 256–258.
- HARMATTA 1992 = Harmatta J.: Az onogur vándorlás. *Magyar Nyelv* 88 (1992), 257–272.
- HAUSSIG 1953 = Haussig, H. W.: Theophylaktos Exkurs über die skytischen Völker. *Byzantion* 23 (1953), 274–462.
- HAUSSIG 1973 = Haussig, H. W.: Zur Lösung der Awarfrage. *Byzantinoslavica* 34 (1973), 173–192.
- HECKENAST 1970 = Heckenast G.: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.] Budapest 1970.
- HECKENAST et al. 1968 = Heckenast G.–Nováki Gy.–Vastagh G.–Zolta E.: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. A honfoglalástól a XIII. század közepéig*. Budapest 1968.
- HERÉNYI 2003 = Herényi I.: Nyugat-Magyarország a honfoglalás korában. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk.: Mayer L.–Tilcsik Gy. Szombathely 2003, 21–26.
- HOFFMANN 2003 = Hoffmann I.: *Magyar helynévkutatás 1958–2003*. [A Magyar Névtárhívum Kiadványai 7.] Debrecen 2003.
- HOFFMANN 2005 = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk.: Hoffmann I. [A Magyar Névtárhívum Kiadványai 10.] Debrecen 2005.
- HORVÁTH 2008 = Horváth L.: A Baján, Bán avar kori eredetű személy-, méltóság- és településnevekről. *Eleink* 7 (2008), 57–69.
- JANKOVICH 1983 = *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében*. Bev., jegyzetekkel ellátta és közléteszi: Jankovich B. D. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11.] Békéscsaba 1983.
- JUHÁSZ 1992 = Juhász, I.: A new Avar Period runic inscription from Szarvas. In: *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project*. Ed.: Bökönyi, S. Budapest 1992, 379–382.
- KABA 1994 = Kaba Á.: Az őskronika és Anonymus koratörténete. *Életünk* 32/3–4 (1994), 352–362.
- KARA 2002 = Futaky I.: Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2001, 146 lap. [Recenzió.] *Magyar Nyelv* 98 (2002), 491–496.
- KARALYOS-SZÉNÁSI 2000 = Karalyos-Szénási Gy.: *Tépei krónika*. Tépe 2000.

- KIRÁLY 1997 = Király P.: A magyarok népneve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában. *Életünk* 35/1 (1997), 94–127.
- KISS 1979 = Kiss A.: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában. In: *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Szerk.: Bándi G. Pécs 1979, 329–423.
- KISS 1988 = Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest 1988.
- KISS 1997 = Kiss L.: Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: Kovács L.–Veszprémy L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 3.] Budapest 1997, 187–197.
- KNIEZSA 1938 = Kniezsa I.: Magyarország népei a XI-ik században. In: *Szent István-Emlékkönyv II*. Szerk.: Serédi J. Budapest 1938, 365–172.
- KOVAČEVIĆ 1966 = Kovačević, J.: Avari na Jadranu. *Materijali Saveza Arheoloskih Drustava Jugoslavije* 3 (1966), 53–81.
- KÖLTŐ 1996 = Költő L.: Az első honfoglalók a Balaton partján. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M.–Révész L. Miskolc 1996, 187–196.
- KÖRÖS 2001 = Körös E.: *Győr külterületi földrajzi nevei*. [Győri Tanulmányok Füzetek. Tudományos Közlemények 7.] Győr 2001.
- KRISTÓ 1976 = Kristó Gy.: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *AUSZ AH* 55 (1976), 3–99.
- KRISTÓ 1983 = Kristó Gy.: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi Bölcsészműhely '82*. Szerk.: Róna-Tas A. Szeged 1983, 177–190.
- KRISTÓ 1988 = Kristó, Gy.: Toponomastica unna ed avara in Ungheria. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo I*. [Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 35.] Spoleto 1988, 273–281.
- KRISTÓ 2003 = Kristó Gy.: *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*. [Dél-Alföldi Évszázadok 20.] Szeged 2003.
- KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973 = Kristó Gy.–Makk F.–Szegefü L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. *AUSZ AH* 44 (1973).
- KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1974 = Kristó Gy.–Makk F.–Szegefü L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II. *AUSZ AH* 48 (1974), 3–55.
- KÜRTI 2004 = Kürti B.: Gondolatok az avarokról és az avar továbbélésről. *Korunk* 14/7 (2004), 9–15.
- LÁSZLÓ 1977 = László Gy.: *Régészeti tanulmányok*. Budapest 1977.
- LÁSZLÓ 1978 = László Gy.: *A kettős honfoglalás*. Budapest 1978.
- LEHOCZKY 1996 = Lehoczky A.: *Hangony-Hódos völgye a honfoglalók idején és a középkorban*. Miskolc 1996.
- LIGETI 1967 = Ligeti L.: Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz (bélyeg; terem; bér). *Magyar Nyelv* 63 (1967), 427–441.
- LIGETI 1986a = Ligeti L.: *A magyar nyelv török jövevényszavai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- LIGETI 1986b = Ligeti L.: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82 (1986), 129–151.
- LÖRINCZY 1994 = Lőrinczy G.: Avarok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Makk F.–Engel P. Budapest 1994.

- MAÁR 1996 = Maár F. G.: Az „avar” megtelepülés szaporodó kérdőjelei. *Magyar Szemle* 1996. január, 82–91.
- MADARAS 1994 = Madaras L.: A Tótipusztá-Igar kör és a griffes-indás kultúra kapcsolatai néhány VII-VIII. századi alföldi temető tükrében. *MKBKM* 1994, 161–166.
- MADARAS 2006 = Madaras L.: Griffek- indák – griffes-indás művészet (egy őcsödi temető különleges övveretei). *Arrabona* 44/1 (2006), 315–336.
- MADARAS 2013 = Madaras L.: Hunok, avarok, magyarok a Közép-Tisza vidékén I. *Zounuk* 27 (2013), 9–42.
- MAGYAR 1979 = Magyar K.: Somogyvár ispánsági és megyeközpontjáról. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk.: Kanyar J. [Levéltári Évkönyv 10.] Kaposvár 1979, 3–50.
- MAGYAR 2009 = Magyar K.: A somogyi középkori vasművesség (kovácművesség) emlékei I. In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Z.–Szulovszky J. [Anyagi kultúrák a Kárpát-medencében 3.] Szombathely 2009, 119–148.
- MAKKAY 1996 = Makkay J.: *Avarus, Hringus, Salanus. Tudósok költötte talányok Erik lovag 795-ös rablóhadjárataól Alpár homokjái*. Budapest 1996.
- MAKKAY 2008 = Makkay J.: *Siculica Hungarica*. Nagy Gézától László Gyuláig. *Acta Siculica* 2008, 209–240.
- MÁRTON 1994 = Márton A.: Varhun. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk: Kristó Gy. Szerk.: Makk F.–Engel P. Budapest 1994.
- MENANDROS 1985 = *The History of Menander the Guardsman*. Ed.: Blockley, R. C. Liverpool 1985.
- MORAVCSIK 1967 = Moravcsik, Gy.: Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom 869/70. In: *Studia Byzantina*. Cur. Harmatta, J. Budapest 1967, 127–138.
- MORAVCSIK 1983 = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica I–II*. Berlin 1983.
- NAGY 1970 = Nagy Á.: Visonta-Nagycsapás. *Régészeti Füzetek* I. 23:1969 (1970), 56.
- NÉMETH 1930 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930.
- NÉMETH 1991 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. (Második, bővített és átdolgozott kiadás; közléteszi Berta Á.) Budapest 1991.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007 = Nováki Gy.–Sárközy S.–Feld I.: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. [Magyarország Várainak Topográfiaja 1. – Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.] Budapest–Miskolc 2007.
- OLAJOS 1969 = Olajos T.: Adalék a (H)UNG(A)R(I) népnév és a késő avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969), 87–90.
- OLAJOS 1979 = Olajos T.: Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menander Protéktor. *AUSZ AH* 66 (1979), 3–17.
- OLAJOS 1996 = Olajos T.: A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gy.–Makk F. Szeged 1996, 9–20.
- OLAJOS 2001 = Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.
- ORTVAY 1892 = Ortvay T.: *Pozsony város története I*. Pozsony 1892.
- PALÁDI-KOVÁCS 2006 = Paládi-Kovács A.: *A Barkóság és népe*. Miskolc 2006.
- PAP 2012 = Pap I. K.: Koraközépkori településrészlet Kemenespálfa-Zsombékoson (Vas megye). In: *Sötét idők rejtelmei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében*

- és környékén. Szerk.: Liska A.–Szatmári I. [Tempora Obscura 3.] Békéscsaba 2012, 119–186.
- PELLIOT 1915 = Pelliot, P.: L'origine de t'ou-kiue, nom chinois des turcs. *T'oung Pao* 16 (1915), 687–689.
- PELLIOT 1920 = Pelliot, P.: Á propos des Comans. *Journal Asiatique* 15 (1920), 125–185.
- POHL 1988 = Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.
- RÁCZ 2011 = Rácz A.: *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez.* [A Magyar Névarchívum Kiadványai 19.] Debrecen 2011.
- REUTER 1961 = Reuter C.: Pécs város neve. *JPMÉ* 1960 (1961), 255–269.
- RÓNA-TAS 1985 = Róna-Tas A.: A szarvasi tütartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87 (1985), 225–248.
- RÓNA-TAS 1995 = Róna-Tas A.: Hogyan hívták Árpád dédunokáját? In: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk.: Koszta L. Szeged 1995, 417–430.
- RÓNA-TAS 1996 = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 2002 = Róna-Tas A.: A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. In: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* Főszerk.: Kovács T. Szerk.: Garam É. Budapest 2004, 120–129.
- RÓNA-TAS 2003 = Róna-Tas A.: *Börtön szavunk és az avar–magyar kapcsolatok.* *Nyelvtudományi Közlemények* 100 (2003), 219–225.
- RÓNA-TAS–BERTA 2011 = Róna-Tas, A.–Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II.* Wiesbaden 2011.
- SÁNDOR 2011 = Sándor K.: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet.* Budapest 2011.
- SOÓS–SZABÓ 1989 = Soós I.–Szabó L.: Tiszavárkony. In: *Adatok Szolnok megye történetéből II.* Szerk.: Tóth T. Szolnok 1989, 689–703.
- Cs. SÓS 1973 = Cs. Sós, Á.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert.* [Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.] München 1973.
- SELMECZI 1974 = Selmeczi L.: Szolnok megye vázlatos története a IX–XVIII. században. In: *Szolnok megye néprajzi atlasza I. 1.* Szerk.: Szabó L.–Csalog Zs. Szolnok 1974, 27–41.
- SIMONYI 1968 = Simonyi D.: Tárkány helységeink és az avarság. *Magyar Nyelv* 64 (1968), 438–445.
- STAMLER 1989 = Stampler I.: *Milyen lehetett az ősi Somogyország?* [Iskola és levéltár 31.] Kaposvár 1989.
- SZÁDECZKY–KARDOSS 1990 = Szádeczky-Kardoss, S.: The Avars. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Ed. Sinor, D. Cambridge 1990, 206–228.
- SZÁDECZKY–KARDOSS 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* [MŐK 12.] Budapest 1998.
- SZÉKELY 1995 = Székely Gy.: A honfoglalás-kori maradvány népek a Kárpát-medencében (román és német elméletek). In: *A honfoglalás és az Árpád-kor népessége.* Szerk.: Kovacsics J. Budapest 1995, 73–82.
- SZÖKE 1953 = Szőke B.: Győr. *Magyar Nyelv* 49 (1953), 202–203.

- SZŐKE 2006 = Szőke B. M.: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben. *Arrabona* 44/1 (2006), 497–522.
- SZŐKE 2011 = Szőke B. M.: *Pannónia a Karoling-korban*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Budapest 2011.
- SZŐKE 2014 = Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014.
- TAKÁCS 1991 = Takács M.: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. [In: A népvándorlások fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások] *MFME* 1984–1985/2 (1991), 503–529.
- TÁLOS 1989 = Táló G.: Egy avar korra utaló településhálózat nyomai a magyar helynevekben. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A 4. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. Balogh L.–Ördög F. Zalaegerszeg 1989, 174–184.
- TÓTH 2008 = Tóth V.: *Településnevek változástipológiája*. [A Magyar Névérték Kiadványai 14.] Debrecen 2008.
- UNGVÁRY 1997 = Ungváry J.: „...qui Ungri vocantur”. *Magyar Nyelv* 93 (1997), 441–446.
- VÁCZY 1971 = Váczy P.: A város az ókor és a középkor fordulóján. In: *Győr. Várostarténeti tanulmányok*. Szerk.: Dávid L.–Lengyel A.–Z. Szabó L. Győr 1971, 51–78.
- VÁSÁRY 1986 = Vásáry I.: *Az Arany Horda*. Budapest 1986.
- VÉKONY 1987 = Vékony G.: *Későnépvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely 1987.
- VÉKONY 1997 = Vékony G.: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. *Életünk* 35 (1997), 1145–1170, 1317–1340.
- VIKÁR 1916 = Vikár B.: A pannóniai avarok nemzetisége. *Magyar Nyelv* 12 (1916), 207–210.
- WAGNER 1955 = Wagner, H.: *Urkundenbuch des Burgenlandes I*. Graz–Köln 1955.
- WOLFRAM 1995 = Wolfram, H.: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. In: *Österreichische Geschichte 378–907*. Hrsg.: Wolfram, H. [Österreichische Geschichte 1.] Wien 1995.
- WOLFRAM 1995 = Wolfram, H.: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. [Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31.] Wien–München 1996.

Traces of toponyms from the Avar period in the Carpathian Basin II

In 2001, I wrote a paper about the *Várkony* toponyms of the Carpathian Basin in 2001. This topic has drawn my attention because it is a common place in the academic literature that the *Várkony* toponyms are the only or the most certain toponymic traces of the Avar Khaganate. However, in that paper I pointed out that there were several problems with this opinion:

1. There is a six-hundred-year gap between the last mention of the *Varchonites* (that is the other name of the Avars, or one of the groups of the Avars in the Greek sources) and the first mention of the *Várkony* toponyms.
2. We know very little about the relation of these two words (*Varchonites* – *Várkony*), and we actually know nothing about the peoples who took part in the process of word lending. We cannot verify that the *Várkony* was not a stem from a personal name as well.
3. There are some historical and topographical problems with the situation of the *Várkony* toponyms too.

Therefore, in that article I have carefully queried the relationship of these two words. As far back as 2001, I knew that the solution to the question of the *Várkony* toponyms was not able to solve all the problems of the toponyms from the Avar Period in the Carpathian Basin. I knew that we have to examine all the toponyms possibly related to the Avars or the age of the Avar Khaganate in the academic literature.

That is why in the present paper I make an attempt to collect all the problems regarding the probable toponymic material of the Avar Age.

First of all, I set up two main categories of the examined toponyms:

1. The first one contains the toponyms and hydronyms of the contemporary Greek and Latin sources considering the area of the Avar Khaganate between 567 and the 9th century AD.
2. The second one optionally contains all the possible toponyms and hydronyms of the later Latin sources regarding Hungary from the age of the Árpád Dynasty and the Middle Ages.

Afterward I collected all the potential data of the written sources and all the observations of the scholars who dealt with this difficult question.

All in all, I have made the following assumptions:

1. Apart from one or two ambiguous examples (e.g. *Teremhegy*), we are not able to find a toponym of the contemporary sources which could survive after the fall of the Avar Khaganate. At the end of the 9th century, the conquest of the Carpathian Basin by the early Hungarians made almost a *tabula rasa* in the world of the toponyms (except for the Antique names of the big rivers, etc.).
2. The sporadic words of Avar origin (names of peoples or tribes, personal names and names of the office-holders) from the Greek and Latin sources do not appear among the toponyms of the Hungarian Kingdom in the Middle Ages.
3. We know almost nothing about the language/languages of the Avar Khaganate despite of all the attempts to find toponyms of Avar origin out of the many thousand toponyms of unidentified origin of the Carpathian Basin. These attempts ended with a failure.

Even so, all these assumptions will not be able to affect the question of the survival of the Avars in the Carpathian Basin in the 9th century AD, and the possibility of connection between late Avars and early Hungarians as well.

Megjegyzések a Kárpát-medence 9. század eleji történelméhez

A 9. századi avarság történelmének egyik fontos eseménye volt, amikor 811-ben Krum bolgár fejedelem egy, az országába benyomuló, I. Niképhoros császár (802–811) vezette bizánci haderő felett a szomszédos területek avarjai és szlávjai közül felfogadott (segéd)csapatoknak köszönhetően aratott teljes diadalt.¹ Az avarok részvétele a hadi eseményekben – valamint a bolgár uralkodó 814. évi Bizánci Birodalom elleni hadjáratában² – világosan bizonyítja, hogy a 8–9. század fordulóján lezajlott, sokáig végzetesnek tartott frank támadások³ után is számolnunk kell a lassan felbomló Avar Kaganátus politikai szervezetének, katonai erejének és népességének létevel a Kárpát-medencében és az azzal szomszédos területeken.⁴

Bár a 811. évi hadjáratról több forrás beszámol,⁵ közülük azonban csak egy bizánci munka – amelyet a kutatás a *Scriptor Incertus de Leone Armenio A (811. évi krónika)* néven idéz⁶ – említi meg, hogy a bizánci haderőtől többször is vereséget szenvedő bolgárok „avarokat fogadtak zsoldba és a körülöttük lévő szláv országok lakóit” (μισθωσάμενοι ἸΑβάρους καὶ τῆς περὶ τὴν Σκλαβηνίαν).⁷ A bizánci sereg elől országa belsejébe visszavonuló bolgár uralkodó tehát nem csak a fennhatósága alatt élő etnikai csoportokat szólította fegyverbe, hanem az országával szomszédos, neki közvetlenül alá nem vetett avarok és szlávok közül is fogadott fel pénzért harcosokat.⁸ Ezen avarok minden bizonnyal a Kárpát-medence keleti felén éltek, ahol létüket még közel egy évszázaddal később is írott forrással tudjuk igazolni.⁹ Mango felhívta a figyelmet arra, hogy egy bizánci forrásban, Szent Jóannikios (†846) életírásának a 9. század közepén készült változatában a szerző, Sabbas, I. Niképhoros császár 811. évi hadjáratának leírása során azt állítja, hogy a bolgár uralkodó, Krum, a bizánci haderő ellen

* SZTE Klebelsberg Könyvtár, Keleti Gyűjtemény, laszlo.balogh@ek.szte.hu

¹ Az eseményekre lásd: BEŠEVLEV 1981, 240–246; TREADGOLD 1988, 168–174; SOPHOULIS 2012, 192–216.

² G. TÓTH 1977, 41–44; OLAJOS 2001a, 62–69.

³ Lásd VÁCZY 1974, 1041–1061; BÓNA 1984, 336–342; POHL 1988, 318–322; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 277–307; SZÓKE 2006, 497–522.

⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a, 195–200; SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 231–233; OLAJOS 1996, 91–103; OLAJOS 2001a, 44–69; OLAJOS 2001b, 50–56. vö. SZALONTAI 1984–1985a, 463–482; SZALONTAI 1987, 309–347; KÖLTŐ et al. 1987–1989, 283–307; RICZ 1993, 172; SZALONTAI 1995–1996, 13–19; KÖLTŐ et al. 2014, 361–386.

⁵ LIBI II. 22, 28, 41–42, 54–55, 277, 305–306, 344, 384; GIBI III. 282–283; GIBI IV. 11–27.

⁶ Lásd OLAJOS 2001a, 44–49; SOPHOULIS 2010.

⁷ OLAJOS 2001a, 49–50.

⁸ GJUSELEV 1966, 20–23; BEŠEVLEV 1981, 244; SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 207–208. 15. jegyz.; OLAJOS 2001a, 50–61; BALOGH 2007, 13–15; SOPHOULIS 2012, 126, 200, 206, 210; GEORGIEV 2014, 115.

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a, 195–200; SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 231–233. vö. FÜLÖP 1975, 87–97.

a szomszédos (barbár) népek közül bérelt fel csapatokat (τα ὄμορα μισθωσάμενοι ἔθνη).¹⁰ A szerző ezen adata egyértelműen azonos szöveg hagyományt tartott fenn, mint a *Scriptor Incertus de Leone Armenio A*.¹¹ Ez alapján pedig teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a forrás azon részlete, miszerint Krum barbár népeket fogadott a zsoldjába, voltaképpen a Bolgár Fejedelemséggel szomszédos területekről érkező avar és szláv (segéd)csapatokra értendő.¹² Így még egy forrás igazolja a *Scriptor Incertus de Leone Armenio A* állítását az avaroknak a bolgárok oldalán való harcáról a 811. évi bizánciak elleni háborúban.

Újabban Sophoulis hívta fel a figyelmet arra, hogy I. Niképhoros bizánci császárnak az a lépése, hogy a hadjárat megindítása előtt követeket küldött Nagy Károly frank uralkodóhoz (†814), nem volt független a bolgárok ellen indítandó támadásától.¹³ Azt tudjuk, hogy amikor I. Niképhoros trónra lépett – szakítva a VI. Kónstantinos császár (780–797) trónfosztását követően a hatalmat megragadó Eiréné császárnő (797–802) politikájával – mereven elutasította a frank uralkodó császári címének az elismerését.¹⁴ A két uralkodó viszonya annyira ellenségesé vált, hogy a 9. század első évtizedében a bizánci császár által sajátjának tekintett Velence többször is a Frank Birodalom érdekszférájába került.¹⁵ A két birodalom viszonyában azonban 810-ben változás állt be. Ez év októberében I. Niképhoros császár által küldött követek érkeztek Aachenbe.¹⁶ A frank uralkodó fogadta őket, és elküldte a saját küldötteit velük együtt Konstantinápolyba. Jelezte, hogy lemond Velence és Dalmácia feletti jogigényéről, amennyiben I. Niképhoros kész véget vetni a két birodalom közötti ellentéteknek. A frank követeket végül – az I. Niképhoros halála és a fia, Staurakios lemondása után trónra lépő – I. Mikhaél Rhangabé császár (811–813) fogadta, és ő volt az, aki rendezte a két birodalom között fennálló konfliktusokat.¹⁷

Azt a feltételezést, mely szerint I. Niképhoros császár a Frank Birodalmat katonai fellépésre akarta sarkallni már 810–811-ben a Bizánci Birodalommal ellenséges bolgárok, avarok és szlávok ellen, támogathatja, hogy néhány évvel később már forrással tudjuk igazolni V. León bizánci császárnak (813–820) egy ilyen szándékát. 814-ben V. León császár követeket fogadta I. (Jámbor) Lajos frank uralkodó (814–840), akit a bizánci császár arra kért, hogy a „bolgárok és más barbár népek” elleni harcát segítse.¹⁸ Mivel pedig ebben az évben a bolgárok oldalán avarok és szlávok készültek Konstantinápoly ostromára,¹⁹ aligha lehet kételkedni abban, hogy a „barbár népek” alatt voltaképpen ezen etnikumokat kell értenünk.²⁰ Ha azonban 814-ben a bizánci császár a frankok katonai segítségét kérte a „bolgárok és más

¹⁰ MANGO 1983, 399–400. vö. TAPKOVA-ZAIMOVA 1981, 133. Erre a forrásrészletre a magyar kutatók közül tudomásom szerint csak Király tett rövid utalást, amikor annak híradását tévesen a magyarokra vonatkoztatta (KIRÁLY 1977, 25, 52–53).

¹¹ MANGO 1983, 399–400; SOPHOULIS 2010, 379–382. vö. TREADGOLD 1988, 376–378; MARKOPOULOS 1999, 257, 261; HALDON–BRUBAKER 2001, 179–80; STEPHENSON 2006, 93–94, 97.

¹² MANGO 1983, 399–400; SOPHOULIS 2012, 210.

¹³ SOPHOULIS 2011, 406; SOPHOULIS 2012, 180.

¹⁴ TREADGOLD 1988, 130; CLASSEN 2005, 157–158.

¹⁵ GARDNER 1905, 107–108; TREADGOLD 1988, 143–144, 147, 155, 159, 161, 166; NICOL 1999, 14–17; BRÉHIER, 1999, 97–98; CLASSEN 2005, 165–166.

¹⁶ *Annales regni Francorum* 133; TREADGOLD 1988, 166.

¹⁷ NICOL 1999, 17–18; OSTROGORSKY 2003, 179; CLASSEN 2005, 168–169.

¹⁸ *Chronicon Laurissense breve* 122; LIBI II. 23; G. TÓTH 1977, 41–44; OLAJOS 2001a, 62–66; SOPHOULIS 2011, 406.

¹⁹ OLAJOS 2001, 65, 69.

²⁰ G. TÓTH 1977, 41–44; OLAJOS 2001a, 66; SOPHOULIS 2011, 406.

barbár népek” ellen, vajon a 811. év alatt az *Annales regni Francorum* által említett Kárpát-medencei események nem utalhatnak-e egy ehhez hasonló akcióra?

Az *Annales regni Francorum* a 811. év alatt megemlíti, hogy Nagy Károly elküldött egy sereget mindkét Pannoniába, hogy a hunok és a szlávok közötti vitáknak véget vessen (*in Pannonias ad controversias Hunorum et Sclavorum finiendas*).²¹ A frank sereg felvonulásának köszönhetően az év utolsó hónapjaiban az avarok egyik vezetője, a *canizauci* (*canizauci princeps Avarum*) és a tudun, más előkelőkkel, valamint szláv vezérekkel Aachenbe ment a császárhoz (*qui a ducibus copiarum, quae in Pannoniam missae fuerunt, ad praesentiam principis iussi venerunt*).²² Mivel az utóbbiakról a forrás azt mondja, hogy ők a Duna mentén élnek (*circa Danubium habitantium*), míg a *canizauci* és a tudun népei esetében Pannoniát (valószínűleg a Drávától északra lévő területét)²³ adja meg a lakhelyüknek (*qui de Pannonia venerunt*), jogos az a feltételezés, hogy itt a szlávok alatt azon csoportokat kell értenünk, akik – mégha területeik részben át is nyúlhattak a Dráva–Száva közének délkeleti felére vagy esetleg a Száva torkolatától délkeletre lévő Duna-szakaszra – főképpen a Duna–Tisza közén, a belgrádi Duna-szakasztól északra éltek (*circa Danubium*).²⁴ Ezt a területet és az itt élő népeket Nagy Károly 803-ban már uralma alá hajtotta (*Annales Lobienses* 803: *Eo anno Pannonia cum finitimis regnis sub ditione imperatoris redacta est.*; Einhardus *Vita Karoli Magni imperatoris: post quam utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubii ripa Daciam [...] tributarias efficeret*).²⁵ A belgrádi Duna-szakasztól északra élő szlávok pedig – legalábbis 824-ben már ezen a néven a terület lakóiként említik őket a források – az abodritok voltak (818: *legati, Abodritorum*; 824: *Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*),²⁶ míg a Dráva–Száva közének délkeleti felén 818-ban már bizonyosan a korábban bolgároktól elszakadt timocsánok szláv népe élt frank fennhatóság alatt.²⁷

Mivel a forrás azt mondja, hogy Nagy Károly a frank sereget mindkét Pannoniába küldte (*in Pannonias*),²⁸ ez alatt a Dráva–Száva közét (Pannonia Inferior), valamint a Dráva és a Rába közötti, a Dunántúl délnyugati részére kiterjedő területet (Pannonia Superior) kell értenünk, amelyek a 8–9. század fordulóján frank függésbe kerültek.²⁹ Mivel Pannonia Inferior területén zömében szlávok, míg Pannonia Superior területén – politikai értelemben domináns szerepben – az Avar Kaganátus steppei eredetű csoportjai éltek,³⁰ ez összhangban áll azzal, hogy 811-ben a frank haderőt a hunok és a szlávok közötti ellenségeskedések miatt indították útnak. Ennek a haderőnek a felvonulása – a Frank Birodalom belügyeként – tehát

²¹ *Annales regni Francorum* 135.

²² *Annales regni Francorum* 135; COLLINS 1998, 99, 193–194; ZERVAN 2000, 36–37; SOPHOULIS 2012, 193–194.

²³ Pannonia Pannonia Inferiorra és Superiorra való egyházi elkülönítése (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 294) hamarosan azok politikai különválasztását is eredményezte (lásd *Annales regni Francorum* 149).

²⁴ Lásd SZÖKE 2014, 24.

²⁵ *Annales Lobienses* 230; Einhardi *Vita Karoli Magni* 18; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 303. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 191–194; SZÁDECZKY-KARDOSS 1983b, 210; OLAJOS 2001, 36–37; GEORGIEV 2014, 114.

²⁶ *Annales regni Francorum* 149, 159, 165–166; SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a, 192–193; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 303; SOPHOULIS 2012, 295; GEORGIEV 2014, 108–110, 114.

²⁷ *Annales regni Francorum* 149.

²⁸ BÓNA 1985, 151.

²⁹ BÓNA 1985, 151–152.

³⁰ BÓNA 1985, 152. vö. *Annales Mettenses priores* 103; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 302.

alapvetően a két Pannoniát érintette,³¹ de megjelenésük a Duna mentén a – mindkét Pannoniától keletre (és délkeletre?) – élő szlávok vezéreit is arra kényszerítette, hogy megjelenjenek Nagy Károly udvarában, és ismét elismerjék a fennhatóságát.

A tudunról, mint az Avar Kaganátus egyik tisztségviselőjéről több latin forrás is megemlékezik.³² A 8. század végén, úgy tűnik, az avar kagán és a – valószínűleg az Avar Kaganátus keleti felén élő – jugurus³³ után ő volt a legjelentősebb vezető.³⁴ Amikor a Frank Birodalom a 8–9. század fordulóján kiterjesztette a fennhatóságát a Kárpát-medence nyugati felére, a tudun – aki a Kárpát-medence délnyugati része felett gyakorolhatott hatalmat – megtartva a címét elismerte Nagy Károly fennhatóságát és megkeresztelkedett. A 811. évben már e tudun egyik utóda járt a frank udvarban.³⁵ A forrás által említett avar fejedelem, a *canizauci* azonosításában azonban a kutatók véleménye már erősen megoszlott. Egyesek úgy gondolták, hogy a latin alak egy avar kagán, Izsák (*can izauci) nevét rejtí. ³⁶ Pohl úgy vélte, hogy a *canizauci* voltaképpen a 805. évben az Avar Kaganátusban Nagy Károly kegyéből a teljes hatalmat megkapó, majd megkeresztelkedő Ábrahám kagánra vonatkozik. A *canizauci* ebben az esetben ugyanaz a cím lenne, mint amelyet a Bolgár Fejedelemség uralkodói a 820-as évektől a görög lejegyzéses *καναουβιγυ* formában szerepeltettek a neveik mellett.³⁷ Hasonlóképpen Vékony azt feltételezte, hogy a *canizauci* alatt Krum bolgár fejedelmet kell érteni, aki eszerint személyesen is ellátogatott Nagy Károlyhoz Aachenbe.³⁸ Más kutatók azt feltételezték, hogy a *canizauci* egy avar 'káni követ' jelentésű szó latin lejegyzése (t. *saucy* 'közbenjáró, követ', t. *kam* (<kani) 'saman' vagy *kan* 'uralkodó').³⁹

Az kétségtelen, hogy 805-ben az avar kagán az ószövetségi Ábrahám nevet viselte,⁴⁰ de kérdés, hogy önmagában ez alapján – a bibliai párhuzamra hivatkozva – feltételezhetjük-e,

³¹ BÓNA 1985, 152, 159.

³² A 795–796-ban a frankoknak behódoló és megkeresztelkedő tudunról (*Annales regni Francorum* 98; *Annales qui dicuntur Einhardi* 97; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 288–289) tudjuk, hogy ezt követően „fogadott hűségét nem sokáig tartotta be”, fellázadt, de lázadását leverték, és ő maga pedig „hítségéért [...] megbűnhődött” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 289; *Annales qui dicuntur Einhardi* 101). Míg Bóna a tudun lázadásának leverését 796-ra tette (BÓNA 1966, 319), Szádeczky-Kardoss úgy vélte, hogy erre 797-ben került sor (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 296–297). Bármelyik nézet legyen is helyes, 811-ben már bizonyosan nem a frankoknak elsőként behódoló tudun járt a frank uralkodó udvarában, hanem egyik utóda.

³³ POHL 1988, 293–300; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 283–284. A címre lásd: KÓPRULU 1938, 337–341; CLAUSON 1972, 905–906; DOERFER 1975, 175–176; LIGETI 1986, 146–147.

³⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 284–285.

³⁵ VÁCZY 1974, 1050, 1052, 1055; BEŠEVILIEV 1981, 300–301; POHL 1988, 300; SZÓKE 1996, 21, 23; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 285, 288–289; SZÓKE 2011, 15–20; SZÓKE 2014, 13, 15, 17, 21, 23, 24. A tudun cím az eurázsiai steppe nomád népei körében jól ismert. A türkök esetében – kínai forrás szerint – a 7. század elején a nem királyi vérből származó kormányzók viselték örökletesen ezt a címet, akik az alávett uralkodók ellenőrzését és az adók beszedését végezték. A tudunok azonban, kihasználva a központi hatalom gyengülését, önálló szerephez is juthattak (CHAVANNES 1903, 21, 24; GOLDEN 1980, 216; LIGETI 1986, 147–148; DOBROVITS 2010, 78–79, 81–84; SKAFF 2012, 243). A kazároknál a Krím félszigeten lévő Kherson kazár helytartója viselte ezt a címet, valamint a Tbilisit ostromló kazár sereg vezetőjének egyik embere (DOWSETT 1961, 101; GOLDEN 1990, 215–216). Az avar tudun cím kazár eredetének Vékony által vázolt történelmi háttere (VÉKONY 1983, 223) minden alapot nélkülöző fikció.

³⁶ Lásd HOWORTH 1889, 806; MMFH I. 44. 8. jegyz.; VÉKONY 1981, 78; KOZIÁK 2008, 17.

³⁷ POHL 1988, 304–305. A bolgár címre: PRITSAK 1955, 40; MENGES 1958, 448; BEŠEVILIEV 1963, Nr.56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65; TEKIN 1987, 42–44; GOLDEN 1992, 249; STEPANOV 2001, 1–19; SOPHOULIS 2009, 131. vö. RYBATZKI 2006, 660–661; CURTA 2006, 25–29; SOPHOULIS 46. o. 214. jegyz.

³⁸ VÉKONY 1981, 78.

³⁹ LIGETI 1986, 144–145; GOLDEN 1992, 110. vö. NÉMETH 1930, 104; HARMATTA 1983, 71; SZÓKE 2014, 24.

⁴⁰ *Annales Iuvavenses maiores* 738; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 307.

hogy 811-ben egy Izsák nevű kán/kagán ült az avar trónon. Ráadásul az avar uralkodók a kagán címet viselték, jelenleg velük kapcsolatban a kán címet forrással nem tudjuk igazolni.⁴¹ Az a feltevés, hogy a *canizauci* voltaképpen egy, a bolgároknál meglévő *κανισουβρι* címnek a latin lejegyzése lenne, paleográfaiilag és hangtanilag akár még magyarázható is, de természetesen az, hogy Krum bolgár uralkodó, vállalkozva egy több mint 2000 kilométeres útra, Aachenbe ment volna – ahogy Vékony gondolta –, aligha valószínű. Az pedig, hogy a *canizauci* egy avar követ címe volt, nyelvészeti alapon nem kizárt,⁴² de a latin forrásban rá használt megjegyzés (*princeps Avarum*) inkább egy politikai vezetőt, mintsem egy egyszerű követet sejtet. Bárki is legyen a *canizauci*, a tudonnal és több előkelővel⁴³ és szláv vezérrel való együttes megjelenése Nagy Károly előtt azt jelzi, hogy a frank ellenőrzés alatt lévő Kárpát-medencei, és a vele szomszédos Duna mentén lévő területek (*qui de Pannonia venerunt; circa Danubium habitantium*) ügyeinek rendezése volt a frank sereg feladata. E haderő 811 nyarán mindkét Pannoniában jelen volt, ez pedig aligha lehetett független attól, hogy ezzel közel egy időben a bolgárok élet-halál harcot folytattak az I. Niképhoros császár vezette bizánci haderővel.⁴⁴

Abban pedig aligha lehet kételkedni, hogy Krum bolgár uralkodó tarthatott attól, hogy a Frank Birodalom, amely másfél évtized alatt 500 kilométerrel tolta keletebbre a határát, kiterjesztheti a fennhatóságát a Dunától délre lévő, bolgár érdekszférába tartozó területekre, illetve népekre is. Egy latin szerző, Notker Balbulus azt állítja, hogy korábban Nagy Károly tervbe is vett egy bolgárok elleni katonai fellépést, és úgy tűnik, azt csak 803–804-ben adta fel, amikor az avarok lázadását leverték a frankok. Ekkor ugyanis a császár úgy látta, hogy az avarok nélkül a bolgárok „a frankok birodalmának immár nem lesznek ártalmára.”⁴⁵ Amiatt is joggal gondolhatunk arra, hogy Krum számolhatott a frank terjeszkedéssel, mert nem sokkal később a bolgárok is sikerrel hajtották uralmuk alá a Kárpát-medence korábban frank érdekszférába tartozó területeinek egy részét. Krum egyik utóda, Omurtag (814~815–831), amikor trónra lépése után nem sokkal előnyös békét kötött a Bizánci Birodalommal, csapatait állama északi határainak a kiterjesztésére küldte. Nem csak a kelet-európai steppének a Dunától északra lévő szejetére – amelynek déli része már Krum idején bolgár kézen volt⁴⁶ – nyomultak be a csapatai, egészen a Dnyeperig (*ποταμοντον Δάναπρην*),⁴⁷ hanem a Kárpát-medence déli részére is. 826-ra a bolgárok elfoglalták a Szerémség déli területeit és az ott élő – korábban éppen a bolgár uralom elől a frankok fennhatósága alá húzódo – timocsánok⁴⁸ fölélőljárókat helyeztek.⁴⁹ Ezzel közel egyidőben pedig előrenyomulva a Tiszáig (*Τήσαν*)⁵⁰ uralmuk alá hajtották az Alföld déli részén élő, a bolgárok korábbi ellenséges lépéseit követően a frankok fennhatóságát szintén elismerő abodritokat is.⁵¹ Míg tehát Nagy Károly idején a Frank Birodalom terjeszkedésétől kellett tartaniuk a bolgároknak, I.

⁴¹ Lásd MORAVCSIK 1958. II. 148–149.

⁴² Lásd RYBATZKI 2006, 659–660; RÁSONYI–BÁSKI 2007, 645.

⁴³ SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 292. vö. SZÓKE 2014, 23.

⁴⁴ SOPHOULIS 2012, 208; SOPHOULIS 2011, 406.

⁴⁵ *Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni imperatoris* 51; SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 305–306; LIBI II. 285.

⁴⁶ BEŠEVILIEV 1981, 258–259; CURTA 2006, 19. 92. jegyz.; SOPHOULIS 2012, 293.

⁴⁷ BEŠEVILIEV 1963, 281–285 (Nr. 58); BOŽILOV 1973, 72–76.

⁴⁸ *Annales regni Francorum* 150; LIBI II. 35.

⁴⁹ *Annales Fuldenes* 25; LIBI II. 46.

⁵⁰ BEŠEVILIEV 1963, 285–287 (Nr. 59).

⁵¹ SZÁDECZKY–KARDOSS 1983b, 210–211; GEORGIEV 2014, 107–108.

(Jámbor) Lajos frank uralkodó idején a helyzet megváltozott. A Frank Birodalomnak el kellett szenvednie azt, hogy a bolgárok – a Dráva–Száva között magába foglaló – Pannonia Inferior keleti felének elfoglalása után 828-ban már – a Drávától északra lévő – Pannonia Superior területét is dúlták.⁵²

A bolgár uralkodó, Krum 810–811-ben minden bizonnyal értesült a Frank és a Bizánci Birodalom közötti viszony látványos javulásáról. Akár kémei útján,⁵³ akár akkor, amikor a bolgár követek felkeresték I. Niképhoros császárt és Krum nevében felajánlották a békekötés lehetőségét.⁵⁴ Mivel ilyen esetekben a bizánci diplomácia rendszeresen élt azzal, hogy tárgyalópartnereit a bizánciakkal közösen harcba szálló népek fölemlegetésével megtörje,⁵⁵ könnyen lehet, hogy Niképhoros ez esetben is megtette ezt. Ráadásul a hadjárat előkészületei idején a császár egyik bizalmi embere a császári kincstár egy részével átszökött a bolgárokhoz.⁵⁶ Ő minden bizonnyal beszámolt a császár politikájában bekövetkezett változásokról. Amit pedig 811-ben feltételezhetünk, arról 818-ban már biztos adatunk van. Ebben az évben a Frank Birodalom valóban ki tudta terjeszteni a hatalmát az addig a Bolgár Fejedelemség fennhatósága alatt, illetve annak határán élő timocsánokra és az abodritokra, amely lépés egy bolgár–frank fegyveres konfliktushoz vezetett.⁵⁷

A 811. évi frank hadjárat eredményeképp valóban megváltozott a Kárpát-medence nyugati részének hatalmi helyzete. A 8–9. század fordulóján az Avar Kaganátus elleni frank támadások során a Kárpát-medence nyugati területeinek egy része – a behódoló tudun irányítása alatt – Nagy Károly fennhatósága alá került, míg a Duna–Tisza-közén fennmaradt a most már keresztény hitre tért, és a frankoknak meghódoló avar kagán uralma. Azok az avarok pedig, akik nem ismerték el a frankok fennhatóságát, a Tiszántúlon éltek tovább.⁵⁸ A frank hódítás és a keresztény térítés ellen a tudun által ellenőrzött területeken kitört lázadásokat – amelyeket talán a Kárpát-medence keleti felén élő avarok is támogathattak⁵⁹ – a frankok 803-ra levertek.⁶⁰ 805-ben azonban a Kárpát-medencében hatalmi átrendeződések történtek. Az *Annales regni Francorum* beszámol arról, hogy a hunok egyik fejedelme, Theodorus kapgan (*capcanus, princeps Hunorum; capcanus christianus nomine Theodorus*) azzal a kéréssel fordult Nagy Károlyhoz, hogy mivel „régii lakhelyén [...] a szlávok ellenséges fellépése következtében” nem maradhat népével, engedélyezze, hogy áttelepedjen Savaria és Carnuntum vidékére.⁶¹ Ez utóbbi terület, úgy tűnik, kívül esett az avar kagán fennhatóságán, és közvetlenül frank ellenőrzés alatt állt.⁶² A császár engedett a kérésnek, de amikor

⁵² *Annales regni Francorum* 174.

⁵³ A nomádok kémkedésére lásd: GÖCKENJAN 2001, 57–66.

⁵⁴ MANGO–SCOTT 1997, 672.

⁵⁵ MORAVCSIK 1984, 24–26; OLAJOS 2014, 17–20. vö. SMYTHE 2006, 413–424.

⁵⁶ MANGO–SCOTT 1997, 673.

⁵⁷ Lásd alább.

⁵⁸ SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 289–296. A forrásokból úgy tűnik, hogy csak azon avarok fölött tudta az újonnan megválasztott avar kagán megtartani a hatalmát, akik a Tiszától nyugatra éltek. Nagy Károly fia, Pippin ugyanis a frank fennhatóságot el nem ismerő avarokat a Tiszántúlra üzte (SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 293; Einhardi *Vita Karoli Magni* 99). Természetesen az is elképzelhető, hogy az avar kagán a későbbiekben (805?) vissza tudta szerezni a hatalmát a Tiszántúlon élő avar csoportok felett is.

⁵⁹ SZÁDECZKY–KARDOSS 1996, 28.

⁶⁰ SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 296–304.

⁶¹ *Annales regni Francorum* 119–120; SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 306–307; SZÖKE 2014, 20.

⁶² SZÁDECZKY–KARDOSS 1998, 307; WOLFRAM 1979, 116–129; NÓTÁRI 2005, 184, 197. 102. jegyz.

a kagpan hamarosan meghalt, 805 második felében az avar kagán – aki nyilvánvalóan nem azonos a frankoknak 796-ban behódolóval – követei útján már azt kérte Nagy Károlytól, hogy ő kapja meg az egész Avar Kaganátus (*totius regni*) felett a fennhatóságot, azaz legyen övé a „régii tisztség [rang, hatáskör], amelyet a kagán szokott volt birtokolni a hunok körében.”⁶³ Amikor pedig ebbe a császár beleegyezett, a kagán Ábrahám néven meg is keresztelkedett.⁶⁴

Az események rekonstruálása során a kutatók egy részét félrevezette, hogy a 9–10. század fordulóján alkotó Regino munkájában – és az ezt a szöveghagyományt követő szerzőknél – Theodorus címe már nem kagpan (*capcanus*), hanem kagán (*cacanus*) alakban szerepel, és ő már nem a hunok fejedelme (*capcanus, princeps Hunorum*), hanem az avaroké (*Caganus princeps Avarorum*).⁶⁵ Azok a kutatók, akik Theodorust avar kagánnak tartották, azt feltételezték, hogy az ő halála után egy másik avar vezető – a későbbi Ábrahám kagán – Nagy Károlytól Theodorus kagáni címét, és ezzel együtt a Savaria és Carnuntum között élő népét igényelte a maga számára. Így Theodorus és utóda, Ábrahám kagán már egy frank fennhatóság alatt létező apró avar vazallusállam feje lett volna a Dunántúl nyugati részén, amely azonos lenne a latin forrásokban *Avaria (terra Avarorum, provincia Avarorum, Hunalant)* néven nevezett területtel.⁶⁶

Mivel a kagpan cím széles körben ismert az eurázsiai steppe népei között,⁶⁷ egyértelmű, hogy Theodorus címének kagán (*cacanus*) alakja szövegromlás során jött létre. Theodorus tehát kagpan volt, és természetesen nem hozott létre egy frankoknak alávetett avar kaganátust Savaria és Carnuntum térségében. Ábrahám avar kagán pedig nyilvánvalóan nem saját kagáni címét szerette volna Nagy Károly engedélyével felcserélni az annál kisebb rangot jelentő kagpanra. A frank uralom alatt lévő 9. századi Avaria pedig a Savaria–Carnuntum vonaltól messze nyugatra is kiterjedt,⁶⁸ így annak azonosítása a Theodorus kagpan népe által lakott területtel nem egyértelmű.⁶⁹ Sokkal valószínűbb, hogy voltaképpen csak egy a korábbi etnikai és politikai viszonyokon alapuló frank közigazgatási elnevezésről van szó.⁷⁰

⁶³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 306–307.

⁶⁴ SZÓKE 2014b, 32. Bóna történetrekonstrukciója aligha tartható (BÓNA 1984, 352). Az roppant valószínű, hogy a frankoknak meghódoló – frissiben megválasztott – avar kagán 796-ban megkeresztelkedett (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 289–296). Így a 805-ben a forrás által említett, és ekkor megkeresztelkedő avar kagán már egy utódja volt.

⁶⁵ Regino 65. vö. *Capcanus princeps Hunorum (Annales Fuldenses 16)*; *Capuanus princeps Hunorum (Annales Maximiniani 23)*; *capcanus princeps Hunorum (Annales Mettenses priores 93)*; *Capcanus princeps Hunorum (Annales Mettenses posteriores 104)*; *Cacanus princeps Hunorum (Annales Sithiensis 37)*; *Casganus princeps Hunorum (Annales Tiliani 223)*; *cappanus, princeps Hunorum (Annales qui dicuntur Xantenses 3)*; *Caganus princeps Avarorum (Annales Saxo 565)*; *Capcanus princeps Hunorum (fragm. a. vet. 33)*; *princeps Hunorum, Capcanus (Adémar de Chabannes 94)*; *Theodorus Capuanus princeps Hunorum (c. Adonis 131)*. A gazdag fantázia néha a források önkényes „kiegészítéséhez” is elvezetett (BÓNA 1984, 351–352). Bár a kérdéses szövegrész interpretálása már a középkori írástudók számára is problémát jelentett (POHL 1988, 302; „et misit alter caganus...” *Annales Mettenses Priores 104*).

⁶⁶ BÓNA 1984, 343, 351–352; BÓNA 1994, 73. vö. VÁCZY 1938, 222; BOWLUS 1995, 57; SZÓKE 2014, 21; HOWORTH 1889, 801–802.

⁶⁷ A kagpan címre lásd LIGETI 1986, 146; SINOR 1954, 174–184; CLAUSON 1956, 73–77.

⁶⁸ BÓNA 1984, 347; DOPSCH–LECHNER–TANGL 1906, 284.

⁶⁹ BÓNA 1985, 154, 156.

⁷⁰ BÓNA 1985, 155–156; SZÓKE 2014, 36. Az *Avaria* elnevezés a Kárpát-medencét uraló Avar Kaganátusra vonatkozóan felbukkan a 8–9. század fordulójának eseményeiről beszámoló latin forrásokban (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 298). A 811-től adatolható *Avaria* név azonban már egy más földrajzi egységet jelölt. Lásd 976. *in terra quondam Avarorum. Codex chronologico-diplomaticus episcopatus Ratisbonensis*. I. 10. (XIV); SZÓKE 2014, 26, 36.

De akkor mit jelent az, hogy az avar kagán 805-ben magának kérte az egész kaganátus feletti fennhatóságot? Hogyan kell értelmezni, hogy a kagán el akarja nyerni a *hunok*nál a kagánokat régóta megillető méltóságot?

Theodorus halála után Ábrahám avar kagán a megkeresztelkedésével és a frankoknak való behódolásával a korábbi kagánoknak a teljes Avar Kaganátus (*totius regni*) feletti fennhatóságát kívánta visszaszerezni, azaz a *hunok* felett a kagánok által régóta birtokolt méltóságot (*petens sibi honorem antiquum, quem caganus apud Hunos habere solebat*). A kagán nem az Avar Kaganátusnak a Kárpát-medence keleti felén megmaradt része fölötti hatalmát szeretné Nagy Károllyal elismertetni, nincs szó a kagáni cím felújításáról sem,⁷¹ és nem is a kagáni beiktatás szertartásának⁷² végrehajtásához kéri az avar uralkodó Nagy Károly beleegyezését.⁷³ A kagán azt kéri Nagy Károlytól, hogy adja meg neki az egész kaganátus feletti (*totius regni*) hatalmat, azaz kapja vissza a kagánokat régtől megillető fennhatóságát a *hunok* felett. De kik voltak ezek a *hunok*?

Az *Annales regni Francorum* az avar és a *hun* népneveket – számos latin forrással ellentétben⁷⁴ – úgy tűnik, nem szinonimaként használja.⁷⁵ A forrásban az Avar Kaganátus vezető etnimumának és a fennhatóságuk alatt élő népnek az elnevezése avar (782, 788, 791, 795, 796, 797, 799, 811, 826). A forrás *hun*nak csak a kapgannak – a szlávok ellenséges fellépésének kitett – a népét nevezi (805), valamint az Avar Kaganátus azon steppei eredetű népét, amely a 9. század elején – szintén a szlávokkal komoly konfliktusba kerülve – Pannonia Superiorban élt (811). Mivel pedig ugyanezen forrásból tudjuk, hogy a kapgan *hun* népe (*capcanus, princeps Hunorum*) Nagy Károly engedélye értelmében 805-ben frank területre költözött/költözhetett,⁷⁶ ezután a kagán már nem érvényesíthette felettük a fennhatóságát.⁷⁷ Ugyanúgy, ahogy a tudunk elsőként 795–796 fordulóján, majd egyik utóda által 803 őszén a frankoknak való meghódolásával az Avar Kaganátus mindkét Pannoniában élő népessége 805-ben szintúgy kívül esett a kagán fennhatóságán. Most azonban, hogy Theodorus meghalt, a kagán szerette volna visszaszerezni a Theodorus – és talán a tudun – *hunjai* feletti régi fennhatóságát. Nem arról van szó tehát, hogy az avaroknak 795 óta ne lett volna kagánjuk,⁷⁸ hanem csak arról, hogy a 797-ben kitört avar felkelés, és annak 803-ban történt véget érte után a Dunántúlon élő tudun, majd 805-ben a Savaria és Carnuntum között megtelepedni akaró kapgan *hun* népe felett az avar kagán már nem gyakorolt fennhatóságot. Ezen *hunok* fölött tudta – Nagy Károly engedélyével – 805-ben az avar kagán visszaszerezni a fennhatóságát.

De vajon a *hun* elnevezéssel a szerző pusztán csak politikai, vagy etnikai különállást is jelölt? Az Avar Kaganátus felbomlása során az addig alávetett etnikai csoportokat a kortárs szemlélők egyre inkább elkülönítették az Avar Kaganátus vezető etnikumától. Régóta ismert tény, hogy a latin források egy részében a kaganátus Dunántúlon élő népességét (vagy annak

⁷¹ SZÁDE CZKY-KARDOSS 1998, 302–303.

⁷² A nomád népek beiktatási szertartásairól lásd: BALOGH 2002, 37–47; SELA 2003; IVANICS 2017, 74–104.

⁷³ BÓNA 1984, 351–352.

⁷⁴ Einhardus *Vita Karoli Magni* 11, 20; *Annales qui dicuntur Einhardi* 83, 87, 89, 93, 97, 99; Poeta Saxo II. 24 (343), 27 (370); Alcuin Epist. 32. (7.), 57 (20.) stb. vö. NÓTÁRI 2007, 204–205.

⁷⁵ ROSS 1945, 214. 2. jegyz.

⁷⁶ Lásd SZÓKE 2014, 19–20.

⁷⁷ SZÓKE 2014, 19.

⁷⁸ POHL 1988, 303.

meghatározó részét) már nem avarnak, hanem – minden bizonnyal önelnevezésén – onogundurnak nevezték.⁷⁹ Kérdés az, hogy az *Annales regni Francorum*, amikor az avar mellett *hunnak* is nevezi a felbomló Avar Kaganátus Dunántúlon élő egyes csoportjait, vajon nem éppen ezen onogundur csoportokról ad hírt?

Amikor 805-ben Nagy Károly megadta az avar kagánnak a kapgan – és esetleg a tudun – *hun* népei fölötti uralmat, talán azt remélte, hogy egy hozzá lojális avar kagán megfegyvelmezheti majd a frankok ellen fellázadó tudun népét, és képes ellenállni a szlávoknak a kapgan *hunjai* ellen irányuló támadásainak is. 811-re azonban kiderült, hogy Nagy Károly elvárásai csak részben teljesültek. A *hunok* és a szlávok közötti ellentétek miatt ebben az évben – mint láthattuk – egy frank sereget kellett küldeni mindkét Pannoniába. Talán azért, mert a *hunok* és a szlávok közötti ellentéteknek az avar kagán nem tudott gátat szabni, vagy mert a frankokkal szövetséges – és Nagy Károly császári címét egyedülként elismerni tudó – Bizánci Birodalom ellenségeit, a bolgárokat a Kárpát-medence keleti felén élő – minden bizonnyal a kagán fennhatóságát elismerő – avarok katonailag támogatták,⁸⁰ Nagy Károly ismét átszervezte a Frank Birodalom keleti határainak védelmét. Úgy tűnik, ekkor a Pannonia Inferior és Superior, valamint az Avaria területén élő népeket véglegesen kivette az avar kagán fennhatósága alól. Ennek megfelelően a Dráva–Száva közét magába foglaló Pannonia Inferior élére – elsőként 818-ban adathatóan – egy szláv előkelő, Ljudevit került (*Liudewiti, ducis Pannoniae inferioris*).⁸¹ A tudun pedig – most már mint a frankoknak és nem a kagánnak alávetett vezető – megtarthatta Pannonia Superiort.⁸² A terület egyházi rendezése is megtörtént. Már a 8–9. század fordulójától a Dráva képezte a határt az aquileai pátriárka illetve a salzburgi püspök (érsek 798.) joghatósága alá tartozó területek között. Ezt erősítette meg Nagy Károly, amikor egy 811. június 14-én Aachenben kiadott oklevélben a Dráva vonala mentén elhatárolta az aquileai patriarchátus és a salzburgi érsekség joghatósága alá tartozó Karantaniában lévő területeket.⁸³ Ez a felosztás Pannonia Inferior és Superior vonatkozásában azt jelentette, hogy az előbbi az aquileai pátriárka, míg utóbbi a salzburgi érsek joghatósága alá került. Az Avar Kaganátus által korábban birtokolt, a Rábától északnyugatra lévő terület Avaria néven fokozatosan szintén frank tartomány lett, Lorch székhellyel.⁸⁴ Az új frank határvédelem irányítását a Pannon, illetve avar végek prefektusai, a friauli és a bajor dux látták el.⁸⁵

⁷⁹ 790. *in regionem Wandalorum* (*Annales Alamannici* 47), 796: *in regionem Wandalorum* (*Annales Alamannici* 47), 797: *Wandalis* (*Annales Alamannici* 48), 798: *Wandali* (*Annales Alamannici* 48); *Wessobrunni glossák: Uuandoli; uuangariorum marcha* vö. OLAJOS 1969, 88–90; BÓNA 1981, 109–111; VÉKONY 1981, 71–78; SZÁDECZKY-KARDOSS 1987, 111; VESZPRÉMY 1996, 158; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 296; MADARAS 2008, 175–193; OLAJOS 2013, 521–532.

⁸⁰ SOPHOULIS 2012, 123. vö. GEORGIEV 2014, 114.

⁸¹ *Annales regni Francorum* 149. vö. SZÓKE 2014, 25.

⁸² Lásd SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a, 194–195.

⁸³ *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum Karolinorum* I. 282; SZÓKE 1996, 29. vö. VÁCZY 1938, 219; NÓTÁRI 2004a, 193; NÓTÁRI 2004b, 180.

⁸⁴ BÓNA 1984, 347. vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 279. 811-ben Pippin itáliai király *in Avaria* adományoz földet, amelyről az oklevél megmondja, hogy az a Dunába ömlő Pielach folyótól keletre (*ubi Bielaha fluvius Danubium ingreditur*) terület el (DOPSCH–LECHNER–TANGL 1906, 284); 833: *in prouincia Auarorum* (*Monumenta Boicorum*. IV./1. 70. XXXI); 836: *in prouintia auarorum* (*Monumenta Boicorum*. I./1. 19. XXIX).

⁸⁵ *Annales regni Francorum* 170; BÓNA 1985, 152; VÉKONY 1986, 43; SZÓKE 2014, 25.

Nagyon hamar kiderült azonban, hogy az új közigazgatási rendszer nem váltja be a hozzá fűzött reményeket. Ljudevit 818-ban kitört lázadása,⁸⁶ majd annak leverése után a 820-as években a bolgárok a Duna mentén lévő Dacia, valamint Pannonia Inferior és Superior elleni támadásai a rendszer újabb és újabb átszervezéseit igényelték.⁸⁷ Ezek azonban már nem változtattak azon, hogy 811-től az Avar Kaganátus egykori nyugati területei felett az avar kagán végérvényesen elveszítette a fennhatóságát. A részben a kagán népe által lakott Avaria, a tudun népe által lakott Pannonia Superior és a korábban a kagánnak alávetett szlávok által birtokolt Pannonia Inferior véglegesen a Frank Birodalom részévé vált, az itt élő, keresztény hitre térő csoportok lassan asszimilálódtak a (Keleti-)Frank Birodalom népességébe.⁸⁸ A Dél-Alföld területe a 820-as évektől bolgár fennhatóság alá került az itt élő szláv és avar csoportokkal együtt. A Kárpát-medence fennmaradó (észak)keleti felén azonban továbbélt az Avar Kaganátus nagyrészt pogány népessége.⁸⁹

IRODALOM

- Adémar de Chabannes = *Adémar de Chabannes Chronique. Publiée d'après les manus.* Paris 1897.
- Alcuin Epist. = *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae.* IV. Ed.: Dümmler, E. [Epistolae Karolini aevi 2.] Berolini 1895.
- Annales Alamannici* = *Annales Alamannici.* Ed.: Pertz, G. H. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* I. Hannoverae 1826, 19–56.
- Annales Fuldenes* = *Annales Fuldenses.* Post ed. G. H. Perzii recognovit Fridericus Kurze. [Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recus.] Hannoverae 1891.
- Annales Iuvavenses maiores* = *Annales Iuvavenses maiores.* Ed.: Bresslau, H. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum* 30/2. Lipsiae 1934, 727–740.
- Annales Lobienses* = *Annales Lobienses.* Ed.: Waitz, G. In: *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptorum* 13. Hannoverae 1881, 224–235.
- Annales Maximiniani* = *Annales Maximiniani.* In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* XIII. Hannoverae 1881, 19–25.
- Annales Mettenses posteriores* = *Annales Mettenses posteriores.* Ed.: de Simon, B. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi* 10. Hannoverae et Lipsiae 1905, 99–105.
- Annales Mettenses priores* = *Annales Mettenses priores.* Ed.: de Simon, B. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi* 10. Hannoverae et Lipsiae 1905, 1–98.

⁸⁶ BOWLUS 1995, 60–71.

⁸⁷ BÓNA 1984, 350.

⁸⁸ OLAIOS 2001a, 71–87.

⁸⁹ A magyar kutatók tudomásom szerint még nem tettek utalást Sahnūn *malikita* mālikite qādī (megh. 855) *al-Madawwana al-kubrā* című jogi munkájának azon helyére, amely megemlíti a szlávokat, az avarokat (wa-l-abar) és a türköket, mint akik pogányok (BRUNSCHVIG 1945, 21–25; MEQUAK 2004, 58–59. VÖ. TALBI 1995, 843–845; THIESSEN 2014).

- Annales qui dicuntur Einhardi* = Annales qui dicuntur Einhardi In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Hannoverae 1895.
- Annales qui dicuntur Xantenses* = Annales qui dicuntur Xantenses. In: *Monumenta Germaniae Historica. SS. rerum Germanicarum in usum scholarum* 12. Hannoverae et Lipsiae 1909, 1–33.
- Annales regni Francorum* = Annales regni Francorum. Post editionem G. H. Pertzii recognovit F. Kurze. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi* 6. Hannoverae 1895.
- Annales Saxo* = Annales Saxo. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 6. Hannoverae 1844, 542–777.
- Annales Sithiensis* = Annales Sithiensis. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* XIII. Hannoverae 1881, 34–38.
- Annales Tiliiani* = Annales Tiliiani. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* I. Hannoverae 1826, 219–224.
- BALOGH 2002 = Balogh L.: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. *AUSZ AH* 112 (2002), 37–47.
- BALOGH 2007 = Balogh L.: Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *AUSZ AH* 125 (2007), 3–19.
- BEŠEVLIJEV 1963 = Beševliev, V.: *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin 1963.
- BEŠEVLIJEV 1981 = Beševliev, V.: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.
- BOWLUS 1995 = Bowlus, Ch. R.: *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia 1995.
- BOŽILOV 1973 = Božilov, A.: One of Omurtag’s Memorial Inscriptions. *Bulgarian Historical Review* 1 (1973), 72–76.
- BÓNA 1966 = Bóna, I.: „Cundpald Fecit”. Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien. *Acta Archaeologica* 18 (1966), 279–325.
- BÓNA 1981 = Bóna, I.: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. *Studia Turco-Hungarica* 5 (1981), 109–111.
- BÓNA 1984 = Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1984, 265–373.
- BÓNA 1985 = Bóna, I.: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14 (1985), 151.
- BRÉHIER 1999 = Bréhier, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. [Varia Byzantina 1.] Budapest 1999. (2. javított kiadás)
- BRUNSCHVIG 1945 = Brunshvig, R.: Un texte arabe du IXe siècle intéressant le Fezzan. *Revue africaine* 89 (1945) 21–25.
- c. Adonis = *S. Adonis Viennensis chronicon in aetates sex divisum*. Ed.: Migne, J. P. [Patrologia Latina 123.] Parisiis 1879, 23–138.

- CHAVANNES 1903 = Chavannes, E.: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Paris 1903.
- Chronicon Laurissense breve* = *Chronicon Laurissense breve*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum I*. Edidit G. H. Pertz. Hannoverae 1826.
- Chronicon Salernitanum* = *Chronicon Salernitanum*. A Critical Edition with Studies on Literary and Historical Sources and on Language by U. Westerbergh. Stockholm 1956.
- CLASSEN 2005 = Classen, P.: Nagy Károly, a pápaság és Bizánc. A Karoling császárság megalapítása. In: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Szerk.: Baán I. [Varia Byzantina 9.] Budapest 2005.
- CLAUSON 1956 = Clauson, G.: A Note on Qapqan. *Journal of the Royal Asiatic Society* 88 (1956) 73–77.
- CLAUSON 1972 = Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972.
- Codex chronologico-diplomaticus episcopatus Ratisbonensis*. I. = *Codex chronologico-diplomaticus episcopatus Ratisbonensis I*. Collectus ac Editus Opera et Studio Thomae Ried. Ratisbonae 1816.
- COLLINS 1998 = Collins, R.: *Charlemagne*. Toronto 1998.
- CURTA 2006 = Curta, F.: Qagan, Khan, or King? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century). *Viator* 37 (2006), 1–31.
- DOBROVITS 2010 = Dobrovits M.: *Vámbéryval a harmadik évezredben*. Dunaszerdahely 2010.
- DOERFER 1975 = Doerfer, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen IV*. Wiesbaden 1975.
- DOPSCHE-LECHNER-TANGL 1906 = *Die Urkunden der Karolinger I. Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen*. Hrsg.: Dopsch, A.–Lechner, J.–Tangl, M, bearbeitet von Mühlbacher, E. Hannoverae 1906.
- DOWSETT 1961 = *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*. Translated by Dowsett, C. J. F. London–New York–Toronto 1961.
- Einhardus *Vita Karoli Magni* = Einhardi *Vita Karoli Magni*. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Hannoverae et Lipsiae 1911.
- fragm. a. vet.* = *Annalium veterum fragmenta partim ex Mettensibus desumpta* In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum* 13. Hannoverae 1881, 26–33.
- FÜLÖP 1975 = Fülöp, Gy.: La survivance des Avars au IXe siècle. *Alba Regia* 16 (1975), 87–97.
- GARDNER 1905 = Gardner, A.: *Theodore of Studium. His Life and Times*. London 1905.
- GEORGIEV 2014 = Georgiev, P.: The Aborditi-Praedenecenti between the Tisza and the Danube in the 9th Century. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Ed.: Doncheva-Petkova, L.–Balogh, Cs.–Türk, A. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae I.] Sofia–Piliscsaba 2014, 108–124.
- GIBI III. = *Гръцки извори за българската история III*. Съставили Дуйчев, И. et. al. София 1959.
- GIBI IV. = *Гръцки извори за българската история IV*. Съставили Дуйчев, И. et. al., София 1961.

- GJUSELEV 1966 = Gjuselev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. *Byzantino Bulgarica* 2 (1966), 15–39.
- GOLDEN 1980 = Golden, P. B.: *Khazar Studies An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars* I. [Bibliotheca Orientalis Hungarica 25/1.] Budapest 1980.
- GOLDEN 1992 = Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. [Turcologica 9.] Wiesbaden 1992.
- GÖCKENJAN 2001 = Göckenjan, H.: Felderítő és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. [MÓK 15.] Szerk.: Felföldi Sz.–Sinkovics B. Budapest 2001, 57–66.
- HALDON–BRUBAKER 2001 = Haldon, J.–Brubaker, L.: *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources*. [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 7.] Aldershot 2001.
- HARMATTA 1983 = Harmatta J.: Az avarok nyelvének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 30 (1983), 71–84.
- HOWORTH 1889 = Howorth, H. H.: The Avars. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 21 (1889) 721–810.
- IVANICS 2017 = Ivanics M.: *Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa*. Budapest 2017.
- KIRÁLY 1977 = Király P.: *A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában*. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 148.] Budapest 1977.
- KOŽIAK 2008 = Kožiak, R.: Nagy Károly és a frank misszió az avarok és a szlávok között Pannóniában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae* 35 (2008), 13–35.
- KÖLTŐ et al. 1987–1989 = Költő L.–Lengyel I.–Pap I.–Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannóniában. (Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei–Vörs). *JAMÉ* 30–32 (1987–1989) 283–307.
- KÖLTŐ et al. 2014 = Költő L.–Szentpéteri J.–Bernert Zs.–Pap I.: Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: Anders A.–Balogh Cs.–Türk A. [Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÓT Kiadványok 2.] Budapest 2014, 361–386.
- KÖPRÜLÜ 1938 = Köprülü, M. F.: Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1. kieg. köt. 4. füzet (1938), 327–344.
- LIBI П. = *Латински извори за българската история* II. Съставили Дуйчев, И. et al. София 1960.
- LIGETI 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- MADARAS 2008 = Madaras L.: Avarkór-e az avarkor? A Kárpát-medence népessége 567/568–829 között. In: *A becsvágy igézetében*. Szerk.: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2008, 175–193.
- MANGO 1983 = Mango, C.: The Two Lives of St. Ioannikios and the Bulgarians. *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983), 393–404.

- MANGO–SCOTT 1997 = *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Translated with Introduction and Commentary by Mango, C. and Scott, R. Oxford 1997.
- MARKOPOULOS 1999 = Markopoulos, A.: La chronique de l’an 811 et le *Scriptor incertus de Leone Armenio*: problèmes des relations entre l’hagiographie et l’histoire. *Revue des Études Byzantines* 57 (1999), 255–262.
- MENGES 1958 = Menges, K. H.: A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. *Byzantion* 28 (1958), 441–453.
- MEOUAK 2004 = Meouak, M.: *Saqâliba, eunuques et esclaves à la conquête du pouvoir. Géographie et histoire des élites politiques „marginales” dans l’Espagne umayyade*. Helsinki 2004.
- MMFH I. = *Magna Moraviae Fontes Historici* I. Pragae–Brunae 1966.
- Monumenta Boicorum. I./1.* = *Monumenta Boicorum* I./1. Monachii 1829.
- Monumenta Boicorum. IV./1.* = *Monumenta Boicorum* IV./1. Augustae Vindelicorum 1836.
- Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum Karolinorum I.* = *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum Karolinorum* I. Hrsg.: Mühlbacher, E. Hannover 1906.
- MORAVCSIK 1958. II. = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica* II. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958.
- MORAVCSIK 1984 = Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- NÉMETH 1930 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930.
- NICOL 1999 = Nicol, D. M.: *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*. Cambridge 1999.
- Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni imperatoris* = Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni imperatoris. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptore rerum Germanicarum. Nova Series* XII. Berolini 1959.
- NÓTÁRI 2004a = Nótári T.: Megjegyzések a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* avar vonatkozású fejezeteihez. In: Nótári T.: *Iuridicophilologica*. Budapest 2004, 191–205.
- NÓTÁRI 2004b = Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. In: Nótári T.: *Iuridicophilologica*. Budapest 2004, 167–189.
- NÓTÁRI 2005 = *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Fordította, jegyzetekkel ellátta, az előszót és a bevezető tanulmányt írta Nótári T. Budapest 2005.
- NÓTÁRI 2007 = Nótári T.: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23.] Szeged 2007.
- OLAJOS 1969 = Olajos T.: Adalék a (h)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969), 87–90.
- OLAJOS 1996 = Olajos T.: A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Kovács L.–Veszprémy L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel 2.] Budapest 1996, 91–103.
- OLAJOS 2001a = Olajos T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.] Szeged 2001.
- OLAJOS 2001b = Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. *Tiszatáj* (2001/november), 50–56.

- OLAJOS 2013 = Olajos T.: A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et politica* 75 (2013), 521–532.
- OLAJOS 2014 = Olajos T.: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez.* [Opuscula Byzantina 12.] Szeged 2014.
- OSTROGORSKY 2003 = Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története.* Budapest 2003.
- POETA SAXO = Poeta Saxo. Recensuit: P. de Winterfeld., In: *Poetae Latini Aevi Carolini* IV./1. [Monumenta Germaniae Historica. Poetarum Latinorum Medii Aevi IV./1.] Berolini 1899, 1–71.
- POHL 1988 = Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.
- PRITSAK 1955 = Pritsak, O.: *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren.* [Ural-Altäische Bibliothek 1.] Wiesbaden 1955.
- RÁSONYI–BASKI 2007 = Rásonyi, L.–Baski, I.: *Onomasticon Turcicum.* Turcic Personal Names. II. [Indiana University Uralic and Altaic Series 172.] Bloomington 2007.
- REGINO = *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi.* Ed.: Kurze, Fr. Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 50. Hanover 1890.
- RICZ 1993 = Ricz P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 171–185.
- ROSS 1945 = Ross, J. B.: Two Neglected Paladins of Charlemagne: Erich of Friuli and Gerold of Bavaria. *Speculum* 20 (1945), 212–235.
- RYBATZKI 2006 = Rybatzki, V.: *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung.* [Publications of the Institute for Asian and African Studies 8.] Helsinki 2006.
- SELA 2003 = Sela, R.: *Ritual and Authority in Central Asia: the Khan's Inauguration Ceremony.* Papers on Inner Asia 37. Bloomington 2003.
- SINOR 1954 = Sinor, D.: Qapqan. *Journal of the Royal Asiatic Society* 88 (1954), 174–184.
- SKAFF 2012 = Skaff, J. K.: *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors. Culture, Power, and Connections, 580–800.* New York 2012.
- SMYTHE 2006 = Smythe, D. C.: Miért álltak a császár körül barbárok a diplomáciai fogadások alkalmával? In: *A bizánci diplomácia.* Szerk.: Shepard, J.–Franklin, S. [Varia Byzantina 11.] Budapest 2006, 413–424.
- SOPHOULIS 2009 = Sophoulis, P.: New remarks on the history of Byzantine-Bulgar relations in the late eighth and early ninth centuries. *Byzantinoslavica* 68 (2009), 119–138.
- SOPHOULIS 2010 = Sophoulis, P.: The „Chronicle of 811”. The Scriptor incertus and the Byzantine-Bulgar wars of the early ninth century. *Bulgaria Mediaevalis* 1 (2010), 377–384.
- SOPHOULIS 2011 = Sophoulis, P.: Containing the Bulgar Threat: Byzantium's Search for an Ally in the Former Avar Territories in the Early Middle Ages. *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011), 399–407.
- SOPHOULIS 2012 = Sophoulis, P.: *Byzantium and Bulgaria, 775–831.* [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. 16.] Leiden–Boston 2012.
- STEPANOV 2001 = Stepanov, T.: The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822–836. *Early Medieval Europe* 10 (2001), 1–19.

- STEPHENSON 2006 = Stephenson, P.: „About the emperor Nikephoros and how he leaves his bones in Bulgaria.” A Context for the Controversial Chronicle of 811. *Dumbarton Oaks Papers* 60 (2006), 87–109.
- SZALONTAI 1984–1985a = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez. A késő avar karéjos övveretek. *MFME* (1984–1985/II), 463–482.
- SZALONTAI 1984–1985b = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez. II. Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője. *JAMÉ* 30–32 (1987) 309–347.
- SZALONTAI 1995–1996 = Szalontai Cs.: Megjegyzések az alföldi avarság eltűnéséről és továbbéléséről. *MKCSM* (1995–1996), 13–19.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a = Szádeczky-Kardoss S.: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szerk.: Róna-Tas A. Szeged 1983, 191–210.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983b = Szádeczky-Kardoss S.: IX. század (805–895). A korszak írott története. In: *Szeged története* I. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 208–215.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1987 = Szádeczky-Kardoss S.: Megjegyzések a magyarországi népvándorláskor görög-latin kútfőinek feldolgozásához a „Magyarország története” 1984-ben megjelent első kötetének az olvasása kapcsán. *Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum* 6 (1987), 105–112.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993 = Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1993, 227–235.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. [MÖK 12.] Szeged 1998.
- SZÖKE 1996 = Szöke B. M.: Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 11–44.
- SZÖKE 2006 = Szöke B. M.: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben. *Arrabona* 44/1. (2006), 497–522.
- SZÖKE 2011 = Szöke B. M.: *Pannónia Karoling-korban*. Akadémiai doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2011.
- SZÖKE 2014 = Szöke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Budapest 2014.
- ГЪРКОВА-ЗАЙМОВА 1981 = Тъпкова-Займова, В.: Житие на Йоаникий. In: *Гръцки извори за българската история* IV. Съставили Гюзелев, М. et al. София 1981, 133.
- TALBI 1995 = Talbi, M.: Sahnūn. In: *The Encyclopaedia of Islam* VIII. Ed.: Bosworth, C. E. et al. Leiden 1995, 843–845.
- TEKIN 1987 = Tekin, T.: *Tuna bulgarlari ve dilleri*. Türk Dil Kurumu yayınları 530. Ankara 1987.
- THIESSEN 2014 = Thiessen, W. A.: *The Formation of the Mudawwana*. MS Victoria 2014.
- G. TÓTH 1977 = G. Tóth I.: A Chronicon Laurissense breve 814. évi bejegyzésének értelmezéséhez. *Antik Tanulmányok* 24 (1977), 41–44.
- TREADGOLD 1988 = Treadgold, W.: *The Byzantine Revival, 780–842*. Stanford 1988.
- VÁCZY 1938 = Váczy P.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I. Szerk.: Serédi J. Budapest 1938, 215–265.

- VÁCZY 1974 = Váczy P.: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974), 1041–1061.
- VESZPRÉMY 2004 = Veszprémy L.: Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban. *Aetas* 19 (2004/2), 53–71.
- VÉKONY 1981 = Vékony G.: Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében. *SzMMÉ* (1981), 71–82.
- VÉKONY 1983 = Vékony G.: A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk.: Tőkei F. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.] Budapest 1983, 215–236.
- VÉKONY 1986 = Vékony G.: A Karoling Birodalom „délkeleti” határvédelme kérdéséhez. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1986), 43–75.
- WOLFRAM 1979 = Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979.
- ZERVAN 2000 = Zervan, V.: Výchobe Karola Vel’kého protio Avarom. *Studia Medievalia et Antiqua* (2000), 36–37.

Notes on the History of the Carpathian Basin at the Beginning of the 9th Century

At the end of the 8th century the Avar Khaganate weakened in a civil war was attacked by the Frankish Empire. The north-western periphery of the Carpathian Basin (Avaria), and the territory of the Drava and the Sava Rivers (Pannonia Inferior, Pannonia Superior) came under the rule of the Franks. After the Avar Khagan who lived with his people between the Danube and Tisza was baptized and surrendered by the Franks, a part of Avars escaped and crossed the River Tisza. Not long afterwards, the Avars rebelled against the Franks and the Christianity, and Charlemagne lost control over them. When the rebellion of the Avars was crushed, the new Avar Khagan sent an envoy to Charlemagne in 805. He asked to give him the power over the entire Khaganate, namely over the *Huns*. Charlemagne agreed upon this, so the Avar Khagan was baptized.

According to *Scriptor Incertus de Leone Armenio A*, the Avars still had considerable military power in 811. In this year, the Bulgarian Prince Krum defeated Emperor Nicophoros I using Avar and Slavic mercenaries. Another source, the biography of St. Joannikios also tells us that the Bulgarians were helped in their war by neighbouring people, namely the Avars and Slavs. Avars and Slavs also joined Krum's army when he started a campaign against Constantinople in 814.

Accordingly, it is understandable that at the end of 810, the Byzantine Emperor Nicophoros sent an envoy to Charlemagne, probably asking the Frankish ruler to prevent the Avars and Slavs of the Carpathian Basin to assist the Bulgarians. Charlemagne tried to act accordingly. As we read in the *Annales regni Francorum*, in 811 he sent an army to both Pannonias to end the disputes between the *Huns* and the Slavs. By the end of the campaign the Avars, the Slavs and probably the *Huns* (Onogundur-Bulgars) who lived in Pannonia and along the Danube were again surrendered by the Franks. The Avar Khaganate has lost its western areas permanently. While the people living in these territories merged with the Christian population of the Frankish Empire, heathen peoples of the Avars continued to live in the eastern part of the Carpathian Basin in the 9th century.

A honfoglalás, a kónstantinosi Turkia és az Ajtony-törzs

Tanulmányom a magyar szállásterületet vizsgálja két „időmetszetben”: a honfoglalás kori (900–950 közötti) ún. Turkiát (ti. Magyarországot) – főképpen VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos híradásai alapján –, illetőleg István államszervezői harcai kapcsán az (1000–1030 között) ún. Ajtony-territóriumot a kései híradások (Gellért-legendá, Anonymus) tükrében. Mindkettő kapcsolódik a honfoglaló, 9. század végi magyarság szállásterületéhez, illetőleg a tágabb értelemben vett alföldi régióhoz.

Elsődleges forrásunk Kónstantinos, aki a 10. század közepén Turkiát,¹ Magyarország szállásterületét több helyen is vázolta. Kónstantinos császár (944–959) sokat vitatott, 948–952 között összeszerkesztett kompilációjában, a *De administrando imperio* (továbbiakban: DAI) több fejezetében tárgyalta a magyarok történetét, szállásterületeit. Jelen elemzésben felhasználtam a mű 11. század végére keltezhető, legrégebbi kéziratának mikrofilmjét is.² A DAI 40. fejezetében adta a legrészletesebb tudósítást az új magyar hazát illetően. Eszerint „ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Traianus császár hídjá, azután még három napi útra ettől Belgrád, amelyben nagy szent Konstantin császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmion Belgrádtól két napi útra, és azokon túl a kereszteletlen Nagy Moravia, amelyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvjatopluk uralkodott. Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, azt mostanában az ott folyó folyók nevére el nevezik el. A folyók ezek: az első folyó a Temes, második folyó a Tutis, a harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Istros folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok.”³ A császár a korabeli lehetőségek mindegyikét kiaknázta, hogy egy veszedelmes, de szövetségesként is felhasználható, Bizánc szemszögéből nézve nomád nép területét leírja.⁴

Elsőként a régi római/bizánci emlékekhez viszonyítva határozta meg a magyarok szállásainak fekvését. A kutatók egy része Belgrádtól és Sirmiumtól északra számolt a magyar

* SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, toths@hist.u-szeged.hu

¹ „A *Tourkia* országnév a bizánci *Tourkoí* népnév gyökeréből görög -ia képzővel szabályosan alkotott görög képződmény,” lásd GYÓNI 1943, 138.

² Cod. Parisinus Gr. 2009, 3r–211v. (Bibliothèque Nationale de France–département de la Reproduction) – a legrégebbi kézirat másolója Michaél Roizaitisz lehetett, Ioannes Dukas cészár részére másolta a művet, akit bizánci híradások 1059–1081 között említenek, lásd Moravcsik Gyula megjegyzése, DAI 1950, 16–17.

³ A vonatkozó részre lásd Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 12 – fol. 115r. vers. 8; DAI 40, 27–44; DAI 1950, 176–179; ÁMTBF 48.

⁴ TÓTH 1999, 27–28.

szállásterülettel, illetőleg Nagy Moráviával, a Vaskaput már távol esőnek ítélték meg.⁵ Kónstantinos leírása alapján „a Száva-torkolat és a Vaskapu közötti Duna-szakasztól északra terült el” a magyar szállásterület.⁶

Kónstantinos másik fontos módszere a morva és magyar szállásterület azonosítása. Egy korábbi nép területének azonosítását egy később ott lakó nép területével máshol is alkalmazta a bizánci uralkodó, így például a besenyők földjének minősítette Etelközt. Várady László szerint ez a kónstantinosi módszer „túlságosan bonyolult”, ugyanakkor „eredeti”, és „különleges politikai-földrajzi körülírás,” amely nem feltétlenül a nomádokhoz kapcsolódó, „klasszikus lakóhelyleírás.”⁷ A bizánci császár úgy vélekedett, hogy a Vaskaputól Sirmiumig húzódó Duna-szakasztól északra levő területen a morvák laktak Szvatopluk uralkodása (870–894) idején, majd a morvák legyőzése után a magyarok vették azt birtokukba. Kónstantinos számára ezt jelentette a magyar honfoglalás, és nem volt arról tudomása, hogy az általa leírt és a későbbi Turkiával azonosított Nagy Morávia déli része – az Alföld déli része és Erdély – bolgár fennhatóság alatt állt volna.⁸ Vitatott, hogy a magyar szállásterületből következtetett-e vissza a bizánci császár a morva területre,⁹ vagy éppen fordítva, az egykori Nagy Morávia szolgált volna alapul Turkia szállásterületének leírásához.¹⁰

Nagy Morávia problémája maga is összetett. A régebbi kutatás általában úgy vélekedett, hogy „Nagy Morávia” és „Morávia” azonos politikai képződményt jelölnek. Ez a 830-as évektől 902-ig fennálló, frank hűbéres tartomány, a néha önállósodni próbáló morva államalakulat, a Dunától északra volt található. Bóna István megfogalmazása szerint: Morávia a „mai Morvaországot, Alsó-Ausztria Duna feletti szakaszát, Nyugat-Szlovákiának a Garamig terjedő részét” foglalta magába.¹¹ A másik álláspont szerint két, időben és térben is eltérő morva államalakulat volt. Az időben régebbi Morávia, Nagy Morávia vagy Ómorávia (Megalé Moravia), Svzatopluk állama, a Kárpát-medence délnyugati vagy délkeleti felében jött volna létre. A másik, időben későbbi Morávia vagy Kis Morávia a Dunától északra helyezkedett el, a későbbi morva örgrófság területén.¹² Nézetem szerint „Morávia” és „Nagy Morávia” ugyanazt a területi képződményt jelölte, Svzatopluk államát, amelyet közvetlen utódai (II. Mojmir és II. Svzatopluk) alatt a magyarok véglegesen elfoglaltak a 10. század elejére. A „nagy” jelzővel nem a területi kiterjedésre – Morávia „birodalom” voltára – utalt a bizánci császár, hanem egykori voltára, hiszen a morva állam már nem létezett Kónstantinos korában, a 10. század közepén.¹³ Morávia területét részben a magyarok szállták meg, részben a keleti frank állam, Germania tartománya lett. Kónstantinos úgy vélhette, hogy Morávia az említett bizánci emlékektől, a Vaskapu–Sirmium közti Al-Dunától északra húzódott, tehát a Kárpát-medence keleti felét foglalta magába. Ebből a szempontból utalnunk kell

⁵ Sirmiumot hangsúlyozta BOBA 1971, 80., ill. BOBA 1996, 80; Sirmiumot és Belgrádot PÜSPÖKI NAGY 1978, 72; a Vaskapu idetartozásának elvetésére lásd SENGÁ 1983, 313–314.

⁶ SZEGFÜ 1980, 13–15, 18.

⁷ Ezekre a minősítésekre lásd VÁRADY 1989, 47–48.

⁸ TÓTH 1996a, 58.

⁹ MACARTNEY 1930, 151; VÉKONY 1986, 45–46.

¹⁰ SZEGFÜ 1983, 240.

¹¹ BÓNA 1986, 369.

¹² E nézetekre, a déli Nagy Moráviára (Ómoráviára) lásd BOBA 1971, 76–85; BOBA 1996, 77–83; PÜSPÖKI NAGY 197, 60–82; KRISTÓ 1980, 163, 195; SZEGFÜ 1980, 13–15, 18; SENGÁ 1983, 307–344; MAKK 1996, 8; BOWLUS 1995, 319–331; SZABADOS 2011, 123–129.

¹³ TÓTH 1996a, 56; TÓTH 1999, 26; TÓTH 2010, 68.

arra, hogy a DAI 13. caputjának határleírásában is megemlékezett arról, hogy a magyarok négy égtáj felőli szomszédjai közül „a délre eső vidéken van Nagy Moravia.”¹⁴ Kónstantinos konzekvensen járt el; a Kárpát-medence általa jobban ismert déli és keleti részét nevezte Turkiának, és a magyar szállásterület déli határpontjait adta meg a három bizánci emlékekkel, és ettől „felfelé” bizonytalan kiterjedésű szállásterületet vázolt. Mivel úgy tudta, hogy a magyarok a morvától foglalták el új hazájukat, Turkiával azonosította Nagy Moráviát. A bizánci császárnak több információja lehetett a korabeli magyar törzsek szállásföldjéről, mint egy akkor már nem létező morva állam területéről.¹⁵ A morva fennhatóság alatt levő területet sem ismerhetjük meg a kónstantinosi leírásból, ezért nem következtethetünk Nagy Morávia déli lokalizációjára.

A bizánci császár harmadik módszere pontosítja a fenti két módszerrel meghatározott, a Duna-menti bizánci emlékektől északra elnyúló, bizonytalan kiterjedésű szállásterületet, felsorolja az itt található folyókat. Szerinte „Turkia egész szállásterülete” (πᾶσα τῆς Τουρκίας κατασκήνωσις)¹⁶ mostanában az ott levő folyókról kapja nevét. Érdekes, hogy mind a honfoglalás előtti Etelköz, mind pedig a honfoglalás utáni Turkia földjén 5–5 folyót említett. A nomád életmódnak megfelelően a folyók különleges jelentőséggel bírtak, így aligha tekinthetjük véletlennek, hogy ezekkel tudta a bizánci császár behatárolni a magyarok szállásterületét.¹⁷ Fehér Géza megfogalmazása szerint „csak a folyókkal lehet a nomádok lakhelyét megjelölni, így jelölték a magyarok is.”¹⁸ Fehér utalt arra, hogy „a folyók mellé telepedtek a törzsek, mivel a nép állandóan otthon tartózkodó részének a folyó nyújtotta főtáplálékát. A törzsek egy-egy folyó két partján helyezkedvén el, természetes volt, hogy lakhelyüket a folyókkal nevezték meg.”¹⁹ A Dunától, mint határfolyótól északra levő folyók közül a Temest, a rejtélyes Tutist (Bega?),²⁰ a Marost, majd a Köröst, végül pedig a Tiszát említette a bizánci császár. A Tisza és fő mellékfolyói szerepelnek a bizánci forrásban.²¹ A leírás délről halad észak felé, mintha forrása egy utazást írna le, amelynek végpontja valahol a Körösökön túl, a Tisza felső folyása, a Felső-Tisza-vidék közelében lenne.²² Az öt folyó vidékéről Boba Imre azt hangoztatta, hogy Magyarország egész szállásterületének déli részét jelentette.²³ Fehér Géza szerint a „keleti részek, a tiszai Magyarország” leírását adta Kónstantinos.²⁴ Németh Gyula értelmezésében Maros–al-dunai Magyarországgént szerepelt ez a terület.²⁵ Az öt folyó kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy a kónstantinosi leírásból nem feltétlenül következik az, hogy Turkia területén csak ezek a folyók lettek volna. Anonymus, a magyarországi helyismerettel bízva rendelkező egykori királyi jegyző, a

¹⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 11–16; DAI 13, 5–7; DAI 1950, 64–65; ÁMTBF 37.

¹⁵ TÓTH 1999, 27; TÓTH 2010, 68–69.

¹⁶ A kifejezésre lásd Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 11–12; DAI 38, 26–27; DAI 2003, 176–177.

¹⁷ Kónstantinos „a határok megjelölése után leírja az ország keleti részét, hol mint Priskos Attila országában, természetesen nem említhet mást, mint a folyókat.”, lásd FEHÉR 1922, 360; TÓTH 2010, 69.

¹⁸ FEHÉR 1922, 360.

¹⁹ FEHÉR 1922, 361.

²⁰ E kérdéses, Tutis folyónévre és azonosítására a Bega folyóval lásd GYÓNI 1943, 138.

²¹ Lásd Turkia folyóira Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 15 – fol. 115r. vers. 1; DAI 40, 35–40; DAI 1950, 176–179; a Tiszát és mellékfolyóit hangsúlyozta MACARTNEY 1930, 121, 151.

²² TÓTH 1996a, 59; TÓTH 2010, 69.

²³ BOBA 1971, 77–84.

²⁴ FEHÉR 1922, 361; hasonlóan VÉKONY 2002, 186–187.

²⁵ NÉMETH 1991, 239.

13. század elején írt művében majdnem pontosan ugyanezeket a folyókat sorolta fel, mint a 10. század közepén Kónstantinos császár. Eszerint Halics vezére Álmos vezérnek Pannonia földjét ajánlotta azzal, hogy az a föld szerfölött jó, és rajta igen nevezetes források ömlenek egybe, melyeknek neve: „*Duna, Tisza, Vág, Maros, Körös, Temes és több más.*”²⁶ P. mester hat folyót sorolt fel, és csak a Vág folyót illetően tért el Kónstantinostól, akinél a rejtélyes Tutis szerepel. A bizánci császár által említett folyók a tágabb értelemben vett Pannonia, az egész Kárpát-medence legjelentősebb folyói közé tartozhattak. Felsorolásukkal be lehetett határolni nemcsak a Kárpát-medence keleti felét, hanem az új haza egészét is. A bizánci leírásban határfolyóként szereplő Duna után a Tisza Turkia legfontosabb folyója, jóllehet a bizánci császár délről északra haladó listáján csak ötödikként található. A Tisza említése alapján feltételezhetjük, hogy nemcsak a Tiszántúl tartozott a magyar szállásterülethez, hanem a Duna–Tisza köze is.²⁷ A folyók alapján a Kárpát-medence Bizánchoz közelebbi, a Dunától keletre eső felét tekinthetjük a kónstantinosi Turkia egész szállásterületének.

A bizánci császár negyedik módszere, hogy megadja a szállásterület szomszédait. Szerinte kelet felől (délkelet) a bolgárok szomszédosak a magyarokkal, a Duna választja el őket. Észak felé (északkelet-kelet) a besenyők (a kangar Jula törzs), nyugatabbra a frankok, dél (délnyugat) felé a horvátok határosak a magyarokkal.²⁸ E leírásban a magyar szállásterület nagyobbak tűnik, mint a Tisza és mellékfolyói vidéke, a Dunától keletre levő Kárpát-medencei terület. Nyugaton a magyar szállásterület szomszédos volt a Keleti Frank Birodalommal, ami azt sejteti, hogy a frank hűbéres Pannonia is már magyar kézen volt. Erre utalhat a horvátokkal való szomszédság is.²⁹

Kónstantinos a DAI 40. fejezetében a rendelkezésére álló összes információ alapján, négy szempontot követve, komplex leírást adott a magyar törzsszövetség szállásterületéről. Felhasználta az ismert Duna-menti római/bizánci emlékeket (Vaskapu, Belgrád, Sirmium); Turkia területét azonosnak vette az egykori Moráviával (Nagy Morávia); a Dunától északra eső régió általa ismert összes folyóját felsorolta; végezetül megadta Turkia négy szomszédját a négy égtájnak megfelelően.

Három alapvető kérdést kell felvetnünk a DAI 40. fejezete Turkia-leírásával kapcsolatban. Az első, hogy mely időszakból, és mely forrásokból eredeztethető a passzus, főként az öt folyóval kapcsolatos híradás. A második, ezzel összefüggő kérdés, hogy mennyire tekinthetjük ezt a leírást hitelesnek, pontosnak. A harmadik kérdés az, hogyan értelmezhetjük a híradást, mely időszakra vonatkoztathatjuk, az egész törzsszövetség vagy pedig csak egy része szállásait jelölhette a Turkia megjelölés.

A 40. fejezet idézett passzusának forrásait illetően legalább két forrást tételezhetünk fel. Az egyik feltétlenül bizánci eredetű, amelyik a régi római (bizánci) emlékekre vonatkozik. A folyókra vonatkozó rész viszont közvetve származhatott a magyaroktól is. Az egyik nézet szerint Gábrriel Klerikos lehetett a híradás forrása, akinek jelentése bekerült a DAI 8. caputjába. Gábrriel a honfoglalás után járt a magyaroknál. Arra próbálta meg őket rávenni,

²⁶ Anonymus, *Gesta Hungarorum*. caput 11. lásd SRH I. 48; „*Danubius, Wag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri*”; MEH 144 (Pais Dezső); HKÍF 294 (Veszprémi László) – utóbbi fordításból a Vág folyó neve kimaradt.

²⁷ TÓTH 1996a, 59; TÓTH 2010, 70.

²⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 1–8; DAI 40, 41–44; DAI 2003, 178–179; lásd még TÓTH 1996a, 62; TÓTH 2010, 70.

²⁹ TÓTH 1996a, 62–63; TÓTH 1999, 32; TÓTH 2010, 70–71.

foglalják vissza régebbi hazájukat a besenyőktől, hogy amikor a császár értük küld, hamar megtalálja őket. A magyarok fejedelmei elutasították a bizánci ajánlatot.³⁰ A követjelentést több is Bölcs Leó korára, a 9. század végére tették, amikor a magyarok még nem szállták meg a dunántúli részt, Pannoniát. Eszerint a bizánci császár a legkorábbi Kárpát-medencei magyar törzsszövetségi szállásterületről emlékezett volna meg.³¹ Más álláspont szerint Gábiel a 920-as években fordult meg a magyaroknál.³² Ugyancsak felmerült a Gábiel-küldetés 940-es évekre való keltezése is.³³ A másik nézet inkább a 10. század közepén (948, 953) Bizáncban megforduló valamelyik magyar vezetővel (Termacsu, Bulcsú) hozta kapcsolatba a kónstantinosi leírást. Ennek megfelelően az öt folyóval behatárolt Turkiát nem törzsszövetségi, hanem törzsi szállásterületnek vélték, és 950 táján a gyula-törzset helyezték erre a vidékre.³⁴ Macartney hipotézise szerint kavar forrásból származhatott a szállásterületre vonatkozó híradás, így a gyula vezette harcias kavarok lakhattak a kónstantinosi Turkia területén, a Tisza és mellékfolyói mentén.³⁵ Kristó Gyula felvetette, hogy Kónstantinos nem törzsszövetségi és nem is törzsi szállásterületet írt le, hanem „Magyarország területéből ezt ismerte valamelyest, számára – mivel ezt tudta körülírni – ez volt Turkia.”³⁶ Korábbi felvetésem szerint a kónstantinosi leírás származhatott a 10. század első felében a magyaroknál járt Gábieltől vagy a 948 táján Konstantinápolyban megforduló magyar előkelőktől.³⁷ Úgy foglaltam állást, hogy Turkia csak a Bizánchoz közelebbi részt jelölhette, ahol több törzs (például gyula-törzs) lakhattott.³⁸ Elsősorban a keleti magyar törzsek szálláshelyeinek tételtem fel, legalább két (vagy legfeljebb négy) törzs lakhelyeként. Az egyik a bolgárokkal volt szomszédos, a másik a besenyőkkel.³⁹

Jelen nézetem szerint az öt folyóra (Temes, Tutis, Maros, Körös, Tisza) vonatkozó híradás közvetve magyar eredetű lehet, és Gábiel Klerikos jelentéséből származhat. Gábiel bizonyosan járt a magyaroknál. A folyók délről észak felé haladó sorrendje a bizánci követ útvonalához kapcsolható. Az utolsóként említett folyó éppen a Tisza, amely ebben a felsorolásban arra is vonatkozhat, hogy a Felső-Tisza-vidéken találkozhatott Gábiel a magyar törzsfőkkel, és adhatta át a bizánci császár üzenetét.

Felvetésem szerint Gábiel Klerikos Bölcs Leó császár (886–912) korában, a 10. század első évtizedében kereshette fel a magyar vezetőket. Milyen tartalmi és formai érvek szólhatnak e keltezés mellett? Elsőként említhetem a DAI-ban szó szerint közölt üzenet,

³⁰ A Gábiel Klerikos követ jelentésére lásd Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12 –fol.12v. vers. 14; DAI 8, 23–31; DAI 1950, 56–57; ÁMTBF 36–37; a szöveg margójára a másoló, Michail Roizaitisz külön felírta, hogy „Πε(ρί) τοῦ κληρικου Γαβριήλ”, azaz „*Gábiel Klerikosról*”, lásd Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12–13-nál; utal erre MORAVCSIK 1950, 20; értelmezésére és keltezésére a szakirodalomban lásd JENKINS 1962, 15–16; lásd még TÓTH 2010, 11.

³¹ 898 utánra lásd BURY 1906, 564; a 9. század végére GYÖRFFY 1977, 112; NÉMETH 1991, 240–241, 245; SENGÁ 1983, 313.

³² A 920-as évek elejére tette MAKK 1996, 16; 927 utánra keltezte KAPITÁNFY 1927, 39, ill. Moravcsik Gyula, lásd ÁMTBF 36. o. 2. jegyzet.

³³ 943–944-re FEHÉR 1922, 357–359.

³⁴ VÁCZY 1938, 489–491; BÓNIS 1956, 42–43; MAKKAI 1988, 276–277; KRISTÓ 1965, 7–8.

³⁵ MACARTNEY 1930, 120–121.

³⁶ KRISTÓ 1980, 452; KRISTÓ 1996a, 131.

³⁷ TÓTH 2010, 72.

³⁸ TÓTH 1998, 209–210; TÓTH 2011, 173–174.

³⁹ TÓTH 1996a, 62–63; TÓTH 1999, 31; négy törzs feltételezésére lásd TÓTH 1996b, 21.

követutasítás, a baszileusz „ajánlata” jellegét. Bölcs Leó „parancsot” küldött.⁴⁰ Ez megfelel annak, ahogyan Bölcs Leó 904 után összeállított *Taktika* című művében fogalmazott: a türkök (magyarok) „*most sem szomszédaink, sem nem ellenségeink, sőt inkább arra törekednek, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak.*”⁴¹ A császár tévesen arra következtetett a korábbi, bolgárelenes szövetségből, amelyet 894/895 táján kötött követe, Nikétas Skléros Árpáddal és Kuszánnal az Al-Dunánál, Etelközben, hogy a magyarok hajlandóak ajándékok fejében bármikor szolgálatára állni. A második érv a Gábiel-követség 10. század eleji keltezésére, hogy a követ azzal próbálta meg rávenni a magyar vezetőket a besenyők megtámadására, hogy ezáltal korábbi szállásaikat foglalják vissza. Nyilván nemrég került sor az etelközi háborúskodásra, amikor a besenyők a magyarokat legyőzve telepedtek le szállásterületükön. A harmadik érv a magyar vezetők válaszában rejlik, amely szó szerint szerepelhetett az eredeti Gábiel-jelentésben.⁴² Eszerint a magyar vezetők „*összes fejei egyhangúan felkiáltottak,*” hogy „*mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.*”⁴³ A feltűnően indulatos reakció félelmet, szinte főbiát jelez, amelynek egy közeli vereség adhatja meg reális alapját. Ez a 894/895-re tehető ’etelközi veszedelem’ lehetett, amely a magyarokat Etelköz elhagyására, és a Kárpát-medencei új haza (Turkia) elfoglalására kényszerítette. Nem érthetnek egyet azzal a nézettel, amely szerint Gábiel megtévesztették volna a magyar vezetők a besenyőktől elszenvedett vereség ürügyével.⁴⁴

Formai érvet is fel lehet hozni amellet, hogy a Turkia-leírás Bölcs Leó idejére vezessük vissza. Általában elfogadott az a nézet, hogy Kónstantinos szövegében az új információkat a „tudnivaló, hogy” kifejezés vezeti be.⁴⁵ A DAI 38. fejezete elején és a végén találunk egy-egy ilyen kitétel. A 39. (kavar) fejezet elején szerepel a következő. A 40. fejezet nagy részében nem találkozunk vele, csak a második felében, amikor Kónstantinos valóban saját korabeli információkat közöl az Árpád-család genealógiájáról, Bulcsúról.⁴⁶ Ez azt jelentheti, hogy a 39. fejezet és a 40. fejezet nagyobb részének információi – a kavarak felkelése, csatlakozása, a bolgár háború, a besenyő-bolgár támadás, a magyarok letelepedése új hazájukban, és Turkia leírása – Bölcs Leó korabeli tudósításból származhat. A magyarokkal tárgyaló Nikétas Skléros mellett leginkább Gábiel Klerikost lehet gyanúba vennünk. Ennek értelmében kurrens, Bölcs Leó korabeli, a 10. század első évtizedéből eredő tudósításra vezethetjük vissza Turkia leírását, amelyet hiteles, pontos és az egész törzsszövetség szállásterületére vonatkozó híradásként tarthatunk számon.

⁴⁰ A „császár parancsából” kifejezésre és értelmezésére lásd Moravcsik Gyula, ÁMTBF 36. o. 2. jegyzet.

⁴¹ Bölcs Leó, *Taktika* XVIII, 76, lásd Moravcsik Gyula fordítása, ÁMTBF 24; értelmezésére lásd uo. 36. o. 3. jegyzet.

⁴² Moravcsik Gyula szerint „hogy a magyar válasz görög fordításban, melyet nyilván maga Gábiel adott át a bizánci udvarnak, mennyire hű, azt megállapítani nem lehet, de egyes szavak mögött sejthető az eredeti”, lásd ÁMTBF 37. o. 5. jegyzet.

⁴³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12v. vers.6–14; DAI 8, 29–33; DAI 1950, 56–57; ÁMTBF 37.

⁴⁴ Gábiel állítólagos megtévesztését tételezte fel RÉVÉSZ 1996, 203; RÉVÉSZ 1999, 154; SZABADOS 2011, 152–153; Gábiel hitelessége mellett TÓTH 2010, 43.

⁴⁵ BURY 1906, 538–539; JENKINS 1962, 145.

⁴⁶ Egy nézet szerint kizárólag a 40. fejezet második része Kónstantinos korabeli, a többi Bölcs Leó időszakára megy vissza, és az ún. északi dosszié részét alkotja, lásd HOWARD-JOHNSTON 2007, 184–185.

Úgy vélem, hogy Kónstantinos, akárcsak a honfoglalás előtti magyar szállásterület (Levedia, Etelköz) esetében, a rendelkezésére álló adatok, főként Gábriel Klerikos Bölcs Leó-kori jelentése segítségével törzsszövetségi szállásterületet vázolt fel. Több információ állt rendelkezésére a magyar szállásterület déli (bizánci emlékek) és keleti részeivel kapcsolatban, ezért a Duna határfolyó, valamint a Tisza és mellékfolyói segítségével megadta a nomád magyar nép szállásföldjének legfontosabb földrajzi paramétereit. A magyarok szomszédjainak feltüntetésével egyértelművé tette, hogy leírása az egész magyar szállásterületre vonatkozik.⁴⁷

Kónstantinos más helyütt is utalt a magyar szállásterületre. A DAI 13. fejezetében égtájak és szomszédok segítségével határolta körül Turkiát: „*a türkökkel a következő népek határosak: a tőlük nyugatabbra levő vidéken Frankország, északabba a besenyők, a délre eső vidéken Nagy Moravia, azaz Szyvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak. A hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel.*”⁴⁸ A 13. fejezet leírása a 40. fejezethez képest annyi eltérést tartalmaz, hogy a bolgárok helyett a morvákat (Nagy Morávia) teszi be déli szomszédként, a horvátok esetében pedig nem ad meg égtájat. A frankok és besenyők esetében nincs eltérés, ők ugyanezzel az égtáji megjelöléssel szerepeltek a 40. fejezetben is. A 13. fejezet határleírása nehezebben értelmezhető, mint a 40. fejezet híradása. Egy esetben lehetne helytálló ez a határleírás, ha feltételeznénk, hogy a honfoglalás egy olyan pillanatában született, amikor a magyarok már benyomultak a Kárpát-medencébe, de még nem foglalták el Pannoniát, csak a Kárpát-medence keleti felét, így szomszédjai lehettek az Etelközt már megszálló besenyőknek, és a Pannoniát még birtokló keleti frankoknak. Bury szerint ez a határleírás Gábriel jelentésén (898–906) alapult, és a Pannonia megszállása előtti állapotot tükrözte.⁴⁹ Fehér Géza vitatta ezt a feltevést. Nézete szerint ez a korábbi határleírás nem származhatott Gábriel általa 943–944-re keltezett követéséből.⁵⁰ Fehér értelmezésében, a határleírás alapján Turkia szomszédja nyugaton Frankia, északon, a hegyek felé a fehér horvátok földje, keleten pedig Patzinakia (Besenyőország), míg a jól ismert, déli határ leírását mellőzte a 13. fejezetben szereplő leírás szerzője.⁵¹ Fehér Nagy Morávia déli elhelyezkedésével kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „ez nem felel meg a tényeknek.” Hipotézise szerint Kónstantinos egy horvát–délszláv mondát vett át, amely szerint „Szyvatopluk egy hatalmas délszláv birodalom királya.”⁵² Fehér utalt arra a lehetőségre is, hogy Kónstantinosban felmerülhetett az a gondolat, hogy a két (északi és déli) Horvátországhoz és Szerbiához hasonlatosan, két Moráviát tételezzen fel, de végül csak egy nagy, keresztleetlen Moráviáról tett említést.⁵³ Nézetem szerint a 13. fejezettel szemben, a 40. fejezet 10. századi eleji állapotokat tükröző leírása hitelesebb híradás.⁵⁴

Kónstantinos a DAI 30. fejezetében is utal a magyar szállásterületre, ezúttal egy korábbi nép, az avarok kapcsán. Eszerint „*az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád*

⁴⁷ TÓTH 2010, 72.

⁴⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 7–16; DAI 13,3–8; DAI 1950, 65; ÁMTBF 37.

⁴⁹ BURY 1906, 563–566.

⁵⁰ FEHÉR 1922, 357–359.

⁵¹ FEHÉR 1922, 355–356.

⁵² FEHÉR 1922, 361–370.

⁵³ FEHÉR 1922, 367–368.

⁵⁴ TÓTH 1996a, 62; TÓTH 1999, 32; TÓTH 2010, 72.

*életet élő türkök vannak.*⁵⁵ Akárcsak a 40. fejezet leírásában, ebben a történetben is a Duna folyó szerepel határfolyóként, ezúttal az avarok, illetve a bizánci császár jelenére vonatkozóan a magyarok szállásterületén. A Bizánchoz közelebb eső keleti területekre is vonatkozatható a tudósítás, de nem zárható ki Pannonia sem.⁵⁶

A DAI 27. fejezetében szintén találunk egy magyar szállásterületre vonatkozó leírást. Eszerint „*abban az időben a longobárdok Pannóniában laktak, ahol most a türkök lakoznak.*”⁵⁷ Ez a tudósítás a Dunától nyugatra levő területre, Pannoniára utal.⁵⁸ Eszerint a magyarok a dunántúli részt is megszállták, ezért azonosíthatta Kónstantinos szállásterületüket az avarok megjelenése miatt 568-ban Itáliába költöző langobárdok területével.

A bizánci császár a DAI 42. fejezetében is ad egy leírást a korabeli magyarok földjéről. Eszerint a „*türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között.*”⁵⁹ A mondat első felében, Kónstantinos – a 13. és 40. caputtal megegyezően – Turkiát a Bizánchoz közelebbi, Dunától keletre levő régióba helyezi. A 40. fejezettel rokonítható az a kijelentése, hogy a magyarok Morávia földjén laknak. A mondat második fele értelmében a magyarok – Bizánc szemszögéből nézve – nemcsak a Dunán túl, hanem a Dunán innen, a Dunától nyugatra is éltek. Kónstantinos a Száva folyóval megadja a magyar szállásterület déli határait is. A Dunán inneni rész lehetett a Dráva–Száva közti Szerémség, vagy inkább Pannonia (Dunántúl).⁶⁰

Kónstantinos a DAI-ban öt helyen tárgyalta a magyarok szállásterületeit. Tudósításai alapján, a Duna folyón túli, azaz a Vaskapu és Sirmium közti Duna-szakasztól északra, és a Dunától keletre levő Kárpát-medencei régióban telepedtek le a magyarok, amelyet a bizánci császár a morvák korábbi államával (Morávia vagy Nagy Morávia) azonosított, és öt legfontosabb folyójával közelebről is behatárolt (Temes, Tutis, Maros, Körös, Tisza). Kevesebbet tudott a Bizánctól távolabbi, ún. Dunán inneni területről, Pannoniáról, amelyet szintén megszálltak a magyarok. A magyarok szomszédainak leírása alapján valószínűsíthető, hogy a magyarok a Dunától keletre és nyugatra levő Kárpát-medencei területen egyaránt megtelepedtek.⁶¹

Kónstantinoson kívül még egy fontos forrással rendelkezünk a 10. század elején–közepén, 900–950 között birtokolt magyar szállásterületről. Ibn Hajján (Hayyān) mór történétíró a 942. évi magyar kalandozás kapcsán emlékezik meg erről. Eszerint „*az őket jól ismerők elmondása szerint (e turkok) országa messze keleten van. A besenyők tőlük keletre vannak, velük szomszédosak. Róma földje tőlük délre esik, Konstantinápoly városa pedig kicsit ferdén keletre. Északra tőlük Murawa városa van és a szlávok többi országa, nyugatra tőlük a szászok és a frankok vannak, szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak.*”⁶² A mór törté-

⁵⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 8–12; DAI 30, 21–23; DAI 1950, 141; ÁMTBF 39; az interpunkciót figyelembevévő, más fordítása szerint „*az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol újabban a türkök [magyarok] vannak, és nomád életet éltek.*” lásd SZÁDECZKY-KARDOSS 1992, 152; hasonlóképpen az avarokra értelmezte a nomád életmódot OLAJOS 1995, 48–50; OLAJOS 2012, 195–197; a magyarokra lásd KRISTÓ 1995, 102; TÓTH 2010, 94–95.

⁵⁶ A Dunától keletre levő részre értelmeztem, lásd TÓTH 1999, 32; TÓTH 2010, 72–73.

⁵⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 59r. vers. 2–5; DAI 27, 30–31; DAI 1950, 114–115; ÁMTBF 38.

⁵⁸ TÓTH 1999, 32.

⁵⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 4–8; DAI 42, 18–20; DAI 1950, 183; ÁMTBF 50.

⁶⁰ TÓTH 1996a, 62–63; TÓTH 1996b, 21; TÓTH 1999, 30; TÓTH 2010, 73.

⁶¹ TÓTH 2010, 73.

⁶² HKÍF 64–65. (Czeplédy Károly); lásd még CZEGLÉDY 1979, 275–276; lásd újabban ELTER 2009, 62, 87.

netíró is több módszert használt leírásában. Egyrészt a legfontosabb folyóval körvonalazta a nomád magyarok szálláshelyeit, másrészt városokhoz viszonyított (Róma, Konstantinápoly, Murawa), valamint égtáj szerint a szomszédokkal határolta körül a területet.⁶³ Konstantinoshoz hasonlóan, Ibn Hajján is a Dunát emeli ki a magyar szállásterület vonatkozásában, de tőle eltérően nem határfolyóként, hanem olyan központi folyóként, amely mellett a nomád magyarok szállásai vannak.⁶⁴ Idevonható párhuzamként említhetjük Pseudo-Josephus ben Gorion ha-Kohén 953 körüli művét, a Josipphont, amely szerint az Ungar nevű nép a „*Danuvinak nevezett nagy folyónál – ez a Dunij*” táborozik.⁶⁵

Ibn Hajján és Pseudo-Josephus csak egy folyóval, a Dunával jellemezte a magyarok területét, míg Kónstantinos a Dunán kívül további öt folyót tudott felsorolni. A földrajzi tájolás vonatkozásában a mór történetíró kicsit pontosabb Kónstantinosnál, jóllehet egyes szomszédokat nem említ. A bizánci császárhoz hasonlóan, szomszédokként szerepelnek nála a besenyők, csak nem északi, hanem keleti szomszédként. Mindkét forrásunk nyugati szomszédként utal a frankokra, a mór történetíró hozzáteszi a szászokat is. Déli (délnyugati) szomszédként Rómát említi Ibn Hajján, amivel Itáliára utalhat. Kónstantinossal ellentétben nem emlékezik meg a számára ismeretlen horvátokról. Konstantinápolyt, a Bizánci Birodalmat, a magyar szállásterülettől ferdén keletre (délkeletre) tünteti fel. Itt a bolgárok hiánya tűnhet fel, akiket a bizánci császár keleti szomszédként említ. Északon Murawa városáról emlékezik meg a mór krónikás, amivel Moráviára utalhat. Morávia Kónstantinosnál azonos Turkia/Magyarország szállásterületével a 40. fejezetben, illetőleg dél felől határos a magyarokkal a 13. fejezet leírása alapján. Ibn Hajján más szláv országokra is utal északi szomszédként; például a Kónstantinos által említett fehér horvátokra gondolhatunk. A két tudósítás nem mond egymásnak ellent, néhol kiegészítik egymást. A bizánci udvar több információval rendelkezett Turkiáról, mint a Cordovai Kalifátus, de a különbségek nem lényegesek. Mindkét forrásból megállapítható, hogy a magyarok szállásterülete a Duna mentén volt. A Kárpát-medence keleti, tiszai részén (öt folyó) és nyugati, pannoniai részén egyaránt laktak. Turkia déli határait nyugaton a Száva, keleten a Duna/Al-Duna (a Vaskapuig) jelentette.⁶⁶

A Kárpát-medencei szállásterület megszállásával kapcsolatban a korábbi álláspont az volt, hogy mind a nyugati, mind a keleti felét megszállták a magyarok, sőt a megtelepedés súlypontját a Dunántúlra helyezték.⁶⁷ Eckhart szerint a legerősebb törzsek a „dunántúli dombos vidékekre vonultak, mivel ezt megélhetésük és védelmük, de a nyugat felé üzendő portyázások szempontjából is alkalmasabbnak tartották állandó lakhelyül.” A „Tiszántúl és Erdély hatalmas részei néptelenek maradtak bizonyára azért, mert mindig tartottak a keleti szomszédok újabb támadásától.”⁶⁸ A későbbi történeti kutatás egyre inkább a Dunától keletre levő terület fontosságát hangsúlyozta, ezt tartották Turkiának. Ezen belül elsősorban a Felső-Tisza-vidéket, illetve a Duna–Tisza között tekintették centrális területnek. Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy a magyarok csak 950 után szállták meg a Dunántúlt, illetőleg

⁶³ Tóth 1996a, 63.

⁶⁴ Tóth 2010, 74.

⁶⁵ Lásd Spitzer–Komoróczy 2003, 67; a korábbi, ettől eltérő fordításra Kohn 1881, 4, 9. – Kohn szerint Josipphon a besenyőket és a bulgárokat is a Dubni folyó mellett említi, ami megfelel egy besenyő törzs, illetve a dunai bolgárok elhelyezkedésének.

⁶⁶ Tóth 2010, 74–75.

⁶⁷ Hóman 1923, 44; Ferdinandy 1941, 63.

⁶⁸ Eckhart 1933, 17, 22.

költöztek be Erdélybe. A magyarokat az írott források alapján nomádnak minősítő felfogás szerint, a „honfoglalók csakis az alföldi, síkvidéki területeket szállták meg. Ilyen a Kisalföld (a Duna két partján), a Dunántúlon a Mezőföld, a Dunától keletre pedig a Duna–Tisza köze, valamint a Tiszántúl.”⁶⁹ Makk Ferenc nézete szerint a „törzsek a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, a Felső-Tisza-vidéken, a Szerémségben, a Mezőföldön, a Kisalföldön és a Csalóköz táján laktak, ezek a földek alkották a honfoglaló népesség szállásterületét.”⁷⁰ Makk álláspontja szerint „Turkia egész szállásterülete” nemcsak a Tiszántúlon volt, hanem számos más vidéket is magában foglalt. Ugyanakkor Turkia keleti felére, a Tisza folyó mellékére helyezte a három fejedelem (nagyfejedelem, gyula, karha) törzseinek korai szállásait. Szerinte az Árpádok fejedelmi törzse első szálláshelye a Felső-Tisza-vidéken, a gyula-törzse a Közép-Tisza vidékén (Tisza és a Körösök), a karha-törzse pedig a Tisza, a Maros és a Körösök által határolt területen volt.⁷¹ A régészeti kutatásban Bálint Csanád korábban tárgytipusok alapján hat területi egységet különített el: a Kisalföld északi része, a Kisalföld déli része, a Dél-Dunántúl keleti fele, az északi hegyvidék (Mátra–Bükk vidéke), a Felső-Tisza-vidék és Dél-Magyarország (Duna–Körösök között). Ebből az utóbbi kettő a szűkebb értelemben vett kónstantinusi Turkia vidékére esett.⁷² Révész László a gazdag leletanyag alapján a Felső-Tisza-vidékre tette a fejedelmi központot a 10. század első felében.⁷³ Más törzsi-nemzetségi központokat is feltételezett: a bihari földvár közelében, Kolozsvár környékén, a Maros–Körös–Tisza vidékén, a Közép-Tisza vidékén (Szolnok környéke), a Duna–Tisza közén, a Kisalföldön stb.⁷⁴ Madaras László három honfoglaló törzs szállásait körvonalazta: a Felső-Tisza vidék mentén, a Közép-Tisza vidékén (gyula-törzs), a Tisza–Maros (Dél-Magyarországon) mentén.⁷⁵

Nézetem szerint Ibn Hajján és Kónstantinos tudósításai értelmében a 10. század első felében a magyar törzsek szállásai nemcsak a Dunától keletre, a Tisza és mellékfolyói vidékén voltak, hanem a Száva és a Duna közötti nyugati részen, Pannoniában is. A magyarok nem 950 után, hanem hamarabb szállták meg a Dunától nyugatra levő területet, amelyet a Fuldai Évkönyv tanúbizonysága szerint már 900-ban sajátjuknak mondhattak. Elsősorban azokon a sík, alföldi területeken telepedtek meg, amely nomád életmódjuknak megfelelt, és szállásterületeik a folyókhoz igazodtak, mint korábban Etelközben. Ezen az sem változtatott, hogy a honfoglalók Etelközhöz képest kisebb területre szorultak, és ez a csapadékban gazdagabb, új haza más feltételeket kínált. Mind Ibn Hajján, mind Kónstantinos utalt arra, hogy a magyarok mely égtáj felé mely népekkel voltak szomszédosak. Ez a szomszédosság egy-egy törzsre vonatkozott, és ezáltal közvetve az egész törzsszövetségre. Akárcsak Etelközben, voltak nyugati és keleti magyar törzsek az új, Kárpát-medencei Turkiában is. Míg Etelközben a Dnyeper játszotta a vízválasztó szerepét a nyugati és keleti törzsek között, ezt a Kárpát-medencében a Duna vagy a Tisza tölthette be.⁷⁶

⁶⁹ KRISTÓ 1996b, 214.

⁷⁰ MAKK 2003, 10, 12; MAKK 2004, 119.

⁷¹ MAKK 2003, 11–13; MAKK 2004, 121–123.

⁷² BÁLINT 1975, 110–138.

⁷³ RÉVÉSZ 1996, 202.

⁷⁴ RÉVÉSZ 1996, 202; RÉVÉSZ 2008, 430; RÉVÉSZ 2013, 605–607.

⁷⁵ MADARAS 1997, 116–121; MADARAS 2013, 171.

⁷⁶ TÓTH 1996b, 21; TÓTH 2010, 75–76.

Érdemes összevetnünk a fent részletesen elemzett, 900–950 közötti első „időmetszetet”, a kónstantinói Turkiát a második „idősikkal,” amely az államalapítás időszaka, és 13–14. századi forrásokon alapul. Az egyik kútfő a 14. századi szöveget tartalmazó nagyobbik Gellért-legenda. Ez a kútfő megemlékezik Szent István utolsó nagyhatalmú ellenfeléről, Ajtonyról.⁷⁷ Ajtony (Achtum) territóriumát úgy írja le, hogy „*e föld e férfiút szolgálta a Körös folyótól egészen az erdélyi részekig, illetve egész Bodonyig és Szörényig.*”⁷⁸ E leírás értelmében a Körösöktől egészen az erdélyi részekig, illetve az Al-Dunáig húzódott Ajtony kiterjedt szállásterülete. Ennek központja a Maros-vidéken volt, Marosvár (Morisena). Eszerint Ajtony, illetve az Ajtony-törzs területe magában foglalta a kónstantinói Turkiát öt folyóját (Temes, Tutis, Maros, Körös, Tisza). Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy mindössze egyetlen vezér, Ajtony uralta ezt a hatalmas területet, amelyet a nagyobbik Gellért-legenda országnak (regnum) titulál.⁷⁹ István király kiküldött hadvezére, Csanád előbb vesztes, majd győztes csatát (nagyősi csata) vívott, amelyben Ajtony is elesett.⁸⁰

Az Ajtony-territóriumra vonatkozó másik híradás a 13. század elejére tett Anonymus (P. mester) *Gesta Hungarorum* című művében lelhető fel. A vonatkozó két passzus egyike szerint Árpád honfoglalása időszakában az egyik helyi ellenálló vezér Glad (Glad) volt, aki „*a Maros folyótól Orsova váráig terjedő földet*” foglalta el. Azt is hozzátette, hogy „*tőle származott Ajtony, akit azután Maros menti várában sok idő után Szent István király idején Doboka fia Csanád, a király unokatestvére megölt.*”⁸¹ Anonymus más helyen is megemlékezett, hogy Glad fejedelem „*a Maros folyó és Haram vára közti területet tartotta uralma alatt*” és „*ivadékaiból származott Ajtony, akivel Csanád végzett.*”⁸² Árpád vezérei a Temes folyó közelében győzik le (a fővényi révnél) Glad seregét.⁸³

Gellért nagyobbik legendája és Anonymus története több szempontból is eltér egymástól. A Gellért-legenda szerint Ajtony a csatában esik el, míg Anonymus szerint Csanád vezér végez vele Marosvárott. Csanád egyszerű vitéz (*miles*) a Gellért legenda tudósításában, míg Anonymus a király unokatestvéreként és Doboka fiaként említi. A leglényegesebb különbség az, hogy a Gellért-legenda a Körösöktől, míg Anonymus a Marostól számítja az Al-Dunáig Ajtony (illetve Glad) territóriumát. Az eltérés oka az lehet, hogy Anonymus a Dunától keletre két másik helyi vezérrel is számolt a honfoglalás idejében. Az egyik a Tisza és a Duna között birtokló „nagy Keanus” (Keanus magnus) illetve utóda Salán (Salanus) vezér.⁸⁴ A másik Marót, illetve unokája Ménmarót, aki „*a Tisza és az Erdély felé eső Igyfon erdő*

⁷⁷ Ajtonyra összefoglalóan további irodalommal lásd TÓTH 2010, 256–257.

⁷⁸ SRH II. 489; „*Serviebat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren.*” idézett magyar fordítására lásd ÁKIF 412. (Almási T.)

⁷⁹ SRH II. 490. „*regnum eius*”, lásd ÁKIF 413. (Almási T.) „*az ő országát*”.

⁸⁰ SRH II. 490–492; HKÍF 413–41. (Almási T.)

⁸¹ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, c. 11. lásd SRH I. 49–50. „*Terram vero, que est a fluvio Mors usque ad castrum Vrsicia preoccupavisse(n)t quidam dux nomine Glad, „ex cuius progenie Ohtum fuit natus, quem postea longo post tempore sancti regis Stephani Sunad filius Dobuca nepos regis in castro suo iuxta Morisium interfecit*”, vö. idézett fordítására HKÍF 295. (Veszprémy L.); lásd más fordítására MEH 145. (Pais D.)

⁸² Anonymus, *Gesta Hungarorum*, c. 44. lásd SRH I. 89. „*contra Glad ducem, qui dominium habebat a fluvio Morus usque castrum Horom, ex cuius etiam progenie longo post tempore descenderat Ohtum, quem Sunad interfecit.*”; magyar fordítására lásd HKÍF 327. (Veszprémy L.); más fordítására lásd MEH 168. (Pais D.)

⁸³ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, c. 44. lásd SRH I. 90–91; HKÍF 128. (Veszprémy L.); MEH 168–169. (Pais D.)

⁸⁴ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, c. 11. lásd SRH I. 48–49; HKÍF 294. (Veszprémy L.); MEH 144–145. (Pais D.)

közötti területet a Marostól a Szamos folyóig” vette birtokba.⁸⁵ Ezért az ún. kónstantinosi Turкия területén Anonymusnál két vagy három, Árpáddal szembeszálló vezér osztozott. Nézetem szerint ez nem változtat azon, hogy a kései, 13–14. századi magyar hagyomány is legalább egy vagy két vezér (törzs) szállásterületeként tartotta számon az öt folyó vidékét, a Tisza és mellékfolyói területét. Feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy az ún. Ajtony-törzs, Ajtony népe ezen a területen élt. Ajtonyt gyulának is tekintették, de véleményem szerint a kavarok népe, a három kazár/kavar törzs utolsó kagánja (Keán/kündü) lehetett.⁸⁶

IRODALOM

- ÁKIF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.] Szeged 1999.
- ÁMTBF = Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- BÁLINT 1975 = Bálint Cs.: *Dél-Magyarország a X. században*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest 1975.
- BOBA 1971 = Boba, I.: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*. The Hague 1971.
- BOBA 1996 = Boba, I.: *Moravia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére*. [METEM-könyvek 11.] Szerk.: Zombori I. Ford. Petrovics I. Budapest 1996.
- BÓNA 1986 = Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. [Magyarország története tíz kötetben I/1.] Budapest 1986, 265–373.
- BÓNIS 1956 = Bónis Gy.: *István király*. Budapest 1956.
- BOWLUS 1995 = Bowlus, Ch. R.: *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Pennsylvania 1995.
- BURY 1906 = Bury, J. B.: The treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906), 517–577.
- Cod. Parisinus Gr. 2009 = *Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI*. (Bibliothèque Nationale de France–département de la reproduction) fol. 3r–211v.
- CZEGLEDY 1979 = Czeglédy K.: Új arab forrás a magyarok 942. évi kalandozásáról. *Magyar Nyelv* 76 (1979), 273–282.
- DAI 1950 = Biborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gy. Budapest 1950. (Reprint 2003. Olajos T. előszavával.)
- ECKHART 1933 = Eckhart F.: *Magyarország története*. Budapest 1933.
- ELTER 2009 = Elter I.: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.] Szeged 2009.

⁸⁵ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, c. 11; lásd SRH I. 49. „Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igfon, que iacet ad Erdeuelu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomus, preoccupavisset sibi dux Morou”; magyar fordítására lásd HKIF 294–295. (Veszprémy L.); más fordítására lásd MEH 145. (Pais D.)

⁸⁶ Gyulai méltóságára lásd VÁCHY 1938, 475–506; a kavarok feje, kagánja volt, lásd KOSZTOLNYIK 2002, 273, 275; TÓTH 2010, 255–256.

- FEHÉR 1922 = Fehér G.: Magyarország területe a X. század közepén Kosztantinosz Porphyrogennetos De administrando imperioja alapján. *Századok* 55–56 (1921–1922), 351–380.
- FERDINANDY 1941 = Ferdinandy G.: *Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemről.* Budapest 1941.
- GYÓNI 1943 = Gyóni M.: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* Budapest 1943.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk.: Kristó Gy. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.] Szeged 1995.
- HÓMAN 1923 = Hóman B.: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.* [A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/7.] Budapest 1923.
- HOWARD-JOHNSTON 2007 = Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers for the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute.* Eds.: Golden, P. B.–Ben-Shammai, H.–Róna-Tas, A. Leiden–Boston 2007, 163–194.
- JENKINS 1962 = *Constantinus Porphyrogennitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary.* Ed.: Jenkins, R. J. H. London 1962.
- KAPITÁNYFŐ 1997 = Kapitányfő I.: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság.* Szerk.: Bordás D. Budapest 1997, 38–43.
- KOSZTOLNYIK 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: *Hungary under the Early Árpáds, 890s to 1063.* [East European Monographs DCV.] New York 2002.
- KRISTÓ 1965 = Kristó Gy.: Megjegyzések az ún. pogánylázadások” kora történetéhez. *AUSZ AH* 18 (1965).
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* Budapest 1980.
- KRISTÓ 1995 = Kristó Gy.: *A magyar állam megszületése.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.] Szeged 1995.
- KRISTÓ 1996a = Kristó Gy.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok.* Budapest 1996.
- KRISTÓ 1996b = Kristó Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 207–222.
- GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: Legenda és valóság Árpád személye körül. *Kortárs* 1977/1, 103–113.
- MACARTNEY 1930 = Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century.* Cambridge 1930.
- MAKK 1996 = Makk F.: *Magyar külpolitika 896–1196.* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.] Szeged 1996.
- MADARAS 1997 = Madaras L.: Törzsek, nemzetségek az Alföldön. In: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai.* Szerk.: Makkay J.–Kobály J. Ungvár 1997, 110–125.
- MADARAS 2013 = Madaras L.: Egy méltatlanul elfeledett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 161–184.
- MAKK 2003 = Makk F.: Turkia egész szállásterülete. *AUSZ AH* 117 (2003), 1–13.

- MAKK 2004 = Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. Budapest 2004, 119–127.
- MAKKAI 1988 = Makkai L.: Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története három kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig*. Főszerk.: Köpeczi B., Szerk.: Makkai L.–Mócsy A. Budapest 1988, 235–408.
- MEH = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Sajtó alá rendezte Györffy Gy. Budapest 1975.
- NÉMETH 1991 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest 1991.
- OLAJOS 1995 = Olajos T.: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. *Magyar Nyelv* 91 (1998), 44–52.
- OLAJOS 2012 = Olajos T.: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok*. Szeged 2012.
- PÜSPÖKI NAGY 1978 = Püspöki Nagy P.: Nagymorávia fekvéséről. *Valóság* 20 (1978/11), 60–82.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1999 = Révész L.: *Emlékeztek utatok kezdetére. Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2013 = Révész L.: Erdély a magyar honfoglalás korában. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 605–628.
- RÉVÉSZ–WOLF 2013 = Révész L.–Wolf M.: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 605–628.
- SENGA 1983 = Senga T.: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117 (1983), 307–345.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed.: Szentpétery, E. Budapest 1937–1938.
- SZABADOS 2011 = Szabados Gy.: *Államalapítások a IX–XI. században*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.] Szeged 2011.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1992 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai*. [MÖK 5.] Szeged 1992.
- SZEGFÜ 1980 = Szegfű L.: Vata népe. *AUSZAH* 67 (1980), 11–19.
- SZEGFÜ 1983 = Kürti B.–Szegfű L.: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895–kb. 1030). In: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 221–277.

- TÓTH 1996a = Tóth S. L.: A konsztantinoszi „Turkia” értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 92 (1996/4), 54–63.
- TÓTH 1996b = Tóth S. L.: A honfoglaló magyar törzsek szállásterületei. In: *Honfoglaló magyarság Árpád kori magyarság. Antropológia-régészet-történelem*. Szerk.: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. Szeged 1996, 17–22.
- TÓTH 1998 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. [Szegei Középkortörténeti Könyvtár 14.] Szeged 1998.
- TÓTH 1999 = Tóth, S. L.: The Territories of the Hungarian Tribal federation around 950 (Some Observations on Constantine VII's „Turkia”). In: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies Copenhagen 1996*. Hrg.: Prinzing, G.–Salamon, M. Wiesbaden 1999, 23–34.
- TÓTH 2010 = Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged 2010.
- VÁCZY 1938 = Váczy P.: Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest 1938, 475–506.
- TÓTH 2011 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Második, javított kiadás. Budapest 2011.
- VÁRADY 1989 = Várady, L.: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1989), 22–58.
- VÉKONY 1986 = Vékony G.: Levedia meg Atel és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82 (1986), 41–53.
- VÉKONY 2002 = Vékony G.: *Magyar őstörténet, magyar honfoglalás*. Budapest 2002.

The Conquest, Constantine's Turkia and the Tribe of Ajtony

The study examines the settlements of the Hungarian (Magyar) tribes in two periods. The first period can be put between 900 and 950, when the Hungarian tribes settled in the Carpathian Basin. The Byzantine emperor, Constantine VII (944–959) described the Hungarian territory called by him Turkia in five chapters in his famous compilation, *De administrando imperio*. In chapter 40, the territory of the Turks (Hungarians/Magyars) is described with different methods. The Byzantine emperor identified the Hungarian settlement with the earlier Moravia (Great or Old Moravia), named five rivers (Temes, Tutis, Maros, Körös, Tisza) north of the river Danube, and mentioned four neighbours of the Hungarians (Pechenegs, Bulgars, Franks and Croatsians). It can be argued, that this description of Turkia derives from the report of cleric Gabriel, who visited the Hungarians at the first decade of the 10th century. Emperor Leo VI (Wise) wanted the Hungarians to reoccupy their earlier settlements from the Pechenegs, but the Hungarian tribal chiefs angrily refused the offer. According to other chapters of Constantine, the Hungarians had settlements not only east of the Danube, but west of it (Pannonia) as well. Ibn Hayyan also mentioned the nomadic settlements of the Turks (Hungarians) near the Danube. In the second period, at about the foundation of the Christian state by king Stephen (first decade of the 11th century), there are sources (legend of Saint Gerard, Anonymus) from the 13th and 14th centuries, that refer back to the vast territory of Ajtony, between the river of Körös or Maros and the Danube. Ajtony was probably the leader of the Kavar (Kabar) tribes, and was defeated by the army of king Stephen. His territory can be identified with the 'Turkia' of emperor Constantine, the district of the five rivers, the region of river Tisza.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

Alba Regia = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)

ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)

Antaeus = Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)

ArchKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)

AR = Archeologické Rozhledy (Praha)

Arrabona = Arrabona. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei (Győr)

AUSZ AH = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica (Szeged)

CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)

DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)

Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged); Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)

Dolg Új sorozat = Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)

DVMK = Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumának Kiadványai (Debrecen)

Ethnographia = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata (Budapest)

FMS = Frühmittelalterliche Studien (Münster)

FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)

FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)

HisCar = Historia Carpatica (Košice)

HOMK = A Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)

HOM = Herman Ottó Múzeum (Miskolc)

HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

JAMÉ = A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)

JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)

JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)

KKJM = Kecskeméti Katona József Múzeum (Kecskemét)

MAA = Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest)

MFM = Móra Ferenc Múzeum (Szeged)

MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)

MFMÉ–MonArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Monumenta Archaeologica (Szeged)

MFMÉ–StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged)

MKBKM = Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében (Kecskemét)

MKCsm = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)

MKE = Múzeumi és Könyvtári Értesítő (Budapest)

MMM = Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)

MŐK = Magyar Östörténeti Könyvtár (Budapest)

MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
NMMÉ = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (Balassagyarmat)
OMRTÉ = Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve (Budapest)
RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
RKM = Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)
SLA = Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
Századok = A Magyar Történelmi Társulat folyóirata (Budapest)
SzMMÉ = A Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv (Szolnok)
Tisicum = Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TJM = Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)
VAH = Varia Archeologica Hungarica (Budapest)
WMMÉ = A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZGy = Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZM = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)
Zounuk = Zounuk. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Évkönyve (Szolnok)

Abb.= Abbildung

db. = darab

Fig. =Figure

Kat. = Katalog

ltsz. = leltári szám

Pl. = Plate

Tab. = Tabuľka/Tablica

Taf.= Tafel

Obr. = Obrázok

Felelős kiadó
Dr. Révész László tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai munkálatok
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György